

Ацхэынтшэкэтыжырта
Акәа 2012

ЗАУР БЫТӘБА

ИҖЫМТАҚӘА

Җ-ТОМКНЫ

Аңхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2012

ЗАУР БЫТӘБА

ИФЫМТАҚӘА

Актәи атом

Аңхәынтшәкәтыжьырта
Акәа 2012

ББК 84 (5Абх) 6-44
Б 93

ЗАУР БЫҒӘБА.

ИҒЫМҒАҚА. Ақтәи атом. Ажәабжықәа, ажәабжыоуқәа,
аицәажәахәтәқәа, ажәеинраалақәа, апоемақәа.

Апқәынтшәыкәтыжърта. Ақәа, 2012 – 528 д.

© Заур Бығәба, 2012

Арeдактор лкынтә

Заур Бытәба ифымтәқәа актәи атом акны еизакуп заатәи илитературатә рфеамтәқәа, итҕыйхьоу реиңи ағыцқәаггы аус еитазыдулоуггы, ашьтәхьтәиқәа акык-ѳбакгы, ипублицистикеи, иеитәгамтәқәеи, Чаїә Чагә ихтысқәа аңсыиәалеи урысиәалеи аламїакәан.

Диит Заур Бытәба 1942 шықәса нанҳәа мза 16 азы Очамчыра араион Атара ақытән. Ускан 1941–1945 шықәсқәа рзтәи аибашыра ду иасакьахәымтән, анемеццәа р-«Едельвеис» Кавказ ихалан игылахьан, арахь илбааңшуа... Аибашыра анеилгаггы аңстәзаара уадафын... Иара данстудентызггы иеахаршәалан ңсыьара мишыда аус иулар акәхеит... Ақытә школ ускан иалгаз изы акыр иуадафын, аха иара Аңсни Мратәишәара Кавкази рмаршрутқәа җаны актәи акатегориа змоу аекскурсиамѳаңгаѳ хәа сабишалеи меышалеи акәзарггы аус иуан, аїара итәз егыртҕ иашыцәаггы дрыцхраауан. Ѳ-институтк ркны хәфык аїара рїон.

Атаратәи абжъаратә школ ашьтәхь Заур Бытәба дрылгеит Аңснйтәи, ускан ГИСХ хәа изышьтәз, асубтропикатә институт асубтропикатә факәльтети нас Михаил Ломоносов ихьз зху Москватәи ахәынтқарратә университет МГУ ажурналистикатә факультети. Ари ажурфак хәышықәсатәи апрограма фышықәса рыла далгеит. Актәи аинститут далгеит 1965 шықәсазы, аѳбатәи 1979 шықәсаз.

Заур Бытәба илитературатә рфеиара адаггы аңсуа кыиңхь акны кыр җабаа ибахьеит: агазетҕ аредакциафы зны еитәгафыс, нас акәша аиҳабыс, ии ашьтәхь аредактор ихатыиуафыс дыкан, Аңснйтәи ахәынтқарратә шәкәтҕыжыртәфы краамтә редакторс аус иухьеит, инапы рхигахьеит ҳашәкәыѳѳцәеи ҳїарауааи рырфеамтәқәеи русумтәқәеи рышәкәқәа рацәа-

А Ж Ə А Б Ж Ъ Қ Ə А

А Қ Ə Ы Ц Ъ МА (А Б Г А Д У)

Паса ус рхəон, иахьаггы усоуп, Сталин ихаан
цатцартыша захьзыз зынзаггы икамызт, уи афыза
ускан калашья амазма хəа. Аха ари ажəабжь хытхəаам,
хьызкəак ааитакшəа икатцазарггы, икалатцəкьаз ауп.

Ажəытəуаа ус рхəон: абзиахароуп иуадафу акəымзар,
ацəгьахара егьатахым хəа. Изхысхəаауа, ала акггы зым-
фаз ахаф шьала итəуп хəа, зны-зынла убас еипш икалалоит,
угəы итамкəа, ухы итамкəа, хара-бара умамкəа уаныцə-
гьахо. Абас еипш зны сзыкəшəахьоу тоурыхк шəасхəап.

1949 шыкəса уажəааны, ашьыжь, асаатггы аабака ка-
лахьейт, сəагылан акəаскья абартца сшыкəгылаз, саны-
нацш – агəашə нтытц ажыкəхəа, ускан «Емка» хəа изышьтаз,
машьына ласык аангылейт, «пи-и-ип» арган, абжьггы аа-
гейт.

– Уааии, уара, аранза, уааии!.. – ихəан, амашьына
дтымтцкəа, дыштатəаз ихы ɵтырхəхəаны, ибжьы насы-
кəиргейт азəы. Сара уггы сырцylon, ахьшəтхəа уахь
сəынасхан, агəашə аартны снарыдгылт. Абар, уара, ара-
иком амазаныкəгаф имашьына!.. Анумер сахьахəапшуа
избоит! Аныкəцафгы дəыцуп, иватəоуггы дсыздыруам.

– Шəмааиуеи арахь?! – схəейт, амəаду сахьангылаз.

– Уахь анеира акəым, афыза, абри уара усс иууазеи?! –
днасазтцааит аныкəцаф иватəаз, ихы аатырхəхəашəа иун.

Итцаашьақәа сгәампхейт, аха иаачҳаны: «Аколнхараҕы сҳасабеилыргафуп...» – наиатаскит.

– Иухьзузеи?

– Андреи.

– Ара ачаирта арахә җоуп, уара уфны абартца уқәгыла-ны урзыпшуейт, ачаирта арахә ртатцара азин шыҕам узым-дырзои?! Уатцәы абыржәааны абра сааны игәастойт, абри ачаирта зегь аанда акәыршаны ихкааны ианысымба, ума-тура уамысхуейт, уагьтаскуейт! Уажәы, унеины наҕ ит-ца!... – ихәан, инапгы аайкьейт, амашьынагы ажыжәхәа аҕынанахейт.

– Ари дызустоу удыруоу, Цхаава иоуп!... – ихәейт ама-шынаныҕкәцаф, ианындәықәлоз.

Цхаава араиком амазаныҕкәгаф ҕыц иакәын. Уи, Абҕаць дамхны арепрессиа анизыру ашьтахь, даарышьтит. Апсшәа иара издырамызт, уажәы урысшәала еилаҕәакәан акәын дышсацәажәоз. Даарышьтижьтеигы мызкакара акәзан итцуаз, аха – араион зегьы ирхыцхыцуан, илеишәа цәгьан, уафгы диеигзомызт. Ижәлатцәкьаз Кәарцхаава акәын, аха иркьаҕы ишәхәалароуп ихәан, Цхаава хәа, иара ишигәапхоз еипш, ус ирхәон. Ижәлаҕ «акәара», «акәар» зигәампхоз уи иара иоуп издыруаз, ашьтахь харгы еи-лаҳкааит аха. Нас инытдакны Цәхәаава хәа хишьталт, Апс-ныҕа акгы имазамкәа дааит азы. Ашьтахь Ақәыцьма хәа хьызшьарасгы иоуит, цьоукгы Абгаду хәа ишьтан. Жәытә-ла ақәыцьма акәын, гиена хәа изышьто. Апсуаа хкәытцәак Ашә Дуи (Судан), Мсыри (Египет), Абыснйи (Абиссиния, Ефиопия) ианынхоз рырахә таха рнамтозар акәхарын. Ақә, азқәа азцьыкәуп, абга ылгәыгәшәа икоуп азы акәхап убас-гы захьзыртцаз. Иара аамтала аееитанакуейт – зны иабхо-ит, зны иапсхойт, афыфгы цәгьоуп... Цәхәаава Абгыз хәа изызхәазгы ыкан имшьта ахьыцәгьаз азы...

Абыснйи (Абиссиния, Ефиопия) ианынхоз рырахә таха рнамтозар акәхарын. Ақә азқәа азцьыкәуп, абга ыл-гәыгәшәа икоуп азы акәхап убасгы захьзыртцаз. Иара аамтала азы акәхап убасгы

Амашына нықөха ицеит, сара сахьгылаз садырсыз-шә саанхеит, ишихәэз еипш уатцөы агәтара данаа исып-сыхәоузеи хәа. Имариа усума уарталк ачаирта җенакала ахкаара?.. Акыс иара ачаирта сыфны апхьа амфаду ным-фыхытц акөын иахьыказ.

Ишпакастцоз, ахантәафы усгыы игәы бзиамызт, саа-хынхәын, сеигәышә аашьтыхны, сыпсыр, сызтцөыуара зәыр шөыказар, икалаз абасоуп хәа сфарылалан, ахабла еизызгеит. Анцәа иныхәаратәы, дарггы агөыркьхәа икыл-сит. Абна ааигәан, аены иналагаз, амзаггы каххаа икалан, ашарпаз ачаирта зеггы хкааны, хапсы хаман хаалгеит.

Иццакуаз цеит, егырт сара сахь афныка хнеит.

Ашыжь асаат ааба рзы, хшыпшыз, ажыжәхәа машьы-нак фхалан, иац иахьаангылаз иаангылеит. Абар Цөхәаава имашына! Азәггы ашә аартны даатытцит, илахь инапы апыракны ачаирта атапшра дналагеит, иибоз цкьа агәра изымгозшәа.

– Шәара нас шәсышьтал!.. – схәан, уажә уаха уаф дипылар сымукәа, агәашә сынтытцын, апсшәаггы рамхәакәа ашышьыхәа снарыдгылт.

– Абри сгәы иахәоит, – ихәеит Цөхәаава, сара сахь даахьахәын. – Заа абас кашәтцазтггы, асгыы угәакзомызт. Аха уара ууаф бзиазаап, иуасхәаз коутцеит, даасыдгылан снапы аасымихит.

Ачаирта зеггы, ихкаау-ихкааму хәа, агәра мгакәа, дакә-шан игәатан, сарггы сицуп, ханааи, афны изыпшны иказ сгәылацәаггы амашынахь иааихьан, агөыркьхәа зегь апсшәа наиархәеит. Ара аихабацәа бзиақәа хәа хзышьтаз абыргцәаггы ыкан.

– Шьта, икалозар, хтасқәа, жәдыруеит, афныка шәмааи-кәа шәцар, зегь хгәы иалсуеит, абартггы убриоуп изааиз!.. – схәан, ишапу, саацәажеит.

Иауазеи сымфыхымтцкәа, асасдкылара харггы иаады-руеит, амала уажә сызнейуам, ахәылпаз схынхәны са-наауа, асаат быжьба рзы, сааиуеит, – ихәан, имашына дынталан дцеит. Ачаиртақәа, амхыртақәа, қыртшәала

атцара иаладыргаз апсуа школқәа ухәа мачхәызма игәеи-ташаз.

Иззихәаз аамтазы, цәтцыс бзиаггыы сыман, иахшыын, хеырхианы хаштәаз, имашыына абжыы аагеит. Харгыы зегь агәашә хтытцны хнеицылеит.

Амцхә уаламлакәа иухәозар, асаат жәаба рзы уаха наилымшахуа ижәны, аарла ишьапқәа дныркыло, аштә икәгылаз имашыына днеины дынталт.

– Исхәо уахауама? – ихәеит иара, ихы насықәиқын. – Уатцәы асаат жәба рзы араиком акны унеиуеит! Сузыцшуп...

Зегь ханааилгақәа снышьталеит, аха ауа сызмыцәеит. «Издыруада дсеижъазар, снейуеит, аха... – схәыцуан сахышьтаз, – ауаа акатахәа идырзуеит...»

Ашьжымтан шаанза сәагылан, издыруада, зеипш камло егыыкам, бкәышыз... хәа сыцшәмапцхәыс иналасхәан, сымцар калозма, сцеит.

Адкылартафы сыштәаз иаргыы дааит. Хәбака минут антцы, уааи хәа снысәнеигалан, снаиртәан ус даацәажәеит:

– Узаазгаз убриоуп, атакпхықәра змоу ус чыдак унапы ианыстоит, иахынзоудыруа ибзианы икоутцароуп, сымч ақәхом, анс-арс хәа акгыы сумырхароуп...

– Исылшо ак акәзар, ишцакасымтцои...

– Икоу уиоуп, уара ухасабеилыргаф бзиазаап, аусеи-ҕекаашья, аусушья шудыруазгыы иацы агәра згеит, уаалаганы аколнхара «Акоммунизм ахь» акны афинанстә ревизиа нартцауланы икоутцароуп, ухала. Апарафарақәа, аилагарақәа рацәаны икоуп, урмеигзакәа, икоу зеггы аартны исзаага. Иуархәоггы слымха акынза иаага... Абри азы иустоит ҕымчыбжья. Иахъеи уатцәи уеырхианы, уатцәашьтахь аревизиа уалагоит. Зцаара умамзар, уца, аҕхәара иахымгакәа сузыцшуп.

Иахъеи уатцәи зыхьзыз азы сәааикхәыршәаны «Акоммунизм ахь» ашка сцеит. Сцеит, аха уа хантәафыс икоу иарей сарей ашкол еицтаз хауп, хайфызцәоуп, исыпсыхәоузеи хәа схәыцуа сынкылсит.

Оымчыбжь наъбак стѣаны аревизиа сафын, ахантѣафы дѣзкышаз афинанстѣ еилагарақѣаггы аацѣырѣтит.

– Уара, Андреи, уанацѣалымбеит, сурзуама, уареи сареи ҳаибадыруеит, атѣара еицаҳтѣон, хѣыцгѣартѣаггы срылатѣоуп, иубоит, ишѣаҳацсыхѣоу?! – ихѣан, ила тѣраа днасѣапшит.

– Акыр здыруама, Рамзыцхеит, уарггы уусушьа шы-
калаз умбои... Саннеилак сихѣап, иареи сареи абасоуп
хшыкоу, таацѣалаггы абриоуп дзеипшроу, икалозар, уиц-
храа хѣа, ихѣауа хѣаҳап... Ус акѣымкѣа, избаз ззоит, иас-
хѣарым хѣа салагар, даѣазѣ дааишьтѣуазар акѣаҳап, сарггы
дсеигзарым... Ара икоу афинанстѣ еилагарақѣа изымды-
руа сааишьтѣрымызт, исеихѣазггы абригѣ-абригѣ ауп, –
схѣан, тѣака сынѣацшит.

– Уара, ак уасхѣап, Андреи?

– Ыы?..

– Сара сзы, иатахны икалар, иулшо узыкатѣару?! – Исыл-
шо касымтѣакѣа, исылшо акакѣзар...

– Нас, ус акѣзар, уаннеилак, дсыцхраауазар, ѣажѣа
нызкъ маат шистѣо узсызиахѣару? Иузыкамтѣари?..

– Кох, уеилагама, Рамзыцхеит, уарггы сарггы ѣаахѣыра
ҳаурц ҳакоума!..

– Сеикѣхарц уѣахызар, иахѣа, икалалакгы. Сарггы
лымҳатаск сымамкѣа сѣѣажѣом... Уара иуаҳаз ауп иоухѣо,
уеизггы-уеизггы иухърызеи. Амала уареи сареи хѣоурых-
кѣа унарылаланы, ҳагѣара еибагоит хѣа, абри уахмыршѣы-
кѣа исызиахѣа. Аревизиа иаанарпшыз иареи сареи ҳа-
даггы уафы издыруам хѣа усггы нацѣа...

Аѣхѣара иахмырпакѣа Цѣхѣаава иацѣхѣа стѣаны среви-
зиа иаанарпшыз иахѣара сафын. Зегъ аниасхѣа, ианисыр-
ба ашьѣахъ ихы насықѣаикын ѣааитѣт:

– Иихѣазеи ахантѣафы, уанаауаз?..

Сахѣтѣаз саалакѣаakit. Аха нас, икалалакгы схѣан,
атѣыхѣтѣаны, ахантѣафы исеихѣазггы наиасхѣеит.

Агъѣхѣа астал инапы нықѣакшаны дѣагылеит, сарггы
сѣатѣѣеит.

– Абыржәы иухәаз умшәазакәа даеазнык иузхәару?!

– Шьта знык ианысхәа, иатаххар, даеазныкгы ис-
хәоит... иихәаз ауп исхәазгы... Исахауагы схәарц сьд-
шөымтцази...

– Нас, ус акәзар, цкәа ухәыц, шәеицәажәа, уатцәы абыр-
жәааны абра сузыпшуп, даеазныкгы иухәозар, уааны
исахәа...

Уатцәы абыржәааны зыхъыз азы Цәхәаава икабинет
акны сеитәкан.

– Цкәа ухәыцма? – днасазцааит.

– Схәыцит.

– Иухәаз уахъхәыма?

– Уи сара сакәзам изхәаз, ахантәафы иоуп. Иихәаз
еитасхәароуп, сахъымхәзеит.

– Иаха дубозма?..

– Дызбеит... Җажәижәаба кастоит, уаха сылшом, –
ихәеит.

– Игәра угоит?..

– Изгоит.

– Нас, ус акәзар, уаха иареи уареи асаат җба рзы аоны
инажәг. Аҗбатәи ахагылаҗ ашә шәас...

Абри афыза аицәажәара ашьтахъ аоныка сахъцоз
схәыцуан, ари иихәаз ауиашаху, салазит, аха сышцалази,
уи атцара сыцызтцоз ахантәафы мыжда Рамзыц сышца-
лаирхәашеи хәа.

Зфәы еихымцо акрифараха саргыи убри аены акрыс-
феит. Асаат җба кәдыць сгәы икылагылан. Иаандаз нақ,
икалалакгы хәа. «Уара ус усыцца, уахъ унасышьтзом, сара
инсыжъуеит», – сгәы иргәгәон ахантәафы Рамзыцгыи.

Цәхәаава дааны аусура даналага, иаразнак җбаны еи-
хагылаз җнык иртеит. Уи зтаацәагыи зхатагыи репрессиа
ззуны ихырцаз, Цәхәаава зтыцан даарышьтыз Абҗаць
итәакәын. Уажәы ахантәафи сареи хәаны уи аоны аанда
иаҗаз агәашә хәычы хадгылан. Асаатгыи җба ыкан.

Сара уа сеааныскылеит, ахантәафы дыҗхалан тыгә-
тыгәхәа ашә днас-насын, дыцшны даагылт. Аха азәгыи

ддэылтцаум. Сахынапшуа избоит, алапшѣапшгы ыѳоуп, афны аганахь ала апенцъыр апыраршѣ шкѣакѣа аакѣац-мацеит. Рамзыцгы мацк даапшын, ашѣ имырдуцѣакѣа, аха иаха иааргѣѣаны, деитанас-насит. Итѣит хѣбаѳа минут, аха уаѣ дыѳам. «Иаууеи, гѣышѣа...», – сгѣахѣуеит сара сахыгылоу. Ус алашарагы аакит, ашѣгы аѣарахѣа иаатын, цкѣынаки цхѣыски аадѣылтѣит. Урт Цѣхѣаава ицхѣыси ицкѣыни ракѣын. Ириѳаз ныѣнаргалан, ашѣ надырѳит, уааихѣагы рымхѣеит, иаргы ицсы иманы арахь иѣааихѣит. Ускантѣи аамѳазы амашѣына ласы «Победа» жѣаф нызѳ маат ракѣын изыцсаз, аѣара атѣыхѣтѣантѣи ареѳорма карымѳацызт.

– Уара узынгы пытк ѳѣахны исымоуп, – ихѣеит Рамзыц, агѣашѣ хѣадѳцны хашѣтахъѳа хѣанаахѳа.

– Убри анухѣа, абыржѣы абра акѣукѣухѣа сыхѣхѣоит!.. – схѣан, садырсызшѣа саатгылт.

– Аа, абаапс, ибзиоуп нас, уаха схѣазом!.. – ѣааитѣит атѣкс. Хымыз раѳара аатѳхѣан еипш, Цѣхѣаава дупхѣеит анырхѣа, сѣыѳѣалан сцеит. Сахънеиз, дысѳылан, снапы сымхны снаирѳѣеит.

– Угѣра ганы даѣа ус дахък унапы ианыстоит, – ихѣеит иара. – Аколнхара «Окѳиабр» аѳны аѣараѳараѳѣа раѳѣаны иѳоуп рхѣеит, уцаны, ишудыруала, аревизиа ѳаутѣароуп, аказы урмеигѳароуп. Уара ихѣамоу иреигъу специалистѳуп, угѣра зѳоит, удышѣоуп, ѣымѳыбжъ устоит, абригъ-абригъ арыѳхѣ азы сузыѳшѳуп, – ихѣан, адѳа насыѳаны сноуижѳит.

– Излархѣо ала, Лавренти Бериа ихъз зху аѣыцынхѣѣа рколнхараѣгы аѣараѳараѳѣа гѣѣѣала иѳоуп... Уи азѣыр-ѣы ирдыруеит... – схѣеит сара.

– Уи уалаѳысыр ѳалом... «Окѳиабр» ахъ уѳа.

Абраѳагы ѣымѳыбжъ аревизиаѳатѣара саѣын. Аколнхара аханѳѣаѣы, уи иахѣсабеилыргѣаѣы ухѣа иѳѣзгашаз аусѳѣагы аапшит. Саргы, арт ишѳарзызури хѣа, схы кны саатѣеит – имариоума уаа гѣартѳак рырѳра.

– Абасоуп иѳоу, сахънеиуа мхѣашѣа сымам, – схѣан, аханѳѣаѣы Цѣхѣаава иажѣаѳѣа наиасхѣеит.

– Үанаңылымбеит, цыхәак узыкатцозар, уареи сареи
еибадыра хауп!..

Уиакара ажэамыщхэ абатаху, усгыы еилукаауеит, абри аколнхара ахантэафы пасатэи иихэаз хэаны, пасатэи иеипш дсыхэеит. Саргыы, саалакфакзаргыы, Цэхэаава икны сахънеиз, абасоуп хэа иасхэеит. Иаргыы, паса ишихэаз еипш, уаха асаат фба рзы хэа, даацэажэеит. Асаат фба рзгыы, сара сичмааит, аха ахантэафы ихала инаган инижыит.

Хҗақа мзы аатдит абри ашьтахъ. Цәхәава деитасып-хъеит. Уажәы Орцьоникизе ихъз зху ахәшалыхратә зауад ашқа сдәыкәиттеит...

Ных, угэы цыстѣоит, иаркѣѣны иухѣозар, абасоуп: ахѣшалыхратѣ зауад ашьтахъ аревизиа кѣстѣон Сталин ихъз зху аколнхараѣ, уи ашьтахъ Леселизе ихъз зху асовнхараѣ, нас И. Чавчавазе ихъз зху ачаи фабрикаѣ, анаѣсан аколнхара «Сталин имѣала» акны, уи аамышьтахъ... – урт зегъ уажѣ иабастѣалашѣахуеи. Амала дара анхамѣаѣаггы рыхъзкѣа шыказ убоит угъы, Апсныдгъыл ианны, зегъы атѣымуаа, айхарак апсуаа зтахымыз рыхъз рыхтѣаны. И. Чавчавазе апсуааи Апсни атѣы рылеитѣон ихаанггы, егъырт – дара ртѣкѣа ааганы хадгъылкѣа рыртеит, мшын нырцѣ иагаз рхатгѣынкѣа агѣам рыкѣжъуа... Зегъытѣкѣа ус картѣомызт, аха...

Бжъаратѣла иугозар, аѣбатѣи ревизиацыпхъаза иаап-
шыц аапшуан, ирхѣац сархѣон, ирхѣаз изасхѣац иасхѣон,
изасхѣац иихѣац ихѣон асаат ѣба рзы хѣа...

Сара абри сакъымшәакәа сыказтгыы, азәы ихәоны
исахаргыы агәра аузгахуаз. Ускантәи аамтазы, ишаады
руа, иахьабалак убас алеишәа гәгәан, ас еипш калашьа
амамызт, Сталин ихаан атцартыша захьзузеи хәа амзи,
аха... Егьи ускан ус иказаап, чыдала иалхны абгызқәеи аб-
галацқәеи рылазаап. Урт, иааибыхәан, абгахыгцқәеи аб-
гарцеиқәеи нкагәаны, ихәлапкә-жылапкән, иркуаз ирым
хны еизганы иган Нахьхьиза атоу иацыратәаз Ақәыцма
иартон, даргыы хәтак рзынхо. Уи уа ауадалықь сса мазақәа
ханы иаман, апацәаггы рацәан, ранацәа рыжәлала, иара

ахата ажәлала, аха Антдәамта аартәины «рин», «-ров», «-ркин» егы хәа, убас ирфашьян ашәкәы итагалан, урт зегь Бгалацда ус ирзныкәгозма. Нас атцара дукәа рытаны, иазыкатцаны, Апсны этәу алашәага роуп хәа ашәкәкәа рәуа, маза-аргама икәцафцәаны икалартә иаазон. Убас уи иаазақәаз, нас урт ираазақәаз иахьягы ишыкоу, шыоукгы хайжьяны аехьшырақәагы шырдыруа аадыруазароуп... Уа мацароума, уи геи-шьхеи убас ацацәа ахьамазгы ыкан... Ус ишааиуаз, атоу итатәаз Абгамшәи иареи еиванагалт. Абгамшә ашәагаа мацуп, аха омакала алеишәа цәгыоуп, амшәкәаткәа ацәшәоит, аблыткәара иафызоуп, фыла ушьта ихылан иаразнак иухзоит, икылатәан ақәасабкәа ахахә ргәйдтцаны иашьуеит... храмшәуп, абгамшә захьзугы убриоуп... Аха уажә уаха салалар, ара иоуцәахоит...

Ажәакала, истахы-истахым, Цәхәаава инапхгарала «инартаулань» аревизиақәа кастон. Уахагы псыхәа сыманы хәа сыкамызт. Зыкны сцарыдаз Лавренти Бериа иуа Цәхәаава изы ашшыпхьыз сыманы? Ускан, сара сакәым, Апсынгы даара амчымхарақәа иртагылан. 1931 шықәсазы айдгылатә республика астатус амырхын иавтономтәны икартцеит, нас латын графикала иамаз афыра қыртұала ирыпсахит, ашьтахь Апсны ашә гәышпыла иапырагыланы ацәгья-мыцәгья иағагылоз аинтеллигенция ыкәырхит, апсуа школкәа ркны атцара ақыртшәахь ииаргеит, апсуа бызшәа ахәынтқарратә тцакы ацәдырзит, ацсышәала аусбара хәа анкья зны крыказан хәа иказаргы Сталини Бериеи анышә нақәрыпсеит...

Уи амацара акәында, 1934 шықәса инаркны 1953 шықәсанза иара убри Бериа инициативала Қырттәыла егырт араионқәа ркынтәи Апсныка иааганы индырхан 70 нызкәык ркынза ауаа. Абри аамтала Апсны апсуа тыпхьзқәа реихарак қыртшәала ипсахын, иаанхаз ргыракгы акыртуа транскрипцияхь ииаган, еицакын.

Аиашаз, атыпхьзқәа рыпсахра уаанзагы иалагахьан – урт ахара изымнацшуаз ахәынтқар ичынуаа шыоуки

Қырттәыла аменшевикцәа реихабыреи ракәын. Аха 20-тәи ашықәсқәа рзы ССР Ацсны аихабыра апсуа тыпхьзқәа рышьякәргыларәа аус нападыркит. Нас илтшәадахеит умхәозар... 1938 шықәсазы Лавренти Берия иапшьягарала Акәа еиҕекаан «Ацснҕыцнхәафргыларәа» зыхьзыз атрест. Уи 1953 шықәсанза, иқәыргаанза, аҕыцынхәацәа рзы ақы-тақәа, ахаблақәа, апнатон, қалақьк ахьубахьоу еипш, еиваргыланы акьырмыт ҫын хәыҕқәа аргылон, ашәыр-қәыр еитаҳаны. Абрахь иааганы иҫнартцон қыта-қытала Қырттәыла егьырт араионқәа рқынтәи ауаа, рқытақәеи рхаблақәеи рыхьзқәа иахьааиуаз инарыхьзыртцон, мам-заргы даеакала ирыпсахуан. Ицәгьоуп ауаҕы дахьиз-дахьаазз кажьны даеацъара дыхтәаны ицара, иааргоз-гы, аиашаз, зәырҕы иртаҳымызт рыҕоны-ргәара, рны-шәынтрақәа кажьны тәымцъара ацара, аха иразтцауадаз, мчыла иааргон. Изтаҳымыз дтаркуан, ауаҕшьярақәагьы ҕалеит. Абри иаҕын атәыла зегьы аибашьяра иантагьылаз аамтазгы. 1942 шықәсазы ауаа хьртцәаны Ацсныҕа раа-гаразы «Ацснҕыцынхәафргыларәа» атрест миллионки бжа-ки ацара азоужьын.

Аҕыцынхәацәа раагара иахьканы Ацсны амилаттә хәҕра уаарҕашьяратә ақынза еилагеит, зызбара уадаҕу акыр зтцаатә аршит. Иахьынтәааргаз акәзар, иахьагьы уа итыкка иҕоуп, рыҕнқәагьы гылоуп. Итацәыз раамшьятахь, егьырт аколнхарақәеи асовнхарақәеи рқынгы ахандеицәа иа-хьагьы ирызхом, избан ухәар – зегьы Ацсныҕа иааргеит, уа инхаз азәык-ҕыцьяк алаҳамтцозар. Иахьааизгы, еи-тасхәоит, уатәи рқытаҳьзқәа ара инарыхьзыртцеит, за-кәанцшракгы арымтеит.

Ацсны, сара иахьынзәздыруа, хынҕажәижәба ми-лат иреитцәмкәа иаланхоит. Аҕыцынхәацәа раагареи ар-прессиакәеи ирыхьканы апартия Ацснытәи аорганиза-циаҕы амилаттә еилазаара, иаагозар, апсацәеи акыр-тқәеи еиҕурцшыр, ғәғәала аеапсахит. Убас, 1925 шы-қәсазы 1:1 ыказтгы, 1954 шықәсазы 1:4 ихалеит, акыр-

тцәа пшынтә еихахеит. Цабыргны, нас, Сталин данцсы ашьтахь, аусқәа аахәит.

Ари са исымхәар, уара иумхәар, иацумтцар, уашьтан даеазәы даеакала ишааимырхәуа удыруама?.. Изхыс-хәаауа, ахәынтқарцәа аауеит, иагыцоит. Азәы – жәлар дырхамыштүа, ихьз бзиа ныжьны, еазәы – ихьз рахар ааста ирмахар еигьыршьауа. Ажәлар ракәзар – иаанхоит, икоуп. Жәытәнәтә аахыс абра инхо хакәзааит, Қырт-тәылантәи иааргаз ағышынхацәа ракәзааит, зегьы иаадыруа усуп абри адгьыл-бахчара зтәу настгы иахьзу. Аха рыцхарас икалаз, урт шьоукы-шьоукы, итәы-ипха ианын-ха, абри адгьыл-бахчара Ацсны шахьзу рхаштүа иалагеит, адунеи аарша аахыс абра абахчарае инхозшәа ргәы иабо икалеит, егырт шәызустада хәа иаатцаар цәгьа ирымбо акынза инеит. Таацәарак акынгы, ишырхәо еипш, еснагь зегь ауееихахуа...

Абрака ихәатәны исыпхьазоит ацсуа мхацьыр Шьахан ица, Стампылтәи атцарауаф, Тьркәтәыла иагаз ацсуаа рхатә ыра рзыказтцаз Мыстафа (Мыстаабе) Бытәба избахә. Уи 1910–1920 шықәсақәа рзы Ацсныка изныкымкәа дааит. Урыстәыла атцыхәтәантәи ахәынтқар Николаи II дагыецәажәеит. Атцарауаф гәтакыс иман Тьркәтәыла иагаз ацсуаа рыцсадгьыл ашка рыргьежьра аус. Ишдыру еипш, Тьркәтәылеи Урыстәылеи атцыхәтәантәи реибашьрақәа ирыхьаны, иара убас 1886 шықәсазы ацсуаа Лыхнытәи рықәгылара атцыхәала ацсныжәлар реихарак мхацьыра иагеит. Акы, аибашьра рықәыгәгәон, ыба, иржъазгы кәлеит. Ишакәхалак, ицеит. Аха аара, ахынхәра ргәы итакны, иахьеи-уатцәи абри иазхәыцуа... Аурыс хәынтқар атцарауаф дақәиргәыгт ихатә иаби, иабдуи, иара убас дара ацсуаагы налатцаны, икартцаз атоурыхтә гха ириашаразы, иагаз рырхынхәра дахәарц... Ареволиуция ашьтахь атцарауаф Ленингы диецәажәеит абри азтцара атцыхәала. Тьркәтәыла апрезидент Мустафа Кьемал Ататиурки иареи еизааигәан излеибадыруаз ала, уакатәи аихабырагы абри аус мап

ацәырымкыртә икайтцеит. Уи, Ешбеи иареи, ирылшаз ра-
цәоуп, ускантәи аамтазы Урыстәылеи Тырқәтәылеи реи-
ныршәара, реимарбзиара аус ағы.

Ацсуаа раагара наҕ-ааҕ аҕанкгыи анакәшахатха, Мыс-
тафа Ацсныҕа деитааит. Шықәсыбжак инеиханы Ацсны
титцаауан, ирхынхәны иааргоз ацсацәа ахьынхашаз ақы-
тақәеи ақалаққәеи рыхсаала ҕаитдон, Нхытц азынггыи убас.

Ахсаала ҕатцаны далгеит, зегь еикәшәан, аха аиба аҕәа-
рағы иқәхәлеит хәа шырхәо еипш, изамуит. Ленин иахьи-
еихсыз ахәра иоуз иахҕаны инапхгаратә ускәа нижьыр
акәхеит, атдыхәтәан ипстазаарагь далтцит, Сталин ицаз
рырхынхәра игәампчеит. Иара Мыстафа иакәзар, шьоуки
излархәо ала, изакәу рзымдырыртә баапсык идыржәын,
икьатеилашә пнажәеит.

Уажәраанза ишшәасхәахьоу еипш, Лавренти Бериа
иапшьгарала, Сталин – Цьугашьвили имчала, «Ацснҕы-
цынхафргылар» зыхьзыз атрест еиҕыркааит, Қырттәы-
лантәи ауааггыи ааганы индырхо иалагеит. Индырхон Мыс-
тафа Бытәба ихсаалаҕ иарбаз атыпқәа рҕны. Ус анакәха,
урт ирдыруан атцарауаф ихсаала ианыз. Уи урт рҕны иш-
пананагеи? Ирызтада?..

Ажәеи ажәеи еицылоит шырхәо еипш, абра даеакгыи
ацстцарц стахуп.

1936 шықәсазы Ацсны ЦИК ахантәафы Нестор Лако-
ба Москваҕа дцеит. Уи иман 700-фык амхацьырцәа Ма-
кедониантәи (Македоунтәи) изырфыз ашәкәы. Урт ахәон
рыпсадгьыл Ацсныҕа ахынхәра азин рыртаразы.

– Ишцарзааури? – ихәан, Лакоба Сталин диазцааит.
Абри афыза азтцаара уи изныкымкәанггыи иидахьан, из-
банзар ашәкәы 1925 шықәса раахыс имтцан.

– Сөыза ду Нестор урт раагара итахызар, Апартия азин
рнатоит, – ихәеит Сталин атакс. – Молотови уареи шәеи-
цәажә!..

Аха Лакоба Сталин ибжыи тицацәазазшәа, дыҕхыр-
цәажәазшәа ибеит. Ианацьалбеит, уажәыгь дгәаан дыкоу-
ма хәа игәггыи иаанагеит, иагьааигәалашәеит:

Ари 1934 шықасаз акэын. Сталин Мчышь дааит акалмах ифаразы. Исгэалашэом ускан Мчышьтэи акалмах нхамфа къртахьазу, аха ари азиасае акалмах еснагъ иаман. Акалмах ус икоуп, ахахэкэа злыхэкэа арфаш, аеафа зиас хьшэашэа бзиа иабоит. Мчышьгы усоуп ишыкоу. Ааигэа ашьхара ашьапаны иахьытцуа ахапкэа аманы, рыонутка ахахэкэа ртыхэкэа, лашара хэычыкгы цэытцамло икам, убрахь италан рпатракэа рхауеит.

Уи иазаауазеи, арт акалмах анырфа ашьтахь, ркьаф-кэагы къртан, ацэкьара аихсрахь ииасит. Акалам иалхны акьа быца «абуржуи» шлиапа лахатцаны абакэ ашьапаны иладырсын, аихсра иалагеит. Хынтэ-хынтэ иеихсуан.

Рацхьа дхысуан Сталин. Уи рыхынтэггы иакэиршэеит, аха аварае акэын иахьаахоз – чко хасабла иухэозар – хца кайтцеит, «тройка» уггы бзиа ибон.

Ара икакэаз рнапкэа изеиныркьеит.

Афбатэи дхысуан Лакоба.

«Иавыркьа!» – ихэеит азэы ацсышэала, инытцакны.

Аха Лакоба «иавыркьа!» каймтцазеит. Рацхьатэи ихыс-рала ахылца зхарцаз аахигэыцэаан, агэапхэа тцака инкахайт. Афбатэи ала – акалам быца итцегъ иаакьаекеит, ах-патэи ала – итцегъ иркьаены еитаахитцэеит.

Напеинкьарахеит. Лакоба рнапыдантцаны дышьтырхит. «Сара сакэым, ишьтыхтэыз ани иоуп!» – ихэеит Лакоба, аха изхэартэаз, Сталин дгэаахьан. Деикэатцэаза дшэын, илахь еимарцахэ, днеин имашына дьлтатэеит, уахагы дтымтцит...

Лакоба Молотов икны даннеи, амхацьыркэа раагара аус такэаамта иалацэажэон. Атцыхэтэан Молотов ихэеит, илшо ала урт рыцсадгьыл ашка рыргьежьра дшацхраауа...

Рацэак мтцит абри ашьтахь. Сталин Берия дипхьеит. Ускан Берия ақыртуа ЦК мазаныкэгафыс даман. Дипхьеит, дагыязтцааит:

– Лакоба абра дыкан. Македоуниантэи 700-фык апсуаа Апсныка иааигарц итахуп. Иахухэаауазеи? Азин рахтома?..

– Ус җахтар, егыртгы арахъ ахынхәра иашьталоит. Ахәаанырцә урт шәнызкьфыла ирацәоуп, Апсны инхо рааста акыр еихауп. Урт зегъ арахъ идәықәлар, нас ишца-җахто? Хусқәа ирпырхагахоит...

Рацәак аамтдыкәа Лакоба Җарт апленум ашқа днарп-хьеит. Аплениум ианалга икалаз хәа еиуеипшымыкәа ир-хәоит. Аха сара ишыздыруа шәасхәап.

Аплениум ианалга, Бериа, җыргәыцхә җатцаны, икабинет ахъ Лакоба днеипхьеит. Җатыр иқәтдо днаиртәан, атрубка аақәихын, ипцхәыс дылзасит:

– Бысзызырфы, Нино, абра скабинет аҗы Нестори сареи хтәоуп, апленумгы уажәоуп ханалгаз, амлагы хәкуеит, иахфашаз бзеипшроузеи, кыр бымоума, хәицнеир?..

– Итәбуп, аха са сызуццом, ауаа сзыцшуп... – ихәеит Лакоба.

– Аоны тәым дыкам, сас дыкам, унхархазом, харгы апремирахъ хдоит...

– Капитон аоны дыказами? – Лакоба дызҗыз Капитон Кәарацхьелиа иакәын. Уи Бериа иан лганахьала дия-шьеитцбын. Шан-Хәи аус иуан, аха данаалоз ыкан.

– Нино лыда аоны азәгы дыказам уажәы...

– Ааи, аха абра атцара итоу апсуа студентцәа Реидгыла-хъ снарпхьеит, исыпшыны икоуижьтеигъ кырцүеит, пцашьароуп... Асасааиртәғгы ипшуп...

– Уара ишутаху, – ихәеит Бериа. Нас ипцхәыс лахъ: – Нино, Нестор мап икит, днеизом, бтахызар бара бия-цаажәа... – атрубка Лакоба инеииркит.

Нино Гегечкори иара Бериа ихәта зхәатәы дахымпоз лакәын, Лакоба даара дихәеит-дичеит, хә-минутк иадам-харгы дымфахытцразы: «Сыпшәмеи сареи Ақәа хәннеиуа еснагъ шәа шәышқа хәмфахытцүеит, уажә умааикәа уцо-зар, уагыца, – лхәеит. – Издыруада ахәшә уахтар хәа ушәо-зар, усқан уагымааин!.. » – дагыаацәытцалафит лара.

– Ибзиоуп, уажә ауниверситет ақынза Апснытәи асту-дентцәа ахьсызпшунза снабжькьоит, нас снейуеит, – хәа налеихәан, иааипыртцит.

Абрахь данцаггы дырфегьх ател дизаст. Уажә зәлырт-уаз лан лакәын...

Изыпшыз астудентцәа ркны днеин дшыказ, Бериа имашына изынаишътит. Икаитцоз, дызфыз иусқәа аа-хыркәшан дцар акәхеит.

Бериа икны Лакобах-фырцъанкакониаки атцәыцаказна ацъма хыртцәы ацха атани ижәит. Омакгы иенмырхакәа дахъаанфаслоз асасааиртахь дхынхәит. Уакагь изыпшын. Урт Апснынтәи ицыз ракәын, аспекталь апремиерахь еиццон. Асасааиртаф дахъааиз ишакәым ихы ибо далагеит Лакоба, аха апремиерахь дрыццеит. Абри апхъа уи Бериа ифныка ател изныкымкәа дасит, ак игәы цнажәо дшыказ фашьомызт, аха дахъасуаз атрубка азәгы ишьтихуамызт.

Апремиераф Лакоба апартер актәи арад акны дтәан, днацшы-аапшуан, лацшыла аложе акны азәы дышишьтаз фашьомызт... Аспекталь иалагахъан еипш аан, ифнутцка амца икын, абылра далагеит. Ара шәыказ, шәсышьтамлан хәа иватәаз, ицыз ифызцәа инареихәан, дындәылтцны дцеит. Уи агәфара иман хәшәы змам ашхам ширтаз, уажәы, дымфашъахуа, ибеит дыштахоз. Угәы ишцаанаго, дабацауаз Лакоба? Ашхам итан дызшыыз ауафы хәымга дидыруа, ифеи-инапи еикәтцаны ус дтәарызма атцыс мфас абла тызгәыцәауаз ауафыцьбара каимат? Макъана, дак-заанза, иара ишьа иара иурц избон, хәарада. Ус иагъыка-ларауаз, срыцхара зыкәшәаша, закафыуаа, харада-барада итадырхаз, рыпсра иахирцарыз усқан Лакоба.

Аспекталь ааныжъны данца ашьтахь, данырымба, ифызцәаггы ишьтәлеит, аха дахъцаз ирдыруеи. Иара дыш-неиуаз, Бериа дахъынхоз омак бжъамызт, иацәыхарамкәа азы ахъааиуаз акран аниба, ииулакь днадгылеит, аха, изхәартаз, ишьапкәа имыхәо адабла иакхъан, узифамцшуа ашәра далагахъан, ашхам иацысит.

Икәшәаз ицхраан азгы днадырхәеит, асасааиртахь имазаныкәгаф Акәытцниа ишка ател иаст. Уи иаразнак даакылкәеит. Уанза изыпхъахъаз ацхыраара ласы ама-шынаггы ааин, Лакоба ф-гәырк изыкартцеит. Иара, имузт,

иҕаз имдыруази, ахәшәтәырҭахь акәымкәа асасааирҭахь иномер ашҕа дыргеит. Абрантәи Акәытҕниа Акәаҕа да-сит аҕақьым Кәаста Семерҕыев иахь, дышзахәо Қарт асасааирҭа «Ориант» ашҕа дааиразы, Лакоба ишизхымго.

Аха араҕа Лакоба деицәахеит, дзымтҕысзо адабла ист, дзымцәажәо иҕы аkit. Ацхыраара лас амашына дыр-фегьых иацхьан, Камо ихьз зхыз ахәшәтәырҭахь дырге-ит, ипстазаараҕь далтҕгәышьеит. Убра ирхәарахқәеи, их-шыбафәи, икыркы аамхны иртәахит, иахьыргаз иахьаҕы уафы издырзом. Урт ашҕам рылахон, ахәымгара кәзтәз ауаа цәырнагон.

Аспектакль аҕны сара апартер ажәафатәи арыб аҕны стәан, Лакоба дыштынчмзгы збон. Бериа убра дибазтгы, сымфашьозар, даадәылганы, атдықхәа илеигәйдтаны алажә еипш дишьуан. Аха Бериа уахь дымнеит, ателефон атрубкаҕы шьтихуамызт, ашьтахь Лакоба ипсра атдыхәала иҕалаз атрауртә митинг аҕнгы дкылымсит, фымш ракәу хымш ракәу ақалақ ахь дцәыртцуа уафгы димбеит, да-хьыҕаз, дызҕыз здырхуада. Амала иара Лакоба ихы дамы-хәо, дзымтҕысуа-дзымцәажәо асасааирҭаҕь данакы, ихы-хьчафцәа ицрыцсса, хыхь дыфхалан, Нестор игәырфә да-гозшәа кәтданы, дышилгаз иблала ибеит, агәра игеит...

Аҕақьым Семерҕыев аухантәиашарак амфә дықәын. Ашьыжь дааит. Апсы данихәапш, ашҕам шитаз идырит...

Лакоба иҕахара атдыхәала Қарт ауниверситет аҕны амитинг ыҕан. Саргы убра сыҕан. Абра дықәгыланы дцәажәеит Қырттәыла ЦИК ахантәафы Герман Мгало-блишьвили. Уи дахьцәажәоз илағырз иҕыкьаса ицон. Не-стори иареи еифызцәа бзиан, иҕалаз арыцхараҕы ицәа иаламшәакәа дыҕам. Ашьтахь уи илағырзқәа Бериа иа-неимыжыт, арепрессиа изиуит. Арепрессиа рызун иара убас Қартынтәи Лакоба Акәаҕа даныргоз иццаз, ҳатыр иқәызтцоз Қарт аматцура дуқәа ирхагылаз ақыртцәа иа-шақәаҕы.

Лакоба Акәа данаарга, аухатҕкьа иҕақьым Семерҕыев дырбаандафтәны дыргеит, уахаҕы дзыхнымхәзеит. Да-

хыргаз, изыруз аиаша уафгы издырзом. Дыргѣакны дыршыуан – уаха закѣыхыз.

Мызкѣак анаатц, Лакоба жѣлар драган хѣа рылархѣеит, игѣакѣацѣа ырбаандафтѣны итаркит.

Иара Лакоба ихѣта, ускан ифызцѣа руазѣк асасаиртѣе ишиеихѣаз ала, астол ианахѣтаѣз Бериа инапкѣа аѣѣацѣа иалагазаап, акониак изтѣеитѣарц даналага аамтаз. Аха убратѣѣѣа ипѣхѣыс даайдгылан, изакѣызеи, уара, дырфѣегых Паркинсон ичымазара (хѣара апсцѣа уи аларѣаца, апшакра хѣа хѣашѣтоуп) еитѣоузцѣыртѣхма, амѣа иагаша, иузтамтѣозар, итѣастѣоит хѣа узалагозеи лхѣан, иааимхны Лакоба лара изталтѣеит.

Нино Гегечкори илылымшазарыз «сфѣыза бзиа» хѣа дзышѣтаз Лакоба ипѣхѣыс Сариа леикѣѣырхара? Мамзаргы 13 шыкѣса рыда зхымтѣуаз уи лычкѣын Рауф ихы дакѣитыртѣыртѣ, дрымшѣыртѣ аѣатѣара? Дтарбылуа убааит, илылшоз аѣара, аха...

Абра даѣакгы хѣатѣуп. Сталин Бериа дипѣхѣан Лакоба зызбахѣ имаз амѣацѣырѣѣа ианрылацѣажѣа ашѣтахѣ, мышкѣак аатѣуаны, Апсны ЦИК Гагратѣи апсшѣарта фнаѣы аѣнышѣыбжѣон атѣыѣхѣа ахысбжѣы геит. Апсшѣарта фны адиректор Цейба илапш наикѣашѣеит апсшѣафы Розенголыц лномер ашѣ аартны иаадѣылтѣыз Лавренти Бериа. Уи адиректор дангѣеитѣ, ихыснацѣа иѣышѣ инадкылан фумтѣын хѣа наиирбеит, хѣаасгы имкыкѣа. Дзыцѣашѣоз ари афѣыза аус «хѣыѣы» азы Сталин дахѣимаз. Зынгы убас Қарт икабинет аѣны аерманы ЦИК амазаныѣѣгаф Ханѣыиан иааигѣыдтѣан дишѣит (ишѣтахѣала ихы деихсит), аха акгы ихарамшѣа ихѣынтѣар далигеит.

Афнутѣѣатѣи аусѣѣа Гагратѣи рѣѣаша аихѣабы Рухазе ирылеихѣеит СССР ахѣаанырѣѣтѣи ахѣахѣтра анарком Розенголыц ипѣа лномер аѣны лѣылшѣыт хѣа. Уи дгѣычѣѣѣаарын жѣбама, илзѣаз ахѣыматѣа лномерѣѣ ианлыдырбала, лѣылшѣызаап хѣа.

Абри ашѣтахѣ мызкы инацны иаатѣуаны, Лакоба Қарт дтарханы, Бериа Цейба ус идитѣеит Розенголыц-пѣа дыз-

шыыз Нестор Лакоба иоуп хэа аустцаацэа иреихэарц. Мап анакэха, Лавренти Бериеи иара Даут Цеибей реибадырра акгы шыцнамко, дзыкэшэаша абахта ататэара шакэхо...

Даут Цеиба инеиццаны 19 шыкэса ихигейт...

Иара Лакобагы игыз аукамхыз. Аиаша анакэха, уртгы мхэакэа урывсыр – ухэахэахоит, Анцэа игэы иахэом. Изхысхэаауа, Лакоба иапхыагы апсуаа абрахьрырхынхэра аус акыр дазхэыцхыан, аусгы азиухыан Ефрем Ешба. Омар хэа акэын ажэлэр рыкны ишиархэоз. Уи 1921 шыкэсазы Ленин ибзоурала Апсны ахыпцшымратэ республика ас-татус азылызхыз, акыр хара инапшуаз, Апсны Аревком ахантэафы иакэын. Ашытахь Англызтэылаф СССР Совпред анапхгафцэа дреиуан. Убригь арепрессия изун. Уи зегы ирдыруоуп. Уара уазхэыц, Ешба арзахал ифит, Лакоба ихызала, атэанчарахы дцаны дкалозар, Апсныка дааны кэацэк ахытаиргылаша дгыл хэычык изалырхразы. Атакс иоузеи хэа угэы ишцаанагои? – Мап ицэикит... Цабыргны, хыхызала иакэыггэозгы ыкан, аха... Имцны игэарартцазар, уи сыздыруам...

Ешба Ленин игвардия дреиуан, Сталин уи иматцара дукэа зегы даарымышын, Чечен-Ингэыштэылака усура дишьтит, еилафынтуейт, рлеишэа цэгьоуп, дышпатадмырхари хэа. Аха Ешба дрымшьзеит. Ари ианамуы, нас, ишысхэахьоу, арепрессия изиур акэхеит, Сибра зишэнака дхитцейт...

Икалап, Лакоба иакэымзар, Берия абриакара хыхь дзымхаларгы. Лакоба иоуп, излархэо ала, Сталин икны Берия дцэырызгаз, сара дыздыруейт, дыспециалист бзиоуп, акыбаф илоуп хэа. Иалидыраауаз Лакоба ускан Сталингы иаргы рыццэаха дитцгэан иеыжэтцара дшафыз.

Лакоба ашхам итан данишь ашытахь, ишысхэахьоу еипш, Берия уи ипхэыс Сариа дбаандафитэит. Лара даазкэафэны, еикэакы, цшзакы лакэын. Берия уи лэапхыа икэиргылт: ма... лыламыс, мамзаргы – ашыра. Лара ашыра еигьалшьейт. Уи акыр дыргэакноуп дшыршьыз, лгэыц-

хәкәә җадырффеит. Лычкән Рауф иакәзар – дтаркит, икәра иатцанакуа ианыкала – дыршыт.

Уи шыкартцаз усоуп: Рауф итахымызт иаб дызшыыз ахәымга, уи ус шакәыз зегь ргәы азфон, ишқа дцаны иан доуижьразы дихәарц. Рауф иандугыи дтакын. Аха уца-ны уихәа, иудыруазеи иоуишьтыргыи хәа дазыкартеит. Ашьыжь асаат жәба рзгыи днеит адкылартаҗы. Уака шыыбжьон асаат җба рзы уаа, уидикылоит, уажәы Лавренти Павле-ица деилахоуп хәа иархәеит.

Асаат җба захьзыз азы Рауф адкылартахь днарышьтын, дыпшыны дтәан. Аха макъана уи азәгыи дидикыломызт. Ус адкыларта даафналеит хатцак. Ак ихәакәазшәа ныкаитцан, идәылтцымтазы акәакь акны игылаз акәардә икәыи ақбаад еилахәара «аагәеитеит».

– Уара утәоума?... – дтәаит иара.

– Мап, – ихәеит Рауф.

– Ус акәзар, азәы ихаштызаап убо-о... – ихәан, уаха ацымтцакәан, ашә цәывтцраан иныжыны, дындәылтцит. Ари Бериа ихьчафцәа дреиуан, урысшәалагыи, «ль-млыи» хәа, акцент аныцшуа акәын дышцәажәоз.

Ахәычы аилахәара даламкыискәа ус дыштәац дтәан.

Деитаафналеит ани ифналац.

– Аилахәара уажәыгъара икәума? Изтәуизырхынхәтәуп, – ихәан, уаха мхәакәа, деитандәылтцит. Ашә дырфегьых ицәывтцыртраан инижыт.

Рауф аилахәара днадгылан изакәу збоит хәа иааиртлеит... Абри аамтаз ашә ааимцааны алашәага реицш илаи-кәеибахәан, дааилыршыт. Аилахәара атапанча ылан.

Ари ахыкалаз апартия Ацснытәи обком амазаныкәгаф икабинет адкылартаҗоуп. Ускан обком уажә Ленин им-фаду акны аредакциякәа зыфноу ахыбраҗ икан. Абри аамтаз Бериа Акәа «ицсишьон», дагьакәшахәтхеит «дара икартцаз ахәарала», изтахыз ауаа абра идикыларц. Уиа-ла уи ауаа идирбон ицшьараангыи ажәлар рзы хеигзара каимтцозшәа. Аха ари арахь дзааз ацшьараз ауакәху. Ускан жәлар раҗацәа хәа зыхьзыртцаз рпроцесс иалагон,

Лакоба иусгы убра иалан. Ари арахь дзааз – абри апро-
цесс аинсценировка иара ишитахыз ицаратэы мазала
напхгара аитараз акэын.

Сара исгэалашэоит, зны акэара агтара италаны, кэыт
фыск афытцазза, афақьахэа иаауаз абгахэычы. Ишааиу-
аз, азы интытдын, апқьа адэхэыпш ықан, иаахэын, ика-
натцо закэызеи хэа сшахэапшуаз, шытахыла-шытахыла адэ-
хэыпш ааихнатцэан, ахэажэра еилачы инылапқа ицеит.
Апстэкэа рыпцстазаара атцааф ду атцарауаф Брем ихатагы
ицьеишыара дықан абри ибазтгы. Адэхэыпш збаарран,
абгахэычы гызмал ашыта арзуан, иаархэны иантцаны
ихылоз дарфашьон, уиакэын ус зықанатцоз.

Апроцесс акны зны-зынла убас атагылазаашьакэа ка-
лон, абар-абар жэлар рагацэатцэкьа аацэырнамгар ам-
уа. Ас аныкалоз, Бериа иара ихата уа далатэамзаргы,
илымхақэа рыфбагь усгы уа иқан, мазалатэи дтцала аус
уатцэахы иахыргон. Уанза ируша-ирхэаша еибырхэон.
Нас уатцэы зыхьзыз анааилак, апроцесс, ани зызбахэ сы-
маз абгахэычы еипш, зыггарала идэықэтцаны, шытахыла-
шытахыла, уашьтан азэ дхыларгы даркьалартэ еипш,
адэхэыпш иқэганы, ахэажэрахь акэымкэа, ашытақэа Си-
бра зибнака илыладырхэашон. Нас уа ипшаала. Аха, ум-
бои, ишишаз: амц, амцураара адагы, ашыапқэа кьафуп,
ашьафакэагы, иахьхазаалак, иссоуп, Аиаша ааста.

Абриала, акыр деикэнаршаргы, мышкы ахы мышкы
атдыхэан Аиаша уафы ипшаауеит, амцгы атдыхэа ылих-
уеит.

Бериа избеит зныкхысрала, ишырхэо еипш, ф-жыак
ишыырц. Апроцесс иара ишитахыз адэықэтцара адагы,
абрака иара ихата «иеихсыр» акэын. Уи иабзоурангы
итаирхаз ица дықэигон. Ус иагыйкаитцеит.

Иаразнак Сталин адырра иртеит, абасоуп икала, Лав-
ренти Павле-ица Бериа Акэа апсуаа ркны дыршыырц ие-
ихсит, ацэгьакатцаф иабцъар имхны дынкылоуп, уи жэлар

раға Нестор Лакоба ица Рауф Лакоба иоуп хәа. Уигъы иаа-илгеит – 13 шықәса иртагылаз ахәычы.

Абасала, ацсацәа Ацсныҭа ирхынхәны раагара аус рызбеит Лавренти Бериеи Иосиф Цьугашвили. «Рәыза ду» Нестор Лакобагы абри аус аҭгы «ицхрааит».

Ус рхәоит, адунеи иаакәу ацстәкәа зегь рахьтә амариалкәа ракара злеишәа цәгыоу, атцас баапс змоу ыҭам хәа. Мариалжәлакәак убас картцит, апацәа шаароулак еипш, инышьтагәан икны ирфоит. Аха амариал хәыцкәа иины ианаакашәалак, илатцкәан ифьртә икоуп. Абас зшьамх зеарганы зыин абҭа икәлаз егыахуам, иазыфом. Уа ишықәтәоу пытк ианыцгәахалак, енак ала, аезаны илбааны ицит. Ас зхы еикәзырхауа аурацәаху аха.

Амариал ас канатцозаргы ихәацоуп, аха ацстә дукәа ари аҭыза руам хәа ипхьацоуп. Аха убригь иашам.

Енак зны мҭахәастала арасра сьлсны сышнеиуаз, сыварахьшәа иаауцәымыцхаратәы «ҭац-ҭац...» хәа шьтыбжьык аасахәит. Изакәу збапи схәан, снымҭахьтцын арасра сылалан сышнеиуаз, хәа дук ақышә тьызза, ала-нарцшыгакәа амоушәа алакьтцара тькәатцәаза снадгьлт. Уи ашьар ариин ирхагыланы рыфара иаҭын. Амла иакны ауакәху ас зыканатцоз, иахьабалак ахаша-тәаша ду кажьын. Иагьа кастцаргы исызмышәеит, изҭыз исзакәымхит, уимоу, ақышә икәиан икәз апатца-хәыц дукәа еиларбабан, алакәа тьркәашаан иагьсытцкәеит. Сара ари иканатцоз бзиарак иатәым схәан, сгәы саатахәыцт. Ари 1937 шықәсазы арепрессиакәа ианрылагоз аламталаз акәын.

Бериа «ианиеихс» ашьтахь, шықәсык инацны иаатц-уаны, матцурала деиҳараркит. Сталин Москвака диеиган, изааигәазаз ауаа рыгәтан атыц ду днахаиргьлт.

– Шьоукы-шьоук ус рхәон абри Бериа Ацсны иааган инирхо аиҳарак Гьртәылатәи ақытәкәа роуп хәа... – ихәан, Сталин Бериа ихы наикәикит.

– Урт амц рхәон, сгәаг рыман, ыы, сара сақыртуа-зами?!

– Ани Чичибериа, иоухашьтыз, иарбан бызшәалоу ашәкәы злаузифыз?! – итәтыныжәга ааиркымкымит Сталин.

Чичибериа дахьтакызынтәи арзаҳал ифит Бериа их-зала гыршәала, икәыргахьаз ҫырала. Уи арбан ухәар, 1920–1930 шықәсақәа рыбжьара гыршәала аҫыра ыкан, агазетгы тытуан. Иара убас итыжын «Ашәаныуа нбан». Аха шықәсқәак реиха изымцеит, зегь ыкәыргеит, адшь-гащәа ракәзар – Жвания рацхьа днаргыланы, идырзит. Сталин – ус итахын, Бериа – дыжәларцсахын, атыцдашьтан. Чичибериа дколнхаын, Троцки дызустазгы издыруамызт, аха атроцкист хәа жәашықәса икәтцан дхырццан дыкан. Уи акәын арзаҳалгы зифуаз...

Аибашьра ашьтахь Лавренти Бериа, уанза закантә иеи-хәахьазгы сеидроу, Сталин дазыкаитцо далагеит ацсуаа ахганы игатәуп хәа. Аибашьраан – ибаацсны еибашьыза-ап убоу. Уи акәын уажә изҫаирцарц иизбыз. Сталин ари аус атццара иара зыгәра игоз, ар реихабацәа иреиуаз даеа-зәы идитцеит. Иагьеилкаахеит апсуаа, дара рхыцхьазара закароу иаҫурцшуазар, аибашьра Афырхацәа ирымоу рхыцхьазара апроцент ала, СССР ацхьагылара аанызкы-лауа ажәларқәа рыгәта ишгылоу.

– Алахша!.. – ихәеит Сталин Бериа дааипцхьан. Уи дан-гәаалак ус иеихәон. – Ацсуаа аибашьра Афырхацәа ша-каф рымоу узымдырзоз? Уиазын иахаагар, нас егырт ирхәоз уазымхәыцзеи, аа? – мацк даатгылан, нас, ус баша инеимҫатәны акәушәа, днатцааит: – Ишсоухәара, Лаврен-ти, дызустадаз убыскан, ани Шови сыпсанысшьоз, Гыр-тәылантәи абыргцәа рделегация сзыназышьтыз?

– Уи Жвания иакәмыз... – ихәеит Бериа.

– Апартия урт автономия рнатон, хтнықалақьс Цут кантаны. Аха дара абыргцәа уи ртахымхеит, хтнықалақьс Жәыргыт хамазааит хәа игылт. Ус кашәтца хәа разхәадаз?

– Уи Жвания иакәын, жәлар рага... – еитеихәеит Бериа.

– Дарбану афынтә раангы исыназышьтыз? Урт уажә путгы иакәшахатын, аха Апартия-а-а апринцип амо-

уп... Цут Жәыргыт акәзам, алахша, жәытә қалақып,
иагыпортуп.

– Уи Жвания иеификаазоуп, жәлар раға...

– Апартия-а-а угәра аган, Апсны ағыцынхацәа раага-
ра унапы ианнатцит. Уара ишқакаутци?! Иааган инур-
хаз реихаразак Гыртәылантәи ақытақәа роуп, ақыртцәеи
ашәанцәеи урмачт, насгы дара ақалақықәеи урт рыкәша-
мыкәшеи ркны рацәак нумырхеит. Уажәы апсцәагы аху-
гоит. Нас икало соухәозар ахы? Нас икало уиоуп, еихау
еитцоу рыладырзцоит. Исхәаз еилумкаауеи, алахша! Уио-
уп уаргы узышьтоу. Жвания иара ифны иара ихазы авто-
номия итахын, уара – уара угәыла ифны автономия коу-
царц уашытоуп. Апартия-а-а угәрагара иакәытцит, агәыф-
бара ауцит, алахша!

Аха Берия идыруан Сталин игәыфбара апызхышаз,
егырт рыгәрамгара изтәшаз «ахәшә». Уи Сталин «ишыра-
зы» иеихсуа, – иара «гәышпыладеикәирхо» ақатцара акәын,
«Уиоуп, аха дызустадашь абри абас еимәыршәшәаны,
агызмалрақәа цәытцыпшааны инаган иазхәаз? Хымпада,
уи апартия Апсны обком амазаныкәгаф Акаки Мгелазе
ихгам, иара иакәхоит», – дхәыцуан Берия.

Адуinei ағы зегь реиха Берия ицәымгын абри ажәа:
алахша. Уи иахацыпхәаза Сталин ицәымгра инатон, дзых-
шаз иангы длызгәауан, аха иара ари ицәанырра иакә-
псаны пыргтцас ихәытцикуан. Икалаз уиоуп, иани иаби
Мархәаул Лакрбак икны матцуәан. Ус рхәон, иара Лав-
ренти иабтәкәа Павле иакәзам, убри Алакрба иоуп хәа. Ус
акәу сеидру, аха тейтцшла дагыиеипшын. Атцарагы иир-
цит, дагыицхраит. Аха, ишырхәо еипш, абзиара ашь-
тахь абзиара ыкам. Абас дышпахазныкәеи хәа апсуаа зегь
ицәымгхеит. Лавренти игәалашәон ашкол дантаз апсуа
нхафцәа рхәычкәа «ицәгәхәарақәа» рзы, дыкны дшыр-
пкалоз, ацәыбзахша хәа хыызшыарас ишиархәалоз. Иара
атакс иритон, шәаангыл, сдухар ишәсырбап, зегь Сибрака
шәахызгап хәа.

Рацәак мыртыкәа Бериа даара итырфычааны заа иши-хәыцыз ала, Ацсны Сталин «дыршырц иеихсит». Иара Бериагы «иеынаҕаижын», гәышпыла апыза дуззаха-ара деикәирхеит. Ихысуаз ацсышәала ишцәажәозгы «иа-хазаап».

Абри иабзоураны Бериа Мгелазе, усгы дитахымызт, даамхны, апартия Қәтешьтәи обком ахь ддәықәырцартә икаитцеит. Рацәак мыртыкәагы уи обком зынза иқәыр-геит. Ацснытәи обком акны иара итәы длаган длаиртәеит. Икалаз ахысрагы ацсуаа ирыхгам ихәан, Сталин деи-тазыкаитцо далагеит урт рахгаразы. Уажәы уи зызбахә ихәоз амзызқәа рацәан – урт гәаан ишыкоу, рышкол-қәа ақыртшәахь иахыиаигаз, амхацпырцәа рырхынхәра мап ахьацәахкыз, рхатыцан хара хәыцынхәцәа ахьаагаз, рацсуа тыпхьзқәа ахьырцәахапсахыз ухәа. Еигьуп, ихәеит, аерманцәеи дарей неидкыланы, абырзенцәеи, атыркәцәеи, ататарцәеи, ауриақәеи реипш, атдыхәа ааптцәаны, нақ иах-газар. Ус иаха еигьхоит ара апыза ду ипсшьартақәа ркны, ашәартарагы мацхоит. Иатахызар, ихәеит, авагонқәа цшны игылоуп, ауаа ааизганы рақәтцарада егытахым. Казахстан асакара-цәхәыра ду ацсуаа рыцхақәа реипш иагыаф акып. Еигьаршьозар, ихәеит, мап зхәода, Сибрагы нхара ицааит, амала нақ Ацсны иқәгатәуп...

– Апартия-а-а ацсуаа ахнагазом... – ихәеит Сталин, – урт ақыртцәа хәа реаныртцоит.

– Реанырымтар хәа шәоит... – ихәеит Бериа. – Галаа?..

– Урт хара ианахтцеит, цәггала, рпаспортқәа аарым-хны итафны иаахархынхәит. Аха егырт ус ирымур хәа сшәоит...

– Иаразнак акәым, хәычы-хәычы!..

– Зегьдарароуп, сацәшәоит, урт ацсуаа са издыруеит...

– Апартиягы иадыруеит, уара алахша! Ашәанцәеи агыр-цәеи ақыртуа хәа рыетарфитеи?! Урт еихә еицәоума, ыи?!

Абра ихәатәны исыцхьазоит ашәан бызшәеи агыршәеи хаз анхара-антыра азин рымазарц шахәтоу. Сара схаса-беилыргафуп, сбызшәатцәафым, аха абызшәақәа такә

здыруеит, ашәани, агыруеи, ақыртшәеигы нарылатчны. Урт еизааигәоуп, аха иагъеивысуеит, иаххәап, аполи-аки, аукраини, аболгари бызшәақәа реипш. Ари сара цъара исаҳаны исхәом, Маскәа Ломоносов ихъз зху МГУ аҕны ажурналистика афакультет сантаз аболгари аполи-аки бызшәақәа хар сывамкәа истцеит, аукраин бызшәа уаанза издыруан. Апсуа изы уеизгы-уеизгы оумазак ицәгъам хәба-фба бызшәа рыла ацәажәара атцашъа. Избан ухәар, иахъа ацсшәаф 70 ркынза шытыбжь ыкоуп, ажәытәан шәкыла икан рхәоит. Урт рахьтә иахъа, абжыуаа иахымдыруаны, Гәдоута араион аҕны иупылогы мац ыказам... Егъи, сара ажурналистика зынсыжыз уаз-таауазар, ишысхәахъоу еипш, апсуа ыра мчыла ареформа аназыкартца ашытахъ, агазет аҕны аус сзымуит, исымфит ускан ирыфуаз... Аеытцақәа еснагъ икоуп, схатәгәацхарала нахьызцаны, сакәытцит. Рацхъа истцыхъаз сзаанат ала хасабеилыргафыс усура ақытахъ сцеит. Аха, иабакоу, убракагы Абгалац сыхәда адалақъ атцеикитеи.

...Бериа дымфашъо ибеит, иара ацскы имкыкәа, игәтакты нагзашъа шамоуаз. Арахъ еиликаахъан Акаки Мгелазе, ақыртуа ЦИК мазаныкәгафыс икартаз, Сталин иара итәахы дшааигаз, харак имгакәангы иара Бериа ас бзиа иибоз итыц дамырхраны ишыкоу. Анкыа зны Лакобагы уск изцәыригахъан, аха ацыза ду ибзоурала деикәхеит. Уажәы, уи дшимыхәоз идыруан, амхра акәым, дагытарымкаайтеи, убри афыза цәыригеит Мгелазе Сталин иҕаацхъа. Бериа иааигәалашәеит Лакоба ашхам шиитаз. Мшәан, иара Сталингы фырцъанла акониаки ацмахыртцәы ацха атани бзиа имбо... Ацмахш акәзар, хаирпланчыдала Ладантәи изааргоит... Аминералтә, абырцъытә зыржәтәқәа ыками... дзаламтцуа арцәага аутар... Аихарак уахынла, зегъ аныцәоу, иара аус аниуоуп уи ианижәуагы, ирацәангы ижәуеит... Знык дзымтцысуа адабла дакыр нас дызбауада...

Кыр тцеит инытцә-аатцыфны ирхәоижьтәи Сталин дызшыз иара Лавренти Бериа иоуп, дызгашаз ала дир-

цәан, дыкәиҕеит хәа. Ус злакаитцазгыы бырцьымуп, аха уи
еа жәабжьуп.

Иахъеипш исгәалашәоит, 1952 шықәсазы ашкол исыц-
таз Платон хәа сфызак артцагатә нхамфә «Гәымста» ди-
ректорс даман. Иаалыркәан обком амазаныкәгаф диц-
хәан дигеит. Адтцагыы иитеит, акцент змаз приказла, ан-
хамфә плантациякәа ркынтәи амандаринакәа аатцхны
Қырттәылантә, Гыртәылантә, Шәантәылантә иааргаз
афыцынхацәа рыфонкәа ркны инаган иеитархаразы. Ари,
ихәеит уи, Апартиа иканатцаз дтцоуп.

Платон Чкадыгәа, уаха мхәакәа, ифынеихан анхамфә
этцазкуаз аинститут аректор икны ишцакастцари хәа дне-
ит. Аректор иеицырдыруз қыртуа тцарауафын, уаф иа-
шан, дгәаан, ашшыцхьыз иман Сталин иахь дцеит.

Амандаринакәа ртыц афы инхеит, аха нас, иара арек-
тор дладыркәит, Платон иакәзар, иматцурагыы дамырхит,
апартиагыы далырцеит. 1954 шықәсазоуп уи апартиахь
деитанышыақәдыргыла, Сталин данцсы ашътахь...

Сара, Анцәа ицьшыарала, спартбилет сцәызыр хәа ус-
гыы сшәомызт, избанзар апартиа салам, аха Бериа иуа
Цәхәаава изы ашшыцхьыз сыман цъара сцазтгыы, аблет
акәым, схы схагыламызшәа ишысцәызуаз уи сара иахьа-
гыы сымфашъахуа издыруеит.

Сажәа хәычык иоуцәахазаргыы, абри абасоуп. Абас
икан ускантәи аамта, уи атахны исхәеит, шыта сиасып
сревизиақәа рахь.

Схәыцит, сеитахәыцит абри Цәхәаава цсыхәас иста-
рызеи, дызласкәысцарызеи хәа. Атцыхәтәан исызбит,
ахахә слыкәгыланы, иаххылапшхәу Анцәа сихәан афәта-
хьа сықәстцарц. Усхыччаргыы калап, аха жәытәан ус кар-
тон, икәгылан, афәтахьақәа ахьрыкәртцоз, тоуба ахьы-
руз ахахә дукәа абнаршәыра рхытцәан иахьагыы уафы
ицылоит. Саргыы доухахә шкәакәа дук сфыкәгылан, дыс-
кәыкны икалозар, ханхәа абшьтәа шузысшьра хәа цқьа
ибзианы ихәаны, афәтахьа сықәстцеит, сыбгеит. Иара ажәа
«абгара» уазхәыцыр, иаанаго «ахахә схәеит», «сшәиит»,

«сқәйт» ауп. Ажәйтә цсышәала «абга» ахахә иахьзуп, адоухахәгы иароуп. Ускан абга икәгыланы ашәирагы ыкан... Изхысхәаауа, абас Иаххылапшхәу сихәеит. Ари 1953 шықәса ацамтазоуп.

Ус шыказ, мызкы акара аатцхьан, хәажәкыра мза Ан-тцәамтазоуп, аусураҕ аконтораҕкны снейзар, усоума – аба-соуп хәа, ажәабжь аасахаит:

Цәхәаава имашына дтатәаны асовнхара «Апсны» аҕкны днейзаап. Ари шыжьбуп. Ақыта агәтаны ацбармыкь хәычы ыкан, абрака ахши ашәыри зтиуаз аагәеитеит:

– Дарбану, азин шәызтада ара ацбармыкьаҕ аусура мшха ахәаахәтра?! – ихәан, ашәы зшәыз, зықәрахьгы инапшуаз цхәыск дналыдгылт. Шыжьбзиа ыкам, хәыл-бзиа ыкам.

– Саатк акароуп, нас сцоит, апцқацәа змоу ахәсақәа са сҕынтәи ахш ргоит, урт сырзыпшуп... Асаат жәбагы ыказам... – лхәеит.

– Ааит, амц бхәоит, аламысда, ари итоу атцәақәагы ара избымтцагылоузеи?! – ихәан, лапхьа игылаз ауедра ишыапцыкә рхха ишилшоз дласит. Атцәақәа хара-бҕьара илкапсан, ауедра атцарра лшыап адырдха иласын, иааф-нарффалт, ақәадагы лахьшит. Лара лыпсы мацхан, дын-хышәтны дынкахаит.

Ааигәа лыуа Цяпоук дгылазаап, Дшыаныхә хәа, амца иакәутцар имбылуаз арцыс, ари афыза аниба изым-чхазт, Цәхәаава длаидххылан, деимларгәгәа, дақзамшәа даашьтицаан, ихы дакәыхшаны, агьефхәа рываран иказ ажра ду длаирсит. Уи ахахәқәа тажьзаарын, Цәхәаава деилапытәтцәа дцеит. Даашьтыхны амашына дылтар-тцан, ахәшәтәыртахь дыргеит.

Цәхәаава ахәшәтәырта дантыт, иуацәа дуқәа абакахыз (Сталин дыпсит, Бериа дтаркит), иматура дамырхит, аха дахьааз дауцахуаз. Гагра адгьыл ылхны фбаны еихаиргы-лахьаз афны ашқа диасит, изымтодаз. Абҕаць ифны да-хьаазынтә иахәшыапак дааганы изынижыт, аусура бзиа-гы изипшаахьан.

Ашьтахъ излеилкаахаз ала, Цхэаава тцарагы има-
мызт, араиком мазаныкэгафыс данаарышьтуаз апартия-
гы даламлацызт, кандидатын – шыта уи мазаныкэгафыс
иаашьтра атэы шыкалаз ура уазхэыц.

Уи иагыгон, ианрымихлак, рматцурақаагы ирыми-
хуан. Мызкы, фымз анаатцлак, ихьзала арзахалқәа оны
«рхатэ гәапхарала» иакэытцуан. Нас иара итәқәа наган
иныкэиртәон. Азэык-фыцбак дызламкысуаз – урт иара
ибызшәала иацәажәара зәазызшәоз ракэын.

Уи уиоуп. Дшьаныхә фышықәса икэыртцеит. Шықәсык
ала доурышьтын, иахьа асовнхара «Апсны» акны араион
зегь афы еицырдыруа механизаторуп, уабаихәо.

Цхэаава итыцан Ахбак даарышьтит, зеипш Анцәа
дхаиталаша. Аха сара иахьанзагы сгәы иалоу, схы авба
астоит Цхэаава иеипш иказ ахәымга абас ахьсирқатцоз.
Изурыз, сыхәда ахәызба атцакны икын.

Абри атоурых абыржәы ишәасхәаз еипш исзеитеихәеит
атәанчарахь ицахьаз Андреи Киутба 1970 шықәсазы. Уи-
аахыс хәышықәса цит. Уажә абри сгәалашәан, Андреи
ызбахә имаз ауаа снарызхәыцит. Иахьа иабакоушь,
изеузеишь, рыцсы тоума, рееитаркыма – Анцәа идырп.
Иара Андреи ихатә дыкам – Кындыг ақытан джуп. Кыр
збахьаз уафын, ипсәта бзиахааит.

1970–1975

СЫЦСНЫ СШЫБЗАХАЗ

Ишәтахызар ихашәтца, ишәтахызаргы ихә-
шәымтцан, аха абри ажәабжь ишәасхәауа ииа-
шатцәкьаны сақәшәеит. Уи шыкалазгы абасоуп:

...Сахықәыз саапшызар, раҥха сылапш иаатцашәеит алашара цәиатцәа зхылтцуаз афымца лампа-таа, амтц пыруазар иуаҳаратәы итынчран. Сахышьтаз схы ҕы-тырззашәа саанапшы-аапшит – анахыҕы арахыҕы алашара-таа аарла иалубаауа исываҕта ауаа шытоуп, сара сгәы ҕарха, ашыаршыаф сықәыршәны сықәуп.

– Шәгыл, уара, шәгыл!.. Изақәызеи икашәтцауа, еснаҕ хәмарроума, ашыаршыаф сықәыршәны, сыпсызшәа! Ишеит, шәгыл наҕ!.. – саҕуа сыҕхықәтәалеит. – Иабашәтцәахи, уара, сымаҕәақәа?! – сҕызцәа сгәы рзнырханы, сывараҕ иаҳа иааигәаны ишьтаз, ус аҕатцара здырлоз ахәмарҕы сҕеихагыланы, ижәҕахыр снас-насит, аха ҕитүамызт. – Угыл, узмыргылара уқәшәарҕы салазоит!.. – ишьапы данкшәа (ус аҕызцәеи сареи ҳахәмаруа иаҳзеибаулон) санылаиха, акаруат далҕорны деизкыа дласымтцахаит. – Иухъзеи, уара?! – слеихаххызар, уатцәы дааугара укоуп, абар аҕсы дахысымтцажы! – Ҳаи, шәанаңалбеит, ари дыпсит! – сыхәхәеит, аха ассир, абарт ишьтоу зегы азәгы ҕитүам! Даеазы слеихаххны саныҕеицрыха, уигы далҕырны аҕеҕхәа дҕасымтцахаит. – Ариҕы дыпсуп! – сыхәхәан, даеазы дахышьтаз слеихаххит, сагыҕеихеит даасырпшразы, аха убриҕы дыпсны дықәын... Убаскан сызлеиламгаз уажәгы иңьасшьоит, зынзаҕы схазынаны сауалтцых, аха...

Сшыкалаз хәашыас иастарызеи, сахыкыз атыц анеи-лыскаа... Иуқәшәира убас дкалааит. Уаанза ус сгәы иаанагон, ани ҳахынхоз аицынхартәҕ сыканы, ашыжы зегы ацәа иалсхуазшәа (ашыжы сҕызцәа ацәа иалзхуаз сара сакәын). Ишьтаз зегь сырхысны иангәастоуп абра аҕсцәа сышрылакыз анеи-лыскаа.

Ҳамтакы, снапқәа рыла схы еимлагәа икны, сеихәткәыкәланы саатәеит (уаҳа икастдарыз схы иантамшәа). Нас снейн, паса сшықәыз еипш снықәиеит, издыруада сыпсызар, уахытәи адунеи ус акәзар ишыкоу хәа сгәи-сгәи еилапшуа. Аха исзычхауазма! Рацәак мыртцыкәа, азаара ззааз иеипш, сҕатцкыан, сыпсы тоуп, сыпсы тоуп хәа

сыхәхәауа ашә ахьғаз сөадхахалеит. Сахеит, сасит, сыжәәа адыргылары сагәтасит, аха ани аихатәашә ду сара ауафаса хәыңы исыххәыңуа иказма, иахьғаз иагьымқәәцеит.

Зақаамта цах здыруада, сгәы анптқәаза, снейны алаша-ра-таа зхылтқуаз алампачка атқака снадкөыкөлеит. Нас сгәы өсырхатқан, абрака апсцәа сышрылакхаз атәы азхәыңра салагеит, иаастгәалашәеит «саныңсуаз» икалақәаз:

Ари калеит Апсны антытц қалақь көәөк аңны. Абрака ааигәаза шахта дук ықан, уақа итдырхуан апсабарағы ра-цәак уафы иңыхьамшәауа, аихарак амедецинағы рхы иа-дырхәауа амаден. Хара ашахта аус азызуаз рзы нхарта ын дук аргылара ҳағын. Аөбатәи ахагыла аҳтахьан еиңш, ҕнак ахәхәабжь геит. Санынаңш, сылаңш налықәшәеит ихаргылауаз аоны азааигәараза, афымца мчы мөанызгоз амөала ашьақа ду атқакашәа зғабк дшышьтаз. Ааигәа игы-ланы рнапқәа рхахо ихәхәон лөызцәа ыңыңа.

Сыңеит ахагылакынтә тқака, апслымз ахьеиқәпсаз аш-ка. Минуткғы мтцит, азғаб деиңыңны дахьышьтаз снал-хаххит, деилыңраахарц акғы лыгмызт уи, афымца мчы шлысыз гәфарас икастцахьан саныңозғы. Ашьақа иар-кыз әтелкәа руак амаптәаны тқака ишьтан, игәамтазакәа дақәпалазаап уи.

Цәаакыран. Лабала ламхрагғы шәартан, аха иара ала-багғы абоумпыхьашәои. Пшра камтқазакәа, исышьаз сақәгәыңны сшьаңпықә рхха әтел сасит. Ишызбоз, уи али-пси рыбжьара азғаб лшьапы инағшәан, итарны сшьа-хәырзыз инағашәеит...

Афымца мчы ансыс ашьтахь, ааигәа иказ ахәшәтәырта ашка снаргон уеизгғы, сыңсы антамла, дыңсит ҳәа саага-ны ахәшәтәырта иамаз апсцәа рышьтатцарта аморг аңны сышьтартқазар акәхап.

...Паса зны, аоны алацәгьақәа өба ҳаман. Ғнак, ҳгәыла Хабжькәыт илаба кны, дхәахәа-хәахәо агәашә аартны хашта дааталеит, ибжьгғы ааиргеит. Исгәалашәоит, ҳла-қәа уи икәшан дырkit, рхапыңқәа көаш-кәашза, ағақ-ағақхәа еихакшауа. Иаргғы, рыңқа, ихы пашза, ихылца

ихшәан, агәашә иеадыргәгәаланы, шытахыггы-цхыаггы дзымцо, илаба ду аффахәа икыауан.

Арт алақәа рхащыц кәашкәеи Хабжькәыти сгәалазыр-шәаз уи ауп, атзы садкәыкәаланы сышхәыщуаз, сгъазкны сылацәа анынтаа, абарт иларха-қархо сызлаз ацсәа зеггы, хлақәа реипш, рыцқәа кәаш-кәашза, аґақ-аґақхәа еихакшо, сырфаразы иґасыжәлеит, аларха-қархара зеип-проу ухарбап, ушпахалакыси рхәахуеит. Сарггы, Хабжькәыт иеипш, атзы сыекыдкыланы лабала искәысца-хуеит...

Сахыгәакуаз акәу, сахьадкәыкәлаз атзамц акәақхәа иґкыдкшалаз схы, ацәа саалхны сәатцнаркәеит. Санаащ, цәака атәара сацәшәаны, снейны рацхәа сахыкәыз снапкәа сгәыдпсаланы снықәтәеит. Сылацәа нтаар, абас сызлатәаз ацсәа сыркуазшәа збон азы, скәеґза, лацәааи-хышь кәамцо сықәтәан, иуқәшәира иихәаша ашәакгы зны-зынла иаацәырзгон... Сыцсы иацшәмахаз, ахыта кәамлацызт, мамзар ацсәа рышьтатцарта баатәын, слыґнапсы сцон.

Абас скәеґза сшықәтәаз, гьар-гьархәа бжьык аагеит. Сыцшызар, ашә аартны, азәы халат шкәакәак ишәны дааґналеит, даґеа ґыцәаггы, азәы асакаса данцаны, ацхәа иааґналаз ауаґыпатаз ишьтагылан ашәхымс иаахытцит. Иааґналт, аха убас иуқәшәира дыґналааит – ицыц-цыц-за, абакақәа реипш ишьхынцсыланы, рыхыкгы ааи-вагылт. Арахь рыцсәа хыла-гәыла еилажьуп, руазәк (сара) ицсы талан дкәеґза дықәтәоуп... Сара сгәыргьатцәа, «А-а-а!...» хәа, сыхәхәаны, уи сыбжы уажәгы исахауа цыысшьоит, снапкәа рхахан сәаргәыдлеит. Ари збаз, ацсы дгылеит, ацсы дгылеит хәа еибархәхәан, рысакаса-ггы кажьны, рышьтахька иеихеит. Сара, срамхаґнакыр хәа сшәаны, ашә икылеибархонатцы сәарыхзеит. Ғыцәа дәылкәан ицеит, егы санихьза, дхышәтны атцықхәа деизкәа, игәы гәгәамзар акәхарын, ашәхымс дґылахаит. Нақ снаигәан, ацсәа дґарылакны, ашә ґыдсыжылеит. Уи аартны инсыжыыр, ацсәа сышьталозшәа сгәы иабейт.

«Сыпсзам, сыпсы тоуп! Апсцәа срылыжәга, сыпсы тоуп, сыпсы тоуп!..» хәа, акәукәухәа ҫытуа иҫны ицоз аҫыҫа сәарышьтәлеит.

Арт абас сышрышьтаз: «Иутцалазеи, уара, изакәызеи, сыпсы тоуп хәа ухәхәаны, ажәлар еизугеитеи?! Удсы штоу уара иумхәаргы хара ихамбои!» хәа, хатца бжык слымха интасит. Убаскан ауп сыхшыҫ атып аҫны иана-аи. Саатгылан саанапшы-аапшызар, абар ахәшәтәыр-та аштаҫ зыпсы зшыоз цыоуки рыхкәа ырнааны, сыр-зымбатәбараханы иахьсыпшуа! Сара сакәзар, нармеи-кәазатҫы, скәашза ажәлар срылагылоуп. Абрака сыбжы аазахаз, агәҫыҫ иагахьаз ачымазцәеи урт рбаҫцәеи ухәа, ауаа сыдеизалара иаҫуп.

Абри аамтазы: «Ари сара афымца мчы самзхыз иоуп! Иара афымца мчы анис, дыпсит хәа уи ихәапшыз ахақым апсцәа рышьтаттартахь дыдиргеит, – хәа ани еикәсырхаз апхәызба, дахьынтәааз сымбазакәа, леаасгәйдлыжылеит – егы уа медицинатә ехәшыас аус луазаап! – Ипсы тамлеи, рыцха, дымпсзазаарын!..» – дгәыргьатцәа инацылтцеит.

– Ассир! – ихәеит ари захаз рахьтә азы.

– Алакә! – нацитцеит даҫазы.

– Удсы штоу наҫ удәықәызтцә ахақымцәагы хамами макьана! – ихәеит ахцатәи.

– Афымца мчы иаркьато, нас ипсы таларгы ауеит, ахақым уи иалидыраауазеи, – ихәеит апшьбатәи.

Абри аамтазы, сыпшызар, стынхацәа еишьтагыла ахәшәтәырта ашта иааталт. Урт ателеграмма роузаарын, шәааины шәыпсы дыжәга хәа.

Ажәакала, ажәамыцхә шәзасыршьрызеи, абас сақәшәеит. Амала, ишәгәалашәозар, ани ашәхымс аҫны ика-хаз, ауаҫы патаз хәа сызҫыз, дыпсуп хәа апсцәа рышьтаттартахь сыдзыргаз «схақым» иакәзаарын. Дахькахаз дыпсызаап игәы ткәацны. Ашьтахь, ихрат бзиахааит, иҫаихан, сара сахьықәйтцаз иара дҫықәыртцеит.

**АЗЫРЧЫ
ШААЗГАЗ**

Енак зны хдиректор дсыпхъан, сцаны азырчы
аазгарц насыдитцеит. Азырчы хәа сызгәу, ирхә-
маршәа исхәозарггы – минералтә зуп. Уи афызцәа азқәа
Алцсны ирацәаны ишытцытцаггы, нтытц хцаны, иаахәаны
иаагоит.

Акомандировка сзылырѡаит, амѡа санықалоз хди-
ректор дсабжьейт саннеилак изуша-исхѡаша, изулакгы
азы амхны хусбарта ахызала лассы иааратѡы еипш амѡа
ишықѡсташа, егѡаумхѡан сара сѣыцын, ахѡаахѡтрѡтѡ ус-
бартаѣы аусура салагеижѡтей раѡѡак тѡамызт. Саргы,
Анѡѡа зегы иахзишаз азы аагара иахсыртѡузеи хѡа, ам-
ѡа снықѡлеит.

Сгәы ртынчны азы ахытдытцауаз сынкылсит. Нас азы-
тытдырта аихабы икабинет пшааны, ашә снас-насын
сныоналеит. Иара изигар ду алға ахылббы, адиуан ибға
кыдтаны дахькыдиалаз снеигәйдпшылеит, аха дахьтәаз
дагьымгылеит. Закәыхыз, сара уафаса хәычык сакәын,
сатәeimбазар акәхап. Иара уахьихәапшуаз, уафы хышә-
шәа еикәаттәа патаз дук иакәын.

– Азы азын сааит, иаахэан изгароуп, – схэеит мшыбзи-
агы мхэакэа.

– Сеилахоуп... уатцэы уаа, настгы усыздырзом, – наса-
теикит, аха ихэашаққа сгэампчеит, уатцэы сааргы, уа-
тцэашьтахь ихэозар акөхарын.

– Сузымдырзои? – Мап.

– Ус акэзар, уаала, саргый акы снацхар цэгъа избом, цъара хнеидтэалап, шыбжьхъак еицахфап, еицаажэып, сара ашыжэраз рацэак сыгэгэам, аха хаибадырып! – схэеит, хдиректор дысмабжьахъаз...

Рацәак мыртыкәа азыттыгырта аихаби сареи, нац-
натә аахыс хаибадыруазшәа, агдымдыхәа хаицәажәо
хнеиуан. Ус хашнеиуаз уафы хыгччаак даахпылеит.

– Уа бзиала уаабеит, Будга! – ихәеит азытытырта аи-
хабы. – Ушпакоу угәабзиара? Уаала арахь! – даахынирхәит.
Нас: – Ари сфыза бзиа иоуп, – ихәан, ихатцкы камыршәуа
днасирдырит.

– Бзиала даабеит!.. – схәеит сара.

Җахәыкгы, абас хышәка метра хнеихъан еипш, уафы
еикәа быбк даахпылеит.

– Ари Бадга иоуп, шәеибадыр! – абриггы днасирдырит
азытытырта аихабы.

– Бзиала даабеит! – схәеит еиҗах.

Җацшьәыкгы, аресторан зынза ҳазааигәахахъан
еипш, ихәәда хырчааны, даеазәы даахпылеит.

– Ари Цьога иоуп, шәеибадыр! – абриггы днасирды-
рит азытытырта аихабы.

– Бзи...бзиала даабеит!.. – схәеит еиҗа.

– Уаала арахь, сфыза ду, унаҳадтәалап! – аресторан ахь
дааипхәеит уиггы, сцъыба уиакара алшо-иалымшо хәас
икамтцазакәа.

Минутқәак рышьтахь ҳахәыкгы «ҳаицәнымхо»,
ҳаивагга, аресторан агәтанытәкәа астал гьежь ду фа-
тәы-жәтәыла икәыртәаа ҳахатәан. Астал атәы амцхә
уаламлакәа иааркәаҗшәа иухәозар, рацхәа (ус иа-
ҳа ианеиҗаршьа) кониакла ахы ҳкит, нас 15–15 чаи-
тәца ракара афы бзиа аажәит. Җангылозггы, мызктәи
суалафахәы акара аатызган, иҗацшьза астал иныкәс-
теит... Җалалс ироуааит, абрахь амәа саныкәлоз пара
пытк еидкылашәа иаашьтысымхырггы сыцхамшьоз! Уа-
жәоуп ианеилыскаа заагара ацара сара сыда уаҳа даеа-
зәы изигәампхоз, насггы хдиректор уцъыба пытк там-
кәа удәыкәымлан хәа зиҳәоз, егәумхәан уи дкәышмыз,
сышуаф-җыцыз, ибон.

Аресторан аkyнтәи азытытырта аихаби сареи ҳаиц-
ны ҳашиашаз иара икабинет ашқа хдеит. Уака уи акапы-
хәа вагонк азна азы аасзыләааны иаасиркит. Нас днеин,
ителефон аамтала аус амуа иаакаитқан, икабинет ашә
наркны, аусура мшы каиматха, идиуан ду дныкәеит...

Саргы, сқаф гәгәла икатданы амға сықәлозма, цсшьа-
ра хәа асасаиртахь сцеит.

Адырғаены аихамғатә, станция ашқа авагон азы
снеит. Арақагы азы зладәықәстдашаз авагон сыртошәа-
исырымтошәа илакғауа ианызба, уртгы хатыр лары-
қәыстан, вагонк азы хусбартахь дәығбала идәықәтданы,
схынхәит.

Адырғаены хдиректор икабинет сығнагыланы аңәа-
жәара сағын, вагон дук азнатқәа азы амға икәстцеит,
икылқа иаауеит хәа, аусзуғәагы исыдырныхәалеит.

– Афырхатә, иахьахәтоу угәаласыршәап! – ихәеит
хдиректоргы. – Зақа ухарцзеи? – днасазтааит нас, ины-
тқакшәа.

– Қымзтәи суалафахәы ақара...

– Егьюрым, уи иуцәымзыз акы акәушәа ипхьазала! –
ихәеит иара.

– Ибзиоуп, – схәагышьеит саргы.

Абри ашьтахь жәамш цит, ицит жәохәмшгы, аха сзы
ахабар ыкамызт. Атцыхәтәаны хдиректор дсыпхьеит.

– Икоу удыруоу, – ихәеит иара, – акы, азы итцегы ин-
хар ибжысуеит, ғбагы, зыда, ашоура қаиматха, аңс-
шьағәа раңәағуп акыс, ауаа нҳажьыр азин хазтада,
азытқәа шәзаамгозар аус шәызуам, арзахалқәа жәы
хәа хәрхәозар акәхап. Абри ақынтә азы уашьталаны икоу-
тқалакгы иааугароуп, уеааикәыршәашәа уца...

«Уеааикәыршәашәа» иаанагоз шыта издыргәышон –
«уңыба улахәаңш-ғахәаңш» акәын.

Амала, хшығс икастаз, убрахь афынтә раан амға
сықәлаанза хдиретор ател дасырсит азы амға иахьықәс-
таз аихамғатә станция ашқа. Уантәи адырра хартеит,
изыхқа хаздыруам, аха шәвагон «Самқарха» астанциа-
ғы ипхастаханы игылоуп хәа. Саргы убрахь амға снықә-
лагәышьеит.

Адырғаены ашыжь «Самқарха» астанциа аихабы
икабинет ақны сқан. Уантәи – свагон ашқа сдәықәлеит,
уи ахыглоу сирбарц вагондырғ-қазакгы мғанызатцыс

дсыцыртеит. Хашнеиуаз, царта ахьамамыз кѣацалартак аҕны свагон амт ахаабыцуа иахьгылаз сѣадгылт.

– Иахьзеи ари?! – снаиазтааит исыщыз аҕаза, уи атцы-хѣала астанциа аиҕабгы сиазтаахьан, аха...

– Авагон баацс уртеит, ма амѣан ицхастахеит. Ажѣака-ла, арѣмонт атахуп, ана ихѣоуп, ара иҕоуп, – ихѣеит уи.

«Ацсра рмоундаз, авагон баацс шсыртѣоз здырыр, уи сызтаз ауаа хатыр рыкѣыстѣозма? Мамзаргы итѣеггы еиҕны хатыр рыкѣыстѣар акѣын, нас авагон ѣыц сыр-таргы каларын...» – сынкахѣыцуа свагон слахѣацш-ѣа-хѣацшит. Уи айбыташья атѣы саргы пѣт-чыткѣак здыр-гѣышьон, аха уажѣы иагхаз хѣа акгы сзеилымкааит.

Абрака, свагон аҕны сѣынмырхакѣа, астанциахь схын-хѣит, уи аиҕабы цѣарадсыцѣаанза хѣа, сагьихьзеит икаби-нет аҕны, аха, изхѣартѣаз, свагон макьяна ишырзыкамтѣоз, уи «даара ишусцѣгьаз» сеихѣеит.

– Шеѣилахамзар, акы хнацхарын, шыта ирласны шыбы-жгы аауеит!.. – ахы аацѣырызгеит.

– Мачкгы сеѣилахоуп, аха... хѣабацари?!

– Арѣсторан ахь!

Днасыкѣшахатхан, ателефон атрубка аашьтхны, азѣы дѣзасит, абригь-абригь арѣсторан аҕны сузыпшуп, шыбы-жхѣафара унеи, хнеидтѣаланы акы хнацхап хѣа. Нас ателефон деѣтанасын, свагон инахѣацшны, иахьахѣтоу лас-сы инеиртѣе еицш, абыржѣытѣкья амѣа икѣырѣтарѣзы азѣы инаидѣтеит.

Арѣсторан аҕны хнеин, хѣык рзы астал аахархионы, ани ателефон дѣззасызгы даакылсит. Уигы, астанциа аиҕабы иеипш, шѣпа-жѣпак иакѣын, ипѣтѣакѣа еикѣа-тѣаза, матѣуралагы дмачмызт. Ажѣакала, хатыр бзианы ирыкѣстѣеит, такѣгы ржѣит. Атѣыхѣтѣан, астанциа аи-хѣабы, иѣны изыпшыз ихѣыцкѣа рыхѣык рзы (усоуп иара ишихѣаз) иреиҕыз ашоколадкѣа хѣа ахѣрытѣаѣхѣыс или-раагеит, сѣыбагы даахѣацшит. Саргы, хангылоз, мыз-ктѣи суалафахѣы иназынацшуа иаѣтызган, ичапшьза, ина-ган астал иныкѣстѣеит, ашоколадкѣа рыхѣгы уа иалан.

Уажәраанза сзыдтәалаз ауаа аоныка уаала хәа ансарымхәа, ижәны иказ схала амға сықәлозма, асасааиртахь сцан, изулак тыпк амхны сышьтәлеит.

Адыршаены схынхәны, иахьызжәызи амған сахьаапсази рзы акәу, схы ткәацуа, хусбартакны санааи, сзы кылкәа иаахьан. Хдиректорггы сырәхәауа снапы аасымихит, – сзымырәхәарыз...

– Афырхатца! – ихәеит иара. – Макьана рацәак аус умуцт, аха уи атәы бзианы иудырузаап! Шьта картошаагара уара удәыкәстцойт, умшәан са скны!..

Картошаагара хәа дахьафыз азәырфы ахәаны ицон, еихарак акыр шықәса абри аусбартафы аус зухьаз, аха, сара уи иихәаз ацынхәрас, снаиазтцааит: «Мышкызны абрантәи еацъара усура хәа сиасуазар, аус бзианы ишызуаз ала ашәкәы бзиақәа сыцышәтцама?» хәа.

– Жәахәарада! – атак ныкайтцеит иара.

– Усакәзар, абар! – схәан, сусураакынтәсхысақәитышәтә хәа зхәоз сарзаҳал аацәырызган инаимтцастцеит.

1968

ИСЕИЛИТ ЗАИБЗИУР!

Уи ашықәсан жәафык рқынза аус ахьыруаз усбарта хәычык напхгаратара снапы ианыртцеит.

Аусура сантыгт аенытцәкәа абрака аматцура иалаз зеггы снарыпхьан, аизара рзыкастцеит. Казенла ирасхәеит иахьатәи амш инаркны иаха еиғны аусура хшалагаша, есаaira изызхауа жәлар ртахрақәа инхьамырнаазакәа рхартәаара аус дахь акны ҳарггы ҳахәтак алахцаразы шахуалу, убри акнытә хеигзарак хәа камтқәа, абри ҳнап иантцоу аус, ғырпшыгас ҳкартартә еипш инахагзарц

шахэтоу. Атдыхэтэаны еизызгаз ауаа ирасхэеит, абри исхээз зхафы иаазымгауа азэыр дыказар, иареи сареи хшеиванагало атэггы. Абри ашьтахь, азэыр кыр шэхэарц шөтахума хэа схы нарықэкны снаразтцааит.

– Заибзиур! – ихэеит схатыпуаф дѳагылан, уахаггы ацимтцакэан, агэалакара каймаѳ шимоу мѳашьо, длах-ѳыхза итыѳаѳ днатэеит.

– Исеилиѳ заибзиур! – ихэеит матѳурала уи ишьтанеиуаз дѳагылан. Уиггы длахѳыхза, агэалакара бзиа иманы, итыѳ аѳы днатэеит.

– Исеилиѳ заибзиур ануи! – ихэеит дыххаччо даѳа-зэггы, дѳагылан.

Сара, абарт ирхэауаз ѳыашьяуа, сгачамкны срыхэаѳ-шуан, аха уи сыгачамкра раѳэак исныѳшырггы стахы-мызт: иагья умхэан, арака сара сеихабын, ишэхэауа иаана-гауазеи хэа зыгены снеиз аены разѳаара стахымхеит, иаѳы ѳыара газетк акны иаѳхьазар калап, иаанагауаггы абзиара иатэызар акэхап, зеггы агэалакара рыманы ирхэоит хэа сгэы иааснаѳеит, иаггысызбеит аилаѳэажэара ашьтахь схатыпуаф даанкыланы, инѳэыѳцакшэа сиязѳаарѳ.

– Абасала, хайзара халгеит, шыѳа шөтыѳѳкэа рышка шөнеины аусура, ишаххээз еиѳш, напы ашэыркы. Уара минутк уѳахуп, – схэан, схатыпуаф дааныскылт. Зеггы аындылѳт, ус снаиазѳааит:

– Иаѳхьан ишэхэоз ажэакэа сзеилымкааит, агазет иа-нызма, изыхьзузеи?!

– Исеилиѳ заибзиур?! – ихэеит уи, днасыѳхьѳлан.

– Ааи, ааи, исеилиѳ заибзиур, насггы руазэк ануи хэа-ггы аѳѳѳеит. Изакеытэ бызшэоузеи, иаанагозеи иара? – снаѳааит.

– Газетггы ианымызт, иагьтэымбызшэазам, хара иах-тэуп, иажэа бзиакеоуп! – ихэеит схатыпуаф, аха уаха ахэа-ра иѳахушэа-иѳахымшэа, длакѳакуа днаѳаѳшит.

– Ибзиахап, хэарада, сарггы ус акэын сгэы ишаанага-уаз, абааѳсы шѳашэхэарыз, аха шэхэашьякэа сгэамѳхеит, иаанагауазеи иара усггы? – сеитанаиазѳааит.

– Икалаз уи ауп, абыржә зтың аҕны аус жәуа җасатәи җаихабы абас иаххәлар бзиа ибон, игәалаҗара шытнах-уан. Җаргы, нас, убас иаххәон, иахамхәаргы дгәауан, – ихәеит схатыпуаф.

– Аиаша уасхәап, рацәак исгәапхом, хызышъяроума иара иаанагауа? – схәеит.

– Мап, уи җаихабы убас җазшыас иман, статиак кәапза ифны ианноугалак, акы идыруеит рхәап хәа, иатахымкәа ажәакәа ахәоу иалихуан, стилистикала еиқәымшәауа да-еа ажәакәак алеигалон. Абри иҗаитцоз ихатыпуаф (сара уажәы зтың аҕны аус зуа) игәы итцяхуа, исеилит за-ибзиур хәа мхәакәа, ус җоумтцан, ихәартам хәа иеихәа-уа далагеит. Ишнеи-шнеиуаз, абри ааимаркуа, атызшәа рылтцт, атыхәтәаны, атызшәа иаахҗьан, уколлектив аҕны ағьалпал җалеит, утың аҕны угылам, рхәан, җаихабы ила-ихан, ихы длақәйттәны, даеа усурак ашҗа диаргеит. Уи ихатыпуафгы, уеихабы ицхәа ухәеит, уиҗәеит, ағьалпал ашыапы уртцысит, рхәан, ихы дақәйттәны, даеацъара диаргеит. Усқан сара аҗәша сеиҗабын, абри ашытахь ауп хатыпуафыс саныҗартазгы.

– Исеилит заибзиур иаанагоз соумхәазеитеи?

– Исымхәои... Уи хадпсылаха ифны изнаагоз хастатиа-қәа иажәакәа рыларгылара даналагалак, исеилит заиб-зиур хәа иаххәон, даеакала иухәозар – «Исыздырамызт, еилыскааит, итабуп! Заҗа ибзианы иуриашазеи!» ауп иа-анагауа.

– Абар ассир! Цқьа исзеилымкааит... – схәеит.

– Араҗа уиаҗара еилкаарас иатахузеи, ис – иаанагоит «исыздырамызт», еил – «еилыскааит», ит – «итабуп», за – «заҗа», иб – «ибзианы», иур – «иуриашазеи». Абас ирҗьаҗны, ираббервиатураны иаххәон – ус аҗәын иара ишеи-гъеишьоз.

– Изызбада абас ирҗьаҗны ахәара?!

– Уи җаса хара хҗны аус иуан, ашытахь, абас арацио-нализаторрақәа ахылаз азы даеацъара еигъыз тыңк ашҗа усура диаргеит!

– Акәһап, акәһап... «ануи» иаанагауазеи?
– Анцәа уиныхәааит аанагоит...
– Ибзиоуп, исеилит заибзиур! – схәеит саргы. – Еилыскааит шыта уи иаанагауаз, уца...

Схатыцуаф данца, смашьхәылтцкәа астал инықәыргылан, сыфнапык схацламхәа илатцаргәаны акыр схәыцит: «Изақәызеи, уара, арт ауаа исеилит-мсеилит хәа изәқәоу?! Иақәыхтәуп, аха ишца?»

Рацәак мыртцкәа зегыи сеитарыпхәеит.

– Абри апапкафы шәыстатиақәа гәастеит! Хакәыцә, уара уфымта абра – абри агуп, абрака – абри атахуп! – схәеит сара, зынза иатахымыз хәауа.

– Исеилит заибзиур! – ихәеит уи атакс.

– Манча, уара иуфыз абрака абас ахәоит, аха абас атахуп, абри амхтәуп, – схәахт еита.

– Исеилит заибзиур! – ихәеит уигыи. – Хыгә, утәы абас ицсахтәуп...

– Исеилит заибзиур-р ануи! – ихәеит убригыи. Абас зегыи атак сыртон.

Атцыхәтәаны спапка наркны сапхәа зымфа инықәсыжын, срылацшуа фәастит:

– Уара, икоу жәдыруоу?!

– Ихаздыруам, икоузеи?! – рхәеит дара.

– Икоу ус ауп, – схәеит сара, – уиафәуахис лахыис имдамс!.. Еилышәкаау?!

Сапхәа итәаз ауаа ирзымбатәбараханы инеихәацшы-ааихәацшит.

– Иахзеилымкааит! Иаанагарызеишь? – рхәеит дара.

– Ишәзеилымкаар, шәареи сареи аиақәым халибахуеит! – схәеит.

Итәаз шанханы, зынза еицәаз, амыштә дахзааит хәа ргәы иаанагауа, еитәнеихәацшы-ааихәацшит. Уигыи збоит.

– Уатцәы ашьжымтан хәнеилацәажәауанза абри исхәаз иаанагауа еилышәкаауеит, иагьсашәхәоит! Абри акәын шәзыстахыз, шыта шәтыпцкәа рышка шәнеи! – схәан, ифасыргылеит.

Ҳара хусбарта хэычы зыфноу аонгыы хэычуп, атыз-
қаагы тқаоуп, нактәи, скабинет иавоу ауадағы икоу рыб-
жыы нытцакны имцаажәар, ирхәауа уахауеит. Саатк акара
аатцуаны, абри ауада акынтәи гәыргәабжықәак слымха
интасит. Сзырфызар, аа еилыскааит, издырит, издыр,
уи иаанагоз хәа азәы ибжыы аагеит, егыртгыы рцашья
шьтыбжыы слымха интасит. Абри инақәырццакны Ман-
ча даафнашылан, ихадышәтцаз аилкаатә афхәарақынза
инамгакәа еилыскааит хәа, дгәыргәатцаа фәаитит.

– Еилукаау нас?!

– Еилыскааит, еилыскаа!!!

– Ус акәзар, уажәы зегыы срыпхьоит, нас ихаухәап...
Рацәак мырткыкәа дырфеггых хаизаны хаилатәан.

– Ажәа имоуп Манча, – схәеит сара.

– «Уиафухис лахыс имдамс иаанагоит, – ихәеит иара
– уи афыза уаха исазхәаз, лахь истоит, иматцурагыы дам-
схуеит». Сиашоума?! – ихы насықәикит. – «Дамсхуеит»
акны шәақәыгәгәаны, ироуны ишәхәеит, шәажәа шына-
шәыгзауа ардырразы...

– Ииашоуп, – схәеит сара, аччагыы сааманакит. Аха
нас, слакта аатырлашыцаны, инацыстцеит: – Иацхьан
шәеизганы шәфымтақәа санрыхцәажәоз, цас ишәхәауа
сахап хәа акәын абас, абанс хәа, акы рыгушәа зысхәоз.
Урт хар рымазам, икәапца ифуп, нас иарбану уара, шәыз-
сықәшахәтхоз, ипхашьаразами ари шәара шәзы?!

– Уцши, уара! – ихәеит азәы.

– Абри ауп аиаша! – ихәеит егыи.

– Ибзиоуп, аха, уара, шәадынтцәалаха ифны изнажәгоз,
иахәтоу алхны, ипсыгеыз ажәакәа алаиргылозтгыы, шәгәы
иаруны исеилит заибзиур хәа злаиашәхәоз?! – снаразтцааит.

– Хаи, уара, абзиара ззыкалаша, – ихәеит схатыпуаф
дфагылан, – ус аниаххәалак, аччацшъ ифықәлон, нас уиа-
кара «ариашара» далагомызт, иказ нас шәара ишыжәфыз
хәа инижьюан!

– Уигыы ыкан, егыггы агмызт, – ихәеит аханатә аахыс
фымтзо итәаз Марыхә.

– Егъи хәа узҗу арбану, амтақьақьароу? – сназтааит. Марыхә, ааи хәа аанаргауа, ихы ааиртцысит.

– Уажәшьта зегъы еилишәкааит хәа сыкоуп аус зурц сгәы иштоу?! – снарылацшит сара.

– Еилахқааит!

– Еилахқааит, аха зака ибзианы еилахқаазеи! – рхәеит урт.

– Заибзиур ануи! – ааиамхахәеит руазәк атыхәтәаны. Сара сажәа ааџбамтәкәа, абас зхәаз ауаџ аенытцәкәа лахы наган, зегъы ирбаратәы, илаистеит. Абри инаркны исеилит заибзиур атыхәа ааптцәеит, зашәа убас, убри аџыза иахыагъы цыаракыр икан иказар, иахыыказаалакы атыхәа цтәауа ижәбаша.

Уиаахыс такәгы цуеит, исеилит заибзиур атыхәа цтәеит. Амала, ани лахь зыстаз зны-зынла иааиамхахәалоит акәымзар.

– Уара, абас зухәауазеи, еснагъ ус умхәан хәа азәы иархәауа уахәхьоума? Лахы еитаустарыма? – сиязтааит енак уи скабинет акны.

Исхәозаргы, уаџы иахымахауа, шәкабинет акны ауп иахысхәауа, иабашәпырхагоу – цасатәи хәиҳабы ииашамкәа иасхәозаргы, уажәы итцабыргуп, ибзианы ишәы-риашоит, атцабырг схәар камлазoi? – ихәеит уи.

Аиаша шәасхәап, изызура сыздыруам, саиршьцылар хәа сшәоит – уи ауп уажә сзызхәыцуа.

1970

АКАЦА ШЫСФАЗ

Зеипш камло икоузеи адунеиаџ – еснагъ узқәымгәыгша уақәгәыгуазароуп. Изхысхәауа, ахаан акапәжә сфап хәа сыказма, аха акапа рыцха уакәытц, еицәоугъы уфар калап уақәшәар, ухы ақәумыршәароуп

акөымзар. Ажәа мыцхә шәзасыршьрызеи, ажәакала, иаар-
кьафны зны сзықәшәаз атәы шәасхәап.

Сахьынхауа ақалақь агәтәтцәкьа, ҫынҫажәижәаба ме-
тра реиха амшын иацәыхарамкәа, игьаз-гьазуа еиха-
чацаны сасаирта дук дыргылт. Ариабжьарак усурада
сшыказ рдыруазшәа, анцәа иныхәартә, актәи аихагылафы
исаркьамацараха, афы иашьу азәы днадхалар ицыххаа
ицаратәы, аресторан каймат аадыртит.

Исытгәаша, матцура хбыцк змоу уафгы дсымагәы-
шәам усгы, абри акынтә схала, схы сеалырцшны изулак-
гы абри аресторан акны ахәыкатцафцәа реихабыс аусура
саладыргаратәы сныкәеит.

Амшкәа цон. Утаххар, схылца пшьаркца шкәакәа сх-
тцаны, амшә апацәа ианднартцауа еипш, снахәы-аахәуа
ахәыкатцафцәа ахы икәстцон. Даргы, рыцха, арасатә гыр-
гын капшькәа реипш, аффахәа исывагьежьюан – егьюм-
хәан сшефымзи.

Аус аауан абас: ахәыкатцафцәа рахатыр збон, дара –
сара сахатыр, сара – хресторан аихабы иахатыр, уи – ат-
рест аихабы иахатыр ухәа убас егьыртгы... Уиакара аеа-
лагара иазнауазеи, иааркьафны иухәозар – зеггы хатыр
хақәеибатцон.

Ҫнак зны, ахәытафцхәыс дхашпышуа аус ахьызуаз
ахәыкатцартә ауада даафнашылан, азал ашкәа иупхьоит,
уцароуп хәа насалхәеит.

– Изустцәадашь, ранацәалбеит, иртахузеи? – снатцааит,
азәы изап, иагьаастгәампхацәеит.

– Исыздыруам, аха ҫеирамзар калап, пшьоык ауаа
ҫымпып-ҫымпыпза аишәа иахатәоуп, дахзаага рхәеит, –
насаталкит лара.

Ари бзиара иатәымзар калап хәа схәыцуа, азал сныф-
наххит. Аиашазы, пшьоык ауаа ааза-патазқәак, гәырҫа
рымазамкәа, рееимыртаға астал иахатәоуп. Исыздыруам
гәырҫа рымазу-ирымамзу, аха сара усшәа збеит.

– Ара сыкоуп, акыр азы сышәтахызма? – снарыдгьлан,
хатырла снаразтцааит.

– Ишхаухэара, уара умст, абри закэхарызишь?!.
– ихэан, руазэк исаан атэанчапа, ицэхытцны да-
гар хэа дшэозшэа, ашышьыхэа имхатцэ налакны, акы
цэхиацтэааза имхатцэ ацынтца икэтцаны, скъышэ ины-
кэйикит. Итцегы схы ларкэны снахэацшызар, ассир!
Афстаа итэйбылратэы, ицэыжэшэа-ицэызшэа, ашыап-
кэа хаххала, амкэыл азыкаланы, каца цэиатцэа хэычык
сырбара дафуп. Уи цкъа сахэапшаанза исзеилымка-
аит, абриакара афатэ сыбла шашыцылахыоугы, иара
закаамта дахэацшуаз уара идыр – абас цыымшьса хэы-
чык цыны иеипшшэа икан.

Шьта икалаз зегы здыргэышьоит, аха иааг – аены
икэгылаз ахэыкатцаф атэанчапа аныкеитца ашытахь, иахь-
шоурацэаз азы, хэычык афаць цап хэа изтэитэаз ачуан
чыда ахэа ахыхны инижьзаап... Уи акэхеит. Ари афаць
зысыз, хыхь атзы акэу, атзамц акэу зыцсы заны, алашь-
цара иазцшны икыдтэалаз акаца бзамыкэ гэыгыны илал-
шэан, ачуан иташэеит. Аа, уара, амашэыр ахампал иахьа-
лоу, шьта, ухатцазар, ирееила ари аус! Исхароузеи гэак,
цэгъала исыцшааз атып, кацажэк азы слымха саркьада
избараха исымбауа икалоит, сгэы цыжэжэоит, аха иааг.

– Зфумтуазеи, уара?! Ари закэызеи хэа суазцаауеит,
уфэи еилымгой?! – фэаитит уи.

– Уикэатци, уажэы ртрест аихабы ишка ател сасуеит,
нас ифгы еилгап... – ихэеит егы.

– Уара, уи шэызиқэпапауазеи, иахьа ахэы кэзтцаз
даажэг! – ихэеит ахпатэи.

– Иахьа ахэы кэзтцазгы, аресторан аихабгы, атрест
аихабгы арахь шэаарых, арахь, арахь, – акаца ашка!.. –
дыхэхэеит апшьбатэи.

Аенынтэарак зшыапы икэгыланы амцашоура иаха-
гылаз ауафы аапса каймат, ашыфхэа схы ааилафынтит,
слымхақэагы рыбжьыаагеит. Хагеита, артишырхэатцэкьо
икартцар, исымоу ахэычгы нақэстцап, иазхозар, хэа
сыгэгы иаанагеит, уажэы ахэыхраз анс-арс хэа азэыр
критиуа жэбахьахума, аха. Ус, ақэақэра згаратэы, зе-

гы иреигъыз хшыѡк сxy иааташѡеит. Уаха ажѡакгы мхѡазакѡа, акаѡа зласирбоз имхатѡ ааимысѡаан: «Иѡу ѡымшь кѡамкѡак азы абриакара атызшѡа шѡакашѡѡои, акаѡа абакоу ара?!..» – сѡан, афаки азырши ирбылхѡаз акаѡа сѡахы аѡыласырхеит, амхатѡ ианыз атѡанчаѡагы шаѡыз. Уи акѡхеит, акаѡа абакоу – иубар, иаахѡ! Хѡзбоз зегы хауа зыгѡра ргара рзымдыруа иааилахеит. Сара, иааира дук згаз азѡы иеипш, скѡаѡымыѡуа сахѡааз сѡынасхеит.

Абас акаѡа сѡеит, тѡылак аѡынгы ирѡоит хѡа азбахѡ сахахѡеит. Уажѡы, скѡаѡза, ѡаса еипш, стыѡ акны аус зуеит, каѡа хѡычык сѡеит хѡа иабаѡырхаѡу. Утаххар, хрѡсторан аихабы уиаахыс еихагы пату сыѡѡитѡ далагеит.

1971

САРЕИ, АЛТЫС-ИЦЕИ, ИЗОФИННИ, АТЦАС БААЦСҚӘЕИ

Сахынхауа ахаблаѡы чара дук рураны аѡѡара ѡѡѡѡан. Уи мчыбжы наѡыак шыбжѡаз, ѡенак, ачара ахыруаз аѡната аихабы, сшымгѡыгѡоз, аѡны дааины дсыхѡеит счараѡы тамадас усзыкалароуп хѡа. Имариоума хѡышѡ-фышѡык еиуеипшым ауаа ахѡеизауа атѡадаара аныкѡгара! Абри аѡынтѡ мап скытѡѡеит, аха иааиз ускак доусыхѡахѡазу, игѡы иалсуашѡа анызба, икастѡоз, ажѡа иѡеит сшаѡѡшахѡту.

Мчыбжы наѡыак акара атѡадаара аныкѡгара сѡазы-кастѡн – раѡхѡа ихѡатѡу, ашѡтахѡ ихѡатѡу, ишаабаѡ акѡымкѡа, иаѡа еигъны исызхѡѡозар хѡа аныхѡаѡаѡа срыз-хѡыѡуан. Ачаранза ѡбака-хѡака мшы анынха, ѡамзар акгы сымѡауа адиѡта чыдахѡ сиасит, ачара аѡны арыжѡтѡ иаѡа игѡѡѡаны изжѡуа скаларѡ азы.

Ус иаины иаахадгылт зегы хазыпшыз ачарагы. Ауа ианаилалашыцоз еизаз ауаа, рыба ткэикэы ата-цаагацэа атаца дрыманы раара ишазыпшыз, атх агэы еионашоме ухэаратэы акынза аамта ргеит. Ус атацаа-гацэагы, о-хо-хои хэа ашэа хэауа, рыбахэа цаны, рқафгы гэгэала икатцаны ишыказ мөашы, ашта иааталт. Абри ашытахь рацэак мыртыкэа еитцэаны игылаз ашыаца ду фышэык ауаа инареиханы итатэан, уха-сахахэагы акрыфара напы адыркхьан.

Хацсуарафы ишапу еипш, Анцэа улцха хат, нас, еан-бзиала унеит хэа, акака, өба-өба цэыца итэаз зегы иананыркыла ашытахь: «Шэаазыры! Хазтоу аоната апшэма еихабы дцэажэоит!» – хэа ашыацеилыргаф ибжы аагеит, иагыатынчрахеит. Аоната аихабы, иацэхьа ду кны, сышка ахэара каитеит ихы сыкэкны, уаанза исеимхэацызшэа, уха атамадара изныкэызгаразы, итэоу зегы рифарарыжэра, рыччара-рахэмарра ухэа сылапш рхызаарц. Нас, сныхэаны, иацэхьа лтеирцэын, ахы ларханы итэаз иөадирибеит. Сныхэаца иаатэаз зегы иананыркылеит.

Рацэак мыртыкэа сахьтэаз сапхьа атамада ихэы хэа азыс шеибгаз икапшьза изны, ашырфкэычгы агэылазны, иааган иаакэдыргылт, зуахкы утаху афатэкагы ааганы иаавадыргылт, исымцагылазгы маңызма, аха...

Абри ашытахь сөагылан: «Шьта, икалозар, азырөра аакахцап! – схэан, сыбжы насыргеит.

– Иухэо хэауам, уххь згеит, идуны ихэала, идуны! – итэаз сасык акаөхэа ибжы иргеит.

– Уххь згеит, цытк жэыр, уи сыбжы адагэагы илым-ха цнахыртэ иацлозар акэхап. Аха, уара, абзиара узыкалааит, усымдрит, – наиаатаскит.

– Сара, уххь згеит, Алтыс-ица Каць соуп, – дөагылан, ихы өадырбаны днатэеит. Уи иуапа ду дташышы, ихылца баба ду илымхэака рыба-рыба хнаөауа, ихаркаца дыкан.

– Ухы шыарда ннатцит, Каць, абзиара узыкалааит! – схэеит саргы. Абри ашытахь ашынахэаца ирыдыстеит,

итәцәума-итәума, итәаз зегъы иаарымтцагылаз атцәцәкәа
рылыргаразы. Урт ишрасхәаз иагыкәртцеит.

Афынахәцәа атцәцәкәа рылыргонатты, сара сахътәаз
схәыцуан: анкәа хабдуцәа, урт рабдуцәа афыжәшәа бзи-
аны ирдыруан, урт афы зларжәуаз афыжәга тцәыцәкәа
рыла акәын. Уажәы, ауаа урт афыжәгакәа иркәатцын,
чаитцәыцала иахан афы ржәуеит, иржәуагы, изаазарызеи,
шәакар җуп. Даба, ицышәапи уаха, хабдуцәа ртцас хазы-
нахь хәиасуазар? Иахырхәаауа саҳап хәа схәыцра саа-
кәытцын сәагылеит.

– Ацшәма, угәы иалымсын, ухаткы сцеит, абра уаха
угәырҗара иалахәхаразы ацәбаа зхы иарбаны иааз
асасцәа, иара убас егыртгы, мап ахышәымхәауазар,
сара уажәы хабдуцәа ртцаскәа срыкәныкәарц стахуп, – абас
җаастит, аха ари дыхәхәауама ухәаратәы ауп ишысхәауа,
мамзар итәоу зегъы ираҳауам, ишыжәдыруа, абжыуаа
ркны ачараҗы тамадак иоуп иалырхуа.

– Иауазеи хабдуцәа ртцаскәа кахәжьратәы, ихәа, хәкә-
шахатуп! – дҗагыланы ибжы ааиргеит уажәраанза зыз-
бахә шәасхәахьоу Алтыс-ица.

– Атцәа иагәа идузаргы, җыцәа, хы зтазом, атцәыцак
ала урт рныхәаҗа ухәар ицшзам, иныхәатәуп хазы-хазы.
Анкәа хабдуцәагы убас картцон, аҗгы иашьны иубо-
мызт. Урт афы ржәуан афыжәга тцәыцәкәа рыла.

– Ибзиоуп, ибзиоуп! – иаагеит азәы ибжы, аха абри
инакәырццакны, атәара аҗазкра дахәаҗыз дҗатцкәан, Ал-
тыс-ица датцәхәхәаны ус ибжы ааиргеит:

– Иухәарц иутаху еилкаауп, ухх згеит, аха ацшәма игәы
иалымсуеи, сара скны аума афыжәгакәа рыла ахы ахыр-
куа хәа. Анаҗсан, абзиара узыкалт, хабдуцәа җыжәгала
иржәуазтгы, хара чаитцәыцала иаажәуеит – иаҳа хәигъны
ханхоит, иаҳа хбеиоуп урт рааста... Хматацәа чаитцәыцала
акәымкәа, еихау дәаеакала иалагароуп. Нас ишца! Урт
хара хааста еигъны инхаларц рыхәтоуп! Чаитцәыцала
уара иумжәуазар, сукәыхшоуп, изжәуа хәтыпуаҗык дах-
зыпшаа.

Алтыс-ица иихээз азэггы алафимтит, апшөма игэы иалсуеит хэа иажэа иалеитцаз акөхап инызкылазгы... Сара, аиаша уасхэап, абант атдыхэтэан иихээз ажэакэа сгэы иацралт, аха алафысымтит. Амала, еилыскааит рапхьаза уи убжыы рдуны уцэажэала хэа иихээз – цас алаф сылихразы ишихээз.

– Ибзиоуп нас, шөара, асасцэа атцэыца дула еиха еигъ-ны ишөыпхьазозар... – схэан, сгөаан, жэа-тцөыцак срых-ныхэаны изжэит ҕаанбзиала хэа инаганы Алтыс-ица ихата истеит. Итэаз ажэлар, атцэақэа ирзыпшны иштөоу ргэы пымтцэаразы, жөфөахыр-жөфөахырла иша-шаны идэықэстцеит. Урт сатцэақэа итэаз ргырак еилдырхааит. Абри ашьтахь даеа жэа-тцөыцак ыжэны ирыластцеит. Урт атцэақэа ашьацафы аишөа иахатэаз реихарафзак цэгъала иқанатцеит, ижэны уаха иззымычхакэа игылаз дубап. Ажэакала, ишырхэало еипш, ашьацафы инхаз афьжэцэа хара-хара ибзианы хааибартө хаакалеит, амшгыы, шыта ишаны, шыбыжъяара акыр иазааигөахахьан.

Изжэит даеа жэа-тцөыцак, аха аиаша уасхэап, сыл-шарақэагы акыр иаакэадахауа ақынза снейны сынтагылт, ихөмаргоума фажэижэаба чайтцэыца афы ажэра! Зызбахэ сымөу атдыхэтэантэи сатцэақэа еилнар-хаазеит, ашьацафы итэаз зеггы рахьтө хөык роуп ижэны имгылакэа зығенызкылаз, егырт изжэызгыы, иззым-жэызгыы зеггы ахытцит. Убарт ахөык иреиуан Алтыс-ицеи, нас Тах зыхьзыз даеа сасыки, иара убас апшөмацэа ихайуаз даеазэи. Ажэакала, реиха зымгөа иазыркуа хэа хаиндатлауа, ашьацафы пшьөык ахацэа хааизынхеит.

Сара уссызбит, инхаз хартхапшьөык хааикөшахатханы, акака тцөыца нкыланы, ирцшзаны хаицгыларазы. Абри сгөаанагара атэы асасцэа ирасхэеит. Ирасхэеит са стөала даара ирцшзаны, аха...

– Калашья амоума, уххь згеит, атамада! – ҕааитит Алтыс-ица. – Макъана ихөлом, хзырццакуазеи?! Уи иухээз нас хахьзап... – макъана ихөлом, хзырццакуазеи хэа дақөыгөғэаны, дысхыччөшөа ауп ишихээз. – Сара даеа

тѣыца ѡажѣа среитцахом, утамадара нагзала! – ихѣеит уи. Анцѣа дишѣихѣеит акѣымзар, иазиуазеи ухѣарауазеи мгѣала аисара, сара сѣамадоуп, исымжѣыр ауам, иззымжѣуагы уиакара ирыдысцалом, днасыкѣшахатханы, дѡагыларауазеи!..

Уиакара ажѣа шѣзасыршѣуазеи, абри иихѣаз ажѣакѣа, ишырхѣало еипш, сыпсы ѡаган скыркы иѡтадыргылеит, мыч чыдакгы аасылалазшѣа збеит.

Бжѣ-тѣыцак срыхныхѣеит абри ашытахѣ. Убарт рахѣтѣпшьба аазжѣуаны: «Уаха сзычхауам, абаапсы...» – ихѣан, исыдтѣалаз, апшѣамацѣа ируазѣкыз азѣыхѣа зызбахѣшѣасхѣахѣоу, аишѣа днахытцын, ашыаца днытцытцит.

Атамада, уххѣ згеит, уѡызагы дцеит, уаргы укацшьхазшѣа збоит, издыруада ухы гѣгѣаны иухѣуазар, ахѣшѣ, ахыхѣ хѣшѣы ыжѣ!.. – дахлаф-еырцагыаны дгылан ѣааитит Алтыс-ица. Снапшызар, уи идтѣалаз, асасцѣа иреиуаз азѣы, аишѣа иеатан дахѣахатѣоу илацѣа еикѣпцсаны, иапхѣа икѣгылоу аторт ахахаира хѣа афара даѣуп, Аеапа Цѣамхѣыхѣ агѣараѣы агѣалкѣа анизымхауаз еипш. Уи дѣыашъаны сышихѣаапшуаз, ихы иаха-иаха илакѣуа, аторт илавахѣаит.

– Алтыс-ица, уххѣ згеит, ибзианы исгѣалауршѣеит ахыхѣ хѣшѣы азбахѣ, тѣабыргны схы сыхѣтѣкѣоит, ахѣшѣ абрака сѣыба итоуп, уара ианугѣапха, изжѣуеит, – схѣан ахыхѣ хѣшѣы пирамидон аатызган, таблеткак жжѣит. Ари цас акѣын изызуаз хѣа, схы аусыхѣтѣкѣахуаз. Нас саргы сахлафуазшѣа инацысѣеит. – Уаргы укацшьушѣа збоит, издыруада иутахызар? – хѣа.

– Аѡынаха, уххѣ згеит, ахѣшѣ имхны исзаагишь! Иара акы ижѣызар, сара ѡба сзааг, ѡба жжѣуеит! Исиржѣыз, уаха сзымжѣуа акынза схы снархѣт, удыруоу!.. – алаф алихуан Алтыс-ица.

Иаасыдыххылаз аѡынаха сѣыба иаатганы инеисыркит «пирамидон» хѣа ѣаѣаза изныз ахыхѣ хѣшѣы.

– А-а иахыкѣоу, инаистѣуеит, халалс иуоуааит! – сыбжы наикѣсыргеит. – Абра, быжѣба рахѣтѣ, аа, хѣба жжѣхѣеит, аѡынаха инеигоит, шыта рыжѣра алагара иаамѣазар калап,

– хәагы нацыстеит. Аха, аиаша уасхәап, убарт инхаз аҗба рыжәра даара исцәыхъантаханы акәын сшыказ.

Иааҗила, иааҗила, уххъ зеит, урт ахәба уажәытцәкьа ртыц иузыкәстцап, ант аҗбагы урхыццак! – ихәеит Алтыс-ица, аха ибжыгы лақәхазшәа саҳаит. Нас, иара итәала дсыхлафаауа, инацитцеит: – Абрака исуржәыз аҗы схы тнакьома схәаратәы иғәгәаны иснархыт... Иааутиз ахәшә җ-таблеткак жжәуеит, схыхъ иакәнахырц. Уара акы ужәызар, сара җба жжәуеит, тцәыццак аҗгы рхызжәылоит, акыр иухәозаргы убап. Какраз ари иааутииз пирамидон җ-таблеткак тәуп.

Алтыс-ица аҗтаблеткак ижәит, тцәыццак аҗгы датцаңганы, азы ацынхәрас ирыцижәит.

Абри ашьтахъ ижәны изынастиз ахәба рахьтә хца еишьтаргыланы иааижәын, ашьшьыхәа даатәеит. Аха рацәак мыртцкәа, абри Алтыс-ица, избахъаз иакәзамызшәа, дахьтәаз дазымкуа, ахәытцәыхәытцәра далагеит.

– Атамада, уххъ згеит, иаашьты урт уаҗтцәыццакгы! – ихәан, иацхъа имжәкәа иқәгылаз аҗба рахьтә акы дҗахан, ииулакгы ижәны дҗасзыцшит. Убасқан ауп аҳаҷаҳәа иа-наасгәалашәа алакәтцәкьа шыкастцаз, Алтыс-ица хама-цагъашәа иказ дзырхәытцәыхәытцәуаз, дзырццакуаз за-кәызгы аныздыр.

Икалаз уи ауп, ачара мчыбжык акара шыбжъаз ацшәма днеины тамадас усзыкала хәа дансыхәа, рацәак имгакәа афатәеилыхра салагеит, аҗы гәгәаны ажәра сеазыкастцаразы. Абри акәху, изыхкьа уара идыр, сыгра саргәамтцауа саналага, илыкәыршәны аптекахъ сцан, аҗреилыргага ахәшә изофинин хәа изышьтоу рымсхит. Амҗан сшаауаз ақәа сыхъзан сеилысит, ахәшә зтаз ақьаадтә трагы сцәарбаазеит, ихтны саҳәацшхъан азы атаблеткақәагы рыбжакы цхастахеит. Аҗны саннеи, итацәыз пирамидонтрак сымпыхъашәан, еиқәхаз атаблеткақәа уахъ итастцеит. Ацхъан Алтыс-ица ахыхъ хәшәы хәа изыс-тииз, усқан исцәынхаз убарт аҗтаблеткак ракәзаап, уажәоуп ианысгәалашәа.

Ганкахъалагы, сгэы иахэоит, уи аиаша ауимыхъх. Шьта ант инханы сапхъа икэгылоу атцэцакэа рыжэра сахыццакуа сыкоума, зака дтэо сымбари!

– Алтыс-ипа, абзиара зыкалаша, – схэеит сара уи ирццак хэа иихэаз атакс, гөакмыждада тцөйцакгы аажэны, – аццакра атэы анухэа, абра исгөалашэоит ххаблан инхоз Хабжькэйт гөак, уаргы дудыруан хэа сыкоуп, аццакра иахъаны ашьха ашэарыцараан ихъыз... – схэан, еитыхзаны жэабжык сналагейт. Гөйцфок апшэмацэа ааины сара исыдгылан, гөйцфок асасцэа Алтыс-ипа идгылан. Англиз тэылан арбагъ чакхэа еиужны, ажэлар рыдеизаланы ианейдырсуа еипш, Алтыс-ипей сарей хамгөакэа реиха азыркуа хэа хайсон, уи хатцараны, иапысуа цас дуны ихапхъазон, сара стэы хамхэаргы, Алтыс-ипа ус ицхъазон.

Сажэабжъ абжак аасхэоны, сыпшызар, Алтыс-ипа ашырхэа амшьамба дфөахан, ишьтахъала ашьаца дыфкылкэейт, аха ишөыкөшөирагы исыкөшөирагы ихъша... Ифызцэа идгылазгы хай-чей дырган, еикөйбагөо, пытфок иаха зхы зтөыз дыргөылакны, ашьтахъала ахшыыра реартеит, уака зыччак ииасны ицон...

Ашьтахъ, уа азычцафэ амгөа-чымгөакэа зызэзэоз ахөсахөыцкэа ирейбамырхөо ажэабжыны ирхэон Алтыс-ипа ихъыз хэа.

Уиаахыс мацгы тцуама, аха Алтыс-ипа уажөгы цкъа сыгэра игом, цас изызузар хэа агөфара имоуп. Амала, убри инаркны уи афөжэра мыцхөкөей ихымацагъарыхыччаракөей дыркөаттит, зашөа уи ифызцэагы убас рцас баапцкэа карыжыша.

Жөаха өнак Цыинцал Көцмахан чара хбыцк иман. Абра дыкан Алтыс-ипагы. Уи уака сара сеипш иаргы дсасын. Атамада дфөагылан, ажөалалала каитцейт афөжөатцөйцакэа рыларгаларазы. Ари азөгы мап ахимхөааит, хкөапца, утаххар, хазхарагы хфөейт, хазхарагы аажөейт, аамтагы гьамала иаххаагейт. Убас егыртгы афөжөатцөйцакэа рышка аиасра ргөапхо анцэа ишөйрбааит!

АЦШҖЫ СШИХӘШӘТӘЫЗ

Ишыжәдыруа еипш, адунеи акны ажәабжықәа җбаны иршоит, ицәырганы ирхәауеи ирымхәауеи хәа. Убарт инарываргыланы иҗахуп ажәабжықәакгы, исхәару-исымхәару хәа уаазырлақәакуа. Изхысхәаауа, абыржә абра ицәырганы ишәасхәарц истаху ажәабжыгы убарт уаазырлақәакуа ирхыпхьазалоуп, исхәарцгы сгәы итамызт, аха.

Аха жәаха енак, ақалақь салаланы сышнеиуаз, ателефон сасып сгәахәын, акәакь акны игылаз ателефон асырта ақәацә хәычы сныҗналеит. Снапшызар, атрубка ахыкыднахалоу аварахышәа тјака, амашьхәлытцәкыртаҗеи иаарту цошьтатә сахьантцак шәты дук гьагьаза ианны икәуп, ишәыдахныхәалоит хәа напылаҗыракгы атцәҗуп. Изақәхарызеишь иҗадырныхәалауа хәа иаакәсхын, иаархәны снахәапшызар, ус ануп: «Дадрааи нанрааи – хашыцәеи хәхәшыцәеи! Уатцәы Қыырса даниз иамшуп. Уи азгәашәта шәаргы – дышәхашәмырштын Қыырса! Ишәыдахныхәалоит аныхәа ду!».

Абри сагьапхәеит, иагьаасгәалашәеит паса зны пшҗык сызнириахьаз.

Изыхкьаз уара идыр, иаалыркьаны ацсмақхара тьызгеит. Сгәы бзиа, схы бзиа сшыкоу – сцацха акы аатагьежьны иаланақшозшәа збон, нас иаасықәлашыцаны сыпсы мацхон. Ари знык акәымхеит, ари җынтә акәымхеит. Ианамуза, инықәсыршәын, усқан ақытаҗ сынхон, ақыта ҳақым ишқа снейны схы еитасхәеит, сеисырбеит. Уи дласыхәапш-җасыхәапшын, убзиахоит, абарт ужәыр хәа, хәшәгәартак ылҗааны иситеит.

Изжәит урт ахәшәқәа рызегы, аха исмыхәеит.

Инықәсыршәын, ақалақь ҳақым ишқа сцеит. Абрақа ахә шәаны реахьыддырбоз ахәшәтәыртахь снейт, иаҗа еигьны ишцасыхәамцши хәа.

Абракагы ахақым дласыхәапш-фасыхәапшын, ахә-шәкәа сзылифааит, агәырқәагы сыластцаразы насы-дитцеит.

Изжәит абарт ахәшәкәагы, исыластцеит агәырқәагы, аха еитасмышәеит.

Абри ашьтахь мызкы акара аатцуаны, енак снацшызар, сан дныхәа-ныпхьо цъара дцаразы леааибылтцеит, хгәыла пхәысгы афны дыкоуп.

– Иабанза, нана? – сналазцааит.

– Бзыцынза сцан саауеит хәоуп, уажәы автобусқәа рацәоуп, амш дууп, сахьзоит, – насаталкит.

– Икоузеи, сара сымцои, исабхәар?!

– Икамкәа, уака инхауа апшф ду Цаласха Хакәыцә избахә зегьы ирдыруеит, ишцоумахац! Убрахь дцоит. Уи уара уеипш закафы ихәшәтәхьоу удыруама! – лхәан, днацыфлан, даацәажәеит хгәылапхәыс.

– Баша бееилабхәагәышьеит, нана, уахь сара сцоит, амала сахьнеиша ахьыкәу цкба исахәа. Иацы сыпсы мац-хеит, аха шыта амфан ус скарлар хәа бымшәан. Мыш фажәа, мызкакара акгы сыхуам шыта. Сара абра стәаны бара бсышьтыр, ипхашьарами сара сзы!..

Уиакара иазааузеи, рацәак мыртцкәа, сызтатәаз автобус Акәака ахы рханы инеиуан. Нас устәи Бзыпынка сымфа хан. Автобус шьтхыс инеиуан, саргы станагалан ахәыцра сафын; «Абжьаратә цара салгахьеит, арра сцаны саахьеит, атцара ду аталара сеазыкастцоит, схәычума шыта, 21 шықәса срылган, абар 22 сырталт – арахь сихәшәтәуеит хәа х-класск ирылгахьоу апшфы ишка сықәланы ацара сафуп. Аха уи схәеит хәа, изаазарызеи, царалаггы има-цъанамкәа, ауаа патазқәа закафы матанеира инеиуа збахьада?.. Уи адаггы, умбои сан илхәаз: «Хәшәызфала изы-муаггы, доухала иухәшәтәыр ауеит хәа рхәо саҳахьеит. Анцәа дыкам рхәоит, аха уца уеизггы... Сара Анцәа иха-цара салиааит, дыкамзаргы, дышхастцауа сыпсуазар акәхап. Иалудырааузеи иухәаргы, угәы артынчыргы! Амала уи апшфы иааихәауа ахәшәтәыгақәа зегьы акы

уахымцакәа икоутцалароуп, насоуп ианухәауа». Зда дсы-
мам, зықәрахь икоу сан лгәы дышцасыргои иахьылхәауа
сымцакәа! Снеип уа Бзыцын, уи Цаласха икны. Харт
цара хәычык змоу ауаа зегьы аадыруеит ххәеит, аха
иалудыраауазеи макъаназы атцарадырра иазымдыруа,
ипцабаратәу цъара доухатә хәшәтәышыақәакгы ыка-
зар...» – абас сышхәыцуаз, автобус абрака инкыл хәа
соухәахьан, аа, иныскылоит, улбаауазар, хәа амашьы-
наныкәцаф ибжыы аагеит. Ассир, абас уанхәыцуа аамта
умбазакәа лассы ишцаои, исымбазакәа Бзыцын сааза-
ап! Автобус сналбааит.

Сызтаз автобус амџа чаца ду ианыршәланы Гәдоутәка
ицеит, сара сзаракәа кны, сышьтызхуа машьынак калозар
хәа, иахьыстахыз ақытахь игаз амџаду саангылт. Ус, ан-
цаа иныхәаратәы, абри инакәырццакшәа втобус кьафк
сыкәшәан, сышьтнахит. Уака итаз, сзатцааз шьоуки, ам-
џан цъара амашьына ныркылан, абракоуп цаласха да-
хьынхо, уи дыззымдыруада, абриала уца хәа мџаки сы-
кәырцеит,

Хәыпцзарак снафәлеит. Ахахә шкәакәа ана-ара ишь-
тоуп, иаакәршаны тцлапцзара мацараха иџычоуп. Мачк
саныџаскьа, хтынрак сынтапшит: еилышь, ана-ара амы-
цмыць дуқәа гылоуп, амандаринатра хазы ажәшн аха-
казказуеит, ақәатца – хазы... Аганахь, ацьматрафь ац-
саса цытк тәоуп, цытк гылоуп – ижахәо иахьсыхәацшуа,
ацьма гызмалқәа, исхыгчшошәа, ржакьа кахәхәакәа тцыс-
тысуеит.

Ашта санынтала, хәычык ихы дамакьаза дааспылеит.

– Уацәымшәан, еынла уаф дақзом ари, иашыцылахье-
ит! – ихәеит, афны азааигәа итәаз ала ду сшахәацшуаз
ангәеита.

– Аракәзами, Камаць, Цаласха Хакәыцә дахьынхо?

– Сара Камаць сыхьззам! – ихәеит уи, игәы иаалсны,
нас инацитцеит: – Абна абант ипшу шәаарыдтәал, афны
дыкоуп, идикылоит иахьа, – уахагьы мхәакәа днасыдтцын,
имџахь ифьинеихеит, ацьматра иахагылаз алаха ду дықә-

ларц дцозаарын. Сара мшыбзиақәа хәа аматцурта абартца итатәаз ауаа снарыдгылт.

– Бзиара убааит, аха уара гәаранла атыхәтәан ауп уаннеиуа, убри аҕнытә абра утәа, аа аҕәардә! – ихәеит руазык.

– Ацшфы ишҕа анеиразы гәаран ыҕоума араҕа?

– Нас ишпа! Сара иацгыы сыҕан, аха иацы идимкыло-заарын, ианидимкылауа амшқәагы ыҕоуп, – лхәеит пхәыс шәпакы.

Сахрыхуацшуа – зеггы уаа ҕаиматқәоуп, еилахәоуп, еилацоуп. Абас жәафык раҕара тәоуп. Арт зеггы 10-10 маат ршәозар аҕәап, хәба-хәбагы раҕәзааит, имацума. Амала, иара имгошәа ҕаитцоит, аха инрыжьюеит.

Итәаз ажәабжықәа рхәон: азәы – ари ацшфы игәыла дшалиргахьоу, егы – лахәшыацха дшихәышәтәхьоу, егых – лгәыла ица ипхәыс лҕны хатцара иламкәа даныҕкала, абри ацшфы ду дизкашәаны дшыбзиаитәыз ухәа убас ирацәаны.

Атыхәтәаны сгәаран анааи, саргы ацшфы ишҕа сна-рыцхьеит – ипхәыс лакәу азәы даадәылтцын, шәыфонал шыта дыхиоуп хәа рылалхәон, иара афнеихагыла ду иад-гылаз аматцуртаҕ аҕәын иахьидикылоз. Сныфналеит. Уафы ҳарак дук, ипатцақәа хьадышышь, дфасхатцгылашәа ныҕаитцан, днатәеит. Уи тцыпх амца зтацәахьаз еипшны, еихатәу туцътәу узымдыруа, печкак ахы шәҕәыжәқәак ықәтцаны дадтәалан. Иааигәа аҕәакь аҕынгы шәҕәыжә-қәак хахәеикәатцәак иқәын.

– Утәа! – ихәан, иара дзықәтәаз афызә гәтәы ҕәардә-хтәа хәычык еиқәлақәза ашә азааигәара иахьгылаз ифасирбеит. Абри аамтаз цшахьк аатцысын, аматцурта агәтантәи ашә аацәывтцнартааит. Саргы сылапш на-рықәшәеит егыи ауадаҕ еилаарцыруа еилагылаз ашифо-нер бзиақәа, напыкгы наҕстәи афнутцкала ашә ныднаж-леит. «Ара дахьтәоу заҕа иеырччианы дыҕоузеи, анахь аматцуртатцәҕагы тәны, изакә фныматәоузеи ифнагы-лоу», – аасгәахәт.

– Ишцоубои сахьынхауа, амарда ахалара зеипшроу-
зеи? Иуцәуадафызма?

– Мап, зынзаскгы?!

– Ибзиоуп. Шьта уаазцаз халацәажәап, узыргәакзеи,
сухәарц абоутаху?

– Алапсра, апсмачхара тызгеит.

– Адехәтырцәа уедурбахьоума?

– Иамыхәеит, – схәан, акы-фба хәа зеггы наиасхәеит.

– Уи сара уалсыргоит, иуадафым, умшәан! Амала, ушал-
сыргауа агәра угароуп, иаауасхәауа акатцатәкәа акы уа-
хымцароуп.

– Сахыцом, – схәеит.

– Уара уахьынхауа хәуп, иузызуаггы лапшуп.

«Ассир, иалидыраазеи, уара, ари ахәафы хшынхо!» –
сгәы иааснаҗеит.

– Убри анафс, азкатәара шутаху узтәоузеи, уцаны азы
катәаны уаа.

«Абар ахырзаман, акаамет! Дгызмалума, уара, ари
ауаф, иалидыраазеи азкатәара шыстахыз! – аасгәахәт.
– Уара, издыруада акы ахьырхәо акы ыкатцәкьазар?! Иа-
хьанза цшфы сиднамгалацт, аха, аа иихәауа!» – сызгәык
аацәажәеит. Аха, иагьа умхәан, ицхасшьан, ус җаастит:

– Мап, цьушьт, иабатәи зкатәароу, сыцхашьома иста-
хызар...

Сыпшфы ишәкәкәа руак ааиртын, цьара дацхьеит, нас
даҗацьара еитааиртын, дкәынд-кәындуа дацхьеит, ашь-
тахь даҗацьара деитацхьахт. Абас ашәкәкәа рыхцаггы, ани
акәакь акны ахахә иқәызггы нарылатцаны, дрыцхьеит. Зны-
зынлаггы қбаад бгьыцк имтцатцаны акы рхифылаауан. Абас
апхьарақәа данрылга ашьтахь, даҗа қбаад бгьыцк даахан,
афбгьыцкггы исзымдыруаз җырала иртәит. Сара сыпсы
заны уи сапхьарц салагеит, аха абри апшфы дызлафуаз
анбанқәа зтәыз иарбан бызшәаз сзеилымкааит. Абартқәа
рышьтахь уи ф-чакәамкьак җырақәак нарнитцан, иф хәа
руак насиркит. Сарггы иааимхны снацхаит, аха – ахахә!
Фашьа аманы хәа иҗоума.

– Умыццакыкэа, уахьтэоу уагьымгылакэа, афырақэа-
гьы шану – ихэшэуп, иуфароуп, иамырччо ашышьыхэа,
убас иф!

Абри ыфаны саналга ашытахь, рацэак аасиркит, абригь
уфароуп хэа. Арацэа иамур ма итатами, сгэыргьатцэа иаа-
имсхын, ағэырғе-ғэырғе хэа абригь сфеит.

Абартқэа рышьтахь сыпшы дзыдтэалаз апечка ааир-
тын, мётэы кэалапк аатигеит. Акэалац ааиртын, кэтагьк
иаадымшыло иаазкьапс-аазыхэхэа-аазыкэымпылны ҫ-хахэ
цэышэшэқэак аатиган, илеимтатцаны, ишышьала ыбра-
қэак нарнитцеит. Нас дааин, сгэысҫанзамкэа сыштэаз,
сылахь ағашара ифадикшалт. Ифадикшалт, аха сыбла ац-
пхькэа ытцнарддит, саргьы сөатцкьеит. Иара, умцэажэан
хэа аанарго, инацэа ипышэқэа ирыдкылан иаасирбеит.
Абри инақэрццакны, цэыцак азна азы, нас саан дук ла-
хақэак антцаны, сыпшы ицшэмапцхэыс лакэу азэы, егьи
ауада акынтэи дааины даасыдгылт. Апшы асаан дна-
ныслан, лахак ааницаан, ацэа шахоу лассы ифатэуп хэа
сырбауа иаасиркит. Саргьы уи ацэа шахаз исфеит. Нас
атцэа итаз азгьы аасиркын изжэит, даеа кэрышька дук
азнагьы азы сдыржэит – ус атахызар акэхарын.

– Шьта уцэажэаргьы аует, – ихэеит иара, абартқэа
рышьтахь. Нас сылахь ахахэ ахьадикшалаз инацэала игэа-
тауа: – Умбои, акакэчаа гылаанза алаха уфеит, азы ужэит
– шьта ибзиахеит хэа ицхьаза! Ари азы цшыоуп, алахагьы
– убас, абра итэаз зегь лахак-лахак рҫастцеит, ихэшэуп,
– ихэеит. Са издырт исфаз алаха ацьмаруац илагылаз,
ахэычы хыдамакьа дызқэылоз иҫырхыз шакэыз... –
Анаҫсан, зынза акы змышьаз иеипш убзиахарц утахызар,
абыржэы иуасхэауа уқэныкэа. Шэара ағар рацэак хагэра
жэгом, аха уқэныкэа – ушыкалалакгьы убап. Абарт из-
фыз аҫқбаад бгыцк, ишубауа еипш, хазы-хаз еицарса-
ны иҫастцеит. Аа, абри уеиқэа аргьа цыба итацэа, егьи
– уарма цыба. Ари ачаса укьаҫ арма цыба итацэа, арт
аҫхахэк – уаргьа цыба, – ихэеит, саргьы сыпшы иши-
хэаз иҫастцеит. Нас днеин, акэакь акны ишытаз, ашэҫы

зкэыз хэа зызбахэ шэасхэахьоу ахахэ аашьтихын, тцакала итагэафзаап, мытцмыцьк иаадымфыло иказ даеа хэхэ цэхапшь кылтэа хыгьежъяак аатцганы иаасиркит.

– Абри ахахэ, ани укьяе апхьан аргъа цыба иутасыр-тцакээз афнутцкатэи ацьыбахь иааиаган, убрака итатца! Амала, урт зегъы уманы ушиашоу шэыфны уцароуп – апшэымара хэа уаха цъара унымгылан. Афны уаннеилак, агэашэ уахьынталауа абри ахахэ кылтэа жтэуп, егырт афхахэк, азы рытцыршаны хынтэ уеаналоукэабалак ашьтахь, агэашэ нтала, на́к-аа́к, иааиуа днарыбжысратэы еипш, ижтэуп. Ари катцатэуп уафы имырбакэа, уара удагъы уафы ижыр калом. Анафсан, урт ақьаад еицарсақэа азы рытцыршаны, шыыжы, шыыбжьон, хэылбгыеха хымш инеипцынкыланы иужэыроуп. Абас ишысхээз еипш ианы-коутца – зынза уаабзиахоит. Амала, абрантэ афны уназаанза зкатэара умфохытдыр калом. Иухоумырштын, еитасхэахуеит – зкатэара калом! Ус аныкоутца – зегъы пхастоутэит ауп иаанаго, еилукаау? Итарбылша афстаа иугэаирцхаргъы, иучхароуп, ааи. Уназаанза акрумфаргъы бзиоуп. Шьта ухы уакэитуп, уца. Амала, хара апсацаа, ишудыруа еипш, асас акрифамтцакэа дхашьтуам, сыфны уканатц акы унацхаргъы апырхагам, уааи арахь! – снейпхьеит атдыхэтэаны.

– Итабуп, абзиара шэзыкалааит, акрыфаны сыкоуп! – схэан, мап-чап шихэоз, апечка жьякца ахы жэа-маатк капшы-уаркалеиуа ичапшьза инықэтцаны, сындэылтцит.

Ахэыпшза сналбаан, тцака снейны амфаду снангылт, автобус сазыпшны, аха иабакоу, иубар иааг, сыпшуп саатк, сыпшуп саатки бжаки, аха иказам. Арахь азы коумтэан хэа сеихээз аахыс, упату схы икэуп, цас иауашэа, исықнарғгэауа иалагеит, аха, икалома, ичхауа сгылоуп. Акыс, афны Бзыпынка хэа сандэықэлос, амандарина рацэаны исфан, исхабганы сыкоуп. Уи ахыхь апшфы икны хцака тэыца азгъы сдыржэит.

– Баша амфа уангылагэышьоуп, арака ибжьоу автобус иакэтэоу арцыс, хэычык акара ихы имакэачроуп,

ианитaxым аеытцгакәа катцаны даазом – автобускәа иреи-
хабуи иареи хатыр еикәыртцоит, ирзеилоу уара идыр.
Шьяпыла удәықәлар еигьуп, – ихәеит иаасывалаз азәы.
Саргыы шьяпыла амҕа илансыршәлан, хцака километр
сныкәеит, амҕачаца ду ашкагыы скылсит. Скылсит, аха
х-километрак шьяпыла иныкәаз ауаҕы, ани икоумтцан
хәа зсеихәаз амыждара итцегьгы исыкәнаргәгәо иалаге-
ит, аха макьана исычхауан.

Рацәак мыртыкәа, Цсырцхака иаауаз втобуск саашь-
тнахит. Анцәа игәэхәтәы дахьигзаратәы, уи аныкәцаҕы
сара ишыстахыз еипштәкьа акәын дышцоз. Итатәазгыы
зны-зынла узырццакузеи хәа иааиагылон, аха иахауа
дыказма, сара сеипш иаргыы акы даргәакуазар акәхарын,
усоуп, азәы ихьаа даргәакуеит, егыи ицьыба даргәакуеит.

Цсыртцха ханааи, ара Цсырцха татынк сахар иаасых-
гап сызбын, схамыждараз аресторан сныҕнашылеит.
Сыпшызар, абар сҕацхьа арра исыцказ азәы астал дахьа-
хатәоу! Ҧыцьа уаа каиматкәакгыи идтәалоуп. Сшааибаз
еипш, уи дааины иҕаасгәйджылан, саагәыдикилт, аха,
шьта уца ухатцазар! Икастцоз, х-литрак аҕы бзиа нарзыкә-
сыргылан, тәыцак аашьтыхны рыхыкгыы сныхәеит.
«Хахыкгыы хныхәәҕа тәыцак ала ианухәа, интыркә-
кәаны иахзужәыроуп!» – рхәеит дара. Изжәыр акәхеит,
иагыызжәит сылацәа хҕаны. Нас рыхыкгыы сырны-
хәаанза сыпшыр акәхеит – хай, ранацәалбеит, зака имыц-
цакуаз! Абри ашьтахь атамзаара шьтатцауа, сыццакуеит
хәа сҕынаскеит, аха, иаланагалан, даҕа хца сидмыржәыр
рымуит.

Абарт ахцагыы ыжәны, ашә акны снеиуан еипш, – абар
уара! – сыздыруаз даҕа ҕыцьа, псырцхатәкәак, ркьафгыы
ыкоуп, иаасҕагылт. Уиакара уаламлакәа иухәозар, абарт
аҕыцьагыы даҕа х-тәыцак сидмыржәыр рымутәкьеит.
Апшьбатәи ашка ианиас, ачымазаҕ дсымоуп, сымцар
ауам хәа итәаз зеггы ааныжьны, игәаазаргыы, саарпыр-
тын, сцьыба итаз сахақкәа гьало, сҕынаскеит. Сырпыр-
цит, аха иукәшәира дшырпыртцра –сычхара хьтцны уаха

царта амамызт. Амала, Анцәа ииныхәаз, аресторан сахь-
налбааз аҕәатәи таксик шгылаз сақәшәан, ашә аартны
сеитцәгәгәа сылтатәиет. Нахьхьи адәқбан хәычы иадгыла-
ны хәычы-мычык аазхәоз азәы, атакси ныкәцаф иакәхап,
стәлашыа игәампцоу, дааин, иутахузеи хәа, дгәаан дыкоу-
шәа, днасазтәаит.

– Уара узустада?

– Абри зырныкәауа соуп!..

– Уеиха, абаапсы!!

– Иаба, икалазеи?! Ауаа сымоуп, аресторан акны
итәоуп, – ихәеит уи.

– Уеиха, абаапсы, ауафы ипсы сахьзом! Апарагы сеиг-
зом!. – схәеит аарла, ани амыждара чхауа.

– Ус акәзар, узгап, ҳабацои? Сыуаажәлар аресторан ак-
ны итәазам, шыта аиаша зуасымхәои, урт абра цъара сасра
иныдгылт, 2–3 саат ракара инхоит.

– Ушиашоу Кәыдртака!

– Кох, ихароуп, аха... – ихәан, имашына дынталан,
агаз днақәыгәгәеит.

Цаса ус рхәауа саҳахьан, хьаак уанаргәакуа, даеакы
уазхәыцуа уалагар иухнагоит хәа. Абри акынтә исыхна-
гозар хәа амашына сахьтатәаз исгәаласмыршәоз иарба-
ныз. Убас, санхәычыз зны, ҳахьынхоз ахәаҕы ихатцсны
ицоз акәараакны ацәакәа хылеит – ақәапсата леиуашәа,
амра цхошәа икан.

– Нана, ани ацәакәа ахьху ббо! – схәеит сгәырғатцәа.

– Ухапыцкәа аумырбан! – лхәеит лара.

– Избан?

– Ицанарбаауеит, рхәоит.

– Ани абыржәы иахьыкоу унеир иканатцарызеи?

– Уи акәара ахы тақны азы ажәуеит, ааигәа унеир – уа-
шыуеит. Нас ацәакәа иатцсыз, дычкәынзар – дызгабхоит,
дызгабзар – дычкәынхоит. Арахь афныка уонал!

Сан наф даныныфнала, иахьа еипш исгәалашәоит,
сшыапкәа хыркьакьа, сыезаны сыфны акәарахь сылбаа-
ит. Ацәакәа ахькыдыз атцака саннеи, акымзаракгы ыка-

мызт. Амала, ацѣкѣбарқѣа еилаарцыруа, амра ашѣахѣа
ќапшыза иубон, акѣара хѣашыын. Хыхь уцшыр, ѣбаќа тцла-
шѣара ихаракны ацѣакѣа фаза атархѣара аѣазара убон.
Даба сызѓабхозар хѣа, акѣара сыруа, ацѣакѣа снатцсит, аха
сан исалхѣаз ауиашахыз – сшыгчкѣыназ саанхеит. Ашь-
тахь, абас ауп иќастѣаз, нана илхѣаз иашазамзаап хѣа аѣ-
ны ианрасхѣа, умтѣаакѣа ушпѣацеи, азы хытцны иќазар,
уамгоз хѣа сдырпхашьеит, рызхараѓы иччеит...

Абас исгѣалашѣоз ахтысқѣа сышрызхѣыщуаз, Гѣым-
ста ацѣа азааигѣа ахатѣирта хѣазааигѣаахѣан еипш, азѣы
сѣацѣа илатѣакны хѣызбак алеикшазшѣа, иаасзымчѣа-
ратѣы иаасыхьт. Сыпшшѣѓы сыпсѣахзар акѣаап, сшыќалаз
збаз атакси рныќѣаѣ атормаз днаќѣыгѣѣеит. Нас, сѣы
аасзынымќылакѣа ахѣызба ахьсылалаз иаасыладыртѣѣиз-
шѣа, еиѣа хѣаа гѣѓѣак ааснырт, уаѣа акѓы сгѣалашѣом.

Саапшызар, афымцалашара аркуп, ахалат шкѣакѣа зшѣу
шыоуќы сѣагылоуп. Сдысушѣа-сдысымшѣа, сѣацѣахьтѣ
акѣу сыварахьтѣ акѣу ихьу-хьууа хѣаакѓы сныруеит.

– Сабаќоу?! Исыхьеи?.. – схѣеит сара.

– Шьта уаѣа уцсы мацхо убарым, убзиахеит! – ихѣеит
руазѣк. «Аа, уара, сыпшѣы ихѣаз ахьиашахаз! Аѣны сна-
заанзаѓы салирѓама, мшѣан?!» – аасгѣахѣт.

– Закѣыхи, укьѣатеилашѣ ухьузаарын, иузѣѣыртцын
– иаамхѣаршѣеит!.. Уи уара моу ахѣсѣтѣќѣа рѣашьыгада
ианрымырхуаѓы ыќоуп, уара арѣышыыга узыќахѣѣеит, –
ихѣеит еѓы. Сарѓы ус акѣыз цьысшьѣеит, ахѣса ирчѣауа
шпѣсзымычѣауеи хѣа сыгѣѓы аасырхѣѣѣеит, аха аиаша
уасхѣап, схѣаа гѣѓѣан.

Ахѣшѣтѣѣыртѣ уѣтѣѣы стьтцраны иахѣа еипш, спызќаз
руазѣк аќѣаад илахѣаны акы аасиркит. Иаалсхызар, ана-
цѣќьыс аќара ипаны, хѣбаќа сантиметр аура аманы, атру-
бкеипш агѣта гѣаѣаза, икылтѣѣаны иќоуп.

– Ари закѣу удыруоу? – днасѣзѣѣаит.

– Ахахѣеипш ишпѣакѣѣѣоу, сеидру, цѣара хѣпыќ иа-
мырхызар акѣаап. Абрскьыл ихѣапѣѣы иќакнаѣау ахахѣтѣ
шьашьѣалќѣа, абрскьылќѣа иреипшуп, – схѣеит.

– Мап, ари иахъзуп ауафы ианкьапышта иканатцауа ахахә, еилукаау?

– Аа, исмаҳахъеи, уи цъашьатәыми, – санахәацш, нак инасырххейт исымихразы.

– Ааи, ицъашьатәымкәа, уи абас ихәхәамхарггы ау-ейт. Амала, ари уара утәоуп, иумсхзом, уахь иумаз, уан-кьапышта иамаҳхит.

– Ишца уара, уеилагама, сынкьапышта пжәану?! – сга-чамкны снаиазтцааит.

– Рацъа акъатеилашә хәа узаажьа, ус атахын азоуп. Шьта убзиахейт, афныка уцоит. Ункьапышта абри иуку ахахә катцаны иамазаарын, убри акәын иалакьакьауа упсы зырмачуазггы. Абас ушыказ арыжәтә амцхә ужәит, ункьапыштагь еибарххейт. Ахахә ахы уаанза афнутцка ус-ггы иахәхьан, ианкылнатцәа – упсы мацхан, абрахь уаарге-ит, уаазгазггы ани атаксирныкәцаф иоуп. Амала, унасып иатцанарыз, иаха иахьыманшәалаз, иаха ирмачны, ахы тшәаны ауп ишкылнатцәаз. Арака упканы уахрыцкьейт, хманшәалахан, ахахә амхны иаҳзахит. Абас ауп, уеикә-хейт, аха арыжәтә уеацәухьчалароуп. Учача ахәтыр бала! Нак-аак азы мац-сачк ужәырггы иупырхагахом. Уатцәы афныка улфааны ухашьтуейт.

– Шәцъабаа итцегь сапсахап, итабуп, амала сцъыба хәхә ссиркәак тән, ижәбазар акәхап... – схәейт.

– Ааи, ааи... Амедехәшыцәа абра ицъашьо иахәацшуан...

– Ашьха, ажәытәан ауаа этаз ҳапык азааигәа хәхә дук збан, ианыз афыра цъашьахәкәа ааныхны убарт ахахә хәыцкәа ирныстцейт, арахь идсырбаразы. Уажәы сфызак икны икан, имхны сшааиуаз ауп ари сшаниа... – схәейт, сахьыкатцәкьаз иасхәозма.

– Хох, ус акәзар, уи даара интересуп удыруоу!... – ихәейт схақьым. Уи акәын сарггы истахыз. Стоурыхкәа идьруейт хәа саукоу.

Адырфаены, санылырфаауаз, санпыркоз идгылақәаз ахақьыми амедехәшыцәеи ицны деитааит, бзиала хәа сархәон.

– Уара, уанкыпышта ахыамоу удыруу?! – ихэан, дна-сазтааит. Зегъ ааибарччеит. – Уанкыпышта акэзам, учацоуп измахх, хухлафаауан!.. – уиами уара, абри санкыпышта абрахъ сыварахъ ишцамоу, уахыоуп иахсыхыуа хэа сазхэыцхъан, аха, арт ас рхэоит, астэи иамукэа, устэи италан иамырхзар иалудырааи сгэахэт... – Уара, убри уцшфы уанкыпышта учацакны иамоуп ихэаргы ихауцозма?!..

– Са спыштагы устэиала иамоуп имхэаз!.. – лафны наиацаскын, иччоз саргы саарылаччеит.

* * *

Ахэшэтэырта стытцны афныка амфа сахыкэыз схэыцуан: «Анцэа диныхэааит уи апшфы, сышцеихэшэтэи, сынкыпышта шцапижэеи! Уи иакэымзар, иахыагы апсмачхара сыманы сыказаарын... Кох, санкыпышта схэоу, сцача!..» хэа. Афны санааи, сахаэкэеи сыбгыц еицарсакэеи сылапш нарыкэшэеит. Урт сан ахэшэтэырта акынтэ иаалгахъан. Амала сча кэамкыа ыкамызт, атаксиаф итшэазар акэхап.

Абри ашьтахъ хэба-фба мзы ракарагы тцит, аха сыцсгы мацхомызт, сыгэгы мацхомызт.

‘Енак, сан рацэак ишылтахымыз, сахаэкэа рыхцагы аашьтысхын, ылыкэыршэны сыпшфы ишка сцеит, итабуп сахьхэшэтэыз, арт ухахэкэагы шыта уара иумаз, изтаххо даеа шыоуки калар – иалоухэшэтэып хэа ажэа хаакэак нарыццаны иасхэаразы. Уи дахьынхоз саныфхала, афны апхыа икнахаз айкэатцэа сылапш накэшэеит. Уака ус анын: Цаласха Хакэыцэ Дарыкэа-ица (1889–1967).

Саахынхэын, сыбыба итакэаз сахаэкэа амфа ианыцсалаз рфызцэа рышка рфынасырхан, сшыаеа насыргэгэеит – ацбабаа сыдибалахъан, иахрат бзиахааит, ихэтэаз ажэа кэандакэак сызиамхэазакэа дыпсит.

СЫЦШӘМА АФЫЖӘРА ДШАКӘЫСХЫЗ

Ускан сыцшәма арыжәтә мцхәы ихтакны иман. Уи акны дыкандаз, ижәны афны данааилак, ақәнамга сеихәауа далагеит. Ус дышнеи-шнеиуаз, уи акынгы днымгылакәа, ара бхабар сыбмырбан хәа ихәауа акынзагы днеит. Ианихыцсаалак, абас ууит, абас ухәеит хәа аниасхәалак, ишпазури, аус ахызуа уне-ишь-уааишь хәа сархәоит, сеихабуп – сасык, гәәтафык данхзаалак, исымжәыр ауам... Ахы, бара бакәзар иш-пакабтоз хәа ихы арқыара далагон. Нас, уаха ус из-жәуа ббарым, устәкыа аиакәм шпабасхәарыз хәа аға ситон. Сара, ари арыжәтә дшыканаттоз хгәылацәа ир-бар хәа сшәаны дхызфон, аха ауаа ртәы иббац, рлымха зкуа дарбану, азырәра рдыруеит – азәык-фыцбак исы-цәрахәхәан. Дақәытцып, акрызычхауа – акрибеит, рхәон – уртгы, аха ишучхауа мацара унцәытцацс уцар, нас изхәартагәышьбоузеи...

Уахык, снацшызар, сыцшәма ицәазна ыжәны, ибла ахытоу умбо даакылсит. Даакылсит схәахт, ифызцәақәак дрыманы иааит, дара уртгы ркыаф гәгәала икан.

– Ааб-быста хаз-зуы, акә-кәты хаз-шь-шы, ар-рыжәтә хаз-зцәырга!.. – инасыдитцеит иара, схацәа дшаакәпшыз еицш.

Сеигзозма, афатә ду рызцәырызгеит. Арыжәтә ацәыр-гараз, аиашазы, саалакәакит, избанзар зегы ижәны икан, нас ари сыцшәма ажәра деиташалагоз здыруан; руазәк ибла сирбеит ицәырбымган хәа, аха ари иуа дыказма...

Абас ишыказ дырфегыых еитаржәит, инымтәазоз ра-жәеитахәарақәа сырзызырәуа, сырхагыланы рыматц аура сафын, икастозгы шырзеицәаз збагәышьон, аха... Из-дыржәылауа хәа ма сас дахык дыкандаз...

Сыцшәма даазгаз ифызцәа, дара ртәала зака ахәтаз аныржә, риартақәа кастцеит зегы, аха урт нымгылакәа ицеит.

Абарт шындылтыз еипш, сыпшәма ағыра далагеит. Зны, урт рыоныкакәа рахь уаха ибмыштыр акәын ихәеит, ашытахь – арыжәтә ацәыргараан блакфакит хәа ажәа цыбаракәа сеихәеит. Сара, арыжәтә иаганы иказ сияцлабуазма, изулак ииартәҗ дышытастцеит. Дышытастцеит, аха ажәа баапсқәа исеихәаз амца сыцрартцон, урт срызхыцуа такәаамта сыкәафра аилыргара саҗын. Нас сиарта аакастцан, сыбла ткәыкәы снышыталеит. Снышыталеит, аха сзыцәозма, убра бара бнеины лацәааихышь кабтцазар, саргы икастцеит. Схәыцуеит: «Ситахым?.. Издыруада сыцәгыа иархәозар?.. Ишыказаалакгы, хышыкәса накыак шәышыкәса иреихаз иани иаби сырхагыланы аиарта иахыамадаз рыматц зуан... Убри иачыданггы, уажәы хыык ахацәарцар, рхқәа кәаз-кәазза, рыматц аура саҗуп, изысаазоит. Анафсан, сеахаршәланы аус зует, аулафахәы афныка иаазгоит. Нас иарбану хәа бтцаарауазеи, бхаткы сцеит, афы иеатаны ажәа гәымхакәа сахәара дзалага?..» – абас сгәы амца таланы, соуразоуроу сбылуан.

Ашарпазы сәагылан, сееилахәаны, ари илымха атафра бзиастваразы, дахыцәаз снейны снейхагылеит. Уи, абас уахынла дансацәхалак, ашыжымтан дыцәоушәа катцаны дышытазырфәуа, сара дсырҗыхаанза җырцәа акатцара идыруан. Нас дансырҗыхалак – ус шпабасхәоз, беилагама хәа, акгы игәаламшәазошәа кәитцон, акгы угәаламшәазатцәкыо афы уанашы – уагызлалацәажәои, уагызла-лейгәуазеи уцхәыс, аха... Сахыхәацшуаз убас сгәы еибакит, уаха акгы сзымхәазакәа, икаруат снадцын, ахәса хыхыцалак уеизггы шәырак-шәырак хкызароуп, сшәыра аашытхны, иифашаз хәпха хәа акгы кәамтцазакәа, ашәкыакыаза иаартны, ахәыцқәа заа ашкол ашкәа исыманы сцеит.

Абас угәалакара бжысны уаныкоу, унапы иану аусггы угәы злакәукрызеи, ибзианггы изланоутзарызеи. Ажәакала, аенынтәарак сгәахы цыжжәо акәын аусураҗы сшыказ.

Шыыбжышытахь аусурахынтә сааит. Ахәылпазшәа абыста зун, ари акырггы сизыцшит даауазар хәа, аха

ихабар анысымба, ахэычқәа акрыҥастан, рҥи-рнапи зәзәаны ишытастҥеит. Нас аҥнус нтәазом усгы, ауантара сналагеит. Ус такәы аабжысхьан еипш, иаргы дбырбыруа ашәхымс даахытцит.

– Еитоужәит акәу? – сихәампшзо, азтаара наистҥеит.

– Еитазжәит, уи бара ибпырхагам, бусгы алам!.. Сашь-ушәа бхы иабама?..

– Ушпамшы, убырбыруа, узбо рзгы ипхашьарами!.. Абри тыхәаптәарак амоузеи уаха?! – снаизтәаит, сыц-сахы еибакны.

– Ааит, – ихәеит иара атакс, – закәызеи, иаха, ауаа сыцны санааи, блакѡакуа арыжәтә рызцәырбымгарц бзалага?! Ус балагар – бызлааз амѡа бдыруоу? Убриалоуп бахьааз быз-бызлацо!.. Сара аҥны арыжәтә иашьу моу, зыцламхәа кылтцәоу дааиргы, аишәа мазеины имтагылазароуп, еилыбкаау? Ибзеилымкаауазар, ани баб апынтахәахәа иахь бѡықәлан бца!.. – абас дагьуа-дыцсуа, днеины ииартә ие-нылеижьын, дылтахәахаа дыцәеит. Сара абри ашытахь такәамта суантон, сгәыпжәара аласхызгон. Ус, «сызхара» сануанта, снейны снышыталт.

Ашыжь шаанза сѡагылан, сыцшәма дсырҥыхеит. – Нас, цыашьатәык усырбоит хәа, азал ашқа днапхьаны, ас-тол ду азааигәара игылаз адиуан акны днасыртәеит. Уаха ажәак мхәазакәа, иацы 220 маат хәа иаасхәаз, дажәык рацәак еихамыз амагнитофон хәычы аацәырганы, иапхьа инықәсыргылан, аусура иналасырҥеит.

– Еитоужәит акәу?!

– Еитазжәит, уи бара ибпырхагам, бусгы алам!.. Сашь-ушәа бхы иабама?..

– Ушпамшы, убырбыруа, узбо рзгы ипхашьарами!.. Абри тыхәаптәарак амоузеи уаха?!

– Ааит, закәызеи, иаха, ауаа сыцны санааи, блак-ѡакуа арыжәтә рызцәырбымгарц бзалага? Ус балагар, бызлааз амш бдыруоу? Убриалоуп бахьааз быз-бызлацо!.. Сара сыҥны арыжәтә иашьу моу, зыцламхәа кылтцәоу дааир-гы, аишәа мазеины имтагылазароуп, еилыбкаау? Иб-

зеилымкаауазар, ани баб апынтахэахэа иахь бѡықэлан
бца!..

– Ари иаха иуѣыцхэацэоз ауп, – схэеит сара амагни-
тофон ианыз ианалга, аусура иааѣыхны, – абас даѣазнык
шыта ианаасоухэа, зегь реиха исзааигэоу уакэымкэа, зегь
реиха исагоу уакэны усыпхьазауа сшалаго истоубоуп!
Иаха ианыстцеит ари, уаѡгы исырхацт, истѣахуеит. Да-
ѣазнык абас аныѣоутца, заа иуасхэоит, ауаа идсырхауеит.

– Беилагама бара! – ихэеит сыпшэма, дахьтэаз дѡагылан.

– Сеилагазам, – схэеит сара, – ауаа идсырхауеит, ууа-
цэа-утахцэа идсырхауеит. Урт рѣны снымгылакэа, аус
ахьуа уеитцбацэа, уеихабацэа зегьы идсырхауеит, идсыр-
хауеит!.. Илаухан уматцурагы уамырхып!..

Сыпшэма иихэара иѣамшэо, дахьгылаз иаалырѣан,
сгэы-сгэы ихэан, адиуан дѡылахайт. Сара цас иѣаитцоит
хэа иааигэагы сымнеит, аха ашьтахь ипшшэы самхацэ-
гьахан, сыбжы рганы агэылацэа еизызгеит, ацхьраара
ласы ашѣагы ател сасит.

Ѣажэихэба мшы наѣак сыпшэма қэацара имазамкэа
инфарқт ихьны дықэын, саргы схы сшэиуа, сыпсы шэи-
уа, сыбла тѣыкэы сидтэалан. Ашьтахь ихдырра изааит,
иблақэагы аахитит.

– Сабақоу? Сматцура самырххьоума?.. – дтцааит уи, аар-
лахэа ибжы тѣауа.

– Угэы уумырхьын, уара мыжда, уи ианыстѣаз наѣ ам-
ца иақэыжыны изблит!.. – схэеит сара. Абри инаркны уи
агэабзиарахь дхынхэуа далагеит, акраамта ахэшэтэырта
дтхеит акэымзар.

Уи аахыс мац тѣама, аха инаѣаршэны ижэзом, ижэыр-
гы ауам. Амала ажэра данаѣэытц ашьтахь ѡбаѣа шықэса
аатхьан еипш, дхатѣами егьа бымхэан, уахык еитеижэит,
аха ибтаххар, ажэа ѣэыѣақэа ихэон, амала, игэы гѣгэала
инархьын, иаргы дшэеит, саргы даара сшэеит. Изхыс-
хэаауа, бара бтэгы, ижэуаны хэа дыѣазар, убас даѣэытѣуа
анцэа ибирбааит!

АХӘШӘТИҖЫ АИҖАБРА ШЛЫСТАЗ

Сара сабду 120 шықәса нитцит. Уи дықанат ачы-
лашәоит, шықәсык ахьта ааилалашәа дқалан, ишимиуаз
мчыла аоныка ахақым дизаагеит. Уи сабду длаихәапш-
әаихәапшын, хына гәартәк изынижыит, акакала – шы-
жы, шыбжьон, хәылбыгәха, енак хынтә ижәлатәуп хәа
наиахәаны.

Ахақым данца, сабду абарт ахәшәқәа зеггы акака-
ла ирәыда, зныкала ижәны салгар стынчхап игәахәын,
уафгы дизымтцаакәа, зеггы инапсыргәытца иланцсаланы
иәаихәлаипсан, тәыцәк ахш рқәанда нарышьтәитцән,
ижәызаап.

Уажәы избо цыышьоит, сабду ашта дықәгыланы, илахь
инапы апыракны анахь-арахь днахәы-аахәуа ажәфән
атцапшра данафыз.

– Аибашьра калама, дад, иабаци и арскатәи хәирплан
хытцны, аоны аөнүтқа слымха тьырхуа ианалага, сдәыл-
тцны сыпшуеит, аха, афы зыбга пйтцәаз, акгы сылапш
итцашәомеи!.. Арахь рыбжы хырзамануп, уаха иагьац-
лом-иагьагхом, акгы умбазои, Камаць? – аштафәы ахә-
марра сәкәытцны сихәапшуа сахьгылаз днасазтцааит.

– Мамоу, бабаду, акгы ыказам! – наиасхәеит снапшы-
аапшуа, ицәашьаны.

– Ишцакам, уара, рыбжь схы пнажәоитеи, абнахь
унапшишь, абнахь! – инацәкыс афада-мрагылара ашь-
хақәа рахь ирххо снаирпшит. Уахь акгы збом, – анысхәа:
– Издыруада амшын рыехкыланы иаауазар? – ихәан,
алада, мраташәарахьгы сымцшыр имуит. Атцыхәтәан,
акгы шыкамыз агәра анига, аоныка ифәынеихеит. На-
соуп ианеилахкаа сабду иижәыз ахәшәқәа ауухәа ихы
ишталаз.

Абри зхысхәаауа, хабдуцәа ргәамч иаха игәгәан. Уиа-
кара ахына уажәы сара исуржәыр, зынза схы еилана-

газар калап. Сабду иабду Шьахан 135 шыкәса ихытдит, уи иабду Кыаламат 140 шыкәса дыкан, тетрациклинтәкыа зыхьызыз издыруамызт, сара сеипш дыфуа ахәшәкәагь дрышьтамызт.

Тцабыргны, саргы агәабзиараз рацәак сашшуамызт, аха атцыхәтәаны ахьта гәгәала исылалан, ашоура шытытцрагы ацны, аимхәа гәгәа сыхьит. Аҳақьым икны сахьнеиз, арецепт сзылифааит.

– Иахьзузеи ари иуфыз? – снаиазтцааит сара.

– Ари тетрациклин ахьзуп, хәшәыс икоу зегьы иреигьуп... Хы, сара сеипш егырт аҳақьымцәа арацепт бзиақәа рылфаара рдыруандаз!.. Умпшыкәа уца аптекахь... Аха даеакгы уасхәашан: уара ақыта уаларсуп, издыруада машьынак азна амґы тариала иахьсоуша удыруазар? Азынрагы ааиуеит шыта...

– Ибзиоуп, хә-тариала амґы ахьуоуша узеилкааны саап. Аха акыр ицбароу ари ахәшә, зака иапцоузеи?..

Уи уака аптекаґы иуархәоит, уца, амала, ани изуасхәаз ухоумырштын...

Рацәак мыртыкәа аптекаґы ахәшәкәа аазхәоз сґынрыласкит.

– Тетрациклин шәымазар исышәт! – схәан, срецепт ахәшәтифы лышка инасырхеит. – Зака иапцоузеи? – сналазтцааит.

– Иҳамазам! – аасґалырхьит лара. Нас уара иутахузеи хәа исышытагылаз днаиазтцааит.

– Хәычзак иадамхаргы ишәымазами? – сеитаналазтцааит.

– Иҳамазам сымхәеи! – даасықәмчит. Икастгаґышьоз, аптека саадәылтын, ахәыз-хәызхәа сеимхәо сышнеиуаз, атыпантәи аредакцияґы аус зуаз, хар амамкәа издыруаз азәы дааспылеит.

– Арт игәароу аимхәакәа умыхькәа укам, гәгәала уеимхәоит, – ихәеит уи, апсшәа анеибаххәа.

– Аимхәа сыхьт, аха иабакоу ахәшә сзымпшааит, – наиатаскит.

– Аптекаҕы икәнеи уажэраанза, акыр иапсоу цыушьо-ма, тетрациклин мааткгы иапсазам, саргы иаасхэеит уа, иагъанбантдэеи!..

– Сыкан абыржэи убра аптекаҕы, аха ани апхэыс шэпа, ахэшэтифы, иказам хэа салхэеит, ахэшэқэа рыхэ мариоуп, аха иуоузом, иазууазеи.

– Уи ахэшэтифы хэычык аламыс зыцэмачу пхэысуп, аимхэақэа антцысы, ахэшэ пхэалкзар акэхап, хымпада адахта итатцаны, ахэ иаццаны илтиуеит, леихабгы хаир это иакэым. Икоутцаша уасхэап, уцаны уи апхэыс уеита-лызцаа. Икам лхэар, адахта утацш, итцаны убар, акт ыы, агазет антцараҕы сара суцхрауеит. Амала, уажэи уахь сы-зущом, сылдыруеит, пхашьяроуп.

Аптека сеитаныфналт. Фыца адахта иадгыланы ахэ-шэқэа рыхэапшра иаҕын. Сцыба сынталан маатк ыыц-хахараза иаатызган, адахта инықэыршэны, тетрациклин цырақэак ракэзаргы, цыра ицэытцэахны иказар, иб-зымпшаари хэа сналыхэеит.

Смаат лқышэ инықэылтцеит:

– Иказам!..

– Иказатцэками?..

– Иказам, ика!..

Снапқэа усгы иауп, адахта сахьадгылаз сарҕа напы ыхсырхэхэан адахта афнутцкахь аҕыласырхеит – цыба дук азна ахэшэгы аацэытцнахэеит. Ашырхэа еиҕаҕы-ласырхан, дырфегьых убриакара аацэытцызгеит. Арт афы-ца аахэафцэа игылазгы аасыдибахэалеит. Ицэытцна-геит снапы, аха изакэ хэшэқэоузеи хэа утааларауазеи, ахых хэшэи, агэых хэшэи, ачаца хэшэи... Абар аҕаҕахэа ицэажэо, ақбаад цырцырқэа иргэыларчабны, «тетра-циклин» хэа рныззала, акымкэа-фбамкэа ахэшэқэагы ахыыкоу!

– Арт закэызеи?! – схэан, сналазцааит.

– Арт закэызеи умбои, арт аброн иатэуп! – лхэеит лара, аҕаҕахэа даҕамхазакэа.

– Уи шцакоу?!

– Ишцакоу умбои, аихабацэа, урт реихабацэа абра иа-
аны, гэаран катцаны игылап хэа укоума?! Хара ихэхэтоуп
урт рзы аброн зызуу, даеакала иухэозар, итцэаху ха-
мазарц...

– Ибзиоуп, аха «итцэаху» ахэшэ адахта атцака икана-
тцозеи, атыц акны изыкамзеи?! – сналазтцааит, игылаз
аахэафцэа афыцбагы иаасыцдыргызит.

Уиакара иазахуазеи, слатэан акт зэит, абригь-абригь
аены, абри аптекафы абастгы-абастгы калейт хэа. Абри
абас шакэу хэа ант аахэафцэа афыцбагы рнапкэа нрақэ-
сыртцейт. Ахэшэтифы анапынтцара анылмуы, ишылмуз
ала аахэафцэа афыцбагеи сареи акт акны иахарбейт.

Адэылтрахь схы насырхон, аптека ахыхьтцэа, афба-
тэи ахагылафы инхауа аптека аихабы, ицатцакэа еикэа-
тцаза ишэны, арахь ицымшькэа хыш-хышза, абасо-
уп абра минутк саныкамла ишыкало хэа ахэшэтифы
дылзагьуа-дылзапсуа даафналейт.

– Уеаанкыли, дад, уеаанкыл! Ара цьанат дгыл акны
аптека еихабыс уаныкартца, изумхэарызеи. Абра абри
аптекафы аус зуа ахэшэтифцэа-ахэсакэа реихарафык ууа-
цэа роуп, арака хэшэы этишаз уафы дыкамызшэа! Абар
пшынтэуп абрахь агэыхь хэшэазы сышэауеижьтеи,
ара иказам хэа ус сахэаны сдэықэшэтцейт... Ари ицэыр-
тцыз иахьзузеи уажэы?! – игэы гэгэала инырханы аптека
аихабы диацэажэон хара-хара издыруаз, афбатэи Ацьын-
цэтэылатэ еибашьра ду акны иуафыбжахаз, ахэшэ аахэара
хэа инейз афыцба руазэк, илаба иеантцаны дахьгылаз.

Сара, аптека аихабы цатцейкэатцэа иихэоз афор-
ма бызшэа агэхьяагы мкыкэа, сықт соытцракны сын-
дэылтцит.

Сықт сыманы атыцантэи агазет аредакция ашка сцеит.
Ани издыруаз хэа зызбахэ сымаз ажурналистгы уа дыкан,
дсықэшэейт. Хфыцбагы аредактор иахь хныфналейт.

– Ари акт ззуфыз апхэыс матцура ду иахагылоу хэа
зэыр длымоумашь?.. – дтцааит аредактор. Уи иаха дым-
хэыцуази.

– Матцүра ду иалоу иакөым, зынза «ажөѡан» акны икө-
төуу длыуазаргы саангылом! – схөеит иаахжөаны.

Адырхаены атыцантөи агазет акны сыхыз атцөны
«Лажы иацшы хөшөы зшауа» хөа хыс иаманы афелетон
анын.

Жөохө мшы ракара аатцхьан, сыхөшөтиѡы, апцхөыс
шөпа илалыхан, лматцүра даамырхит, ани апцтека аицхабы
патца-шөггы лахы гөгөа икөакөа илакөдыршөеит.

Љбака мзы цит абри ашьтахь. Акалакь акны исаркыаш
мацараха цтека ыцк аадыртит. Ёнак икоу збап хөа аб-
ра сныѡналан сышгылаз, – ыцъа ахөшөтицөа-ахөса-
хөыцкөа төаны ацөажөара иахьафыз «апцтека аицхабы, ап-
тека аицхабы!» хөа иөатибаркьеит. Ашьтахьтөи ашө ала
иаөѡналаз сөалыхөацшызар, абар иамсхыз сыхөшөтиѡы
апцхөыс шөпа дахьыкоу! Сшаагөалтаз еипш: «Бара ари
ара дырцшыны дызшөымоузеи, тетрациклин итахызар
ишөт!» – лхөан, уажөраанза ицөажөоз ахөсахөыцкөа дөа-
рыкөмчит.

Ус дынсыжьюа цылышьоит.

1974

СШЫЦСЫЛМАНХАЗ АТОУРЫХ

Мөышак азы, снацшызар, издыруаз азөы амзырха
даатөлеит. Аѡныка днаспцхьан, ишацу еипш, ха-
тыр бзианы икөстцеит, уи көралагы такөы дсеицхабын.

– Уареи сареи хөибадыруеит, – ихөеит иара, – уадаѡс
иуоургы, ухы схумбаан, схөыцы азы дсыззаах! Итцеггы
хөизааигөахар, хкаибамыжьюр стахуп. Цьара хөмтак на-
згоит хөагы уаламган, уареи сареи хөбжьара уиакара
атахым... Анцөа дыкоу-дыкаму сзымдыруа саукаху, аха
ус иацуп, бзиа еибабауа еизааигөанатөуеит, азаахра рыб-
жьюуп рхөоит анацщцөагы.

– Ибзиоуп, абра уаны абриакара уанаапса, сара схы сеигзома, – хәа наисхәеит. Аоныка хәа дандәықәлоз, саннеиша ағхәарагы цахтәеит.

Адырәаены ашыжь аусурахь сцеит. Шыбжьон апсшьараамтазы аус еицыуаз гәыцфык апсрақәеи ачарақәеи хрылацәажәауа хаатәеит. Иааираны иказ асабшеи амчышеи рзы еицәажәоз хәхтә пшьфык ачарақәа рахь цатәыс ирыман, фыца – апсрақәа рахь, азәы – апсхәра-хьы. Саргы кампаниак сахәоуп хәа нарасхәеит.

– Уи арбан кампаниоу? – днасазтааит руазәк.

– Аа, абра ибзианы издыруа азәы схәычы дсыззаах хәа аоны дсызнеин, сыпхашьан, мап сзымкит, – схәеит сара.

– Азәы иоумхәан, ипхашьароуп, – ихәеит егы. – Ахәычы дзаасхуеит хәа апапмцхәацәа рахь уцома?

– Апапцәа срышьтоума, аха мап скир, уи ауаф сыуара иатәеимшьеит хәа дгәауеит... Снеиуеит – хәибатахуп, ахәчгы парақәак неисыркуазар акәхап, акыр здыруама, зныкыр азәыр дзаасххьоума, – схәеит.

– Хы, ус имарианы узалтцуандаз! – ихәеит қәрала акыр ихәихабыз Кәацын дахтәаз ацәа даалтңы (уи шыбжьон апсшьараамтазы истол дахатәаны ацәара идыруан). – Изааухуа ахәычы изы шә-маатк ацара ноугароуп, уи еитцаны азәгы инеигом уажәы. Ахәычы изы ахтәы цьаргы упшаароуп – уигы фынфажәака маат иреитцаны иуоуам. Абартқәа рыдагы, ауахәама ашка урыццаны ахәычы дзааухыроуп. Апапцәагы цьара кәрышьқәак ртаххозар акәхап.

– Аиашазы, ариакара шатахыз сыздыруамызт, ахашьта мап кышыас исымоузеи, фә схәахьеит, – схәеит сара.

Азаахразы ипахтәаз ағхәара анааи, илыкәыршәны сцеит. Фынфажәа маат хәа ахьифцәа идыркатцаны ахтәы цьар цырцыруа изгеит, 150 маат ацарагы, 50-50 ицоз рыла иааикәыршәаны ишьтысхит.

Заахра хәа ауахәамафы хнеины, хәишьтагыла ханыныфнала, акыпыхәа ацәашьқәа ааганы иаасдыркит. Саруанза еилыскаахьан иудыркуа цәашьыцыпхьаза

фба-фба кәрышь шшәтәыз. Абри атыпан сара цәашьы-
цыцхьаза маатбжак-маатбжак рыстеит – ахәычы изаас-
хәаз иахатыр азы акәын ари зыкастцозхәа, апапцәа
ргәырәа сауагахуаз. Ацәашькәа шаиркыз еипш, иараз-
нак иаасымпцааны иргеит, нас еитартуазар акәхарын
(ус картцит хәа азәы ихәонгы сахәхән). Абри ашьтахь
апап апхьара далагеит, акыраамтагы дакәымтцит. Дшап-
хьо, даакәытны сьыбақәа илапш нарааирхон, нас –
снапқәа, нас – дмыццакзакәа апхьара деитаналагон. Абас
даакәымтцзакәа икайтцон. Ус, изызырәа сгәы анпнатцәа,
абри абас зыкайтцозеи хәа сгәы саатахьыцт, иагьаас-
гәалашәеит апап дахьапхьауа азгы зака улшауа апара
ныжтәуп хәа азәы исеихәахьаз. Апара истаанза апхьара
дакәымтцуазар акәхап сызбын, азырәа уаха сылымша-
уа саналага, дысзакәыхуазар хәа, снейны снейдгылан,
афәахәа ицәажәо жәа-маатк капшьы-уаркалеиуа иаа-
тызган, ицьыба ду ашка афьласырхеит.

– Ус коумтцан, ус!... – дыхәхәеит адикәан. – Итцасым,
ицьыба итоумтцан! Абрауп иахьынрыжьуа, аа, абра игы-
лоу астал акны икәтца! – ихәан, стол хеикәатцәаа чыдак
тафәаза иахьгылаз инацәакәа акәкны ифасирбеит. Уи
уиакара дзыцәшәаз акгы сзеилымкааит, икалап ишы-
жәабазгы апап ицьыба итастцар, иара акгы иимтар хәа
дшәазар.

– Зегьы дара рами, исыздыруамызт, – схәан, снейн
астол чыда тафәаа снадгылан иныкәстцеит. Апапгы ихы-
иңы ааихаччазшәа збеит, иаарласынгы апхьара далгеит.

Абри ашьтахь ахәычы дысзаадырхт, сыхтәы цьаргы
ихәда инахахтцеит. Нас, ари шьта дыхьыцуп, убри азы
дшәыман шәеитаауама, афстаа диқәнаблаауеит, аихац
дкылхтәуп, рхәан, аихацгы дыскылдырхит. Аихац акылх-
раан ахы хақәызтцоз адикәангы, аихац акылхраз ишәатәу
хәа исархәахьаз амаатбжа атыпан, х-маатк цапшьза
ицьыба интастцеит – астал икәтца хәагы имхәеит.

– Итабуп, ариакара иазууаз, – ихәеит иара, агәахәара
бзиа иманы.

«Абарт реипш ауаа гəахəкəа абра иааганы, ажəлар ир-бо, Анцəа иматцурa иахазыргылаз ауаа зызхəыцуазей?» – аастəахəт сара. Аха уаха акгы мхəакəа, ауахəамаа схатцкы камыршəуа ишсышьтаз, шəымш аабзиахааит хəа на-расхəан, сызцыз ауаа срышьтагыла, изаасхыз ахəыч иаб ифныка сəынасхейт. Уа ханней, ани чыдала ахəычы изы ишьтысхыз 150 маат, «хəхьейуацəахаз азы» хəа, инаган инарыстейт. Ахəыч иабгы акампания бзия каитцейт, ах-тəы саатгы ситейт. Амала, сара рацəак арыжəтə сзыжə-зом, 5-6 тцəыца реиха сымжəит, аха афьжəра бзия избоз агəылацəа сыдеизалан, даарагы исыдыржəылейт. Абасала, рапхьаза ауафь дзаасхт, уи акны сынхар исыбаргəыз акəымзар.

Абри ашьтахь мызкгы аамтцыцкəа, зхəычы дзаасхыз сыуа фьц игəыла фьц иуак, уа акампанияфь саныказ ихəкəшəаны астал акны зегы реиха афь зжəыз, саргы исыдызцалоз, ауафь дысзааишьтит, иуара сгəапхейт, ихы сатəеишьозар, схəычы дсыззааихааит, абригь-абригь афəхəаразы дысзааиааит хəа. Икастцахуаз, иааз ауафь, ишапу ейцш, хəтыр бзия икəтцаны, ибзиоуп хəа иахəаны дсышьтит. Мап скыр, уи даазышьтыз ауафь ихы сатəеимшьейт хəа дгəауан, иуа игəыла икны 150 назгейт, иара икынгы мап сымкыр итəхызар акəхарын.

Иаркьяфьны иухəозар, азаахра афəхəара анааи, ахтəы цьари 150 маати аархианы абри ауафь сизцейт, ихəычгы дыззаасхит, сыхəтагы кастцейт. Иаргы акампания иуит, ахьзы зкəырцəаз сааткгы ситейт. Абракагы агəылацəа сыдеизалан афь иеибаршьит, саргы слыкəлан афьныка сцейт.

Абас сшыказ мызкы инацны иаатцхьан ейцш, атцыхəтəан зхəычы дзаасхыз игəыла-игəыла иуак, афьнтəраан ахəычы дахьзаасхыз акампанияфь афь сыцызжəуаз, харантə издыруаз азəы хыкəкыла ауафь дысзааишьтит, икалозар, ихы сатəеишьааит, иапу ауп, иуара сгəапхейт, схəычы дсыззааихааит хəа.

Истааз хəтыр икəтцаны, ибзиоуп хəа иахəаны дсышьтит. Аха исхəыцуаз – абарт афьмзк рыфьнутцкала ахəыцкəа

рзаахразы 400 маат ркынза схарцъит, абар дырөөгъх ахарцъ салалар акөхейт, ари иакөымтдыр зака уал сыкөлөзеи хәа акөын.

Афәхәара анааи, исыпшааит ант исыпшаац – 150 маати ахътәы цъари. Еитданы иугар калома, сара скны иаха еитданы иааигейт, ант реипш хатыр сыкөимтцейтхәа изызноугауа игәы иалымсуеи, арахъ егырт анзаасхуаз зака зака назгаз идьруейт. Ажәакала, иныкәыршәны сцан, ахәычы, игәнаха рыкәшәартә, зык леифакъа-өеифакъаны, ацъаргыы өеихатданы дөарыстеит, ацарагыы, ишапу еипш, инсыжыит, хар амамшәа кампаниакгыы ыкан, ахъзы зкәыртәаз сааткгыы сыртейт. Уакагыы айгәылацәа аасыдеизалан, афы еибаршыит. Саргыы, абас, исуамыз ауаа сыеруатәны, уажәшьта дәәазәы схәычы дсыззаах хәа сеихәар, исхәаша, ыйтцгас икастдаша хәа збуа, слыкәлан афныка сааит. Мызкы нтыкәкәа ицахъан еипш, снацшызар, издыруаз сасык ашта дааталеит. Афныка днасыпхъан, хшеицәажәоз, абасоуп икоу, абригъ-абригъ ауаф, ихы сатәеишьозар, схәычы дсыззааихаат хәа хыкәкыла сузааишьтит, иахухәауазеи хәа днасазцааит.

– Дсыззаамхыр калап... – наиасхәейт.

– Ишца, цъушьт, игәы иалмсуеи! Насггы, ишпоугәаламшәои, мызкы уажәапхъа, ани зхәычы дзааухыз икампаниафы, ари ауаф уныхәәәа шытыхны ианникилоз, схәычы дсыззаах хәа уафы днасышьтыр иахыухәауазеи хәа дануазтцаа, ибзиоуп хәа иоухәеитеи!.. Саргыы исахауан, – иаасәаирхыит.

– Ауаа рыгәта мап хәа шцаиасхәоз, аха уи акөым икоу, ускан ас ишыкалоз издыруаз... Уаха азәы дзаахны санаакала, ауафы дсылтуйейт...

– Кох, уи шцыкәу?!

– Уи шыкәу уи ауп, жәацуха ахәылпаз акытәа акынтәи сабду иашъа дыстааит. Изакәызеи, ауаа зааухуейт-изааутоит хәа сахауейт, хара хапсылманцәоуп, уара азәгыы уизаахмырхзейт, икоутцаз коутцейт аамчыдахаз, дәәазәы дзааухуейт хәа анаасаха, султцуйейт, сыпсырггы атцәыуара

умнеин хәә насахәаны, бзиала хәә мхәакәагы, дықәлан дцеит, – схәеит.

– Ус акәзар, нас... – ихәеит сысас.

– Ааи, усоуп...

– Ицёоушьаша, азы узаахзамкәа ахәычкәа злоузаа-дырхуаз?!

– Сзаахыз цыыршьёзар акәхарын, акыр здыруу!.. Сысас, хацсуарафы ишапу еипш, хатыр бзианы икәстеит, ҳарданфы каиматк сыман, такәгы исыржәит, данцоз агәашә дытганы акыргы днаскызгеит.

Абасала, ахәычкәа зыззаасхуаз, сыуара акәу, сцара на-гашә акәу иаха иргәацхоз сыздыруам, аха сыцсылма-ныртәит – згәы цтцәахёу иагәафы ус иагәацъара ицсыл-манцәаахәеит. Уиаахыс зака цуазеи, аха стынчуп – заахра хәә азәгы сымпын дықәлом. Амала, иара ацсылманра-гы исзаанагараны икоу здырхуада.

1974

САБХӘАРАА РКНЫ «СШЫҖЫРБАЗ», МАМЗАРГЫ АМПАХЬШЬГАРАҚӘА ЗЫРКӘАТЦЫЗ

Абри ишәасхәауа ажәабжә ахыкалаз сабхәараа Арыфнатакнытцәкәа акәзам, иахьынхауа рхаб-лакны ауп. Насгы сабхәараа хәә ыцъа-хы абхәацәа сымоушә еилышәымкаан, сабхәа, санхәа, урт ирыхшаз – абарт зегы леилакны сабхәараа хәә срышьтоуп. Ишапу еипш, урт хатыр рыкәстцойт, амахә еиҗамс дрымоуп хәә ауаа убас рхәалар стахуп. Ари, сыцшәмапхәысгы, зхәы тазыжъуа лакәзам – аҗәәаразы сара сеиха лара дказаны лхы аалырцшуеит. Уиакара сзалаларызеи, сабхәараа ргәы-лараҗ ачара ыкан, абрахь саргы таацәаныла снапхьан.

Иатахкәаз хәычы-мчыла егы ухәа деикәыршәаны, сыцшәмапхәыс заа уахь ддәыкәстцеит, ахәычы-мыч схәеит,

аха маң ахарцъгы касымтazeит. Нас саргы, сeы-скeадыр ухeа, сгъаз-гъазуа сeааибыстан, амра такeы иласкьахъан еипш, илыкъeыршeны ачарахъ сceит.

Шeтaхызаргы джeытeуaфуп хeа ишeпхъаза, eыла аныкeара хaтыр aкeстceит, салагаргы машьынак aкара сыпшаауан, аха схeыцын, акы – сыпшeмапхъeыс дсышь-тхъан, фба – иара ачара зуаз апшeма ифны аштaкынза амашьына знеиуамызт, уи ауп сыпшeмагы заа хазы дсышьтыр иаха изеигъасшьаз. Ас еипш иахьыкоу адгьыл акны, ачарафeы, уeы паць-пацьуа, иутыпраауа аштa унтaлар, абри ами абзиa – убас eгьыкастceит.

Ауха асаат жeафа рзы илатeаз ауаа, жeбанза хала ткeыкeы хтeаны, реихa зымгeа иазыркуа хeа хaиндaтланы aфьжeра хaфeын. Асаат жeбанза, атыхeтeанынза инхаз хeфык хaуп – атамада, сара, даeа хeык апшeмацeа ргeылацeа иреиуаз ауаа. Атыхeтeан, хамгeакeа еикароуп хeа еибыхeаны хaаикeшахaтхан, хaхeфыкгы хaаицгылан, хaибак-еибашьтeа ашьаца хнытыцтит. Анцeа сишeихъeит акeымзар, абас «ахъз анызга», ашышьыхeа илыкъeыршeны aфныка сдeыкeларауаз. Аха ус кастцама, абри ашьтахъ ауп «саныeырбагы»...

Ус сгeы иaанaгeит, ани ачаракeа ркны ишыкастцалац еипш, атаца луада eыла сыфналауа, фынтe сыфналауа, акымкeа-фбамкeа ампахьшь хeбаба кaимaткeа згaп, саб-хeарааи (урт ачаракны икан), иара убас азeык-фыцьаки скьбафeи сeы бзиeи aадсырбап хeа. Сeы акeзар – уи иашь-цылахъан, сзыцeшeоз.

Сeыжeлeит. Чoу хeа сашьтан иара. «Аха, Чoу!» – анысхeа, ичаразны ашьапышьтaкeа аштa ашьацра ианыркацала, амардуан иладыххылт. Ари знык-фынтe ракара аштaфeы санылeи-фeи ашьтахъ ауп.

– Иатахым, дад, иатахым!.. Уакeытц, узнеиуам, уа-кeытц!.. – хeа быжъкeакгы слымха интaфит, фыцьа арпар-цeагы сeы aгeра лтаршeны, атаца лахъ ус узнеиуам хeа ифaбыг-фaбыгца иaасфaгылт.

Сара ант срызхэыцуазма, сёы сышьхэа насырбан еимыцкьяан амардуан ифхасырпалт, аха ишэыкэшэира дхапалалааит – акэаскья атдыгэра аеыуаф изы илакэцэа-заарын, афыгэхэа схы латцакшан, излатцкьаз афанарка цэ-га кылапыххаа, сцёыцгьа-цёыпцы, сыхэдацэафынза схы фкылыхэхэан, итцыкка атуан сфатцапшит, схэамци сёи абартца еиужь итцагылаз ауаа ирзынхеит. Уаангыл, уакэытц зхэоз сырзызырфызтгы, ас сыхьуазма – цхьакагы сзым-цо, шытахькагы сзымцо, саатцысыр – сыхэдапара афанаркажэ иаахнатцёо саакэхеит. Азныказ, зцэазна ыжэны ифыз ауаф-хымдыр, сыгегы ласыхкьеит, лапштцшэараны нахьхы алыгэра акэакь акны хэымсаг дукэак ахыкэжызы сылапш нарыкэшэеит. Урт сзыниаз гөатаны исхыччозшэа збеит. Изымыччарызеи, асаба рөатата атуан икэжьзаргы, сара сеипш рыхэламшэы афанарка атап-еыра хыжэжэаракэа адыргыланы иказ цьушьома...

Сёы аеазнымкылакэа цхьака ишеихоз здыргэышьон, афанарка сыхэда иафымхаразы, иаразнак сёышыкылкэа сфарынгылан сёааитысхит – афанарка атап-еыра итцегы инартбааны сгэышпакынза афада алыгэрахыы сфотыхэхэан, фбака мафа реиха бжьамкэа сапхьа икэдаз акьырста цёыхэхэа сгэышцы надыгэгэалеит.

Сёышыкылкэа санрынгыла, сатцакьоз цьнашьазар акэа-хап, насгы икалаз збоз иныркыларц ианазытрыс – ирхау, сёы еихазаны цхьака ифатрысит. Сара, абнарафы тцла дук ашьапы тцуркаар, изыкэхауа атцласса афөахэа еилакэыбаса ишкахауа еипш, афанарка зкэала итапыххаа, схатццалан, сышиашаз зкэала аеы акэакэа слыкэхаит. Игөашөтахьазар, каца иатцэа дукэак калоит, наа-наа иныкэауа, зкэала азы иныхшэалар, рымаха-шьаха кьауа, ипатхалеиуа азы иххалоит – аеы азкэафы саргы убас сыхьит! Нас, ишыкалах сеидроу, сшьапкэа руак аеы авара иладсылт. Уи акөхеит, Чоу лыкэтцэиааит, саргы азкэаф аеынкылаха смазакэа, агэарахэа тцака ахыгэра слыкэхаит. Сыкэхаит фыцхашэа, сызшьапык аеышыкыл икылашэаны, агэра амаагы смахэар иахашэаны.

Абартца итцагылаз азэггы уаха даазыбзиамхазакәа, Чоу амардуан илалбаакъеит, избанзар сара ус асыр-тахъан, сызшыапык ала авара санадсылалак, икәтәиiaanы шытахъка идәықәлон. Сыцсы иапшәмахаз-амардуан лақәын, иаггытбаан, насггы аеы анықәтәиiaауаз, сызлака-хаз акәымкәа, егъи аганахъалоуп излақәтәиiaа. Анафсан, сеы сықәрхәазо ианылбаауаз, смахәарқәа ахышытасуаз акыр исыхәеит – сызбозггы усоуп уажәы ишырхәо, мам-зар итцеггы скәакәон. Анцәа иныхәаратәы, агәра смахәар иахашәаны, аеы аварахъ сырбырны сааннамкылазтггы, хымпада сахъархәазоз сатданагалон.

Хәхәарахеит, шыоукы-шыоук ахәса ахәхәараз ифыр-хацәоуп усггы, ахацәаггы хай-чеи рыгымхеит. Чоуггы абжыттарқәа анаха, иара иатцахәхәоз цынашьазар акәхап, сықәшыа нахъхы ашта атцыхәан икьакъаза иаартыз агәашәқәа рахъ ахы нархеит.

– Уагәра ауумышытын, уагәра, уатданагалоит! Уагәра уах, уагәра!.. – быжъқәакггы слымха интасит. «Уах!» зхәоз, сара сеипш ғыцха аеы дықәнархәазо, ицнапык шытеимырсыр, ицынтца тацыххаауа, ма илымха тцжәауа, егъи ицнапык ала аеаапк агәра ахара иқәшәондаз, нас ибара дықан «уах» закәыз – уи иазаауазеи, сара саханы, махәғала искгәышъан иахъынзасылшоз. Амала, ицъоу-шыаша, абрскатәи иказ азәызатцәыкггы даазыбзиаханы аеы изнымкылеит, иарггы ус аламала инукыло акәызма. Уи знык агәашә интқьар, нас ашта иқәиiaан иказ ашыац қашәқашә тата афыза узырбода, хлағъароуп, ахахәггы аمانы – сцыххаа сцоит...

Иаххәакәо ирылухузеи, ушцсуатцәкьо убар, иумхәыцра, иугәаламшәара икоузеи, иудыруа зегъ анухаштуаггы убап, аха... Изхысхәаауа, «Уц!» анысхәалак, сеы ашытахътәи ашыапқәа ирықәгыланы икьакъаза тцәфантцәы игылон – ус асыртахъан. Абри схы иааташәан: «Уц, Чоу, уц!!!» хәа сыхәхәеит, сықәырхәазо сахънанагоз. Абриггы схәеит, Чо-уггы ықәчаразаан, ашытахътәи ашыапқәа ирықәгыланы, икьакъаза тцәфантцәы иаагылт, сарггы соышытнарууан

авара снадхалт, нас сладнарцан, аеышькыл сшыапы ҫт-
шәаны аҫефхәа слышьтакшеит (аихарак сшыапкәа роуп
икәкша), смахәар иахаршәыз аҫәра амаагы аахнаҫкеит.
Чоугы апхьатәи ашыапкәа наргыланы, сыбжы анаха
акәхап, хара имцакәа инаскышәа, зны ифны иааиуаз
ауаа рахь алымхацәкәа ркыакыны ицшуа иаагылт, нас
иаасзыпшын, иагбаакәырқәырит.

Аеы шәар, абла аш хылоит рхәоит, афны атцыҫәра са-
натцала, сара уахь старханы аҫәакәа гмыгк аеықәнажыз
цйнашьазар иалудыраауазеи. Уи сеидроу, аха сара ахы-
лак абас ҫалаанза уц хәа сыхәхәарауаз – сыбжы ахар,
сықәшыуа идәықәлозма, ари згәалашәада акәымзар.

Аштә атцыхәан, ауаа сыхьзаанза, акгы змышьаз
иеипш сәатцкәеит, аха нас ауп санагы акәымзар.
Сцәыгыҫа-цәыпцы, сеихьыжә-еикәыжә, ашыа сәатата,
сбызбызуа сахьгылаз, уцсы тоума, уеиқәхама хәа ауаа
аасыдыххылт.

Абас сабхәараа ргәыларәҫ «сеырбеит», даргы абри
рбон, ргәылацәа рфны атцыҫәра лақәцәазар сара исха-
роузеи, аха... Уи нахыс ачарақәа ркны афы ыжәны ампахь-
шыгарақәеи сабхәараакны аеырбарақәеи сырқәаттит,
иара убас арыжәтә аеадцаларақәагы. Иалудыраауазеи,
ушытан, сара ишсыхьыз еипш, ма даеакала акәзаргы,
илақәу тцыҫәрак ухы атцакшар, иухарамзаргы, ижәны
дықан хәа, уара иухарартәуеит.

1967

АХӘЫЗБА КАГӘАҚӘА

Алашыцара сәалак, сыцсы заны, сшәақь ырмазе-
ины сышнатцара икны, ашышыхәа снейуан.
Ишырхәауа еипш, амтц цыруазар иуахаратәы тынчран,
зны-зынлагы саатгылан, слымха нкыдтцаны, сзырфуан.

җыхны иргарц рахасабуп убама! – сгәәхәуеит саргы, сахықәтәу. Ицәәжәар, ирхәо сахашт, аа, сытқатцәкәоуп иахықоу, аха уаха умпсуандаз!

Афыцбагы, амашына сара иахысыдыз аганахътәи аборт аадыртын, алхәыпра аҗаңкарста ахықә инықәртцеит. Нас, иаақәтәиан, ааигәа атцла иамтатәаз скамбашьқәа рышка рәынархеит. Уи атцла гылан аанда архәарафәы, амашынеи иареи жәабака-жәохәка метра нарыбжәаны, скамбашьқәагы убра тәартас иалхны ирыман.

Азәы ибар хәагы рацәак ишәомеи, аха сәны ахыгы-лои дарей шә-метрак инареихәны ибжәоуп, насгы уи абахчареи ашәапыцәпи аакәыршаны икоуп, җынлатцәкәа арантәи цкәа ахыбра убарым, абри адагы, афны аҗы арахь ихам... «Уара, ф-патронак еитцарпапа изтоу ашәақә каимат скуп, акаңтаруаз сыкәыршоуп, акитаи фонар-рлашага сымоуп, иабасыштьуеи, исыртәслымып, аха, да-ба, саарцеипшпи, икарцәо збалап!..» – сгәы иаанагон сахырызыпшуаз. Ус, скамбашьқәа руак алымхақәа ирынкны иаасымтаргалеит, иаргы акәатахәа ирыцаауан. Скамбашьқәа рлымха ааукыр, иахьутаху иуццә ишыкоу ағьычцәагы ирдыруазар акәхарын. Ирыман амашына абортцәкәа ианаахадьгыла, ишәеирамыз адыру, ахгы аакәеит.

– Ашышьыхәа, ашышьыхәа, абжы умыргацәан!.. – ихәеит, ибжы нытцакны руазәк.

– Егьыгы хамгазои? Арт закәытә камбашь жәләқәоу удыруама?! – ихәеит ибжы нытцак афбатәигы. Ари ибжы здырит, – аа уара, ихавоу ақытә инхо, машына-ныкәцафыс аус зуа Быдгәы дахыкоу!

– Фба аагар, ишырзәз рдыруеит...

– Нас егы анбаагои?

– Мызкы акара хааңшып... Уах, уах! Убас!.. Шьта аборт ахаркып, абжы уцәымгааит, уласы!..

– Саатбжак, фынфажәа минут рыла афны хқалап! Атәы-фәкәагы уаха икахтдома?

– Аиеи, аиеи!..

Аборт анадыркы, Быдгэы акабина дынталеит. Егьи, ахахэ ахьатцеитцаз иаатцхны, ақыпыхэа днеин уи днаиватэеит, амашыынаггы ашышыыхэа икэыруа афыланахейт. Сарггы сытцла слалбаацан, амашыына ашытахыала сахьынпашаланы снакөлеит. Снакөлеит, аха – аарлахэа, машыына харак дук акөын, акамбашь ақөгылазар ианыхэхэарымызт. Амала, ашытахьтэи аборт агылара иаха илакөын, уи ауп сарггы исыхэа – снапы өеитцыхны санфышытыца, аарла аборт аөазара акынза сөазейт. Нас, ашыапөаргылартақэа маншөалан, сшөақь сыжөөа ишахшыыз, сыөхалт. Аөнутцка, акабина иадыз аборт акны, итыкка хөада ауалыр дукэа өба, уатка еитцатцагас иргозар акөхарын, иакөгылан. Мшьамба дукгы, абжа тцака ианыжыланы, ауалырқэа ирхаршөын. Скамбашь-фыс рыцхагы атөыөақэа ашаха рхаршөны икыдөахөалан, санаба, иаасыфөит... Абас ишнеиуаз, рмашыына аус аадырун, аныкөашөа иаццан, афынадырхейт. Сара слымха кыдын, сгөысеанын...

Саатбжак акара хныкөахьан еипш, амашыына гөгөала цыара итасит, абри инакөыртцакны аныкөашөа иаагнархан, иаангылт. Сарггы амашыына аагылошөа анызба, ишысызбахьаз еипш, сшөақь ырманшөалан инцөытцатцан икны, аулыр снавакөыкөын, амшьамба аасықөсыршөт. Сышытыбжь гарггы – рацөак сацөшөомызт, ирахарггы – акамбашь иакөыртцон. Ус, акабина аргьарахьтэи ашө аатын, ашытахьтэи аборт акны азөы иакөлабжы аасахөит. Аха уи зынза дақөымлакөа, ихы нхирхөхөан: «Ари анапы иашыцылоуп, акыр канатцар хөа ушөома – иакөгылоуп! Шьта хөаит усгы... Изакөытө камбашь жөла бзиоузеи!» – ихөан, ихы даацөажөейт. Нас днеины акабина дынталеит, иагьааибарччөейт – сара сакөхарын изхыччоз – амашыынаггы афынанахөит.

Абри ашытахь жөабака минут ирзынацшуа хныкөейт. Ус, хазлаауаз ақыта мөаду хөамөахьтыцын, еитцаз даөа мөақы хнанылт. Мачк акара хнаскьахьан еипш, хөцхьака аргьарахь амашыына алашара аандакы налзбааит, амхырта

ыкан. Уи анафс армарахь казармак гылан, аварахьшәа адә хәычы акны абганч еикәырчакәа ишьтан – апшәма абаатә казарма аргыларә игәы итамкәа дыкамызт. Нахьхьи урт рнафс, наф, иааигәацәамкәа, ашәацыцац ирылччаны лашарак збон, афны абартцафы иаркыз афымцалашара акәхарын. Ус, амашьына аамфәхытдын, аказармахь ахы нархеит. Сахьцшуаз, сацхьака уаха машьынамфә збомызт акынтә, шыта хаазар калап аасгәахәт. Абри инакәырц-цакны амашьына аныкәашәа иаагнархеит, саргыы лассы сналбаапан, алфар гылан, сәаацхьаскит.

Абганч ахьеикәпсаз амашьына шытахьла иладдыр-гылан, амшьамба аакәхны, абганчеикәпсара ифәкәдыр-шәит. Нас ашьтахьтәи аборт аартны, абганч афәзара ины-кәртцеит. – Аа, акамбашь албаагара зака ибзианы ирыз-баз! – Амашьына алашара дырцәеит.

Акамбашь анылбаарга – аказармахь ифнаргалт, лаша-ра цсыекгыы аадырkit.

Сыпшит, сыпшит, аха азәгы ддәылтцуашәа анызымба, цьара ааигәа лак ыканы сыффы акыр икасташа хәа збауа, сыпсы заны, аказарма ашьтахь ала снавагылан, акылхара сынкылцшит. Абар ассир, акаамет ахьызбо: азәы скам-башь алымхақәа тарсны икны дгылоуп, егыи анаптарца-қәа имгәтцаны, амцабз цәиатцәа ахәлкьо, ихәапза акы икуп!.. Иахәылкьо амцабз – скамбашь атәыфәхь ирханы иакәирпхоит! Цқәа снахәацшызар, аа, уара, клинодул-ка ахьику! Уи аихеилартәага алампа иафызоуп, апримус еипш афәзара-хәахәара акынтәкьа амцабз ахәылкьоит. Ишыжәдыруа еипш, Урыстәыла атцаа цәгьоуп, зны-зын-лагьы афнырцхага атрубақәа ахьеипшыу убра азы аныр-ташәуагыы ыкоуп. Уака абри клинодулка ақәырпхо, атру-ба дыршуеит, иташәыз атцаагыы зытны ицоит. Клино-дулка – «асалтыхга!» – хәа изашьтоугьы убри ауп. Аха исзеилымкааит абрака абри акамбашь атәыфәа здыршуаз. Ус, сшыцшуаз, иклинодулка наиргылан, иршуаз атәыфәа ааимлагәа иааикын, афәзара ааиртцәиит, – абар акаамет! – афәада ихаз скамбашь атәыфәа, аварахь ицшуа иаакәлеит!

– Уи акы! – ихәеит иара. – Шьта – егы атәыџа! Амала, изакә рахәыжәлоу удыруоу иара! Сынтәа ицәтәуеит, ҕааны ихьар, фышә маат уахтоит ихараахә рхәаргы, схапшны срыхәапшуам. Ари аин, ианейтаха, тоннак акапануеит, иагьхштроуп – абриггы убас икалоит!

– Ас икоу ушьыр ирыцхауп... Амала, егы афыза, уи са стәоуп, иахамгакәа хамуроуп!

– Ари иаагаз цъара итаҳаны ипсит хәа ргәы иаанагар, мызкынза имгакәа, мышәажәа рыла уиггы аагап.

– Мамзар иахцәыртирггы калоит.

– Иаагоит, умшәан!.. Усшәа субоит, аха амилициарағгы ауафы дсымоуп!..

– Иумхәан, иалудыраауазеи азәы иахауазар... Фыта абас ихәеит хәа, акралцуама, аха анонимка рмыџуеи, атызкәаггы алымха рымоуп рхәоит... сс...

Рыбжы нытцакны хрыжь-хрыжь абас ишеицәажәоз, егы атәыџаггы зибнака ирханы иаакартцеит. Скамбашь збар, исзымдыруа иаакәгылт, – ацъашьатәы! Сахынапшуа, агаз лампа алашара иалзбаауеит: нактәи аџкаарахь арахә такуп, камбашькәоуп.

– Ашаха нак иахых! Шьта уаала, Быдгәы, нахьхьи афны абартцә алашара аркуп, зеггы ыцәоуп, аматцуртаҕы хнапкәа хазәзәап, нас уарггы афныка уцап!

– Анапызәзәара сақәшахатуп, акрыфара салагом... Ук-линодулка анака, атыц аҕы, ахәблакны иқәумыргылазои?

– Уаха сзықәлом, избода, ашьыжь снаптарцакәеи иареи уахь истцәахып, уажәазы ара иказ. Хдәықәтцала. Алашара сырцәоит...

Сара аказарма снадтны, уаанза итәспшыхәхьаз, сышьтахь иказ алҕарра снылалан, сәаапхьаскит.

Быдгәи Фытеи анцоз, хзашьтоузеи, издыруада азәыр дзырџуазтггы хәа акәу, аказарма илавапш-џавапшит... Абри ашьтахь, иара сеимырбакәа, Быдгәи имашьына сақәгыланы, ауа игәарбжъара атдыхәанза сиццеит...

Ашарпаз афны сыкан. Ианша, скамбашь-ҕысқәа руак иаха игәарымлеит, алахь еиқәын, цъара жракы итаҳан

ипсызар калап хэа, акгы ззымдыруа иеипш, агэылацэа иажэабжны инрыластцеит.

Адырѡаены, имырзазакэа, такэы саназхэыц ашьтахь, иѣыцххараза жэа-капеик ацара хэызба-цхэфырпцынтцала шырақэак нантцаны, исыршит. Нас, атцыс ахы хнатцэо, ыынтэыршыра ауатка изаастцеит, хакъым бызшэала иухэозар, стерилизация азызуит. Абартқэа рышьтахь, инхаз егыи скамбашь-ѣыс ахы ашаха нахастцан, абораѣ икыдѣасхэалеит. Насх, апхьатэи аргъа шыапы акэартэра иѡацэхыкны, иаха иахьазыманшэалаз, суаткала иааѣысызэзэаан, али-пси рыбжьара хэызба цынтцала, ажамцаратэы еипш, ацэа аацэывтцапыскан, снагэан сыжэакапеик нцэывтцастцеит, сахэызба ацынтцагы ыын-тэыршыра изаасшьхьан, снапқэа уаткала исызэзэахьан. Абри ашьтахь, ацара ахьавтцастцаз ахэра абинт акэыршаны иѣасхэеит. Уиакара уаѡы илапш итцамшэап хэа, уи ахыхь иара акамбашь иапшшэыз ацаха еикэатцэа акэсыршеит.

Мчыбжык акара анаатц, Анцэа иныхэаратэы, игъеит, скамбашь-ѣысгы сыжэакапеик абас иаманы идэықэын.

* * *

...Ажэаф мшы рухазы, издыруада зэыр даауазар хэа, скэазза сытцла сықэтэаны сцапшьон, аха уаѡгы дыкамызт. Ажэибжь мшы рухазы сыпсы сшьон. Ажэаа рухазы сеитачацшьеит, аха азэггы ихабар ыкамызт. Сымхы ықэнахит, изакэыз сзеилымкааит хэа ани аѡны икоу иахьлахауаз аѣытцга кастцон.

Азеижэ рухазы сытцла сшықэтэаз – абар! – уи амашына кэыруа, паса еипш еиѡаасымтцагылеит. Икац ракэын иказ. Уцши уара, мышѡажэа рухаз иаагоит хэа акэын ишырхэоз, заа ишааз убама! – аастгэхэт. Дара, паса ишыкартцаз еипш, скамбашь-ѣыс рыцха, рмашына хаккала иѡакэырцалан, рдэықэлашьала индэықэлеит.

Саатки-бжаки ракара аатцит абри ашьтахь, сара сахьцаз-сахьааз абатаху, саб иашьа ица Хэамси сареи Фыта

иказарма, ани уахык сахъкылцшуаз атыц аҕны, хкылцшны Быдгәи Фытеи скамбашь-ҕыс атәыџа уаха-саха хәа иади-бацаланы аршра иахъаҕыз аабон. Хазланеиз Хәамс имашына ласы аказарма инацәыхараны, цхъакыртак аҕны ицәытдагылан.

– Ари, аџыза ааста, алеишәа цәҕызаап, аџныҕа ианызго, амашына иахъақымцалар? Ақәцалартагы рацәак иманшәалам... – ихәеит Быдгәи, скамбашь-ҕыс алым-хақәа ҕарбаҕа иахыкыз.

– Иамуашәа аабар, цаса иаахгаз, сара стәи, угап... ари ара иказ.

– Уара, агәылацәа исцәырдыру?

– Калашъа амоума! Сара стәи азәгы изымдырзеит, даҕазымтцааит!

– Аиеи... уареи сареи хкамбашь-ҕарақәа џба ганы ани иахърахталац ирахтеит, урт ртыпан арт ықәхаргылоит, ртәыџақәагы еипшахтәит... Уиашоуп – иалырдыраауазеи!

– Нас ишца! Амала, иалахтцаз укамбашь-ҕыс алымха аџазарахтәан, ушнеилак абригы убас алымха хутцәароуп. Са стәи сыркәеит, цасатәи ркыан азы...

– Убжы рхәычы, убжы! Иудыруазеи азәыр дзыр-џуазар...

– Арахъ азәгы дықәлом, умшәан! Алацәҕа сымоуп, иоужьуп хәа ауаа ирдыруеит. Иажәуа иалагеит шыта, уахынла аранзагы иаауам, аха уи иалырдыраауазеи...

– Аиеи, аха... Сара сла дугы ахъз амоуп, ауаа ацәшәоит, иаазқәылаз аашъара цнагеит акәымзар.

Абас рыбжы нытцакны хрыжъ-хрыжъ ицәажәон, ирхәоз ахътә иахмахауазгы ыҕан. Ус, изҕыз алгарахъ рхы андырха, хацсы заны аказарма хнадтцын, хмашынахъ хҕынаххеит. Хацхъаҕа итцегы аусқәа шытан...

Адырџаҕены шыжымтанза Быдгәи, ибла иабо цъашьо, иказарма дыџнагылан: иааигаз акамбашь-ҕыс атәыџақәа иаха иахъдырхаз акәымкәа, иааргаанза иахъхаз ихан! Урт руакгы қбаад бҕыцк акәыршан.

Абгъыц атэыџа изладџахэалаз арахэыц аамаптцэан
иааитцыхзар, ус анын:

Акыр иаңсоу аџыза Быдгэы уахь!

А р з а х а л

*Ахэара касџоит, икалозар, ани сахэшьеи сареи, шэласны,
уаха иахымгакэан, аџныка хдэықжэгаларазы!*

*Иаха слымха ихышэџэаз ахџэаха ахькаршэыз иаашь-
тэысхын, џошьтала аџныка идэықжэсџеит, хнеиуеит, шэах-
зыңшыз хэа ателеграммаггы рзыкасџеит, иахзыңшуп. Фы-
таггы адырра имоуп, убара дахыццакуеит.*

Кыңса икамбашь-џыс Қамса.

Быдгэы ари аџыза аниба, даангылозма, «дхагахан»
иџыза Фыта иахь дытэысит.

Абри ашьтахь рацэак мыртэыкэа Быдгэи Фытеи еиц-
ны иара Фыта иказарма иныџналеит. Инапшызар – абар
ассир! – абракаггы, иадынтцэалаха этэыџақэа дырхэаз
акамбашь-џыс иааргаанза ишыказ еицш атэыџақэа
ахагылоуп! Иара хэаа амазамкэа, ирхыччошэа иахьры-
хэацшуа, икандааиуа, агэацахэа ижахэоит. Сыла сажьо-
ма хэа, иблақэа ааркэычны, днахэацшит Фыта, аха ус-
уп: акамбашь-џыс атэыџақэа иааргаанза иахьхаз их-
уп! Қыаад бгъыцкгы акэыршоуп. Абгъыц аамгэыцэаан,
иааитцыхны днахэацшызар, ус ахэон:

Аџыза Фыта!

*Уцэбаақэа сыдуп, стэыџақэа ртиуа, слымха хџэо, егьи-
уа, аха сарггы сузаңсахап... Уажэы сызухэо уи ауп: Быдгэи
уареи, шэаалаган, сахэшьеи сареи, хшаажэгаз еицш, хэ-
хэаажэгаз хэжэга! Мамзар, хтэыџақэа ртэың ақны иназ-
газ амч Дранда аихатэ гэашэ дуқэа ахьаџоу ашка шэаман
иџоит... Аџныка хэжэгароуп уаха иахымгакэа! Анаџсан,
абра саңхьатэи саргэа шыаны ақэартэра иџацэхыкишэа*

*иавѣѣаны ишэзаазгеит Кыңса ишэзааитиз хамта шыахэк.
Аөнүйкала ацэа иавѣоуп, ишэыркъар ижэбан.*

*Асалам ацѣаны
Кыңса икамбашь-фыс
Леишэацэгъа.*

Минуткэак рышытахъ Фытеи Быдгэи акамбашь-фыс ашыапы ацэа иавтырхыз сыжэа-капеик рзымбатэбараханы иахэацшуан. Уи азганк ус анын: «Салам умоуп, Быдгэы!» Егы аган – «Еаанбзиала унеит, Фыта!» Цака, Кыңса хэа, сыхыз атцафын.

Атэыфаршыгагы атыц акны икамызт. Уа ишытаз акъаад бгыц ус ахэон: «Угэы иалымсын, Фыта, сара сцеит, сгэы ахшэеит акамбашь мазарахкэа ртэыфақэа рыршра. Саанхар, ххатэ камбашькэа ртэыфақэа самхаршуа салагар хэа сшэоит».

* * *

Атх агэазы агэашэ акынтэ сыхыз хэаны афытбжыы геит, алақэагы аашит. Сфагылан, сеааибыташэа снеизар, абар Фытеи Быдгэи алашыцара иахыалагылоу!

– Коҳ!.. Уа бзиала шэаабеит, икоузеи тхыбжьонха, бзиароума-цэгъароума, шэзыргэакуазеи?! – ыырбзамыкэ катцаны снаразтааит, зынза гэфара змам исахыакэа сытаны. Сахынацшуа, аанда иавзбаауеит иааргаз скамбашь-фарақэа. Излааргаз акэхап, машыына хаккалакгы нахъхы ацэаара збоит.

Фытеи Быдгэи сцэажэашыакэа рзымбатэбарахан инеи-фацшы-ааифацшит, абри акгы изымдырзозар калап хэа ргэы иаанаго здырхуада. Аха нас:

– Аиакэым хампытѣеит, аха хатоумтцан!.. Даргы хархынхэит, иааган, абар иахыкоу!.. Ёшьроуп ихакэу, ханцэыруга! Сара хэызба цагэыла сеысшыуеит ауп! – ихэеит Фыта.

– Саргы хэызба цагэыла сеысшыр еигыуп!.. – ихэеит Быдгэгы.

- Шәеышәымшыр жәуам акәү?!.. – снаразтааит.
 - Хәахамшыр калом!..
 - Хәызбала цагәыла хәахшыуеит!.. – рхәеит.
 - Кох, нас ахәызба цагә акәзар ишәтаху, абар иахыкәу!..
- схәан, ахәычкәа хәызбатцыркәкәа злакартцоз хәызба кәгәажәкәак хзыдгылаз агәашә абакә аишшышарафы ицәывтастахьан, иаацәывтцысхын, еикәжәакца, акака надсыркит.

1970

ГАЛИНА ЛТЕЛЕГРАММА

А чены убас еипш ихтан, ухы ахьугара умоуратәы. Пша цәытцәык хәа асуан, аха ушьапы уқәна-мыргыларатәы. Ахамы цха ду шысшәызгы, ацша цьара гәырцтыцк иакараз кылаарак пшааны, сыбафкәа ркынза азаз еипш исылакшон. Шынфәжәифба градус иказ ахьта акәраанкәа рыбжак ннартцәоу здырхуада, акы-фба ра-кәын ацша анхнагагы улацш итцашәоз. Урт, абжәаацны рыбжкәа рхарззала, хара хауп арака ацшәымас икоу хәа рхәарашәа шфьиртуаз, уажәы рыбжык ыказамкәа, ила-кәны ицыруан.

Абри афызә амкәыл азы аблет аахәаны Апсныка аара сыкәшәеит. Сара усоуп сшыкоу: абри Анцәа изызухьоу сыздыруам, сахьынатцыслак, цьабаамзар бзабаак, шама-хамзар, исирбо дкамлацт. Издыруада уи зыхкьо зыцсы цкьоу ауаа сахьрыдгыло, атцартыша ахьызымго, абнахь сахьымпшуа акәзар? Уцшыр, шьоуку рыцсгы цкьам, атцартышагы ргоит, зибнакагы цшра рыгым, аха арахь Анцәа дара роуп дызмоу. Уиакара хзалаларызеи, сцан авокзал акны аблет аасхәеит. Иаасхәеит, аха абракагы рейха иманшәаламыз аамта сыкәшәеит. Сызталаз адәыц-ба Акәа ианнеиуаз цхьыбжьон асаат фба рзы акәын.

«Љба рзы снейп, аха нас афнынза сызлацарызеи?» – схэан, саахэыцит, арахь айдара сымоуп. Ускантэи аамтазы уажэ еипш атаксикэа, амашына ласқэа рацэамызт.

Испыларыда хэа сышхэыцуаз, ахацахэа даасгэала-шэеит азэы. Уи, «ичынқэа ғызғазуа» матцура дукгы да-хагылан, амашына ласгы итцпрауа, ихатэеипш, итца-гылан, иареи сареи бзиа хаибадыруан. Иара апцхэыс каи-мат дышимазгы, ифызцэа шыоукы-шыоук реипш, ава-ныкэарақэа бзиа ибон.

«Зэыр дыспылозар, абри иоуп испылауа, аха ус дыс-пылом, ишцеизызури?» – схэан, саахэыцит. Нас саакэ-тэиан, снейны абас еипш иказ ателеграмма иусурахь изысышьтит:

«Акыр иапцоу Хэмаскыа!

Иаалыркыаны анеира сықэшэеит. Уатцэуха асаат џба рзы инеиуа адэыгба сацнеиуеит, успыл. Авагон №5. Гали-на». Уи сара сызталоз акэын.

Изысхэаз аамтазы Акэа сааит. Цас иуазшэа, абри ауха авагон №5 жэафыкка хауп иаанагаз, абжыацны унацэа узрыламкуа итэны иаауеит, ахьта гэгэа иказ акэап из-хароу. Акэагы ихьтан, хэба-фба градус ракара атцаа ыкан.

Упцуазар иреицэа-иреиханы пцхэыск дтамызт ахэбатэи авагон, атакэажэрахь даанацшуа, пцхэыс пшыагьатхак да-лахамтцозар. Хазтаз авагон ахылапшыфгы дхатцан.

Хдэыгба анаангыла, авагон итаз еишьтагыла атытцрахь рхы надырхеит. Сыцшызар, абар, ателеграмма ззаастиз ауафы дғызғазуа аперрон акны ихамариашаны дахь-гылоу! Хвагон атытцыртахь дыцшуеит. Дыцшуеит, аха, иабакоу, иаауан итаз тытцны ицеит, арахь иара дзышьтоу хэа уаф дибом, иара иахь азэггы дааиуам...

Атыхэтэан, апцхэыс пшыагьатха даатытцын, нак лхы рханы лфыналхеит. Саргы, счамадан кны сфалбаан (уаан-за сөыпцхакшэа атамбур акынтэ сизкылцшуан), ахыгэхэа снаидгылт. Авагонгы фадыркит.

– Кох, Хэмаскыа уоума?! – ыргазы каттаны снаттаат. –
Цыаракыр уоума?

– Мамоу, сойзак сицылон... – даахарахащит, дыс-
цыртыр цэгъа имбо.

– Уаха уафгы дтам ари авагон, атыхэтэанзоуп сан-
тытца...

– Аиеи... Аха дабацеи ари иаарц иказ сойза, асасаир-
тафгы атыц изылсхын...

– Азынха иаауа дарбану, атцаа аныгэгэаха, даххэызар
акөхөп...

– Аиеи, сцалап... – ифэнеихеит.

– Уа Анцэа уиныхэааит, ус акэзар, афнынза сноугап,
ишубо, ачамадан сатцоуп!.. – емыршыагала сааихэеит.

Жэабака минутабри ашьтахь сахьынхозафныафэцхыа
имашына счамадан атыгара сафын. Иагъаатызгеит,
имашына ишьхэа наирбан, ишьтахька дытрысны дгье-
жыт.

Адырфэены ашьжымтан аусурафы саннеи, ателефон
атрубка аакэсхын Хэмаскыа иусурахь сизасит:

– Алло, ари зхэо уарбану, Хэмаскыа уоума?..

– Аиеи, ура узустада, Соуфыць уакөүшэа?!.

– Мамоу, сара Соуфыць сакэзам...

– Уарбану нас?

– Галина соуп... Галина!..

– Ишца ура?! Ухэмаруама, изхэо ухатцоупеи, Соуфыць
уакэзами?!

– Сара Галина соуп, ура, Галина! Ателеграмма узаа-
зышьтыз!.. Агэаара угэы ицоукыр, зегъы уцшэма илас-
хэоит... иудыруаз...

– Соуфыць?! Икоу удыруама! Абаакэа!.. – ибжы наихэ-
лашэеит.

Сара аччара сахьналагаз, сыесзеикэымкуа, сыччон.
Исзыбзиарахааит.

Ус икоу – ус рыхэтоуп.

АБАФ
ХААҚӘА

Шыбжьонтәи ацсшьараамта нтәаанза саат-
бжак акәын инхоз. Шыбжьхьак снацхан
сусура сахъзандаз хәа, сыштхысаа сышнеиуаз, ха-
рантә издыруаз азәы даасцылеит, уабацои хәа дагы-
насазтааит. Абра уи акырынтә дысцылахъан, аха ум-
фыхытц, уаала хәа ахәашьа изымдыруашәа кәитцон –
сапсамзар акәхарын. Амацпура хәычы акны аусура иа-
хагылоу ауаф хәычы акыр дацсоуп зхәо зәыр шәыказар
– Анцәа шәиныхәааит!

Хара хашьцылт акәымзар, уабацои хәа иуцыло иаз-
таара рацәак ипшзамзар калап, аихарак – харантә иуды-
руа ауафы. Издыруада дахьцо уахәара итахымзар уи ауаф,
ускан абнахь-абрахь, анс-арс, цьаранза хәа иртәины иа-
хигар акәхоит, ус зиуркәтцарызеи, ухы зиуржьарызеи?
Аха сара, ауафы затцә иаша, сахьцоз сымхәакәа стәы иауа
сыказма: «Бафыфара сцоит...» – наиасхәан, нак сидтцны
сәынасхеит. Сидызцаларыз шыбжьон зөны абыста цха
ашә агәылажьны, акәыд цахә-цахә артцәы кәцшы-уар-
калеиуа иадыргыланы, акәтыжь... – абас «какал зкуа» иус
ахь дцон, дзынсырхарыз?

– Уеилагама, уара?! – дфьфкәызза, ицъашьаны, днас-
фәцшит.

– Ааи, ааи бафыфара сцоит!..

– Ассир, абаф уафы ифеит хәа уахәхьоума?! – иахаз
ацъашьара дакәытцуамызт.

– Анцәа уишазар, узтаарақәа рыла снумкылан, сней-
аанза абаф сцәынтцәоит! – схәеит, аха, ианимуза, сажәабжь
снеизалагеит.

– Шыбжьонк, амла сеикәыцәо, нахьхьи ахатцәиртафь
иубауа, Фықьри еихабыс дахьыкоу, акрыфарта шытацала
сныфналеит. Минуткәак рышьтахь акәац злаз атәан
сымтцагылан. Ижәуа сышнеиуаз, атәырғәкәа реипш

бафқәак кьакьа-кьакьаза, ахәадырақәагьы рыманы, акәац ацынхәрас стәан иалоуп – акәац ахабар абакоу! Абафсфозма, наф иналсхын, иаабац атәан зжәит, акырсфеит...

Адыршаены, шыбжьхьафара абрахь сеитанеихит. Акәац злаз атәан еитафастеит. Абар иацтәи абафкьакьа-хәадырақәа! – Акгьы мхәакәа атәан еитазжәит, акыр зычхаз акыр ибеит рымхәои...

Адырхаены сеитанеихит. Ассир, абар сыбафкьакьа-хәадыра цәхапшькәа атәан агәтәтәкьа еитахьалхәхәо, – акаамет! Ахәыкәтәф даасыпхьейт.

– Икоуудыруама, баба, – схәейт сара, – афны иуфауа сыздыруам, пшзала иуфалааит, аха абарт иубауа абафкьакьа-хәадыра еицакьакьа иахьа хымшуп инеипцынкыланы шыбжьхьафараан акәац ацынхәрас атәан иалатцаны исутоижьтәи, исхәаз уахау?! – снаиазтцааит.

– Исмаҳазейт, – ихәейт.

– Иумахазар, иантцаны уасырпхьап!.. – схәан, скьаади скарандашы аацәырзгейт.

– Хаи, уанацьалбеит, иухәауа закәызей! Абаф-хәадырақәеи акәацыжәи еидукуылома!.. Акәацыжә еипшума, ари хәшәтәыгоуп, еснагь афны исфауа абафкәа роуп! Сыпсында, амала баша угәы шпоуурхьи!.. – насәтәикит.

– Уеилагама?! – схәейт саргьы, ура ишсоухәаз еипштәкьа.

– Изуазеи сеилагаратәы! Сеилагазар, акрыфартафы абас ибзианы аус сызуазма, смызуаз?! – ихәейт схәыкәтәф. Нас инацитейт: – Схапыцкәа сыхьуан, сыбафкәа еиҕышәшәозшәа збон, сымч мачын. Ахақьымцәа сахьрызтцааз, кәац жьыхәта бзиагьы рызназгейт, абафи ахәадырақәеи авитамин-читаминкәа рацәаны ирылоуп, иуфалар убзиахоит хәа сархәейт; умбои уажәы сшамшамуа сшыкоу! Аа, схапыцкәагьы шейкәсырхаз! – ихәан, исас сылтаирпшит.

– Нас, нас?! – ицъашьаны сиязтцаауан, избанзар саргьы хәычык сыгәкәа еикарамызт, уи атәгьы иасхәейт.

– Аа, умбои, ахшыџ змоу ушымџашы! Убас ахәшә уаз-хәауа уизызырџла! Уааила еснагъ, заџа утаху абаџи ахәадыреи уеџстоит! – ихәеит.

Абри ашьтахъ инеипынкыланы абрахъ крыфара аны-кәара салагеит. Абаџи ахәадыреи заџа утахыз атәан иалатцаны акәац ацынхәрас иситон, саргъы саханы афара саџын. Ус, сыпшызар-ассир! – сыгәгәаза схы збауа скалеит. Абри анызба, уи ахәыкатџа хатыргъы чыдала икәстџауа аџынза снеит: зны ауараш исыржәит, зны азырчы, зны, седру, азыркәа... Ажәакала, мачхәума, иуржәша – ашьақар рзты инаркны, еихарпцсаны цъара-цъара аџатлыкақәа иртартәауа алимонат цәынхақәа ирзаарыгза...

Енак, ашьыбжәон, сыкрыфарта сныџналан, сгәы каршәны, ани иситалоз атәан џастџеит. Сыпшызар, абаџкәеи ахәадырақәеи рцынхәрас акәац џытқәа заауп!

– Хәи, уанацъалбеит, сзушызеи, иабақоу абаџкәа?! – снаиазтџааит.

– Абаџ сымам, кәацда акгъы ыџам... – ихәан, даасыдгылт, аха ихәашьақәа, аиаша уасхәап, исгәампџеит. Издыруада, акәац ацынхәрас абаџкәа ахьситауазы, хатырқәтцарак итаххазар сгәахәын, дызган, нахъхыи ауараши апсыз-рџеи (урт роуп бзиа иибауа) изыспшаан, хатыр икәстџеит. Амала сихәапшуан, апсызбаџкәа иара имџаџеит...

Абри инаркынгъы абаџфара сшаџыц саџуп. Уажәы крыфартақәак ркны, убас, акәац ацынхәрас абаџкәеи ахәадыра-кырмыцъкәеи атәан иалатцаны иансырталак, сыпсџата кыдыстџоит, агәахәара дугъы соуеит. Абри анырбалак, агәахәара роуеит иара убас акәац ацынхәрас абаџкәеи аџыркъмыцъкәеи атәан иалатцаны исызтауеи урт реихабацәеи. Аха абзиа нагзагъы ыџам, ацәгъа нагзагъы. Ас еснагъ абзиара саргъы исзызуада, даргъы ирзызуада...

АХАҘЫҘ АШАҘӘА

Иаалырҕаны схаҗыҗ сыхыт. Исыхыт, аха ишҗа хәә шәҗааларауазеи! – Азәы парпантак кны сыҗламхәә кылитәөзшәә, сахыҗара сзымдыруа акәын ишсыхыуаз.

Ас ахәә ансоу, тынч сартәозма, илықәсыршәын, ахәшәтәырта ашҕа, ахаҗыҗ ҳақым иахь, сҗеит. Ус сгәы иа-анакон – ахәшәтәыртаҗы снейр пытк исыхҗап хәә, из-банзар ахаҗыҗ ҳақым ишә сшаадыҗшылалак, схаәа зегы ласыхҕа иҗоит хәә издыруаз азәы ихәо саҳахьан. Ахәшәтәыртаҗы санней, ахаҗыҗ ҳақым ишәҗы сла-гәйдпшылт, уи аҗы снымгылакәә, иаартны, ус имазамкәә аус иҗызуаз драҗәажәо икабинет дахыәнатәаз иарҗы слеигәйдпшылт, аха, уаҳа умҗсуандаз, схаәа сыхҗомызт...

– Уаагыл, нан, уаагыл! Уабаҗо умҗаа-умҗшаа, ашә еймыртаса?! Хара араҕа гәаран хҗылоуиҗҗтеи иахә хымшуп, аха хзымнейт, уара, ушааиз ейҗш, иаразнак иутаххама анеира?! – лхәан, лыхәда адақәә ейбархханы, пхәыс еймиаак дфасзытҕҗеит, дшыпшыз лгәы җҗәахәзар акәһап.

– Амарҗа, сышәпырхаҗам, гәаранда снейуам, ус, дыҕазар гәастон!.. – схәан, гәаранда сышҗаәналоз, саахынхәит.

– Дыҗоу дыҕаму ара игылоу ухазҗаар иуаҳамхәоз!.. – насышталхәеит.

Уа агылаара анысзымҗа, сҗан хәшәқәак ыжәны, шыбжышьтахьынза гәакрыла исхызгеит. Ашыбжышьтахь илықәсыршәын, иара аҳақым ихата ифныҕа сҗеит. Уи хазы ауаа ифны идикылон, бзиарамзар җәҗара қазымҗауа, ауаа зыхәшәтәуа иакәны дрыпхьазон.

Асурахьтә афныҕа заа дышҗалоз здыруан азы, сарҗы заа сҗеит уи иахь, аха санней, ейзаны гәаран қартахьан. Ани исағыз аҗхәысҗы уа дықан.

– Гэаран ыкоума, абаапс, аракагы! – снатцаит, нас инцэытцакшэа, инацыстцеит: – Ихэра зеипшроузеи?

– Гэарангы ыкоуп, абра иубо зегы хца-хца маатгы итырхуа хапыщыцхьаза иршэоит, ус иапуп, – лхэеит ани апхэыс леишэацэгьа.

– Хца ракэым, абаапсы, хэбагы сшэоит, убас исыхьуеит!.. – схэеит.

– Днахашьтып, бара, Анцэа шэишазар! Дшаргэакуа шэымбои, дцэышза! – лхэеит азэы. Инеикэшахатхан, Анцэа иныхэаратэы, гэаран насытан сныфнартцеит.

– Иахьа ахэшэтэыртаф уаныфнарымтцоз збон, аха цэгьа сеилахан, – ихэеит схақьым, иареи сареи хайфызцэан шэарыцара хайцыказ цушыап. Сара, уи ацынхэрас сфы еихыхны, сыц хырцаца ирбауа, симтцагылан.

– Даара ицэгьюуп ари атхра, итцафэыр ауеит, иуашэ-шэыроуп, – ихэеит иара.

– Иуулакгы, абаапсы, итцахжэаргы, итх!.. Хэ-маатк уцьыба итастцеит, уаха акгы сылымшаргы. Нас наф-наф егырт схапыцқаагы анытхтэхэ абрахь сузаалоит, хэба-хэба маатгы хапыщыцхьаза иусталоит! – схэеит.

Абри схэонатцы, сфы дыфталан, схапыц дахеит – аха дышпахеи! Итымтцит акэымзар... Сшыкалаз уажэы изласхэарызеи – ишэықэшэира дшыкалаша... Афынтэ раан – ииулакгы иаатцихэеит.

Ашьа цытк анца, саргы сыпсы ахаара сқьышэ иаакэлеит, сфатцкьан, ани изысхэазгы ицьыбахь афыласырхеит...

– Даба, исахэишь, арцыс, зака хацлымхэа имоузеи ауафы? – игэалаказаара бзиахэха, иаалыркьан, днасыз-тцаит уи.

– Акы! – схэеит сара.

– Мап, фба имоуп. Акы – хыхьтэи, егы – тцакатэи ихацламхэ! Еилукау?!

– Аа, еилыскаит!..

– Умбои, агэнкыларашумоу уиалагы ифашьом... Убас исхэо уазызырфла! Иарбан хацлымхэу инеи-ааиуа аус зуа, ауафы акранифо?

- Хыхътәи! – сҳәеит, сааласны.
- Мап, тәкәтәи ауп, еилукаау?
- Еилыскааит...
- Арқа, убас укәыбчаз!..

Абас хшеицәажәоз: «исхәарц стәхымызт, аха ухапыцкәа зеггы ееим, акакала иаатхны ичапатәуп...» – ихәеит иара.

– Ишпа, цьюшът, икалазеи?! – иасцәымыгхейт. Ихәмаргоума ухапыцкәа зеггы рытхра, рызеггы сыхуашәа збауагы саакәлеит.

– Акы тыччоуп, егы тыфаауп, егых иавччоуп, даеа-кы таафәоуп... Ажәакала, ачымазара рхыләианы ухшыбаф ах ицар аткыс, итхтәуп. Аикәатцәа онутқала ирталахейт... Аа, нас... зака шықәса схытцуазеи зухәа?.. – днасазтааит, уаанза зака схытцуаз иасхәахяз цьюшьап.

- Фажәихца.
- Иумада?
- Сан, уаха азәгы...

– Ицәгыагышьоуп, аха ишпакахтари... есымчыбжәа фба-хца ытәххларгы изыпсоузеи... Нас иузысчапап, утаххар – ахтәкәа алацсаны! – ихәеит уи. Сара, ауаф иаша кәимат, агәрагацәара здыруеит, игәра згеит – ахақым игәра умгар, уаха зыгәра угода... Абри иахыгы аныкәара салагеит. Амшқәеи амчыбжықәеи цон, схапыцкәагы еишьталан аттахәа итдышәшәон...

Енак зны, схапыцкәа зака ытхххяз рхыпхязара сцәеилагахъаныеипш, гәаранаины изыдгылаз схапыцкәа руак лытхны, сғы дтацшуа, схақым дсазтааит:

- Зака хапыц имоузеи ауафы?
- Исгәалашәом уажәы... – сҳәеит сара.

– 32 хапыц, – ихәеит уи, – аха уара 34 узытцагылан, – ари мрироуп, азәгы иоумхәан...

- Ишпа, уара сымритцәкьану?! – Усоуп...

– 34 ухәама?! Арымзаа сымазаарынеи!.. – иасцәымыгхейт. Аамта цшызма – ицон, схапыцкәагы акатахәа итдышәшәон, рытххязагы хәба-хәба маат схақым ицы-

ба иташәшәон. Абри ашьтахь, уии сареи хәитеилазан, ап-ротез сзыкайтцит, ишихәаз еипш, ахьтәкәа алапсаны, итхуа-итдаургылауа, 34 хапыц атаны. Саргы 34 хапыц рыхә наганы ицьба интастцит. Сыцсы иацшәмахаз, усқан ахы ахә иаха имариан, уажәеипш иказма.

Абри ашьтахь мызкы инеиханы иаатцхьан, иаасы-валоз – сыцкәа хырцацхьан сыхьтәы хапыцкәа дыр-бауа сышнеиуаз, сыуа хакъымк дааспылеит. Ацсшәа анеибаххәоз, сыц хырцацхьан сыхьтәы хапыцкәа убри-гы инаисырбеит.

– Хох! Ухапыцкәа учама?! – днасатцааит.

– Ишыфеижәижаипшызгы исчацит! – схәеит, саахьгәхәашәа.

– Ахәмарра шцоудыруеи, 34 хапыц уафы иманы хәа уахәхәума?! – иаацәеишьеит.

– Нас зака?.. – снаиасатцааит.

– 32 хапыц! – насатәеикит.

– Сара сыгәра умгозаргы, ахапыц хакъым игәра ум-гои, 34 хапыц умоуп хәа сеихәеит, ихомтцозар, уаалей арахь – схәан, уафы хакъимбоз хлавлан, хыхьтәи сх-пыцкәа дфарыхәасырцшит. Акы-фба хәа хладтәалан иа-гыхапхьазеит – 17 хапыц кәлеит. Цакатәи схапыцкәагы 17 кәлеит.

– Убома, – схәеит сара, хыхь – 17, цакә – 17, зегы – 34!

– Уаагыли, уаагыли!.. Ант аф-хапыцк рзы акры уир-шәама?

– Нас шца! Уртгы хапыцымзи... Абригы схәеит, иа-гәасгәалашәеит цаса зны ашкол сантаз хартцафы ихәоны исахахьаз, ауафьтәыфса ф-лымхаки, ф-напыки, ф-шьапы-ки, фыки, 32 хапыци имоуп хәа.

– Хаи, ацсрахкәа икәшәандаз, дышцаулгеи! 34 хапыц каларц азы иубома зака ирссаны ичацаз! Еилукаау шыта 34 хапыц уи амцкәа упротез изеитаз? – Апаразы, апара!.. Дызустада, дабанхо, иара?!.. – дцаауан уи.

– Мап, мап! – схәеит сара, аха, сыцәазшәа, атхәрцәхәа саацшит. Уеизгы, сыцхашьашәа: – Сара егырт среиц-

шымзар акөһап, 34 хапыц сыман... – схәан, бзиа́ла хәа, снейпыртцит...

Рацәак мыртдыкәа, ылымха аҭафра бзиа́стәырц, схапыц хақьым дахьынхоз иашта иакәыршаз аанда аихатә гәашә ду иаҭаз снадгылеит, аха итцарбака иаркын. Сыбжыы сыр-геит, еитасыргеит, аха азәгы данысымба, агәашә снад-тын сҭынасноны, ани апхәыс леишәацәгьа хәа сызҭыз дкьаҭымаҭеуа дааспылеит.

– Ари ххақьым бзиахә дахьыкоу акыр жәдыруазар? – сналазтааит.

– Драндатәи абахтахь «хапыцпхьазара» дыргеит! Уахь амҭа идыруазаарын... – насаталкит.

– Уи шпакалеи зырхәа?!

– Уи шыкалаз усоуп, рхәеит, – дналагеит лара, – хатцак изынхан изытцагылаз ихапыцкәа зегьы аатцихын, апротез изытцаиргылазаап, 36 хапыцгьы изеиҭазаап.

– Сымҭашьозар, ауаҭы 32 реиха изаауам, уаха изы-тцагылам хәа сыкоуп... – ихәазаап зхапыц кәзтцоз.

– Уҭашьеит, 32 роума изаауа, 36-гьы ыкоуп! Рацхьа изаауа ихапыцкәа анипсахлак, еиҭеизаахуеит... Уи иза-ауазеи, уара 36 хапыц узытцагылан. Ари – шә-нызқьык рахьтә азәы убас далашәоит, аха уи мрироуп, уаҭгьы иоумхәан... – ихәазаап ахақьым, 36 хапыц рыкатцапса усгьы имихуан. Ари заҳаз ауаҭ дгәыргьатцәа, атоурых аҕны сыхьз нсыжьуеит хәа, дласны аредакция ашҕа дцеит. Уаҕа уи иреихәеит, адунеи икәу ауаа зегьгьы 32-32 хапыц реиха шырзымаауа, аха иара 36 хапыц ши-маз, абри аҕнытә статия дук, ихапыцкәеи иареи ртәы нартбаан иахәауа, ихьз канамыршәуа, агазет ианыларц шитахыз... Ари атцарауаа рлымха аҕынзагьы инеит. Урт ари ауаҭ илеипхьан иааихәапшызар, 32 хапыц рытц-хырстақәа роуп ирбаз, 36 имазамзаарын. Уиакәхеит, ххақьым иҕаитцаз «афьрхатцара» уа иаапшит, нас егьырт иеитцәкәақарақәагьы рхы цәырыргеит, ҭаахәыра имо-уааит! – лхәан, лцашьала, дкьаҭымаҭеуа, лымҭа ина-цылтцеит.

Атцлажә анкаҳалак атцларкәыкәгы асуеит хәа, иапсам уажәы уи сизашшуа сишьталар... Ө-хапыцк моу, цшьба ззацицтазгы дыкоуп, иамур, цәгъа-цәгъа, сара хар сымам, җба роуп исзацицтаз, еигъуп азәгы иасымхәар хәа сынкахәыцуа саргы сымҗахь сёынасхеит. Амала, мышкы зны уи доурышьтны даар, исзиуз атак изытцәахуп.

1968

А И А Ш А Х Ә А Ө А М Ц Х Ә А Р А Д Ш А Л А Г А З

Енак зны, ус, харантә издыруаз, азәи сареи хәи-кәшәеит. Уи атцара ду аабыкьа далгеит хәа сәханы сыкан азы, данызба: «Царамш уалгааит!» – схәан, ишапцеицш, снаидныхәалеит. Нас ишыжәдыруа, игәабзиара-ихабзиара, аусура цъаракыр далагахьоума зхәаз иеицш, азтцарақәа наистеит.

– Исоумхәан, цъоушьт, кааметуп икоу!.. – ихәеит иара, аусура атәы анаацәырзга, – 15 шықәса атцара стцеит, агроном идиплом җаҗаза икуп, арахь атехникум иалгахьоу ауаҗы директорс дахьыкоу асовнхараҗы бригадирс аус зует... – игәы иаланы ихәон уи. – Уалафахьыс хәа шә-маатк роуп исоуа мызкы... Агроқәшақәа реиҳабацәа, атехникумқәатқәа цқәа ирылымгац, 140–140 маат роуеит есымза, ирыбаргәузеи... Агроном хада иакәзар, мызкы 180 маат аулафахәы изыптцәоуп, дықәгыланы дзымкәашарызеи. Сара бжъ-класск иалгахьоу ауааи сареи бригадирцәас аус еицааует...

– Ус унеила... – схәеит сара.

Абри ашьтахь шықәсык аатцханы, хәитеикәшәеит абри ауаҗи сареи.

– Икоузеи, аус обоуеи уажәы? – снаиазтцааит.

– Исоумхәан, цъоушьт, кааметуп икатқәкьоу... – ихәеит иара, – 15 шықәса атцара стцеит, агроном идиплом җаҗаза

сцьыба итоуп, арахь атехникум иалгахьоу директорс да-хьыкоу асовнхарафы гракәша хәычык айхабыс аус зует... – тьыпх данызбаз иажәакәа, җырхәала итдахьазшәа, еитейхәахт уи.

– Паса бригадирс укамыз?.. – инаигәаласыршәеит.

– Ааи.

– Сынтәа агрокәша уеихабуп...

– Ааи, аха, сзыркәташа акыр соуа цьушьома, 140 маат роуп улафахәыс хәа мызкы исзыпцәоу... Нас еснагь сыф-уа абригадирцәа срышьтазароуп, сасык дааир – хәтыр, сцара нақәтцаны, икәстцароуп...

– Хар умам, ус унеила, – наиасхәеит. Итцит даеа шықә-сык. Хәитейбабеит абрии сареи.

– Икоузеи уажәы, уусуракәа шпаци, аус абауеи? – снаиазтцаит.

– Исоумхәан, цьушьт, – деитаналагахт паса еипш, – зынзагьы ихазынам сусура... Уажәы асовнхара агроном хадас аус зует, еснагь сыф-уа агрокәшақәа реиҳабацәа срышьтазароуп, адиректор ағаргын еипш уикәымшалар иуам, матцара дук имахындаз... 180 маат соуеит мызкы, аха иабаузхо – азәы днеиуеит, азәы дааиуеит...

– 180 маат ауалафахәы акака килограмм икоу фышә чыхы шкәакәа аанахәоит. Ари, цшьфык икоу аҗаацәа ес-ены рыцпхьаза чыхыбжак-чыхыбжак рфаларгьы, шықә-сык ақынза ирызхоит. Азәы ихала изы иухасабуазар, хы-шықәсеи цшьымзи изхоит... – наиасхәеит, уахагьы ила-фысымтит. Шықәсык еитатцит абри ашьтахь.

Аены ақыта нхамфә апхьагылафцәа реилацәажәара ықан. Абра уск атыхәала сахьнеиз, абар, абри ауаф атри-буна дықәгыланы ажәахә дахьаеу! Уи дрылацәажәон напхгара зитауа анхамфәфы аарыхратә ускәа бзианы ишымфәпысуа, рыдтқәа ирыццаны, хәтабзиара хара-кыла ишынарыгзо, иҗырцшыганы, цсыцқьала аус шы-руа... Итәазгьы агәақьхәа рнапы изеинырқьон. Сара сахь-тәаз исахауаз акамет цьасшьон. Избанзар, ари асовн-харафы, адиректор инаиркны абригадир иқынза, зегьы

еибыхэаны ахэынтқарра аңыба рнапы еицтыршыуан, икаттам катцазшэа апара амхны иргон... Знапы еиныз-кьозгы абри рзымдыруану?!.

Аилацэажэара ашытахь: «Икоузеи, ишпацои уускэа?» – схэан, снаиазтцааит. «Исоумхэан, цьоушът, – дшала-гац деитаналагеит иара, – уажэы асовнхара директорс самоуп, мызктэи суалафахэы 250 маат ыкоуп, аха иаба-узхо... Асовнхарахь, есыгенытэкьа акэымзаргы, есым-чыбжэа азэазэа анымнеиуа ыказам – шьоуку ревизиа катцафцэоуп, шьоуку корреспондентцэоуп, шьоуку еиха-бацэоуп, шьоукых делегациоуп – зегьы крыфафцэоуп. Убарт зегьы сыфуа астокэа рзырхиауа срышьтазароуп. Арахь, анхамфа дуззафэы, иакэымк аакалар, атак катцауа сара соуп... – ихэеит уи.

Абас сшыказ, енак зны хаихабы икабинет ашка дсып-хэеит.

– Иудысныхэалоит! – ихэеит иара, длахфыхза, дфагы-лан снапгы аасымихит.

– Иарбан исыдышэныхэалауа?! – ицъашыаны снаиаз-тцааит.

– Ы-ы, иумахазаци, уашьа хакалакъ, храйон зегь акны еихаб дус дшыкартаз.

– Уи сашьатэкьа иакэзам, итабуп, аха... – схэеит.

– Издыруеит, издыруеит... Зегьы дара роуп, уашьа иоуп, – насеихэеит.

Табыргны, уашьа хэа дызфыз, сыжэлантэык храйон акны аматура ду дахадыргылт. Сеихабгы идыруан уи са-шья гэакьа шиакэмыз, аха егьаумхэан, дсыжэлантэымыз, исыдиныхэалеит. Ара Кавказ, аихарак Апсны, аиуацэеи аижэлантэкэеи акыр хатыр рыкэибатцоит, еибацшаауеит. Абри азы акэхап сеихабгы изсыдиныхэала.

Абри инаркны сеихабы избахьаз иакэзамшэа дкалеит, паса еипш акэымкэа, хатыр мцхэы исыкэйтцауа далагеит.

Енак зны, систол хэычы сахатэаны аусура сшафыз, хмазаныкэгаф пхэызба даафналан, аихабы икынза унеи, уеилахамзар, дупцхоит хэа насалхэеит.

– Ара сыкоуп, сышөтахызар!.. – ахышөтхәа икабинет сныснәлеит.

– Иудысныхәалоит, иахьарнахыс абригь-абригь ақәша уеихабуп! Сара скны аус ууеижьтеи акыр цуеит, абри ауп сара исылша! – ихәеит иара, снапгы аасымихит.

– Итабуп, иазнауаз! – схәеит саргы.

Ус, дук мыртцкәа, уи атыц җыц акны сшыақәдыргә-гәеит, азәык-җыцкыгь сызбахә аархәо иалагеит. Аизарақәа анҳамазгы хайхабы ибзианы дсыхцәажәон, егырт рааста икастцоз хәа рацәак акгы ыкамзаргы.

Шықәсык аатцхәан еипш, хайхабы икабинет ашқа чыдала деитасыпхәеит.

– Иудысныхәалоит! – ихәеит иара, инапгы аҗәаирхеит, – схатыцуаф атәанчарахь дсышьтуеит, уи итыц уара узы иныскылт. Уашьагы иасхәан, ишутаху ихәеит. Ажәакала, еитаудсныхәалоит!

– Итабуп, сацсахааит! – схәеит саргы. Абри инаркны аус сыцызуаз азәык-җыцкык инытцак-аатцакны ирхәо иалагеит, иашьа ишәшьыра дытцанакит акәымзар, ани аҗыза атыц, илымха саркьада ибараха, ибарц дықазма хәа, арахь сахьырбо, апсшәа кадыртцәоит, саргы апсшәа расхәоит. Даҗәа шықәсык акара аатцхәан, хайхабы икабинет ашқа деитасыпхәан, иудысныхәалоит хәа снапы аасымихит.

– Исыдышәныхәалауа арбану? – снаиазтцааит.

– Стыц, стыц, удысныхәалоит! Уара макьана рацәак ухымцуазаргы – акыр аус уухьеит, иуқәнагоуп!

– Уи шца, мшәан, шәара?!

– Умбои икалаз, сара бзиа избауа усуртак аихабы ихы дақәитыртәит, дақәитыртәит моу, дамырхит. Убрахь сиясып хәоуп. Ани уашьа илымхақынза иузнагар, нас дагьацхраауан ари аус. Утыц акны аус зызуп хәа угәы иаанагода хәа дагьсазтцауеит, хымпада. Дсазымтцааргы, узбахә иасхәоит, еилукаау? Сара, ауаҗы бзиа иибауа азанаат ала аус данахагылоу, насыц ду иманы исыцхьазоит – зызбахә сймоу аусурта убас бзиа избоит. Еилукаау? Уаргы убас акәзами? Аиаша хәеи!

– Еилыскааит, ибзиоуп. Сара иузиасхэоит уи, хэычык исцэуадафзаргы, иасхэоит, – наиахэаны сындэылтцит.

«Аиашазы, ауафы бзиа иибауа азанаат ала аус дана-хагылоу насып имоуп, хэарада, аха сеихабы диасырц дахьаеу атып иамоу ауалафахэы уажэы изпцэоу ааста акыр еихауп. Уи амацароума, излеигькэоу рацэоуп», – сгэы стахэыцуа, сеихабы иахьсеихэаз ашқа амфа ианыр-шэланы сықэхысаа снейуан. Аиаша уасхэап, саргы аи-хабра цэгьа избомызт, сөазтэылхны сашьтамызт, аха...

Мчыбжьык акара аатцхьан еипш, сеихабы изсеихэаз атып акны еихабыс дкартцеит, сара – иара итып акны сеихабны снадыртэеит. Атэахатцэка самразакэа, сусу-цэа зегьы скабинет иаафналан, гэаранла исыдырны-хэалеит. Нас адырфаены, абантгы-абантгы уцэгьа рхэон, уажэы абарт ирхэоит хэа убарт рахьтэ шьоукгы, ағыртынқэа реипш исывагьежьюа, слымха интахэйт-хэытит.

Шықэсык акара аатцхьан абри ашьтахь, уахык коман-дировка сахьыказ ателефон атэтцэа иасит. Атрубка аашь-тысхызар, абар пасатэи сеихабы ибжьы.

– Икоузеи, бзиароума, акыр сыдуныхэаларц аума ате-лефон узысзасуа уажэы?! – сахыхэмарны снаиазцааит.

– Адныхэалароума, абас ауп, уашьа иматцура акнытэ ихы дақэитыртэит... – насеихэеит.

Абри ашьтахь рацэак мыртцыкэа сашьа итып акны икартаз аихабы дсыпхьеит.

– Икоу удыруоу, – ихэеит иара, – аусура акынтэи схы сақэитышэтэ хэа арзахал фны абра сапхьа астал иқэтца! Ацэгьахэацэа рацэафны иумоуп, афактқэаггы акрыкоуп. Даеа тыпк узахапшаап...

– Ишца?! Изакаэйтэ цэгьахэафцэоузеи, изакаэйтэ факт-қэоузеи, сара псыцқьала аус зүеит?! – ицъашьаны снаиаз-цааит.

– Ибзиоуп, ус акэзар... хаала ацара утахымзар, агэа-тафцэа узынахашьтып.

– Инашэышьт! Знык акэым, шэтахызар, шынтэгы!
– хэа наиасхэан, сгэааны, схьампшзакэа, сындэылтцит.
Иагыцъасшьейт абри айхаб ыыц ихымщапгашьа.

Рацэак мыртыкэа еишьтагыла агэатащцэа сызнейт, аха еилагара хэа акгы рымбейт. Инакэырццакны еитанейт, аха йкамьз аилагаракэа мчыла иаурзаага-хуаз, иахьааз илыкэлан ицейт. Сара агэатащцэеи урт ргэатащцэеи еикэырццакны иахьхзааз цъасымшьейт. Хаихабы дфыцуп, цэгьакэак иархэазтгы, агэра игейт ауп сгэахэт.

Ус хаихаб ыыц дейтасыцхьейт.

– Уара ауалафахэы ейха ейханы иахьамоу уиасырц утахзами?.. – дсазтааит.

– Сзанаат бзиа избойт... – наиаатаскит.

– Ааи, аха мызкгы инамгакэан абра, абриггы-абриггы атыц аатраны йкоуп, узанаат акыр иазааигэоуп иара. Ас зуасхэо умбой – ацэгьахэащцэа мащфымкэа иумоуп.

– Сара псыцкыла аус зует, – иажэа снащфелейт.

– Аха умбой, зыцсы тоу ауафы егьа псыцкыла аус иуазарггы, зны гхак имоукэа аурым. Уезафушьауазеи убри атыц, ейгъзами арзахал хаутар. Нас ани атыц ашка уиаагап. Уазхэыц. Уатцэы уаины атак сахэа.

Акыр сазхэыцит сара абри. Аиашаз, псыцкыла аус зуан, аха акы абацэытцахапшаари, игхарызеи хэа исышьталар аткыс сызбын, настгы, ейхаб дук ас ансабжыга, сусура акнытэ схы сақейтыртэразы адырщаены арзахал наган истол иныкэстцейт, адырхаэнытцэкьа «икастцаз ахэарала» хэа схы сақейтыртэит.

Мызкы акара аатцхэан еипш, снейт айхаб йкны.

– Йкоузеи иззейбаххэаз азы?.. – снаиазтааит.

– Иахьа-уатцэы хэа хгэыгуейт, уаапшы мацк, – ихэейт. Даёа мызкы инейханы итцит. Сейтанейт айхаб йкны.

– Йкоузеи исашэхэахьоу азы? – снаиазтаахит.

– Аа, абарт амшкэа ирхымгакэа иаатыроуп, уаапшы. Уара умааин, ухы умыраапсан, са супхэойт, – ихэейт.

Абас сыпшыны, неи-ааи шыкастоз, шыкэсыбжак инеи-ханы итцит, аха усурада сыкан. Ёнак, зыгэра бзианы из-гауаз, ани зхы иакэитыртэыз, сашьей сарей хаибабеит. Уи даасыдгылан: – «Уара, арзахал оны аусура уакэйтцит хэа сахайт, иуфытэкёу, иудырфу?» – ихэан, дсазтцааит. Ицэыззозма, ишыкалаз наиасхэан, узазтцаазей хэа сарггы азтцаара наистеит.

– Ссазтцааз умбой, – ихэеит иара, – уажэтэй шэеихаби сарей хгэы нибархахьейт, иахьаггы хаизуаазам, издыруада гэагшақә, сара исхыркъаны иузиузар ауейт. Насггы атыц хэа уи зызбахэ уейхэаз аатырц иказам, уи атыхэала азэггы акгы имахацт. Анафсан, утыц акны аус зуа ауаф шэеихаб ғыц диуоуп. Еилукаау шыта?

– Ишца, цёоушьт, ус сзиурызу?!

– Уи усоуп, аха тызшэа камтцакэа даеа мацк уаапшы, икаитцо убап, нас уара утэы уара иудырп...

Иупхьазозар, иаарыцкъаны бжымзы накьак матцурада сыкан. Атыхэтэаны, хаихабы матцурак ашка сцарц азы сабжыгейт, аха уака аус зуаз азэырфы мцхэафцэан, азэырфы азэы акы абеицэаагари хэа икан. Анафсан, уи атыц зынза сзанаат иазааигэаамызт. Ари анеилыскаа, хаихабы иқэнагахашаз «ажэа хаакэак» наиасхэан, снейцырцит, уахаггы импын сықэымлеит.

Мызкы акара аатцуан еипш, агэатафцэа тытцны еишьтагыла инейтааит. Рацэак имгакэанггы ихы дакэйттэны, иахьейтцаз даеацара диаргейт. Абри ашьтахь, дук хара имгакэа, сарггы аусура салагейт...

Ари ажэабжь засхэаз шыоуки, абас хьзыс иат хэа акы сапшьыргейт. Даеа шыоуки – уи акэзам, ари еиха еигьуп хэа даеаки рхэейт. Даеа цёоукых зынза даеа хык сабжыргейт. Сара урт ирхэаз акгы сгэампхазт, сажэабжь хьзы амтазакэа инсыжыт – уи иакэнагахаша ахьз шэара иашэт.

АХЫТЭЫ ТАЧКЭЫМ

*Амза-шеи аїака хазегь хзытүеит,
Пстҕазаара бырсааткны ус иара ишеит.
Ажәфән ду иалууаа Адгьыл гьежьюеит,
Икоу, еишьталан, нарцәы иагауеит.*

*Цәыцлашәра иалиаан, цәыцычча ицо,
Зымфа ианымїуа, лашарахь зхы хо,
Икоуп биңарақәак Адгьылаҕ ус. –
Пстҕазаара иацызїо, иамоу цыїгәыс...*

Иу. Андропов

1970 шықәсазы Аҕара инхоз Бытә Селах 110 шықәса ихытцит. Абри иакәшәеит даҕаакгы – хәышықәса рахытә знык аижәлантәқәа имҕапыргоз аицылара, аибабара. Уи ҕартдон зегь иреихабу абырг иҕнатаҕы. 1970 шықәсазы ус иҕаз Селах иакәын. Абри иҕны еизеит Аҕсны ахи атдыхәеи инхоз аижәлантәқәа – аишыцәа.

– Уара, ак шәасхәашан, шәсыдгылозар, шәааи, иахъа аҕар аҕхъа ажәа рахтап. Хара аихабацәа еснагь ацәа-жәара бзиа иаабоит, ажәагь уаҕы иахтом, ус хиашам, – ихәан, иааирзырҕеит алафхәаҕ Селах. – Арака, избоит, аҕлам иаҕызоу алафхәаҕцәа ҕарацәа ыкоуп, изтаху аи-сара рхы аладырхәааит, 50 шықәса иреихам, ириааиуа абри аҕхъахә итәуп, – ихәан, иаҕхъа астал иқәыз ацәхъа ду дҕахан, иразныцсараха инадирбеит, – иахмахац Чатцә Чагә ихтысқәа акака шәхәа. Шәакәшахатума?

– Селах, иухәаз са садгылоит, – ихәан, инапы ҕышь-тихит Мцыт Ғагрантәи.

– Саргы садгылоит, – инапқәа аҕбагь ҕышьтихит Аҕәантәи Грышьа.

– Хакәшахатуп! – иааиларцсеит абжықәа.

– Нур, Хәатә, Хәамс, Уаликәа, Алықьса... шәабаҕоу?! – алафхәаҕцәа ҕарацәа ибжы нарықәырганы, дынхъацшит Селах.

– Уара, ацәхьа шәтәхзами?!

– Урт хаматц руеит, аилахара рыкәшәеит иабакоу, – ихәеит Селах иашьейтцбы Таиа. – Аха, избоит, ара икоуп алафхәацәа мацымкәа: Дәрыпшънтәи Рамиз, Цсырцхәнтәи Наал, Акәантәи Анатол, Очамчырантәи Валери, Ткәарчалынтәи Дырмит, Галынтәи Жьорж... – Таиа Селах днәиҕацшит.

– Ибзиоуп нас, рацхьа иалагарц зтахыда? – итәаз дна-рылацшит Селах.

– Са салагар цәгьа избом, ажәа сышәтәзар, – ихәан, дҕагылеит Очамчыратәи Валери.

– Утәа! – ихәан, Селах Валери днаиртәеит. – Хаузызыр-фәеит.

– Ари кәлеит цхнык азы, – ихәан, Валери иажәабжь дна-лагеит. – Чатцә Чагәи сареи ачамштцла ду ашәшьыра хатца-тәан аштафәи хәцсы хшьон. Ари Чагә икноуп. Ус хшыцшуаз, иаалыркьан, иахьынтәааз хамбазо, абжьыхәагь ыкәзамкәа, аштафәи хәирплан хәычык натәеит. Ишынатәаз, ахышә аа-тын, апсқы зкыз даатытцын, дласны иҕааихеит.

Чагәи сареи хнеихатцгылт. Иара днахадгылан адсшәа нахәихәеит.

– Чагә, уара узы саарышьтит, ус дахьк ыкоуп, хаацца-кыроуп! – ихәеит нас.

– Шьыбжьаахьеит, ас узагхәзеи?... – игәы намзо даацәа-жәеит Чагә. – Аригьы даалааит, – Чагә инапы сықәкны иа-аиз снаиирбеит.

– Ибзиоуп, даалааит, ххәирплан цшь-тыцк амоуп, да-агап.

– Иахьысхәо уаала, – ихәеит Чагә, ихы насықәиқын, – хәхьцо, хәзцо усмазцаан, нас еилукаап. – Ханбазыхын-хәуеи? – Чагә апырфь днаиәзцааит.

– Саатк ала хтыц акны хнеиуеит. Уа шәынхоит саатбжак. Нас ххынхәуеит. Ҧ-саатки бжаки рыла абра шәтыц акны, ашәшьырафәи, шәааган шәсыртәоит. Ххәирплан саатк ала 17 нызкь километр ицыруеит.

– Сара ицъашьаны ицәажәоз снаихәацшит.

– Еи, бара, иааги ани сшәыра ду! – Чагә ипхәыс ибжыы налыкәиргеит. Ипхәысгыы дааласын портфел дук ааган иааилыркит. Иазиуазеи аасгәахәт сара сахьахәапшуаз, аха җысымттит.

Ахаирплан хантала, ишиашаз тәәантдәы ишьтыприт. Саатк анаат, хантәаз хәа хамбазакәа, ахышә аатын, хты-тразы апырфы днахпызеит.

Ахышә акны аескалатор ааиуан. Уака җ-кәардә татак ыкәчапан икатан. Апырфы шәтәа хәа инахирбеит. Акәар-дәкәа хшынарыкәтәаз еипш, аескалатор хаманы аҗына-нахеит. Минуткгыы мтыцкәа, кабинет дук акны хнаганы, астал иаадгыланы, хкәардкәа аангылт. Акабинет акны аилацәажәара мәапысуан.

– Чагә, уххь згеит, – ихәан, днахзыпшит Ахантәафы. – Сара макьана сҗыцуп, абри акнытә бжәагарак сзууп хәа усыраапсеит. Абра, иубоит, итәоуп анапхгащәа хадакәа... Икалаз уи ауп, хтәыла кәакькәа ркны шьюуы-шьюук уб-риакара апара рацәаны иртәахуа иалагеит, ахәынтқарра ианыпшыртә акынза. Рхынхәышьас иамоузеи абриакара итәахны ирымоу апара?

– Хатыр зкәыстко суащсыцкьа, – ихәан, даацәажәеит Чагә, – хәышыкәса рахьтә знык апара ацшшәы шәыпсах-лароуп. Уи цәгьазар, қбаад царас ишәымоу зеггы реги-страция рзыжәулароуп, шәахәа чыдала адырга рынтданы. Аәбатәи ашыкәсаз дырга змам апара шәыдшәымкылан, нас ицәыррымгар иабацари.

Ахантәафы инанитцеит.

– Хара ххәынтқарра – дгьылбжәахоуп. Азиаскәа рацәа-ны ихәмоуп, итбаазам, аха итәулақәоуп. Урт роуп еима-дагас, еидара мәангага мәасы хазхәапшуа. Аха шыкәсык аәнутқа хагбакәа зымныкәо иалагоит, избанзар абыл-тәы нтәоит, тәабыргны азгәыцә аблышьа, былтәыс ахар-хәашьа хтарауаа итыртәаит, аха уи шәартоуп, егьырт ахәынтқаррақәагы ус иалагар – Адгьыл акны Азы хцәыз-уеит. Ихәбжьугозеи, Чагә?

– Тагалан арас ахъаауа ахэкэа шэймоуп, икылышэ-тээр, абылтэы злышэхуа ыттытыроуп. Анафсан, шэа ишэймоуп азфымцастанциакэа рацэаны. Шэзиаскэа електрификация рзуны, шэыцбакэа афымцамоторкэа рыкэ-шэыргыл.

– Ахантэафы инанитцеит.

– Акыр шыкэса тцеит хара хтехника абжакы аус амузо ихацэгылоуижьтеи. Изыхкэо – рыхэтакэа ахыцтэтцэо, иахыпечеуа ауп. Цсыхэас иамоузеи?

– Сара иахынзаздыруа, шэарт ашыц бна шэймоуп. Адыр атыцан ашлак зыртэо, настгы убарт ацыраз ама-ден баапс рызто зеггы шэаалаган ашыццкарахь ииажэга. Ашыц иалху ахэтакэа шэара шэцыр ааста игэгэахон.

Ахантэафы дааччан, инанитцеит.

– Ашыц ахшыаара шэтахымзар, – ихэеит Чагэ, – асаан, афарфор хэа изышьтоу, ашылеипш иаахыхны афымцал-шара ду налатдан хэрхын жьахэа дула зака ишэзыргэгэо ишэкэар – апресс азыжэур – адыр аткысггы игэгэахоит. Апресс азураан адгылтэ мхылдыз апырхагамхо ишэзы-катцар, итцеггы игэгэахоит.

Ахантэафы инанитцеит, уи сарггы сгэы азфон хэа нац-таны.

– Акоопхэхэхэтраз хускэа еeim. Ацъармыкыаф рыхэ-кэа иаха илакэуп, хкоопхэаахэтра адэкъанкэа ркны ааста, – Ахантэафы Чагэ днеизыцшит.

– Икэыжэга, – ихэеит Чагэ. – Ахэынтнхамфакеи, анап-лаккэеи, ахазхатэкеи, афирматэ дэкъанкэеи аашэыр-ты... Ахшыф зтцоу афыцапшьгаракэа шэырцэымшэан...

Ахантэафы даахэыцын, инанитцеит.

– Хкытакэеи хакалакыкэеи 50–60 километр рыбжьоуп. Ашэыри аутратыхи бжафык акалакы ахь ирызкылымгакэа атыц акны ирцэыпхастахоит. Ишцахапсыхэоу?

– Аингалара знапы иану аингалафцэа абакоу? – дтцаит Чагэ.

– Ма иртахым, ма ирзыкэтом...

– Ус акөзар, ақытақәа ркны ашәыр-утратыхтә цьармы-кәа хәычқәа еиґышәкаа. Аахәаф дымнеир са избап, имариангы иоуеит.

Ахантәафы инанитцеит.

– Шәара шәтәала, афатә-ажәтә рацәаны акаларазы иатахузеи?

– Адгьыл азын шәзеипшроузеи?

– Зака утаху ыкоуп.

– Анхафицәахьтґеикуаз, атракторхәычықәыргылатәуп. Анхаф изын – амотор хәыч, шәара шәзын – амотор ду.

Ахантәафы даахәыцын, инанитцеит.

– Ацентр ахь инеиуа иалагеит икаттам катцоушәа зхәо аихшьаалақәа. Аалытц ыкоушәа апара еикәдыршо ақынза икылсит. Абри иахкьаны хтәылаґ егыкәмкәа ицәхәит...

– Акыр цуоу ас иалагеижьтґеи? – дтәаит Чагә.

– 1949шықәсараахыс, – Ахантәафы итәаздәарылапшит. – Атцыхәтәаны еилкаахеит азәырфы ахәынтқарра ажәара ишаґыз, ажәлар рцьыба рнапы штыршыуаз. Убас еипш ишәартахеит, ажәлар хазы игылоу ақынза. Абри акәын изыцәшәоз ақәыґацәаґы. Цсыхәас иаман иубозеи? – Ахантәафы Чагә дкылкаан днаихәапшит.

Атакс хәа Чагә тәка ицәытцаґылаз импортфел ааиртын, хьтәы тацкәым дук аатиган, иапхәа астал инықәтцаны, Ахантәафы днеизыпшит.

Амтц цыруазар иуахаратәы иаакалт.

Ахантәаф иахь санаанапш, сцәа сынтзызеит: дбырзатә бакаханы амармалташь сақә дықәгылан. Ахьтәы тацкәым дугьы убрака иаласан. Абырза ашәахәа капшьқәа акабинет еилаарцыруа икартон.

– Чагә, упши, ани дбакахеит!.. – схәеит сгачамкны. Чагә даапышәырччан, егырт итәаз ихы нарықәкны ина-сирбеит. Саргы санынарыхәапш, азә ида, зегьы акаска еикәатцәа жәпақәа рхалахьан. Аха нас акаскақәа амца на-рыцралан, изхазгы даргы блит, рыгагақәа роуп иаанхаз.

– Чагә, Чагә!!! – сыхәхәеит сара.

Абриаамтаз азә сыжәаф дшынас-насыз ааснырит:

– Уара уцәоуп, Чагә зизәутуазеи?! – ихәан, ирдуны дна-сатцааит. Уи сашьа ихәычы иакәын. Саргыы саапшит, – ихәан, Валери иажәабжь даалгеит.

– Уаб Кышьяуардгыы дажәабжьхәаф бзиан, – ихәеит Селах. – Афбатәи ажәабжь дарбану ихазхәо?!

1970

АБЗА-ЦСҚӘА

Кәынтқал Ѓьаргәал-ипа аусураҕы икабинет аҕны Астол дахатәан. Акыркырхәа ател атцәтцәа иасит, аха иара атрубка шытымхкәан, илапш кыдхалан ашә ахы дыпшуан. Абриаамтаз ашә ааимцааны, лыпшшәы лхыгга, амазаныкәгаф пхәызба даафнашылт.

– Атрубка шытышәхырц иахәоит, – лхәан, днықәтцәиааит. Кәынтқал атрубка аакәихит.

– Сзырфәеит, уарбану?!

– Кәынтқал Ѓьаргәал-ипа уоума ари?

– Иутахузеи? Сзырфәеит...

– Абра, Елыр ауахәамаҕ, уабхәа дыпсны дышьтоуп, дгатәуп, – ихәан, иасуаз атрубка нықәитцәит.

«Егьаф сыцәгәаахьейт, ари азә цас исиуейт, сабхәа ауахәамаҕ иусхәыз», – ааигәахән, Кәынтқал Ѓьаргәал-ипагы атрубка наҕ инықәижьит, иасыз игәы изыпжәо.

Саатбжак аҕара аатцхьан еипш, ател атцәтцәа еитасхит. Кәынтқал Ѓьаргәал-ипагыы иаакәихит.

– Кәынтқал Ѓьаргәал-ипа уоума?

– Аиеи...

– Уантәи хә-минутк рыла уаф машьынала дааиуейт, иҕалеи, аҕсы уажәыгь ара дышьтоупеи?..

– Сабхәа уахь днеизом, баба, уахь, уцан иужьац жьала, уарбану амш зго?!

– Амш шпазгои, уиаахыс аусхәартаҕ сцан, саахьейт... Иара ара дкажьуп...

– Убра судгыландаз, уаха схэомызт!.. Уи уахь днеизом, сымхэеи, уахь!.. Уарбан хеилагоу ихэмаруа?! – Кэынтал иабхэа сыпсылмануп хэа ихэо иахахьан.

– Еицээзгыы сыкэнагон, санузас... Утахызаргь думган, абра абаагэара дыпсны даважьуп, азэггы дибазом... Изхыччо са сакэзам, уара уоуп... Уагьапсуаны, уажэыгь убыбза убра утэоуп утыцае!.. – иасуаз атрубка ныкэижыит.

Кэынталгыы уаха ахэара дахьымзаст, игэы пжэо, иаргыы атрубка ныкуижыит.

Жэабака минут аатцуаны, Кэынтал имашьынаныкэцао апсы дихагылан. Цкьа данихэапш, днеин амашьына иамаз ател атрубка аашьтихын дасит:

– Кэынтал Гьаргэал-ица, ари иара иоуп, хэчыкгыы аффы имоушэа збоит, ишцакахтцои?..

Саатбжакгыы цкьа имтцит, зеггы ршьапы икэгылан. Кэынтал Гьаргэал-ица иабхэа Агьанаба Дахэ ахэшэ-тэыртае днаган спиртла ихэшэыркра иафын. Иара адэны дахьгылаз икэагта ивагылан изахан инеиз апатазкэа, рмашьынакэа хазы ицшын.

– Кэынтал Гьаргэалович, шышэка ыкоуп, абри са сыхьзала... – ихэан, днаидгылан ицыба интэитцеит афартакэа реихабы.

– Иазнауааз... – ихэеит атакс Кэынталгыы.

– Абригыы убриакароуп, сыхьзала... – ихэан, Кэынтал ицыба интэитцеит ажэыртакэа реихабы.

– Иабатахыз... – ихэеит Кэынталгыы.

– Сыхьзала, абригыы шышэ... – ихэеит ахэхэартакэа реихабы.

– Иатахымызт...

– Абригыы шышэ, сыхьзала... – ихэеит аёасыртакэа реихабы.

– Уакэымтцуаз...

– Шышэ, сыхьзала... – ихэеит амхыртакэа реихабы.

– Итабуп!..

– Шышэ...

– Итабуп!

– Ғышә...

– Итабуп!

– Ғышә...

Абас иңыба зқыи ғышә маат татцаны, еитдағәғә, агәыр-
џацәғә рыманы, иааивағылт.

Аңбажәлар рыбазаратә матцура аихабы ахьатә кәыба
кылырқба иааиган, амашына иштәз иааирғылт. Ускан уи
хышә маат иапсан, жәык алааухәон.

Рацәак мыртцыкәа Ағыанаба Дахә рыцха, быбыцк икә-
мыртәо, дганы ионы дныкәартцеит.

– Унан, исамхәазакәа дабацаз, икаитцозиз, иахзиузеи?!.

– лхәагәышыеит ицхәысгыи. Аоны иареи лареи ракәын
иахзазгыи.

Апсуала ишубац, агәылацәа еизеит, атәуара-ахьра
зхәаз еипш. Ус, Кәынцал ицха, Акәа аус луеит, лусурахь
ател иасзаарын, автобус азна ләызцәа лыцны, лыгешьуа
ашта даакәыргалт.

Такәгы аатцит, аха атәуара еихымсыңыцызт, ицшызар,
агәашә нтытц втобуск аангылан, азәгы дылтқбан, дыџ-
уама ухәо, иґааихеит. Илаихәапшызар – абар Дахә дахьы-
коу!... – иґы акын, дызцәажәом.

Зегы шьханцсылан, ирура иакәымшәо иаағылт.
Иара дышиашаз апсы дахьыкәыз длеихаххит – абар
акаамет! – ихата дыцсны дыкәуп! Ипатцакәа харшала,
изиацккәа цырцыруа, ишәйтцало иблуза цәиатцәаза,
ахәынцәра еикәатцәа дуқәа аґаны, ихцәы артәашьа,
ихы-иґы, иоура-итбаара... Даахынхәын: – Макьана сы-
коуп, саргыи цқба агәра згом, аха!.. – ихәан, даарыла-
ғылт.

Ғәыргъарахеит, ицсны икәыз дабакоу, дырхаштит, зегь,
хатцара дук кәзтцәз иеипш, Дахәтцәкба икәшеит.

Ғышә-ґышә зшәаз неины Кәынцал идныхәалара
иаґын, даґашьоукгыи уи ицхәыс анцәа иңбашьоуп хәа
лархәон.

– Арахь ддэылжэга, арахь! – рхэан, аңсы ддэылган ага-нахь днадыргылт.

Фышэ-фышэ зшэаз, аңсы иааигэашэа хазы иахьгылаз, руазэк инытцакны дааңэажэан:

– Уара, ани иахтэз, шыта ихэахэдахеит, жэдыруама, иутэз ирхынхэзом, – ихэан, ҕааитит.

– Баша азы иахтеит.

– Даға фышэ-фышэ шэырхиала, уашьтан азы...

– Дымңсзакэа, деитаргааит, иззахшэаз ихата аа дахь-кажбу... дызустада...

– Дышьтышэх, уара, наҕ, дышьтышэх! Ара дықэыргылан хихэаңшуама, ахэшэтэырта аңсышьтатцартахь дыжэга!.. – шыоукы инарыдитцеит Кэынцал Ғьаргэал-ица.

Абри аамтэз абра иҕалеит зегь зыршанхалаз аңа-шьатэы:

– Шэаангыли, уара шэаангыл!.. – ихэан, аңсы дыфхықэтэалеит. – Сара Дахэ сакэзам, Дахэ Аправление далоуп, са сколнхафуп, аратэзам, – нареихэан, дэарылаңшит. – Абарт исцэыргахьоу стэы сырхынхэырц ауп абас зыҕастца, урт шыта уаф дрыхэом, уаха исызрымымхит, иңашэымшьан, – ихэан, фышэ-фышэ зшэаз, инапы нарықэкны, аңсы дэагылеит. Нас, иахэызба тгэыңэаан, Кэынцал Ғьаргэал-ица иахь дытрысны иҕынеихеит:

– Спарақэа ааг, спарақэа, аңаахыхөцэа иузеизыргаз, изтэу шэа шэакэзам, са соуп!..

– Шэанаңьалбеит, ари дыхэшэыркны дҕахамтэз, иңсы златалазеи?! – ҕааитит ашанхалара иоунашьтыз, фышэ зшэаз руазэк.

– Аа, дышэкы, дышэкы! – ихэан, дыхэхэеит Кэынцал дахьгылаз, ишьтахьҕагь днатрысит...

Кэынцал ихэхэабжыы данаанарңш, икэардэ тата ибҕа атан, идоуеишэа хэхэа ду дахатэаны икабинет аҕны дыңэан. Асаат фба каларц егьагмызт.

АҚҒАЗАП

А дунеи аґны, ишыжәдыруа еипш, зегы ғәәарак-ґәәарак рымоуп – аирагы, ашәрагы, ацсрагы. Изхысхәауа, пшынфажәижәба шықәса зхытүаз Кача иаамта анааи, иааикәшәан дыпсит. Уи уеизгы-уеизгы устәґба омазакгы нимтцит, аха пшынфажәижәбагы мачзам, настгы ацсышыа бзиа иоуит, дымгәаккәа. Иара Качац рапхыа Тамшь дынхон. Анкыа иаакәаз дреиуан азы акәхап, Хесраиа ижәлан. Тамшь дызхатәаз ипхәыс данцсы, ыцыа ацацәагы иман, атаацәарақәагы иала-лахьан, аха шәара ара шәыказ ихәан, дцаны Члоу пхәы-сеибак дылхатәеит, шықәсы хынфажәижәба рахь шыта дшынапшуазгы.

Саргы Тамшь сынхоит азы, Качац данцсы, ашәацхәаф дсыртәит. Ари 1956 шықәса тагалан азоуп. Ускан уажәеипш амашынақәа абаказ, Тамшь ақыта инхоз ххы ааилахкын, аидарамфангага-такси хәа аборт змаз амашына дуқәа ыґан, ак аалфәаны, ҳазымкыхуа ҳаивтаґәґәа ҳлақәгылан, ацсыжра аґены Члоуґа ҳдеит. Члоуи Тамшыи омазакгы рыбжәам, абас фажәаґа километр ркынзоуп, аха амфәқәа ґеимызт, атаххәа иантаслак, атаз-чазхәа хшынеидаҳалоз, Члоу ҳанкылсит.

Хтәыуаны ҳанаагылақәа, артәафгы, стәом зхәо зәыр дґалар, дизытґыарашәа:

– Ахы, ҳаилашәмырхан, акака нхышәтәал! – ихәан, днаҳапызеит.

– Уажәоуп хтәыуан ҳанаакәтц... – схәан, снейзыпшит. – Уажәоуп, аха шәтәа! Уажә шәтәаргы уашьтан шәтәаргы дара ракәзами? Ғаилашәмырхан!.. – ихәан, иаардуны, ипатца хыбжа-ґыбжаза исаны, илымҳақәа ґыґацшыааха, исхәаз игәампхазо днасәапшит. Ғаргы аґәырқхәа ҳаи-шьталаны анапызәзәартахь ҳынаххейт.

– Абра иахыа, Качац нарцәымфә бзиа иоунда згәахәуа, шәмыццакын!.. Абри ишәымтґагылоу афы, санцсуазы

хәа, инапала итәйтәаз ауп... Җышыкәса зхытца җуп, шә-
пхалк ыкоуп... Зака шәзыжәуа иара изы исабапхоит...
– ихәан, ханынадыртәа, ашьаца аихабы, ибжы хтаны,
апшәмацәа рыхызала хәа, даацәажәеит. Аригы илым-
хақәа җыкапшыаауп, измаанузеи аасгәахәт сара, сахы-
хәапшуаз.

Аишәа атә иубац, ачаитәца дукәа җыц иангәарлаз
акәын, акака ыжәны иныкәхаргылеит. Абри схәонатцы,
сызлымхак ааҗшааит. Хәит, иуеипсхә схәап, дарбану уажә
ара сырцәо егыиуа сызбахә ыршо изманы идәыкәу аас-
гәахәт сахтәаз. Аха ари слымха иканатцо змаануо хәа ма-
кыана кыр здыруама.

Ус даеа акака аашытаххын, убригы ыжәны иныкәсыр-
гылеит – адыркыхәа егыи слымхагы амца җахкәеит.

– Аа, уанацәалбеит, қызацуп ари, уаха умжәын, хан-
нартәоит!.. – схәан, исыватәаз, тамшытәык, Хынтыкә хәа,
снеицәхасшәа, илымха сынтахәытхәытит.

– Уаха назтахым җуп, аҗынкылара уахәапши!.. Абри
уара ирласны агыларақәа удыруеит... – ихәан, исхәаз
игәампхацәакәа днасҗапшит. Сара мацк саатәашәа, уаха
ымжәкәа сҗагылан, снеины ацар сҗарылагылеит. Сахы-
напшы-аапшуа, хапхәа идыртәахәоу ракәхап, рлымхақәа
капшы-капшыза, амца рҗықәланы икоу ауаа збоит, егь-
маццәам. Иаууеи, иахәа ара амбатә каларц икоуп... Сара
слымхақәагы ирыцшроу сеидроу сгәахәуеит сахыгылоу.
Ахыцпапыр еипш сыбаҗ сцәыласханы, снапрындаз сгәа-
хәуоуп сышгылоугы. Нас нак ихысҗып сгәахәын, татынк
аатызган амца насыркит.

Уажә исхәар, ихашәтцару сыздыруам акәымзар, убри
аены абри аҗы назҗакәаз зегы аахәнатцәеит, ахәса ир-
заарыгза. Дара апшәмацәа рхатақәагы ирылсит. Качац
уака җыцәа апапсацәа иман, харантә иааз асасцәа мац-
җымызт, итабуп хәа рахәан акы инаҗымхәар ауазма, урт-
гы җәгәала ирҗыкәылт.

Агәакыацәа атыхәтәантәи тәуара рықәлара ааигәа-
хон. Снапшызар, аштә ақәыцаанда ду акәыршан, аганахә

агәашә хәычы аґаны, абри ааиртын азәы дынтытцит. Ишьтахь алоуп сызлеихыпшыз, ишьнел хәхәаза, ини-мырпшырц даґын, аха дшашьыз ґашьомызт. Хынтыкә иакәызшәа збан, наґ хлаґьаран, дыбґалар хәа сшәаны, иааргәґәаны снейшьталт. Иара дахьынтытыз, харак дцазшәа ибазар акәхап, аґы иаргәаґны иказ, даахьын, аанда днавагылан, ани азкатәара мыжда азын иеааирмазеит... Аха, наараны илашьтымзи, данаазаза-маза, ишьнел акалт алазара дақәцалоу ишыґкалах здырхуада, дыхбыкьын, дынцәытцакьакеит. Избаны ихьаз даґа чқәынаки сареи хлеихаххын, дґахаргылеит.

– Акыр стәхны акәыз цьышәшьома?... Ара шәаин скашәыжыт... Ишәтахузеи?! – ихәан, дгәаан иеыґахамжәан, ашта дынталеит.

Ак ґамлазашәа, харгыы хәахынхәын хшааиуаз, снапшызар, акәаскьа абартца итәтәаны апсмузыка азырхәоз ааилаґґит, азәгы дыпан ахухәа абыркьыл днахууаан дшааиуаз, зыхґа зыххны азазы аатцра итґагылаз ауалыр ду аатирцәажәеит. Саргыы сааласын, иґалазеи хәа, абартца сґадххит.

– Масариа ихы еилагеит!.. – ихәеит аатцраґ ауалыр итапалаз, азцсы ихьыкәкәа дтытцны дахьгылаз.

– Масариоу Хәасариоу сыздыруам, аха изутәыз здыруан, – ихәеит дґыґацшьяаза гәылакгы арирахь. Анирахь Масариа Саса хәа Тамшь атдыхәантәык амузыка рхәаґцәа ааимшьыр ада дхәартамкәа шьюуы деимырхха дыркуп.

Иґалаз уи ауп, амузыкархәаґцәа руазәи Сасеи агәынчыхь рыбжьазаап, рбызшәала еицәхауа иааиланагалан, уггы иашьхьан, уиггы анырзацла, Саса иахәызба тыхны дьтґкьеит. Амузыкархәаґ абыкь икын, ирхәхәа илымґанитцан, дыцеит. Абыкь, ашақә иасуа ишлеиуаз, Саса инапы илаахан, иахәызбагы леимкәытцнаркьан ауаа иґарылахаит. Ахәызба азәы иаапхьеикит. Сасагы илақәа ґәбарза даанхеит.

Саса атґьарақәагы идыруан, уажә дызбазма:

– Ҳаи, ура, абнахь хэычык хэызба дук цырцыруа
икны агәашә дытҕаны дыҕны дцеит!.. – сҕәан, уахь
инахызгеит.

– Уи беркыил иахырцан погур анаҗеит, аха хузба ызит,
– ихәеит Саса саниба, иҗааикәкны.

– Уара ари ацсракэа ркны ус еилеиго дыказам, са дыздыруеит, «дхазыноуп»... – схэан, деимырхха дызкыз сыла надсырбеит. Иаргыы, дааурышьтын, ахэычы дцеит хэа ахысхэаз ахь дхарахадшуа иеынеихеит...

Апсы ишьтыхра аамта ааигәахон. Ишаабц, агәакьацәа
ықәланы атцәуара иалагәит. Атцыхәтәан иаақәлаз аоыцәа
ирышьтархх Хынтыкәгы иеынеихейт.

Арт ашыңа тѳыуан ианаагъежъ, апсы ихагыланы «аешра» иафыз Хынтыкѳгы урт дрыхъзарц даакѳтѳиауан еипш, ишыкалах сеидроу, асаара ишытасуаз ишынел акалт деитаѳпалазар акѳхап, хыла, варалашѳа, акѳыба аѳѳа длеи дласын, иѳахыѳкъааны, иаархѳны, игѳаѳаза, аѳѳа ахътѳаз иѳарылейтеит.

Арт итдәуыз Качач Тамшь инижъыз ипацәа ракәын, Хынтыкәгы Тамшьтәын, кәышкәак ракәзаап, ха хауп изхароу, хинкәеит рхәан, даашьтырхит. Аха иара дара убартгы афы рфыкәланы ишыкәз убон. Изакаәызеи, уара, иаажәыз – қызаапума хәа шыоукгы инцәытдакны еизтаауан.

Атцыхэтэан акэыбагы аха нахатцаны, ацсы дыш-
тырхын, ашта агэа днаган дныкэдыргылан, ацбаргы
рацэан, иакэшан еикэагта иаагылт. Ажэа зхэода, ура-
сара рхэан, атыцантэикэа, афы рылсзоу, уаф даныкамла,
Тамшынтэ иааз Братоу Кэтат, илсны дшыказгы, икэ-
дыршэит. Уи уаф кыфын, аха ишырхэо еипш, пхалк азна
афы ижэуан, ажэа бзиагы иеан.

Кэтат апшыбышап икэгылаз акэыба днеин даннадгыла, дахымхэхэазт, иеапхьа нактсэи игылаз дрымбазо даатцэхит. Тагаланын, аха ыынла ишоуран, апсгы мчыбжь наькак инеиханы дыккан, убри акнытэ аены акэыба ахва ахыхны икэургылартэ икамлеит. Ускан напылакаттаратэ

аҕаардә пшыркцакәа ныҕәргон, ак аарган иҫадыргылан, Кәтат даашытыхны днаган днықәдыргылеит – ажәахәара данакәшахатха, ҕабаа идырбозма, акыс ишыапгы хәычык ихыуан.

Кәтат, ицәажәашыала, сан лыпсаныс, саб ипсаныс ихәан, иажәа хәо дышнеиуаз, «Качач Тамшътәи ичкәынцәа уахь дыргарц рҕахуп, аха...» хәа, налеитцан, даатгылашәагыы ныкаитцеит.

– Еикәшахатымхазаци, мшәан, дахыыржуа?! – инцәытцакны азәы ибжыы аагеит.

– Ибзиоуп, Кәтат, иара уахь дыргааит, дара шыта ара иахьпахказ иаажып!.. – ихәан, афы злысыз азәы ааң-ааң-хәа ҕааиттит, чароу цсроу узымдырыртә еипш аччарагыы аакәлеит. Аха нас, Кәтат иихәарызеишь хәа изыпшуа, иаа-тынчрахеит.

Кәтат иеипш ацәажәа ари даҕанакуа иказма: «Ибзиоуп, дад, рапхыа дара афы иахаршыып, нас иаажып...» – ихәан, атак ныкеитцеит. Абригь ихәеит, афы иашыыз афы уашыуп хәа маанала ишииеихәаз ргәацхазар акәхап, еизарак аҕны стәоума, анацъалбеит, ааугәахәыртә агәақхәа анапеинкыара кәлеит, артист дук дыржуашәа... – афы ухәеит хәа, иканамтцозеи.

Иазуухуазеи, Кәтат иажәа даналга ашытахь, акәыба астал икәырган, иатцалан идәықәлеит. Ахи атцыхәеи ҕыцъа-ҕыцъа ракәымкәа, акырта рибамто ирыман ишлеиуаз, апсыжрахь ачаирта иалсны ицатәын, раджыа-рала мацк инаскыахыан, ахы иатцагылаз азәы ачықь акәу акы длахкыашан, акәыба амаа леимпыткыаны игәы ҕарха араджыара длыбжыахит. Акәыбагыы ах-а лахкыан, абриоуп иуқәнагоу ахәозшәа, ишлеиуаз, дгылаанза иҕеихацеит. Амашәыр – машәыруп, аха ижәны икоу амашәыр дақәшәар, иара ихарахоит. Ас аны-кала, акәыба хбыкыын апсы дылткыан, ҕыцха нада-аада арад далахаит.

Хаи-чеи харган, шыоук апсы хҕеихаххит, шыоук уи ачаиҕыхра уажә «далазыргаз» егыи «апсы» хҕеихаххит,

харггы омак ҳазлеиғьыз ҳәа иҕази, аха... «Ачаиҕыхра бзиа ибон, шәаангыл зны, далацшааит! Сабацуп!» – ихәеит азәггы.

Қаҷаҷ рыцҳа, дҳацәкаҳазарггы, даашьтаххын дганы даажит, ҳарггы еицқәаз, ҳмашьына хаккала ҳнақәлан, аф-ныҕа ҳцеит.

Тамшь ҳанней, Хынтыҕәи сареи ҳаимфалацәан, пытк ҳцахьаны еипш, избаз удыруама ҳәа даацәажәеит, ибз аҕәаҕәа цтәоушәоуп ишихәоггы.

– Ыҕ?... – сҳәан, снейзыцшит.

– Чдоу амашьына ҳахьақәлоз адәы алхәыпраҕе алқәа ахьгылаз умбей?..

– Аиеи, ируей?!

– Убарт рааигәа арасраҕе Саса дыцсны акәиы дтажын...

– Ишца ура?! Уеилаҕама?! Дыцәазтггы?..

– Ихәда абжы газомызтеи...

– Нас уажәраанза изсоумхәеи?!

– Иабауасхәоз, сузгәаан сыҕан, ани агәашә нтытц шәсы-шьталан шәнеин шәсыгәтасны сахькашәыжьыз... Аха абасоуп избаз ҳәа ҳмашьынаныҕәцаф иасхәеит.

– Димбазеи, ура, нас днеины?!

– Дышцеимбей!..

– Нас иихәеи?

– Дахьатәиз аниасхәа, дыцәазаргь, дыцсызаргь уа ды-каз, дызлааз ала дцалааит, ихәеит.

– Дааҕап ҳәа иоумхәазеи?

– Ари фба-фба ҳәызба ныҕәиҕоит ҳәа амузыкархәафцәа афын, ирузом, амашьына ицақәлом, машәырк ҳцәыҕаи-цтоит, ихәан, имуит, азәггы иоумхәан, ихәеит.

– Ауафы акәиы дыштажьыз ҳааит... Ибзиоуп, уи амашьынаныҕәцаф ус ихәазааит, аха ура иухы?!

– Сарггы сыцсымзи!.. – Уажәы?..

– Уажә амашьына санаҕьа, сыцсы тамлеи!..

– Ура, ура уахьаҕу, исгәалашәоит, айбашьраан аҕа-биақәа ржуан, кәиу табиоу дызтаиаз?

– Табиоу сыздыруам, аха уаатымхәхәартә итцаулоуп...

– Атабаи дталар акэын хэа, афронт акны дыкамзи... Уа дтаиаз!..

Абас хашцэажэоз, Хынтыкэи сареи хааицрытцын ҳафныкақэа ҳдеит.

Адыршаёны Амра ытцхахахьан, аусҳэартахь сышнеиуаз, снапшызар – абар Саса дыткба дахьаауа!

– Уара, иаха узлааз?.. – сҳэан, данаасцыла акгы сзымдырзошэа, снаиазтцааит. Сахьихэацшуа, икбаё цэаакза, алватцэ ахылззуа, дахьыцэаз акэиы атца цэаакызар акэхарын, иалымсуаз.

– Сара иаха шэапухьагы победальа иаахьан!.. – ихэан, даацэажэеит.

– Нас ари укбаё азқэа ас изырцэааки, алватцэ ахылззуа?! – инеисырбеит.

– Хох!.. – ихэан, иааицёымгхеит.

Ауха Амза ыкан, ахьтагы аёан, данаапш шыапыла ддэықэлазар акэхап. Хаи арыжэтэ мыжда, иунамыркатцо егыкам сгэахэуа снейпыртцит...

Уажэ абри зхысхэаауа уиоуп, ышэ-хышэ шықэса рышьтахь зыцсы таз ҳабдуцэа азэы убри ҳаиныхра далацшызтгы, ранацалбеит, абарт зустцэада, иапсацэоу тэитэыхцэас ихамаз ракэу хэа дазхэыцыртэ акынза икан. Избан ухэар, анкьаза апсацэа аиныхра картдомызт. Хара уажэы аиныхраёы ахтэалара хэа ахьзтцаны ҳазёу афыжэрақэа ускантэи аамтаз икоутцар, афы рёоутэаз акара еипшны ихымзгын. Ацсы дшыкёоу афы жэуа... иара ус уазхэыцыргы... Даёакуп, ашықэс антцлак апсхэра. Убаскан акэын ажэытэан ианхыртэалоз, акэацгы анырфоз.

Аиныхра иахьа апсгы имыхэо, абзагы ихыртэаганы абас икалеит, иакэхьтэуп...

Абри афыза ажэабж сеихэеит алафхэаф Шьотэ Ашхангьри-ица Быжьныи, ёнак зны адэыцба кьаё акны ҳахьеикэшэаз. Адэыцба ҳналбаан Акэа ханналагыла: «Ушьапы ухьуашэа збоит, Шьотэ, икалазеи?» – сҳэан, снаиазтцааит. «Ёе, Заурхеит, рацэак исхэақэом акэымзар, саргы убаскан Цлоу шыамхыла цьара убра самыскэа сыкам,

адырдха шэан, уажэ ацъыка канатцеит, аелектрофорец хэа
изеу афымчалакэ иасыркырц ахақымцэа рахь саауеит,
жэафантэ сааны иасыркыроуп... Хара цкъа хазхэыцуам
убарт аиныхрақэа ркны иаажэуа афырзқэа нақ-нақ
хгэабзиара зака иазеицэоу... Качач ифы иеитаз закэу иа-
хьаггы азэггы издырзом... Хай, ипсата бзиахааит, Качач,
ускан хашпаниртцэаз!» – ихэан, бзиала хэа, ифеинеихеит.

1984

АШӘЫ ШӘАРАХ ИИБАЗ

Енак зны шэарыцара Чагьам схытцны сцеит.
Ари сарцысымтазоуп, акы сацэшэап хэа сыгэ-
ггы итазам. Сапхьа бахэык ыкан, шта цшзак иахагы-
ланы, ашыапаны азага аауа. Ашэарах абри азтэтцэы
ахьалтцуаз инеины иржэуан, идырбзон, сарггы сызхафо
стэаз убри акэын. Ус шыпшыз, азэ абахэ аафс итцхэхэоз
ахахэ ду даавтцит. Ари са сеипш даеазэггы дахафазаап
хэа саацэырцын ишка сфынаскеит, дызушту еилыскаарц.
Санизааигэаха, уа зыпсраахьоуузыпшуп хэа, ирдуцаамкэа
сыбжыы найкэсыргеит. Иарггы са сахь даахьапшит. Аха
избази, убриоуп иухэаша! – илахь агэтатцэкьа икэазны аб-
ла капшь изтан, зынзаггы икапшьымызт, абцъар хэа акы
икны сымбеит.

Ус сгэы иаанагеит, исхэо ари усггы иахауам, дсыз-
хэынчар, инапкэа бгазала ифеахэаны дганы цыгьардаа
дыдсырбап хэа. Абригь сгэы иаатаскит, сыпшызар ихэым-
пылза ца хэычык иакараны ашта акы ыкэгылоуп, икэ-
гылазам ус иныккыкысуама ухэаратэы раки-заки ракара
иоаханы иалакнахауп. Убас иказ даеазэггы убра даацэыр-
тцит, исзымдыруаз ак кны, сышка иааирхазшэа усггы збе-
ит... Уаха акггы сгэалашэом... Санаалтц, сыхэхэаза сианы
сыцэоуп – сышдырцэаз еилыскааит...

Сѡагылан сышиашаз аѡныка сааит. Ара сахъааиз азны-
каз исымхѡеит, аха нас изасхѡазгъы Шѡарах деилапсеит
хѡа рылартцарц иалагеит. Амала азѡ затѡык – Чагъам
инхоз Абыхѡ Шъааб – ус ихѡеит, уажѡ уи деилапсеит
шѡхѡозар, саргъы убас избыхѡу ак шѡасхѡап хѡа акѡын,
са сзынгъы деилапсеит шѡхѡозар акѡхап, ус иказааит,
уаѡгъы иасхѡом, имхѡакѡа иахтѡахлар, ус хаиазаауеит,
иаххѡалар, иудыруазеи иахзымдыруа маза дук ашка ихъа-
нарцшуа зѡыр дкаларгъы хѡа.

Абри аѡыза ихтыс сеихѡеит сабду ашѡы Шѡарах Цъгъар-
да 1958 шыкѡса нанхѡа мза 3 азы Чатѡ Чагѡ иажѡабжъкѡа
кридыруазар ианыстѡоит хѡа сахънеиз. Узѡугъы бзиоуп
ихѡан, уртгъы ѡбака сеихѡеит, усгъы нацитѡеит, ари аду-
неи иагъа маза амоуп, Адгъылгъы харгъы алапш ххуп, ак
амацарагъ акѡымкѡа, уара, шыта уарцысуп, 16 шыкѡса
ухытѡеит, иудыруазааит, улапш тдыз хѡа. Урт ус рылапш
заххузеи анысхѡа, ахъчагъ ирахѡ илапш рхыми, дара раас-
та хара макъана ус хаказар акѡхап, абри Адгъыл акны ауа-
ѡы дахъкылнаго аабоит хѡа иаѡызар калап, ажѡытѡзан зак
иназоз, рак иказ, тлак иакараз ауаагъ ыкѡлахѡеит рхѡон,
апхѡыс дхатѡахо абас ала зѡеитазкѡѡозгъы зны икан хѡа
усгъы ацыртѡон хабаѡѡа, зегъ рымѡасшыа аказы игѡеи-
тѡзар сгѡахѡеит. Иаххылапшхѡу, ихѡеит. Шѡарах шыха-
тѡыла дшѡарыцаѡын, дныкѡаѡын. Уажѡ ара уеизгъы-уе-
изгъы иѡѡырган ахѡара атахымзаргъ, иагъцыгѡхымкѡа,
иагълахъымкѡа, рыбжъаратѡ хы зхагылаз агѡылшыапгъы
ибахъан, урт рѡызѡѡа алакѡкѡа ркны мацара акѡымкѡа,
ахапкѡа иахърымоу иахъагъы икоуп, аха уи ѡа жѡабжъуп.
Сара усазтѡауазар, иахазымтѡо иаимтѡалааит, икоу мыш-
кы зны иѡѡыртѡеит. Икоу шыкоу аадырлар еигъуп, ианеи-
ѡѡоугъы убап, аха – досу дзеипшроу еипш.

Шѡарах зыблагѡ капшыыз ѡазѡгъы дибахъан, ха дхаи-
пшын, пшыбака ра дреихамызт аурала акѡымзар. Аха
убригъы ѡа жѡабжъуп.

АДУНЕИ АМАА ЗКУ
АМАЗА ДУ ИАЗКУ АЖӘАБЖЬ

Шыжбык, ианаашарккоз, сахьiaz слымҳақәа инарытқархх, атцаа иалхума сҳәаратәы, их-шәашәаза, схы рахәыцтас акы акәыршоушәа ааснырит. Иара уиоуп саазырцшызгы. Ацхын арахәыц ас изыр-хышәашәазеи хәа сгәы иаанаган, снапы неитдыхны снахысып сҳәеит, аха, кәх, сәысзыртцысуа сыкоума, адабла сысызшәа, қәацара сымамкәа сышытоуп, саргәажәоахь снахәшәоуп сшышытоугы. Иасцәымыцхеит, аиаша уас-хәап, усгы сызбеит, ус сышытаз, саацеипшып, сыссыр-тынчып, аеырххара салагар атқкысгы, ашыа адақәа иа-хыртаныкәо цара еивтәахазар акәхап сгәахәт.

Абригь аасхәыцт, убри иазцшызшәа, «арахәыц» хышәашәа ашышыхәа иаамтңны ицеит, аха схафнутқа мацк исыхуан, цшахушәа акы нтасын, иагәаәҫыхышәашәаит. Абра иааснырит схы ашытахь ала иааудырратәы фымцам-чык шааиуаз. Уи сыхшыбаф зегы иара иантңаны сылахь ала иаатғаны, аценцьыр аган ахь иагазшәа сымфашьахуа избеит. Нас схы смыхьзо, атыхышәашәаарагь ыкамкәа иаа-калеит. Аха макьбанаггы сәысзыртцысуам. Ари сгәапхом, аха икастцой, изакәызеишь хәа ус сықәуп. Цәаблакәхап сгәахәуеит зны-зынлагы. Аха ари Цәаблакәымзар, ар-фашьыга сытан схы цырқоит, асандыкәраггы ахырхы-зар акәхап, аха, хәит, иуеипсхь сҳәап, даара дқаза дузаап ипызқо, Анцәа диныхәартә, исирхьзом. Амарца, тынч сиязароуп, сыгемиртцысыкәа, мамзар сицырхагахоит... Уи уиоуп, аха умбо сгәы иалоу, сара исамхәакәа ацкара иза-лагеи, иагәа умхәан, уара ари сара схоуп, иакәымк рцәы-каларгы, снапататцра атахымзи. Уи сҳәеит хәа, икалах сеидроу, исыцәшәазаргы ауеит, дахцырхагахоит хәа... Баша шәшәеит, сышәпырхагахом, ажәа шәыстоит, шәус кашәтцала!.. – схәыцуан сахьiaz.

Ицәашьатәыз даеакгы снырт абра сахьықәиаз: сыгә-тахәыцрақәа, сызтәарақәа рызегь импульсханы схы

иаатганы апенцьыр ашка иаханы фымчу мхылдызу еил-
каам мчык иагон, нас еикэшаны, аргыагы ианушәа, еи-
таахуан. Ажәакала, ауафытәыџса ихшыбаџ х-цъараны
– азтаарақәеи, аттаарақәеи, атакқәеи рцентрқәа хәа
иушар, аттаарақәа ртәы апенцьыр икылганы убра шыоу-
кы сахыкәыз иаасхәыцуаз зегь убри иахәапшны игәа-
ртауазшәа акәын ишыказ. Зынгы, ари закәызеи, ат-
таарақәа рцентр акопиа картцама, мшәан, аасгәахәт. Уб-
ра икоу збандаз убри апенцьыр антытц, ак схәашамызт,
сыемыртцысыкәа ус сыкәзаауеит хәа сгәы саатахәыцт.

Иаалыркъаны сыблақәа аахтит. Убастцәкьоуп, иаахтит
рхала, сара уаанза исызхтуамызт. Апенцьыр апардақәа
нак-аак атыхәанза инаха-ааханы икан, асаркыа сахь-
налпшыз, џбака цхныга идуыз шыашәык гыагыза адәа-
хыала сылапш наахеит. Уи ажәлар ркны жәытә аахыс шыа-
шәы хәа иашьтоуп, мамзаргыы шыашәрыныха хәа, аныха
хәагыы шыоуки иазырхәоит. Шыашәы сахьахәапшуа из-
боит, акәтагы иааипшума ухәаратәы, ахи атыхәеи ааз-
цагәаны, адәахыала апенцьыр иџаган иавагыло астал
гыежъ жыцә агәтатцәкыа икәуп. Амала иаабац шыашәы
ааста иаха ицәышуп. Ари астал адәахыала излагылоузеи,
са сахышыьтоу ахцатәи аихагылаџоупеи, уиадагыы ари
шыашәы ара иааган иара излақәыртцазеи, иагыбаанагеи
аасгәахәт... Жәытәла – шышәшәы, шышы-шәшәа ауп,
ишәшәоит – аццхь ацрыддуеит. Иара астал ақә, агъежъ
ауразоуроу атәыцкәа ракара ипаны жәџангәыпшшәы
хсаала-схемак ахыану збоит, микроскопла уахәапшуазар,
ахшыбыџ ахәтак рдуззаны иугәаланаршәо. Астал ақә
агәта «8» иеипшны, иаазыхәхәаны, карандашык акара
ипаны трубкак ыкәуп, ыкәуп моу – иаласоуп. Алашара
џежъза иахылтцуеит. Шыашәгыы зкәу иара убри атрубкоуп.
Астал ақә ахата акәзар, џбака мацә ижәпоуп, мацк итцегь
иаакыакъаны агәыргәыл мака цәџежъ аџыкәыршоуп, из-
лыху, изакә металлу ахәара уадафны... Сымџашьозар,
астол ақә гыежъ гәаџоуп, апластмасса бгыц цагақәа џба
хыргъежъааны, абри агәыргәыл рџыкәршаны, еибаркны

икатцоуп хәа саахәыцт. Иара афонуцкалагь итылашоуп. Аб-ри шышәы атрубка итытпрызушь, уа итытцзар, иара ахы-кәу атцака аарла игәоутартә акылаара хәычы амазамишь хәа снахәацшит.

Астол нак-аак, ладеи-фадеи, еифацшуа иахагылан ы-ца. Урт иаарцәоуцәоума ухәаратәы зыхәда тыхмыз «ако-стиум» еикәатцәакәа ршәын, ацхәа акант шкәакәакәа ама-ны. Абарт аканткәаггы тылашаауп. Иршәыз цыба рыма-мызт, хәынцтәраггы рфамызт. Реикәакәаггы еикәатцәан. Арт зеггы апенцъыр адәахәала иавапырны икнахаз апраал гъежә афонуцкоуп иахыызбоггы, уадоушәа сыфонацшуеит. Амала, дара ааигәаны излаказ ала, апенцъыр тцакәтәи атзы спыран, ршәамхы илацәхыкны лахыс тцака иры-шәаз, изыкәгылаз закә хыгәраз снарбомызт. Иара астол ахатаггы агъежә акәын сызкәцшуа избоз, шыапык шатцаз фашьомызт, аха сатцапшыртә икамызт, убриггы апенцъыр атца атзы ихнафон.

Аладахьтәи иеырхәаны, иаргъа напы шышәы ацхәа-тцәкәа астол икәын, ахакымцәа узлапыркәо, аскальпель иааипшума ухәаратәы акы икын, цынцтала апинцет еип-шны. Иарма напы астол тцака ицәытцан, акы алаиртцәиуа аус шалеиуаз убон. Илапш шышәы астол иахыкәыз иа-кәымгазо акы иешазирхиоз фашьомызт.

Афадахьтәи, са сахь даапшуа, астол дахагылан. Уахы-хәацшуаз, иааигума ухәартә даазоуны, ихы-ифы аазгәы-кны, ицынтца аазпаны, дкәашза шыа илазамшәа дыкан. Егьигь – убас...

«Цхызу лабәабоу?! – саазхәыцит сара, блалаггы сеи-тааимдеит. Ишпацхызу, абар, сахынапшуа избоит апен-цъыр арахь са сахь афнутцкала атцгәы арәыхагасаат ахыкә-гылоу, уака аус шауа сахауеит, хә-минутк фба рахьггы аус аухеит. Апенцъыр сахьдәылцшуа Аладахьтәии Афадахь-тәии рфыцбагь еилыкка иахыфонагылоу срыхәацшуеит. Урт рнафс, аа, иаазыцәацшыума ухәаратәы атзы збоит, убриггы апластика иалхызар калап. Уи атзы апенцъыр иавапырны икнахау апраал хыгъежәа ф-уадакны иашо-

ит, руак мрагыларахь, егы – мраташэарахь. Арахьтэи азбжахь икоу збахьейт, нактэирахь ифноу закэу здырхуа-да. Иара атзы агэта иахьазейкароу, ипаны, аха иоуны, ашэ еипшны акы амоуп. Сахьахэацшуа избоит, еикэатцэоуп. Ма афотокьаад еикэатцэа жэпа иалхуп, мамзаргьы арезина еикэатцэа иеипшу акы иалакоуп. Ашэ ахата ытцарбака иаркушэа икоуп, цацха аман збом, кылаара маагьы. Ус анакэха, нактэи аёацара акгьы зтамло, хауагьы зтамло итачыоуп, алашара оһацхаргьы камлозар калап. Иара убри нактэи, амраташэарахьтэи аёацаракынтэи, Аоадахьтэи иварахьала карандашк аиха ишэпамкэа ашэахэа оеж кылкьан иаауейт, ишиашоугьы схашыгэ илатцакны иакөпхоит. Убракоуп афымч иаауагьы ахьсныруа. Иара ашэахэа ахата парпантатцас еикэатцэиуп, аха итцысуа збазом. Адгьылаё ус ашэахэа еикэатцэи уафгьы издыруам, иеипшу акгьы азбахэ смахьт, аха аа иахьыкоу, сыблала избоит. Ари цыхьым, аёыркёйшра атахуп...»

Ейтах агэра сымгазт, даёазныкгьы лацшыла иааи-мыздеит. Уажэ игэастейт урт рханы атуанаё мацк иаатарффалан, агэта акылаара хыгчы аманы, агьагьа шаныз. Иара агьагьа хцаны, атама гёагькэа иреипшны, ишан, астал акэи иареи еимариашан, иагьейкаран, мацк инеихазаргьы ауан. Арт акала еимадоуп, хымцада, аасгёахэт сара. Иахьыоһагылаз атзы азхэтак, апенцьыр аган ахь ала, асаркьейцш иоаганы уалцшуа, иазылгёыгёны ишыкьазгьы аагэастейт. Иагьысызбейт сыемыртцысыкэа, угьы сзыкэацомызт, аха абарт икартцо, исзыруа закэу хёыц-хёыц избарц. «Атцара дузза рымоуп, аха рхы-рёкэа абас изцёйшузей?!» – гёаныла снатцааит.

Дырөөегьых цасейцш иааснырит мхылдызу фымцамхылдызу мчык сызтцаара аашьткёыцэаан ныфбыжьтцас апенцьыр ахь иаман аёшынаннахаз. Иагьаацьасшьейт уажэи инаскьацыпхьаза уи асигнал-импульс иаха иахьыгёгёахоз.

Аоадахьтэи астал ахь днахэхьан, иёырхёаны дахэацшуа. Нас сызтцаара инакёыршэан даахёны дейта-

насыпшын, астал ахь деитанахэит. Имашьхэылтцкэа идьргэгэала, инапкэа иацхьака иааирхан, инацэкьара-кэа рхахан иааитихын, инапсыргэйтцакэа шыашэы ашкэа инаирхеит. Мачк иеааирхэеит, икылкаан дахэацшуа. Иарма шыапгьы мачк дөахашэа ныкейтцан, абас, деишь-хынцсылазшэа, дымкэацазо даагылт. Ари змааноузеи хэа ицъашэо сшыпшуаз, астал икэыз шыашэы аатцыс-мысын, инапкэа рахь инеихеит, аха астал аеазкэымгазт, иаах-быкьын иара иган ахь мачк иаалгэыгэхеит, убриакара Аладахьтэи иган ахь иаатапалт. Сара игэастеит акылаара амазар калап хэа сахьафыз, иара атрубкэа иахьакэыз, из-мышьтуаз акы ишакыз. Иагьаацэыпшеит.

Аладахьтэи, иеырхианы дахьтэаз иара иган ахь ала «ипинцет» апынтца надикылеит – ишызбоз, иахьнадикы-лаз шыашэы аатафафэеит. Нас «ипинцет» итцегь ишьтын, са стэала уи апынтца атрубкэа акынзагьы иназеит, уаха иалымхыкэа аусура дналагеит. Ма шыашэы ак амхны атрубкэа итеитцон, ма атрубкэа ак амхны шыашэы иалеитцон, мамзаргьы шыашэафы хэтацкэак еитнипсахлон. «Пин-цет» пынтцала аус злеиуаз ала, урт ахэтацкэа кэапк-кэапк иреихамзар каларын. Иара аус иуан кэацара имазам-кэа, иеырхэан дшыкац дыкан, «апинцети» уи зкыз их-нацэкьараки рыда акгьы кэацомызт, иаргьанап ахэ-датэкьагьы иртцысуамызт, иарманап астал атцака усгьы ишыкац икан, зеипш камло хэа акы иазырхианы итцакыз-шэа акэын ишызбоз, мамзаргьы акы алаиртэиуан.

«Ипинцет» шынатцысыз еипш, ашэахэа ашьшьыхэа атэирииналагеит, еишьтагыланы асигнал-импульскагьы рэаархеит. Урт рацхьатэи сызцаара атак ааргеит:

«...Ххы-хэкэа зцэышу уиоуп хэонутцка цсахуп.»

«Ус коутцар ауама?!»

«Иауеит!»

«Уи шца?!»

«Атак уара икоутцар улшоит».

Саакэанызанит. Абри аамтаз схашьтахь ашэахэа ахьа-кэпцхоз иаха иаабызбызит, усгьы схэеит:

«Шәара афымхылдыз фатәыс шәцәа-шәжыи иаднакыло икашәтцеит, иаабац шәфнутікара мыцхәхан, иамшәхит».

«Усоуп. Уажәы Адгьыл иқәу шәкрыфашья хара хзы ажәытәра иагахыоу акоуп.»

«Нас харгьы нак-нак шәа шәеипш кахтдар алшома?»

«Харгьы убри хазцшуп. Аха уи шәа ишәусуп...»

«Икататәузеи уи азы?»

«Хара икахтцаз. Уи зхала еилкааны изылшаз, Адгьыл ахылацшра рнапы ианахтцоит... Уаха кыр уазтцауама?»

«Ацсны алахьынтца...»

«Уи хара халацш ахуп...»...

«Хаицәажәара асеанс» аан астол иқәыз шыашәы ае-шыылреи, ажәпареи, ашәагааи апсахуан, акәарахәа еису-ан, даеакала иухәозар – пульсация канатцон. Уажәы иаха ицәышхан, цстхәа шкәакәа кәмпыл тцага хәычык иеи-цшын. Цъара-цъара уаалцшыртә итцагахеит, акаҭа еипш ацәа шакәыршаз убо ақынза. Аладахьтәигьы дызфьц дафьн.

Ус схәыцит, икалалакьы, саргьы хәычык дара цыс-шәап хәа, садызцалеи ухәарауазеи, аха. Абригь схәыцит – шыашәгы аеаарчышәа збеит. Сара, сгәы итаскыз еи-лыркаанза схәан, снацәкьарақәа сыртцысырц салагеит – аеыркәацара калом, ишәартоуп, икартцо збап сгәахәт. Насгьы дырфегьых цкьа агәра згомызт, зегь лабәаба ишызбозгьы, цхызымзааит схәон. Ауаф ибла иабо анхеим-тогьы ыками, ауафы ухәеит хәа, зака идыруазеи, закагьы изымдыруазеи макьана.

Иазуухуазеи, снацәкьарақәа сызмыркәацеит, сзым-тысуа сшықәыц сыкәуп, «сырстрахзар» акәхап, сыхшыфәи сыблақәеи роуп «ахақәитра» зманы аус зуа исымоу. Иа-гьа умхәан, ант ракара адунеи азна атцара змоу хара ауаа рыцхақәа хгазахар шауа рымдыруеи, «сырстрахит». Уи уиоуп, аха сара сакәымтцит, сымч ааизганы еитацысшәеит снацәкьарақәа рыртцысра – ишызбоз шыашәы ааитцалан иааисит. Ари пульсациан. Аладахьтәигьы дызфьц ааирц-цакит.

Афадахътәи даахәны даагылт. Ицъеишьома ухәаратәы, дпышәырччарашәа, изамфақәагы аатыпхаан, даасзыпшит. Аха ус зықоутцазеи хәа аедныхәагы неинызбаалт. Нас Аладахътәи днаихәацшын, дласны астал ахь даахьахәын, пасатәи игылашьала даагылт. Шьашәгы итцегь иааитцалан, иаажәпахан, иаафеижхейт.

Аладахътәи аханатә инаркны «ипинцет» апынтца илапш ақәымгазо аусура дшафьц дафьн. Аамта иахмырцакәа дызфьз далгарц шитахыз фашьомызт. Уажәы уи иусура итцегь иааирццакит, заа алгара иқәшәазшәа. Анацъалбеит, «сексперимент» ипырхагахамашь аасгәахәт саргыы, икастцаз сахьхәны. Царауаф дук ус ихәон: – «Еснагь агәыфбара катцала, гәыфбарала еилкааны аиашахь укылсла» хәа, аха уи ианбзиоу еипш, ианыбаацсугьы ыказаап.

Иаалырқьаны сыблагәқәа былуа, исыхьуа иалагеит. Хәычы-хәычла ахьаа иацлон, аха ичхауа сырзыпшуан. Акыр схәараны сыкоума, арахь «эксперимент» хәа икастцахьоугьы здыруеит, сиоуп ус ичхауа, сырзыпшуеит. Иабақоу, цас иауашәа, ахьаа иацлеит – ичха ухатцазар. Издыруада, ари рымбо икаларым, аха зеипш камло иудыруазеи, адырра рыстар еиғзар схәан, ачхара амуа акынза инеит хәа асигнал-импульс дәыкәстцарц салагеит, аха – уцшыз. Асигнал-импульс мцеит, амфа акы иакызшәа, атзеипш акы ианпон, иашьтуамызт. Икастцоз, уи иаанагоз ичхатәуп псыхәа ахьынзамоу хәа акәын.

Аладахътәи итцегь дыццакит. Шьашәгы пхныгак иакарахан иааитцалт, иаафежькакарахан, ихьантахазшәа, иахьықәыз иннықәыгәгәеит. Саргыы убри ахьантареипш ак ааснырын, иааиуаз афымч иаацнатцеит. Ахьааи амцашыреи иахагы иаагәгәахеит. Абар-абар сыблақәа амцаркуамашь, анацъалбеит, схәо акынза снеит, сыблацәақәа шеихамкәысуаз гәгәала иааснырит. Арт зфьз апышәара иаха атапцыхқәра ахьамаз атыц акны инеин иказшәагы збеит.

Исықәлашьцо ианалага, саға сыртдысырц сеазыскит. Аха Афадахътәи ақәеимтит. Дышгылац, зынза иеырцсны

дгылан, Аладахътѣи дизыпшуан. Шьашѣи акѣзар, итѣгь ихѣычхан, апырг еипш еицрашѣаны, ақѣыц тѣырқѣа иреипшыз ашѣахѣа кѣаѣқѣа аалхѣхѣан, имқѣацо иааи-шхынцсылт. Аладахътѣи напыла ишќа даахан, атрубќа аазараѣ инықѣиргылан, «ипинцет» аалихит – иахѣца-иа-хѣаа сымбазо схѣаа нытѣабейт, аха сыблақѣа амцашоура макъана ирыцран, имыцѣазейт.

Аѣадахътѣи дласны са сахъ даахѣахѣын, даатгылан секундқѣак дысзыпшуан... Нас агѣтынчымра ааиныз-баалт, шыѣакгы дааѣаскъан, тѣаќа дыпшны акы шыа-пыла днақѣгѣгѣейт, иаауаз ани ашѣахѣа пагыы аацѣейт. Абри ашытахъ истол днадгылан, иѣнапык рыла уи акыпшы аанкыланы, тѣаќала инацѣақѣа надыргѣгѣалан, иѣааириашан даагылт. Аргамату акнопќақѣа аман, урт рақѣын дызқѣыгѣгѣѣозгы.

Аладахътѣи иахъ санынапш, даѣа шыашѣык ѣ-пхныгак рзы егѣаагымхо, маѣак иѣихамыз ашѣахѣақѣа агѣыр еипш ипаны итѣар-тѣарза иалхѣхѣѣо, астал иахѣазейќараз атрубќа агѣта ицѣѣежѣза иқѣын. Уи ахѣынтѣаанагаз сызгѣамтѣейт, амц сызхѣом, усќан Аѣадахътѣи сихѣапшуан. Актѣи шыа-шѣи атыц акны исымбейт. Ма атрубќа итѣашѣшѣейт, итѣ-лейт, мамзаргы аѣыпсахны аѣбатѣи хѣа сызѣу алтѣейт.

Аладахътѣи иѣейтцыхны, иарманап астал ишытѣакыц итѣакны, иаргѣа напсыргѣытѣа шыашѣи иахакны, аха дахѣкъымсуа, дѣагылт. Нас абас дшыќаз дласны астал амраташѣарахътѣи аган ахъ дааиасын, сышќа иѣы рхѣны днахагылт. Абри инақѣырццакны имашѣхѣылтцқѣа наидыргѣгѣалан, инапқѣа рќѣаќъан, инацѣкъар рѓаѓан шыа-шѣи иақѣырххан даагылт.

Ишызбоз, шыашѣи астал инықѣѣпраан, хынтѣ-пшынтѣ иаазхѣан, иаацѣышхан, иаахѣхѣахейт. Ахи атѣыхѣей нтѣ-ѣылан, ихытѣтѣѣоушѣа иааќаланы, труба хтѣааха шѣпак ахѣубахѣоу иааѣызахейт, ахгы аманжет аманы иаа-ќалейт. Нас абас астал иқѣгылар атахушѣа, аѣариашан, ишѣеиуаз, Аладахътѣи инапсыргѣытѣақѣа рыбжѣара, мчык иннакылазшѣа, ицыцза иаатгылт. Абри ашытахъ

ганла атцэы иахартцазшэа, са сышқа иаахбыкын, ашы-
шыыхэа атцэира иналагеит, хыхьтэи ахгы насеинархеит.
Зыхэтцэы жэпа феижэа ишны икоу абзарбзан ахы ун-
тацшыр еипш, агэыцэ тылашыцааза сынтацшит... Уи ате-
лекамера, ма афотокамера, аобиектив иеипшын. Аха уи
иакароу аобиектив са исымбацт, иахамбац иагыакоуп, аха.

Уажэ сахьазхэыцуа, абри напылакатцара шыашэызар
каларын, иахьа атцара-дыррае аплазма хэа изышытоу,
афымч дузза змоу, афы кэымпыл акэын хэа сгэы иаанаго-
ит. Арт атцарауаа дуззақэа сызхэацшуаз уи иахьыртахыз
иргон, иртахыз адыркатцон. Са стэала, урт рнапсыргэы-
тақэагы иахзымдыруа мхылдыз мчык рыман. Дара
ахьыонагылаз, сөашьом хэа сгэы иаанагоит, апсабара
иаабац атцасқэа даеакала икан. Иара алашара ахатагы
оумашэа ахы мөацнагон. Харт ишаадыруа, ашөахэа ана-
клак, иоухацыпхьаза, инаскьацыпхьаза аеартбаауеит,
ишөпахоит, аха шыашэы иахылтцуаз ашөахөақэа ауха-
цыпхьаза ипахон, икьафэны иааеахтцэон. Шыашэы, аплаз-
ма, афымч антэдырчлак, ацэа еитцнахуан, ақэыц ауқэа,
агэырқэа, азазқэа иреипшны иалхэхэо иканатцон, ианаз-
пымжэалак, иаакэыршан кэац-кэац еитцнахэон, абарт
ашөахөацқэа реипш иалхэхэо икалон. Аката-цэа урт
акэацқэа ркны иаха икэадазар акэхарын. Аплазма аф-
нуцкатэи атагэгэара иацлар, ашөахөақэагы иаха иоухон.

Уи иазаауазеи, саланагалт, ус ани ицэаз ашөахэа еи-
таакит. Атрубка акынтэи даеа шөахэа пак иаха иаазыла-
шан, илткьан, Аоадахьтэи иармарахь ала илаивкьан, уи
аенаманадеит. Аобагы, ишысхөахьоу еипш, схахьоуп
иахьцо. Нас сахьышьтаз асигнал-импульс ааит: «Арахь
аапшра калом, ула акэга!!» Аха сара сылапш акэгара са-
хьццакуамызт, исықэкыз «абзарбзан» ахэтцэы хтцөаха
иканатцоз збарц стахын. Убри аамтазы астолае атрубка
аакаччан, уахь сылапш накэнагеит. Иагыаагэастеит Ала-
дахьтэи инапқэа ааушытны ишытахька дшынакэацаз.
Аоадахьтэи иарманапала астал агьежь атцака иахьикыз
инацөақэа иаха инадиргэгэалт, иармашьапгы аакэацеит.

Убри афыза лашарак хәа схы илақәычҕеит, «абзарб-
зан» акәһап «ихысыз», тҕака ахәыц каршәзар изумба-
рыз. Сылацәақәа неикәыпсан, ирыцраз амцашоурагы
нхәытҕабейт, саргыы хыцәхәыццыпхәаза афымчгы аас-
нырит. Зық тәлла схы иаркны афымца ааргазшәа акәын
ишыказ.

Уаха акгыы сгәалашәом, сдырцәеит...

Уажә сахьахәацшуа, иаххылапшу, ани хара иаадыруа
Қырса егы хәа затҕык акәымкәа, тара-дырра дуззала
иаххылапшхәу, хпызшәо, хәҕиашьа збо, мчык ыкоуп.

Ицбасшьартә икалейт Аладахьтәиггы Аҕадахьтәи-
гы абри абас икадырчҕаз алашара дара иахьыргәы-
дымпхалаз. Ашәахәақәа зегь сышқа иҕеит. Астол ахата
аҕынтәиггы ашәахәақәа ааит. Атцыхәтәан сымҕашьа-
хуа игәастейт, астол иаакәзартә, икказа уалцшуа пласт-
массатәык, колпаку цилиндру аушәақә ак шаахагылаз,
алашара ансықәыччашаз аламталаз. Уи хыхь атуан
ақынза изыҕазозу, убри иатцарсызу ма иатцакьысуазу
агәатара сахьымзейт. Мамзаргыы уаанза астол иахар-
цаны иахьықәгылаз тҕака анапкылдарта аманы улапш
итамшәо иказаргыы калон – ус рацәак ииашамхар
хәа сгәы иаанагоит аха. Уи Аладахьтәи инапсыргәытҕа
адыргәғәалан, хәычыкгы агәтынчымра ааинубаало,
астол ашқа тҕака дыпшуан атцыхәтәан. Ус анакәха, урт
абри алашара рхы ацәырхьчон, ирықәнарцхомызт,
мамзаргыы напыла шьашәры, аплазма тҕәацыр хәа
ишәон. Ус калар, аколпак ма ацилиндр даргыы саргыы
хәхьчон. Иказар калап икказа узлыцшуа, аха алашара,
амхылдыз... злымсуа, ма ганкахьала излымсуа «асар-
кьа», апластмасса.

...Санаапш арҕыхага саат аа-минутк фба рахь аус
ауан. Сара хцаны еихагылаз аоны ахцатәи аихагыла ак-
вартираҕ сыштан. Са сыда уаҕгы дыкамызт. Усгыы сха-
ла сакәын иахыз.

Сҕагылан, аҕенцыр снадгылан иаасыртит – азәгыы
дзымбейт. Сҕенцыр атҕака автотрасса ииагоуп, уигыы

тацэын. Иааихутдээр, амашынакэа рзы адэхэыпш чаца ыкоуп – уакагы итыкка икан. Анахь Амшын Еикэа кказа сыхпшылон, аха ишырхэо еипш, икьалангы нышк хымызт. Иахьабалак икоу хэыхэкгы цыруамызт, кэраанкгы ахабар абакоу. Цыскгы ашэа ахэалон, иаапны-ипхны еилымхкэа, асаат хэба-фба рзы иалагон – мөашыра канатцеит. Икэрыпхаа ател икэтэалоз ажэтарақэагы ыкамызт. Уахи-ени еилымхыкэа, агыгьахэа еилоу, сыфны аган акны игылоу амилиция ахыбракынтэ пиоу зхэара азэы ибжыгы гомызт.

Сеааилахэан сөалбааит. Иагьа сеимдазаргы, Атцаруаа Дуззақэа рыпрыга апраал хыгьежыба акынтэ шытамтак сымбеит. Акызатцөык, атрасса хыцъара ганха гөгэала еикэыччан. Ванзагы ус иказу уи шыта издыруада, аха. Цшыбака метра аценцъыр инацэыхараны, гыдрала афбатэи аихагыла инакараны, афымцамч мөанызгоз ателкэа хэба иаган ыиган, 380 вольт алшара рыманы. Анацъалбеит, урт злааз рыпраал абарт ател мцацшыкэа ирыкэгылахарызу хэа саахэыцт.

Аа-минутк фба рахь... Илашацэазами аамта аасгэахэн, лассы сыфхалан, ацъыба-саат егы ауадаф икэын, снахэапшит. Уи асаат быжыба снарбон. Арт афсааткгы ибзианы аус руан, еикэшэангы ицон, ас еипзыркэазеи хэа азныказ сгэы иаанагеит. Насоуп саназхэыц «сандырцэа» инаркны арфыхага-саат ныркылазар калап хэа. Дара анца акэу, даеа цытк антцы акэу аусура иалагон.

Сангылатцөкьа ауадаф алашара асыркып схэеит, аха уигы ыкамызт.

Ари ас салалан изысхэо, ихтхэаам, икалатцөкьаз, избаз акоуп. Ас еипш икоу атцара, азхэыцра атахуп. Уи аахыс итцуазеи, аха ари азэгы иасымхэацызт, сыгэра рымгар хэа сшэон. Иара уажэгы ибжыасыжыкэаз ыкоуп... Хбызшэа астцөкьа амаза дуззақэа, агэыргьафхэашақэа хзалатцэахны ишыкатцаз сыздыруамызт!.. Хаaidгылан иара хмырзыр – хар хамам, иану хзеилкаар – хабзиоуп, уигы-уигы анхалша – зынза хабзиахоит, мамзар – уажэтэиаз

арт апсамхеит хәа хәпхәзахоит... Меигзарахдагы аамта
хамамзар калап...

Иара сызғу ахтыс кәлеит 1981 шықәса ииун 21 азы
Очамчыра ақалақ агәтаны.

Уажәаз ишәасхәо абри акароуп, абзиара шәзыкалааит!

1989

АНАНА-ГӘЫНДА ЛЫШЬХА*

1690 шықәса антәамтазы апсуа нхафы Абатаа Ба-
зарыкәа ауафы данидцсыла, дхыттын Псхәыка нхара да-
аит. Ара Ацыр-ипацәа уаанзагы иидыруз уаан, ихы аа-
рыдыкылт. Даргы, ари иеипш иказ ауафы данрыднагала,
пату икәтцан дрыдыркылт, ицхраан дындырхеит.

Базарыкәа Карачы иахызымдыруз моахәаста ыка-
мызт, Ацыр-ипацәа иман Нхытц ицаны арахә хцаны
иаарцон. Ускан ус икан. Карачынтәигы Апсны иааны
шьоуку убрахә арахә хырцон. Ажәакала, Базарыкәа анха-
ра кәитцеит, апсаса анитцеит. Чхалта, иахыа Тышь хәа иа-
хыашьтоу адгыл акны дынхон.

Абас ишыказ, Базарыкәа Ацыр-ипацәа рахәшьа бзиа
дылбеит, лара Гәгыра лыхьзын. Ас ианыкала, иааицәа-
жәан, рахәшьа диртеит. Иара бзиа дбаны дааигеит даеа
пхәыск, Алтеибақәа ртыпха, Гәгәил хәа. Ихәсақәа афы-
цыагы афеихәшыцәа реипш еибабон, аихабы-аитцбы
хәа пату рыкәибатцон. Базарыкәа ахышыцәа иман, иуаса
Шьхацшзеи Кәламбеи рыбжьара икоу Агыларта Ду ашка
ишьтуан апхын. Иара убрахә ишьтуан ихәсақәагы. Иц-
мақәа Гәарапи Хсырхәеи рхәаа акны икоу Ацьма Гәаратахә
идәықәитцон. Иара, игәыж дақәтәаны, итыпқәа еими-
дон, аха еихарак иеадкылан дыкан ихәсақәа ахыгызла.
Иахыагы убри адгыл хьзны иазынхеит Ахәса Ртып хәа.

* Абра инаркны иану ажәытә жәабжьқәа такәы саб игәалашәа-
рақәа рыкнытә иаагоуп.

и́коуп, Базары́кәа Изыхь хәа иашьтоуп, иара атоурых ауп ирзымдыруа акәымзар. Ажәытә Пардгьал, иахьагы, убри ада уаха зыхь амазам.

Базары́кәа иааигоз акәац иман атыц ааигәа данааи, атрышә дасит, ихьшыцәа ипылан ицхрааразы, иаггылашьцахьан. Ихьшыцәаггы ихәсақәаггы иеивасны инкыдлеит Базары́кәа итрышә бжы ахьгаз ахь, аха зегь днарылтәраан рапхьа дидылеит ипхәыс Гәгәил, Алтембақәа ртыцхә. Зегь иеигәыргъан, еиманы атыц ахь ицеит.

Адырџаены ианша, ихтра итацсаз, еилыцъцаауа иказ ахахә Кәырчаха еиқәатцәақәа аатиган идирбеит. Инеимда-ааимдо иахьахәапшуаз, рнапқәа ашәит.

Гәгәил Базары́кәа иматәақәа лызәзәон, азы ркәандан иахьлымтцагылаз инзаапсалан, ианаалырџынт, еиқәатцәаза иаакалеит. Гәгәил қлацад шкәакәак ацара дағын, инталыршәын, еиқәатцәаза иашәит.

Убри инаркны изылшоз ауаа цаны, Ауаџызатцә Ихәы абахә акны еихсны, ахахә еиқәатцәақәа амырчан шәыгас хәа иргон. Иара ақырдуаг хәа иашьтан. Уака анеираггы ус имариамызт, ашәақь ахьыбжьазауаз унеир акәын, уанзаггы ахра баапсын. Сара ианызбаггы иаман, иахьагы иамоуп, амала иаазгоз ауаа мачын, ахра акны ибзиан инеиуаз ашәарыџаџцәа ракәын. Даара ибзианггы иашәуан.

Сара абри зхәо, стацацәа Антикеи Марушьеи убри ашәыгала ишәны акәымжәы сзырзахит, еиқәатцәа цыџыџуа ула хнакуан. Исгәалашәоит, бычкәынцәа ибзааргаз шәыга хәычык бымазар хәа сан агәыла хәсақәа анылзаауаз.

Ари захәз егырт ақытақәа ркынтәиггы ашәарыџаџцәа цаны, еихсны, ақырдуаг амырчаны иааргон. Ариакара ацъабаа зырбоз, ускан ашәыга ыкамызт, иказарггы аиура цәгъан.

Иахьагы и́коуп Ауаџызатцә Ихәы, иахьагы иашьтоуп Ақырдуаг Ахьамоу хәа.

Абатаа Базары́кәа шьхеи-геи изеипшны, ладеи-џадеи иара изы акакәны, хреи-зи дыннамкыло, есқынаггы дуаџызатцәны дныкәон. Ашықәсан ашьха данкылслак, шәарах ссазар – џажәа-џажәихәба ишьуан, абызар – жәохә-

жәәф. Ажәйтәуаа рхәашьала, алашьамх этәз уафын, дласуп, даапсом хәоуп уи иаанагоггы, аашьара зыхьзыз издыруамызт. Абасала ипстазаара даара акыр игеит.

Иара убри Ахәса Ртыц иатцсны ицоит Кәламба иалтцау Арфаш Ду, мраташәара Латцаа Ркәара шыкоу. Ишнеиуа Аденьги, Атыгъхеи, Ачадареи, Кәапакьи ашьхақәа ирылтцау ази иареи еилалоит. Абарт ахьеилалауа инаркны аладоуп Латцаа Ркәара хәа иахьашьтоу. Убри Латцаа Ркәара захьзу ушьтан даеа цьара исхәараны сыкоуп, тоурых дууп, исхашәмырштын.

Абарт азқәа ахьеилалауа, абзыц рышьхеи абжьыуаа рышьхеи хәа еифнашоит. Убарт ахьеилало нырцә, абзыц рышьха иахьатәу иамоуп аби бгацьмеи ахьаҕцаауа азага. Абаҕаа Базарыкәа убра дцаны абқәа шьны иааигон. Жәан-хьаа, жәеизан-хьаа иказ абқәа. Уака анеира даара ицәгьазар акәхарын, уиоуп уа иаазоз абқәа уиакара зырхытцазггы.

Җнак зны, ицьма ртыци иуаса ртыци еизааигәахарц азы, Хсырхәа ашьха Ахапшь аханы Ацьма Гәарата Ду акны ицьма ааган иргылт Базарыкәа. Ауха иарггы уа дыкан. Адырфәены, анша, ихьшыцәа ус реихәеит абри Анана-Гәында Лтәарта хәа иахьашьтоу сцаны икоу еилыскаауеит, мфаныфак сызшәырхиа хәа.

Анана-Гәында Лтәарта шьхоуп, уи ахра уаф дызхалом хәа рхәон, аха имфаныфа аныкарта, иаашьтыхны дцеит Базарыкәа.

Ари шыьжымтан акәын.

«Ашьыбжьышьтахь Анана-Гәында Лтәарта ахы умбауа апстхәа акәшан икан. Адыди амацәыси рбжьы ххы тнахуан, арахь хара ҳахьыказ Амра каххаа ипхон. Убри-нахыс Базарыкәа ихабар хәа егькамлеит. Хара шәа шәахь днеиз цьахшьеит...» – рхәеит ихьшыцәа, Базарыкәа данырымбаза, ихәсақәа ишьталан иахьааиз.

Икартоз Гәгәыреи Гәгәили – ртаацәа адырра рыртеит, асоуп икалаз, Базарыкәа дызит, ахра дагоу адыд-мацәыс дагоу ҳаздыруам хәа.

Әбақа кыла қаларын. Усқан ашыға фатәйс ырымаз ашәи, ахырцәи, акәаци ракәын. Абыста мчыбжьык ахь знык ируан, убригыға хампалк иақараны акәын ишаныртқоз.

Арака агэып ахьеилаз аихабацэа бзиақэа ыкан: Кэыт-
 ниа Есхақ, Кэытниа Лапагэ, Кэытниа Шьяабан, Бытэ Шья-
 аб, Латариа Шьяка ухэа, убас ачкэынцэагы мацшымызт.

Арт иааиз җымшқа рыпсы аныршыа, шәарыцара ице-ит. Стіпанагы дыргеит. Иахьцаз иманшәалахан, ф-хык ашәарах ршыт, Стіпанагы – қәсабк.

Ркәацкәа еихыз, ирыман атып ааигәа ианааи, ахәыл-паз, Стипана, ибжы абыржәы исахауа цыышьоит, акеф-хәа Аергь Рашәа ихәеит, ибжы хааза. Ари анраха, ачкәын-цәа неивасын нада-аада рёынархеит. Рапхәа Бинагә-ица Махьал днеит. Ишапыз еипш, агырзгангы иара иртеит.

Ишаабаз ала, иаразнак атамха картцеит, акәац кнар-
хаит, иржәуаз ржәит, иаанхаз арѡаш итакнархаит, ипхас-
тамхарц азы.

Абасала, ашықәсан ашәарах Ахапшь иагмызт, даргыы
шыра рыгмызт, агөып еилазгыы көац рымтәомызт. Сти-
панагыы даара акыр ишькәеит, зақа ара исгәалашәом, аха.

Афныка раара мчыбжык акара шыбжъаз, Хынагы Се-
лахгы: «Абри Анана-Гэында Лтэарта хэа изышьтоу ак-
ны хцаны икоу аабар цэгъа иаабом...» – рхэан, ауаа рым-
фаныфа дырхит, ашыжъ амфа икэларацы.

Адырҕаҕы анша, ырыҕаныҕаҕы аашытыхны, Сти-
панаҕы дрыма, иныхха-ныпхха иноурыжын, ицеит. Иа-
ра Анана-Гэында Лтэарта хха изыштыоуи, усалаҕ ахызуп,
Абкэыл Зтахаз Ацма Гэаратеи еиҕацшуеит, асаркыа уад-
гылазар акара еизааигэоушэа убоит, аха удэыкэлар, даара
уласымзар, мышкы узнеиуам.

Хынаггы Селахггы зынза рыгәғәмтә иантагылаз акәын,
ашәара зыхъыз рыздыруамызт, аха арт ауха изымнеит,
избанзар амға иакәымшәеит.

Адырѡаены, шыыбжаара цытк шагыз, Анана-Гэында
Лтэарта апстхэа ѡахапецит, адыди амацэыси калеит, арахь
Амра каххаа ипхоит. Лахтагы апстхэа лықэчит, Пардгьал

атышшара апстхэа еикэатцэа тачит, сыкэлан сцап ухэаратэы. Ари еипш икалаз Лапагэи Шьяаби иангэарта, иаразнак Анцэа иахь ахэара катцаны, ауасахша кэырбанкэа рыкэыртцеит, хачкэынцэа еибганы иахзаауазар, рыцсы ацынхэрас ишахшыра хэа, игылаз зегыы, хэычгыы-дугыы, рхылцакэа рхыхны Анцэа ихэеит, амин, рхэеит.

Хцака саат рышытахь Анана-Гэында Лтэарта Амра каххаа ипхеит, иара ахэы абжаракны алца ххаза ифеиуан. Лапагэгы Шьяабгыы хцоит хэа реазыркит, аха шэаагыл, уахак харзыпшып хэа иааныркылт.

Ауха ус ихэлеит. Арт ицаз рхабар аныкамла, агэып акны иказ зегыы ишеилагэжэажэоз, имыцэазакэа иаадыршеит. Адырцаены ашыыжь Есхакгыы дрыццаразы реырхиара иалагеит. Аха Кычеи Шьяаби шэаагыл, иаашечха иахьякгыы, иамур – зегыы хцап хэа иааныркылеит. Анана-Гэында Лтэарта акны снейуеит хэа иалаго, адыди амацэыси днарыштыуам хэа ирхэо рахахьан, убри акэын изыцэшэоз.

Амш рзырхымгауа ишыказ, ашыыбжышытахь еикэырццакны, имацымкэа, Ахапшь атдыхэа шыказ, ахысыбжыкэа геит. Нас ргэы дыртычит, арт дара роуп хэа.

Икалазеишь хэа хшыпшыз, ахэылцаз Гэтар Ахмати Лашэриа Тарашыи рырахэ Пехэ Ашэ Ртыц хэа иахьяштыу игылан, рекэа Хсырхэа Аетракны икан, рекэа гэартарц иахьяаиз, хгэылацэагыы аабап хэа, ахэылцаз хтыц акны иаадгылт. Апсшэакэа анеибырхэа ашытахь, иааизгыы цшыны иаатэеит. Ус рацэак мыртцыкэан акефхэа Стицана ибжыы геит. Хэычгыы-дугыы зегь хаиваст.

Арт амфан ф-кэасабк ршыызаап, ирыман иааит. Атып акны ашэарахкэагыы ныкнархэит, иаапса иказ ауаа хырцэыкгыы инадырхэеит. Абарткэа рышытахь азырфра аакалеит.

– Уара, хцоит ахышэхэаз шэызцама?.. – ихэан, Кэытцниа Шьяабан азырфра ааилеигеит.

– Убра сымцакэа сшыапкэа ццэаназ, шыоук рысаби длахашьтаз дцон, Хынеи сареи ихахылакгыы уадафмызт,

– ихэан, Селах иажэа дналагеит. – Арантэи уахьахэапшуа рацэак бжамшэа унарбоит, хандэықэла, инымтцэзеит. Хяхьамышьтқэоз хнархыкэша-аархыкэшо, иааулакгы, Пардгьал Арфаш харит. Аха Анана-Гэында Лтэарта пардгьал иахьаду ашьапы цақьаны ифашьтуп, уафы ишьапы акуа хэа икамызт. Нас афадахькала хыхыкэшан, рыффа дук ханталеит, аха адунеи зеггы ахыыкоу аброуп ухэап, апста тышшара, ахэйшқэа аманы, уарцараны, уадабаараны, апхынхэра зақа утаху ыканы, аганқэа рахь айқэара гьаш-машны, цэлаараны, цьма хышэ рзыхэан мызкы изамбарызеи! Абас еипш апста хтанагалеит. (Абри апста шэхашэмырштын, цста мыждоуп, уиуашьтанишэасхэаран сыкоуп.) Апста ахы ахьаантцэауа, амраташэара иахьаду ахь, уаф дкыдлар, доунажыртэ иаабеит. Ауах уа, хэлахьан, Анана-Гэында Лтэарта ашьапакны хапхьеит.

Адырфаены, хаматэа мыцхэкэа ихамаз, хуапакэа ухэа, ашьах матэа мыцхэ ыказам, аха хыхьтэаз иааныжыны Анана-Гэында лтэарта ахэы ашьапакы хнеит. Аха ушиашоу идуззоу тлакы ашьап ашэпара унадгылар еипш, ииашахэтцэаза иаахэагылт. Рацэак идумызт, аха апсақэа афагылан, шамыцъран, ейқэаран хфафалеит.

Хаихо такэы хфаскьеит, цсак ашьапакны хаагылан хапсггы ааитахкит, иара убри Анана-Гэында Лтэарта акны ада уа цсак даеацъара иубом. Ахра хфазыхаз, апхзы ихалфызггы аахалабеит.

Даара хфеихьазар – хэышэка шыафа ракэын, аха хаапсеит. Нас итцеггы абна гьаш-машны, аха апсақэа иаха ирацэаны, хфакыдлеит. Сааткгы хамныкэацкэа, апстхэа лаххацеит. Иаамацэысны иаадыдит, дасу хыхьгылазггы хаибамбо хаакалеит; убриакара илашьцеит. Еитаадыдын, хапхьа игылаз апса иласны агэыркьхэа амца аакит, харггы амцабз лахэаччан, атыоша ффы лахэачит... Ианымацэысуаз ада хаибабомызт сфызцэеи сареи. Шэгьежы хэа сфызцэа сыбжы нарықэсыргеит, Хынаггы Анцэа, Анцэа хэа ибжы аасахаит. «Хабзамыкэра, Анцэа, хатоумтцан!» – схэан, слабашьа аасытцшыны, сышьтахька снагьежыт.

Нацэхыпк акара ишәпаны акәоура иналагеит, аихарак кырцхны, снапы иахьакәпсоз иаасзымчхартә. Пытк саны-наскьа, Стицана дысгәалашәеит. Стицана, ара ужоума хәа сыбжьы насыргеит. Ара сыжоуп хәа иаргьы днасыдххылт. «Шөымшәан, хабзамыкәра хәтеитцарым!...» – схәан, сышцац сапхьака снеихеит.

Хаибганы тцака халбааит.

Акәа лассы ихымкәеит. Цбака саат ишауц иауан. Нас, ашхьа жәфәан, ижәбац, Амра каххаа иаапхеит. Харгьы, хаматәакәа рбаны, арахь амца хәкәлеит, – ихәан, иажәа далгеит Селах.

Селах иажәабж даналга, ауа, агәыц еилаз, настгьы иааины иказ асасцәа, Анана-Гәында Лтәартә иазкыз ажәйтәжәабжкәа такә рхәеит. Абатаа Базарыкәа иажәабжгьы аброуп иахьырхәаз. Уи Гәтар Ахмат иреихәеит, Гәтар Кыламат ихәоны исахаит, ускан саргьы смачын хәа.

– Уара, нас, Базарыкәа уаха ихабар хәа акгьы рымбазеи ускан? – дтцаит Шьааб.

– Иагьа еимдандазгьы, ирымбеит хәа рхәеит ихәон Гәтар Кыламат.

– Дзыхлыркьазеишь, ланацьалымбеит, Анана-Гәында Базарыкәа иеипш иказ ауаф кьиа?! – ихәан, җааитит Лапагә.

– Базарыкәа җыцъа ахәса иман, итахара зыхкьазгьы убри акәзар калап. Анана-Гәында – ашхьа рынцәахәы, ахәсагьы дрынцәахәуп, Базарыкәа икаитцаз лгәамцхеит. Настгьы ашхьа ахәса ыкәигалар калозма, урт ртыцан иара дахьлырхәит... Сара санаҗу аамта ашътахь амхацъырра акыраамта икамлеит хәа ихәон Гәтар Кыламат, – ихәан, иажәа аахиркәшеит Ахмат.

– Иашоуп, иашоуп, – рхәан, абжкәа ааиларцсеит Бытә Шьааб, Кәытцниа Есхак, Латариа Шьака ухәа атцыхәтәантәи мхацъырра ицан иаахьаз ауаа.

Адырҗаены рҗатахьакәа, ркәырбанкәа картцеит, рысасцәагьы рмышьтит Шьаабгьы Лапагәгьы.

Пстачанк азы ихьчалацэа иман убри Анана-Гэында Лтэарта ашьапаны ирбаз ацста дазцеит Хына. Ацма рыман убра ишыказ, мчыбжык акара аатцхан, енак иахгэартцыз, ахышыцэа руазэк, Мамсыр хэа, азба данакы, убри Анана-Гэында Лтэарта ашьапакны зыхьк алтцны иаауан, абри ибан, ижэит. Иаразнакгы, ахэшэ эжэыз азэ иеипш, дарыхьташыын, акэара деитцасуа дкалеит. Дрыман атып акнгы инеит, ипсгы ааихытит.

Ари еипш ацэгъара аныкала, агантэ еибартцысын ицеит. Иахънеиз – амшцэгъа баапс рыкэшэеит. Арпарцэа гэгэакэа ыкан, аха дгыл цэгъан, дпымкакэа аагашья рзыкамтеит. Апкарахы ианиас, уафы изымгэагьт Цыкыр Бирами Бытэ Шьяаби рыда. Деицэаны, ауапакэа дрылахэаны, азэзэала итцалан дхаргалт, убас адгыл баапсын. Мамсыр хатца цэгъамызт, аха иацъал убас икан. Убри инаркны уахь уаха уаф дтамлеит, пасагы италомызт...

1928 шыкэсазы ашьха Абкэыл Этахаз хгылан, Мамсыр дызшыыз азыхь закэу збоит хэа сцеит. Изулак саннеи, соуцстэы азна аартэны снахэапшит – иаха ихъантазшэа збеит, уаха иаабац зыхьк излеипшымыз акгы сызгэамтеит. Амала, икеикеиуа, ицэеикэарацэоума, ихиацэаацэоума ухэаратэы икан. Ашьха иагъа маден амоуп, издыруада убас цъара акы иалсны иаауазар, ауафы дзашьуагы убри акэхап хэа акэстцеит. Икалап убра ацъуа маден амазаргы, ацъуа-зы убас уаф дашьуеит, ацэхапшыгы ыкоуп, акыбагы ахэшэтэуеит, аха уи цъуа-цъыкахк зызароуп.

Схынхэны сахъауаз схэыцуан. Икалап Абатаа База-рыкэагы абри азыхь ижэны дтахазаргы. Дызит хэа ишътаз ауаа хыхь акэхарын иахъеимдоз, афы дашьызар хэа, арахь цака гэара картцаэомызт, дзырымбазгы убри акэзар калап. Азы ижэызтгы, дышнеиуаз ианаикэнак, уаф гэара ахыкаимтцашаз дыбгалон, ма гыгшэыгк дагон. Икалап аблы дагазаргы. Абас ауп уи итахашья хэа иахьагы стэы иаанаго.

ШЬОУДЫД* МХАЦЬЫРРА ИЦОЗ АБ ИУАЗ

У^{аа} Шьюудыд!
Сани саби реипш сызгөйдхәхәалан сзаазаз,
Шьюудыд.

Сара рапхәа смачны санутаз, ашыз саргәаххәан, Шьюудыд.

Ухьз хәаны, уаб убра дыкоуп, уцар ушыз ухгоит хәа, сан ушка амџа сыкәылтцеит, Шьюудыд.

Сџызцәа исыңыз Кәламба хәннеи иаангылеит, уара узлацауа абриоуп хәа умџа сыкәыртцеит, Шьюудыд.

Исдырбаз ала сдәыкәлеит, уара уахь схаларц, аха анакә ихчылаз сахьцоз снарбомызт. Изулакгы сеихан скыдлеит, схаларц, сагьхалеит, сыпсахаара скышә икәкны, уара угәашә акны, Шьюудыд.

Апстхәаггы хцаны, уееитцыхны, иааиуа апсуаа сышәзыразуп хәа, унапы ыргөежьюа, успылеит, Шьюудыд.

Сара укатцәара сыкәтәан сыпшуан: иуваз ашьхақәа – Кәламба, Хсырхәа, Мсыбста сааира рцәымгызшәа анакә хчылан, рөырлашыцаны икан, Шьюудыд.

Уара учча-ччо успылар утахызшәа, иахьутцанакуаз зеггы амра каххаа ипхон, Шьюудыд.

Уфнытқка иаазан иумаз ахыш, ацәламсыш, ауарца, бытәаа рыхәшә (ашьхардац) ухәа убас итцегьгы аҳаскьын хкқәа рхышәтқәа, уаргъа напы иџахтцаны иумаз апста акынтәи, ашьхыцқәа ааны икәшәаны иргон, Шьюудыд.

Абарт зеггы сыблала избауа, укатцәара сыкәтәан сыр-зыпшуан, Шьюудыд.

Истахын шыамхыла еимыздарц сыбла иабоз, аха ашыз шоура исылнаршомызт, Шьюудыд.

Амрагыларахь иуџаччауа иуџагылаз Иарцахә икыдыжылаз анакәоу иахагылаз ахрақәа санынарџацш, қалақь дук салапшызшәа сгәы кәлеит, Шьюудыд.

* Абри ахьз Шьюудыд, Шьогәдыд, Шьогәзыт хәа зхәозггы ыкан ажәытәан.

Уармарахь умахээр иатцанакуаз Асар Рѣацара хәа изы-
шьтоу санынкыдпшыла, цъанат снейзшәа збон, Шьоудыд.

Сыпсы ааивганы, уара иухылтцыз ахауа цкъа лбаадо,
сеааибытаны сынталеит, еиха сузааигәахарц азы, Шьоудыд.

Даара акыр санылбаа, уара ахыз ду узтаз ахахә ду снад-
гылт, Шьоудыд.

Уи акырза ицъасшьеит, даара акыр сахәапшит, афнутцка
сталаны иахъабалак еимыздеит, Шьоудыд.

Уи снахысны сышнеиуаз, угәыштца итцатцан иумаз
апсуа хатца Абхазоу ихатгәын снахагылеит. Нас уа саат-
гылан, ааи, рыцха, абриггы сара сеипш ашыз иагаз уафхап
аастгәахәит, усқан смачмыз, Шьоудыд.

Сара истахын ахышыцәа ахыглаз сыпшаар, аха уара
иутцанакуаз агылартақәа сыздыруамызт, Шьоудыд.

Ус сышнеиуаз, аеы-жәпа хәуа иахықәыз снарыла-
гылеит, снарылапшызар – тцабалаа реқәа ракәын, хара
хтәқәаггы уа ирылан, Шьоудыд.

Уака снатәеит, сыпсы сшьарцы. Санцшы, ыцъа хара-
ны ишааиуаз збеит. Цкъа снарыхәапшызар, саб Екәыпи
Кәытцниа Кычеи ракәын. Урт уара гәык-цсык ала иузыказ
уаан, Шьоудыд.

Санырба, ицъаршьеит уаазгазеи хәа, нас уара иахьу-
цанакуаз Апса Затцә Адъма Гәарата акны ртыц гылан, уб-
рахь снаргеит, Шьоудыд.

Уара укатцәара санықәтәаз, убрака ашыз гызмал ае-
снардырит, уинахыс ухауа бзиа, узыхь хазына, ухаскьын
каимат иалтцыз ахш-хыртцәы ирыбзоураны сшыз ахьцаз
сымбеит, Шьоудыд.

Сара саннеи, исххәааны агәыц ахъеилаз иухтысхьоу
ажәабж дукәа рхәеит, Шьоудыд.

Ажәытә ақәылара аныказ, Нхытц Карачынтә ихытцны
иааны уара иутаз апсуаа ирықәлан рырахә рыхцаны иан-
карца, ахәхәаф дышзахәоз дылбааны арахь адырра ри-
теит, Шьоудыд.

Икалаз аилагъежъра шәи-фынфажәижаба шықәса
зхытцуаз Бытә Ормат Цабал ифны дахышьтаз ианиа-

ха, дыфхыкэтэалан, иҕалазеи хэа дтцааит. Иҕалаз аниар-хэа, иааигэа иҕаз даарыпхьян Шьоудыдгыи рҕама хэа дразтцааит. Мап анырхэа: «Хрышьталоит хэа шэалам-ган, урт шыта Нахар ихытхьеит, шэырахэ шэхгыи рыкэ-шэымтдан... Саргыи ус акэын ишыҕастоз: Нахар санхытц-лак, сфызцэа арахэ рытан арахь идэыкэстцон, сара уа саа-тэон, иааиуаз аасышьтуамызт... Даргыи ус шэзыруеит. Уи атцкыи еигьуп қыжэқэак цшааны Шьоудыд иташэтцар, еиташэаазоит...» – ихэеит атахмада, Шьоудыд.

Иара убас итцегьгыи ажэабжькэа ухырхэааит, Шьоудыд.

Аиашаз, мыш фажэа схытцаанза, умардакэа снаркыд-цшылар, сшьамхкэа насытцакэалон, Шьоудыд.

Сфызцэа, сыкэлацэа афарацэа, уара зшыа-зда тоутца-хьаз, ахшца катцаны, ашэакыа харчыла, агэыц еилаз ид-дыржэуан, Шьоудыд.

Анацъалбеит, абас сласны ахшца кастцауа скалары хэа схэыцуан, Шьоудыд.

Ацъма анырхэауаз, слабшыа сытцаргэауа, урт реизца-ра аарла ысылшон, Шьоудыд.

Мыш фажэа ансхытц, ауасахьча ацэхэыра акны дахыи-ҕаз ихэи згоз сиццеит, сшьамхкэа сытцпраауан, Шьоудыд.

Ххынхэны ханаа Кэытцниа Бидаф ачакэа катцара иды-руан, ахшца чакэа ысыркатцеит, сфызцэа реицш ахшца ка-тцара салагарц сызбеит, Шьоудыд.

Рацхьаза саналага, зегь рышьтахьынза саанхеит, афынтэ раан – фыцъа сапхьа иааит, уинахыс сапхьа уаф дзаауа-мызт, Шьоудыд.

Ушьхара ансылс, аашьарак камтцазакэа агэыц ахьеила-хоз: имфума изума, ицъмахьароума – зегь рацхьа снагы-леит, Шьоудыд.

Мызкы антцы, уара иуфачцауа амрагыларахь иувагылоу Иарцахэ аби бҕацъмеи ахькыдыз шэарыцара ицоз сыр-геит, Ахацшь Акылсыртагыи скылыргеит, абқэагыи фба ршыит. Убри инаркынгыи имшьта бзиоуп хэа, шэарыцара ицацыпхьаза сыргон, Шьоудыд.

Абас сказцаз – уара гәык-цсык ала сахьудукуылаз, унапы ыргьежьюа уахьспылаз ауп, Шьоудыд.

Ацьмахьараз ханеисалак, сныга ртәны зегь рацхьа саа-уа салгеит, Шьоудыд.

Ус-ус, умчала, ладаггы-џадаггы сара сзын ак акөхеит, Шьоудыд.

Зегь рацхьаза уара уаргъа жәџа итцакны иумаз Гыд Изыхь анызжә нахыс мтцәыжәџада спыррашәа збон, Шьоудыд.

Ари 1847 шықәсазы акәын, Шьоудыд.

Убри инаркны жәашықәса еспхынра сутаауан, Шьоудыд.

Арахь сымацара сакәмызт иутәауаз – тцабалаа рахә змаз зегьы. Нас далаа, цсаа, цанатцаа, цыгьардаа, атараа, азџыбжъаа, Шьоудыд.

Убарт зегь напыргьежыла урцылан иудукулон, ацсы-шәала шәеицәажәон, Шьоудыд.

Атара инхоз о-от-отхәа рырахә ирыцхьан умџа иа-ныкәлалак, рахәггы-уааггы гәырғьатцәа хзыназандаз хәа еивасны ицон. Ацәкәеи аеқәеи ашьхацара анааилак, ушкә рхы рханы икаауан, икьыркьыруан, Шьоудыд.

Агатәыла, Кәыдрашта, Абигәаа дшыцәағәоз, ахәылцаз ицәкәа ахьоуишьтыз, ашьыжь ацсаса ашьха ицон, ирба-уа ирывсзаап, дарггы рышьталан, ибналан уара иузнеит, угәыларәа иказ ашьхақәа ркны инымгылеит, Шьоудыд.

Угәыларатәи ашьхақәа: Кәламба, Хсырхәа, Мсыбцста, Кәабчара ухәа ркны иқәыз рахәггы, уааггы, лаггы уаха шаанза ишеикәшоз дыршон, Шьоудыд.

Уара укны цъара аас-мшәык ыказарггы, уи, арахә ана-балак, ишәаны ицауан, уаха ла шуамызт, Шьоудыд.

Иара убас угәыларәа иказ ашьхақәа ркны арахә-чыма-зара рызцысуан, ашьамака, ацсаса апхтра рыхьуан. Ич-мазаџызарггы, уара умтцәыжәџа атцака ианааилак, ибзи-ахон, сара сшыбзиахаз еипш, Шьоудыд.

Уара уцста Азгара шьхалбаан агатәылака ханылбаауаз, уасеи цьмеи рхәы ыршан акәын ишылбаауаз, изабалак уара уцстафәы ихәыз арахә џашьом рхәон, Шьоудыд.

Уара иахьутданакуа икоу агылартақаа жәаҕаҕыра сыз-кэатып ахьяным, сышытамта ахьумбоз ҕыаргыы ыҕамызт, Шьоудыд.

Уарма ҕышпы иахьаду, Иарцахә ззааҕыло. Шьоу* азыжь ду Абхазоу Тамаз иуаса аниҕаага, иаргыы, уахь дрызцеит, нас, уасасан, убри азыжь аласа ханагалон хәа узырхәон, Шьоудыд.

Апсуаа рзын угәы шаартыз, иугәыттахәхәан ишныкәу-гоз сара сеипш икоу ажәала изхәашам, Шьоудыд.

Сара сцоит мхаҕырра, амшын нырцәка, амҕа сыкәлоит, бзиала хәа уасхәарц схалейт, ҕаха-ҕымш ныкәа ахьыбжьаз енакала сааит, узбарц, Шьоудыд.

Бзиала хәа расхәейт Табал ахаблакәеи акәша-мыкәшеи: Ҧытца-Бал, Амткәал, Аззантха, Пианча, Ымаҕырта, Уардараа Адугыы Ахәычгыы, Хәынтыр, Шәыкәран, Пал, Ыам Пал, Кәрыкь Пал, Псққал, Ччхал, Ыырцыҕал, иара убас Дал ахаблакәа: Ыцыыхашькьар, Лаҕа, Ажара, Дал Агәы, Уарцахәы; саатгылан абзиала хәа расхәон сахьаа-уаз: Ышьоу амарда, Хәылтышь ашьха, Ашәлашара анаара, Чамхәгәара апста, Лахта ашьха, Бардгәал Аталарта, Кәламба акатцәара, нас – уара, Шьоудыд.

Зегь рышьтахь ауп уара абзиала хәа ануасхәо, избанзар, апсуа зегь реиха изааигәоу абзиала хәа, ажәлар ркны, инапы анимихуа атыхәтәаноуп, Шьоудыд.

Унаҕсан икоу Шьакәкәеи Дуи Шьакәкәеи Хәычи Азгара иахьепынгылоу, снацшыны избоит, рхылцакәа рхырхит, сшырхьымзас уара исызхәа, шыта ихәлоит, шытахька мзала сдәыкәлоит, мшын нырцә ицарц агака амҕа икәло уатцәынза срыхьзароуп, иуахауоу, Шьоудыд?

Сцоит, аха сгәи, схи, сыпси ара икоуп, арахь ахынхәра сазхәыцуейт, сымцар амуит, уахьынсыжьуа сәтоутцома, Шьоудыд?

Иухоумырштын, уара иузааигәаз, хьызлагыы жәлалагыы, апсуаа шракәу, Шьоудыд!

* Жәытә ҕысыуа-базала шыөгә – з-тәтәоуп, идууп; азышытыбжь «шышь...» акнытә.

Уареи хареи абас хаипырзго – хада цсыхэа имамкэа дҕалааит, уа Анцэа ихэааит, Шьоудыд!

Сара схынхэуеит, стахар – сца, иамур – уи ица. Уах-зыцшыз, абзиараз, Шьоудыд!..

ЗАН ИЛЫМАН ИХЫНХЭЫЗ АМХАЦЬЫР ИЦАХЭЫЧЫ АНИЗХА ИАЦИЦАЗ

Сара уажэы саб дахьынхоз Цабал акэымкэа, алада Кэыдрыта, Атара санду лашыцэарҕе сынхоит. Цабалка нхара сақэитымхеит, Шьоудыд...

...1921 шықэсазы Адсны раионла иахьыршоз, Акэа араион уагеит, Шьоудыд.

Ас ианыкала, кэыдрытаа реихабацэа Кэытцниа Шьаабани Бытэ Шьааби ашшыцхьыз рыман Лакэаба иахь ицеит, Шьоудыд.

Лакэаба рышшыцхьыз иақэйтцит, Патеипа ихьзала, абарт зыштыоу рышыха рышэт хэа Шьоудыд.

Ари ашытахь хэышықэса схалон ура уахь, Шьоудыд.

1926 шықэса азыхэан исзыуаазаз уасеи-цэмеи хышэи хнџажэи жэеиза хы сыманы, бзиала хэа науахэан, супыр-тцит, Шьоудыд...

Аколнхарақэа анышьяқэгыла, Акэа араион уеитартеит, Шьоудыд.

1930 инаркны аашықэса браноутэа рфермақэа утан, Шьоудыд.

1938 шықэса азыхэан, Кэыдырта аколнхара аихабыс саналырх, хфермақэа ура уахь исыштырц салагеит, Шьоудыд.

Иагбалсыршеит жэытэнатэаахыс гэык-цсык ала иузыказ ауаа апсасеи, ашыамакеи, ауахьади рыман ушқа инеиртэ икаларц, Шьоудыд.

Ажэытэ сылацэа анаахт избаз апсуаа ухэан, унапы ыргэжэуа уахцылеит, Шьоудыд.

Сара хатала уахъ снейртә аамтә сымамызт, аха араҳәи ауааи еикәыршәаны ушқа ианынасышьтлак, саргы уа сыкоушәа сгәы иабон, Шьоудыд.

Иагараан, араҳь ианаауаз, аекәа рыман амфә ианықә-лалак, амфан иахьпхьоз аекәа бналаны игъежьны уара уахъ инеихъан, Шьоудыд.

Уара укны ахатәы рахә хаман ханнеиуаз ашықәсқәа руак азы, шьхытцын, ауха уара ухахә ду акны ҳапхъеит, ҕнак ала ацәхәырақәа ҳархысырц азы. Сара истәыз б-зысык ашьапы блын, изныкәомызт, убра Ахахә Ду акны иахцәынхеит, Шьоудыд.

Адырфашықәсан ашьха ханкылс, абчарах Селах шәа-рыцара ухрахъ дцеит. Дышшәарыцоз, шьхытцын иахцәы-нхаз ақыжә ибеит. Ибнеикхъан. Уаф иахь иааиуамызт. Ашьтахъ деихсны ишьны иааигеит, аха шьтәа бзиақ иақа-рахахъан, Шьоудыд.

Ускангы уажәгы уара иукәнагоу ажәа ахәара цәгьоуп, Шьоудыд.

Атыхәтәан, зыбзиара узымдырзоз кәыдртатәкәа ҕы-цәа браноутаа урыртәит, уара уцынхәрас Хсырхәа ргеит, Шьоудыд. Ари захаз, уара уеилкааны уздыруаз, кәыдры-таа даара ргәы иалсит. Ари кәлеит 1948 шықәсазы, Шьо-удыд.

Убри инаркны хышықәса рыла кәыдрытаа ршьамақа ачымазара рылаләит, ацма цхтит, араҳә лазаркын, зеггы иааура хзымдыруа хааилахеит, Хсырхәа апсаса зырцхтуа хаскын баапск амоуп, уи здыруа мацфуп, Шьоудыд.

Араион акынтәи аихабыра ааит, аферма аихабы да-мырхит, аколнхара аихабгы убас, аферма аихабра са исыдыртәит, Шьоудыд.

Адырфәҕены араҳә аасыдкылан, слаба аакыдхны уара уахъ анеира азин алхра сашьтәләит, Шьоудыд.

Икастдалакгы, уарма напы иахьатцанакуаз ҕацәк рым-схит, Шьоудыд.

Егырахъ Браноутантә иааны амилац рырахә тан, Шьо-удыд.

Ҳара ҳараҳә – аҶьма Аасбжъара игылан, ажәқәа Ахаҳә Ду аҕны игылан, Шьоудыд.

Егъырт аерманцәа рырахә – ажәқәа Апса Затә игылан, аҶьма Шьакәкәеи Ду игылан, Шьоудыд.

‘Енак, иҕоу збоит ҳәа, браноутаа ртыц ахь сцеит. Апса Затә ахыглаз сахънеиз, избаз сымҳәар сзычхауам, Шьоудыд.

Уара иаазаны иумаз апса ду, аҳаскьын агәта иалагылаз апса ду, хәышә-фышә рахә рыхышыцәагы даргыс аатцагылар, кәацк рхьымкьысуа избоз, жәытәнатәаахыс иутаауаз ангылоз, иарбан шықәсоу, зака рахә рымаз зда-пақәа ирныз апса ду браноутаа рыхышыцәа ашыапы амца ацратцаны ишадтәалаз снеит, Шьоудыд.

Даара сгәы иалсит, дара хәык ыҕан, издыруаз ала срацәхәит, даргыс, ирцәымҕхан, рымцагыс дырцәеит, Шьоудыд.

Уи ашықәсан ҳараҳә ҳаман, тцаак ҳақәнамцакәан, уцста хтымтцит, Шьоудыд.

Браноутаа цхынҕеымза шаантцәаз иқәтцит, Шьоудыд.

Уцстала, ҳараҳә рчаны жьтаарамза Анцәамтаз, агатәылака ҳанылбаа, ушҕа ианкаҳцоз збоз уажә ицъаршьон, ир-Ҷашәтцазеи ҳәа, Шьоудыд.

АдырҶашықәсан аферма рахә сыман умҶа сшықәыз, мшбжара снеихъан, сдыргъежъит, аколнхара аиҳабы ихатыпуаҶ ҳәа, Шьоудыд.

Убри инаркны кәыдрытаа рырахә уаҳа уара уахъ инеиратәы изырманшәалоз уаҶ дҕамлеит, Шьоудыд.

1957 шықәса азыҳәан аферма аиҳабыс еита скарцахит. Убри аамтаз араҳә ашьха иҕан, Шьоудыд.

Ажәқәа – ахъа ҚәҶана игылан, аҶеи ацәқәеи – Хсырхәа, аҶьма– аҶагы ахъагы – Лахта. Акомиссия сыман ҚәҶана сҶеин ажәқәа – ахъа – қтла исыдкылан, ахъа еиҳабы имадан, Хсырхәака сдәықәлеит. Мацкгыс ҳaikәнаршон, аха сдәықәлеит, уара ушыҕоу стьтцны сцарц, Азғарала, Шьоудыд.

Уара угылартақәа, Апса Ркәара инаркны Апса ГәаҶанза, аҳаскьын атцыс алампрыцызт, Шьоудыд.

Уртгъы зегъы еимданы Ахахэ Ду акны санаи, 1951 шықәса азықәан истқәахыз сыбкәылқәа уафгъы имбацкәан икан. Ааигәа игылаз ашә ду акны 640 хәа аколнхара апсаса ускантәи рхыпхызара ианахтәаз анын. Абас акәын ажәытәзан апсуа апхызара илшо даналага нахыс ашьха ирахә рхыпхызара, иишьыз ашәарах рхыпхызара ухәа, иоура-итбаара азаарыгза, ашәқәа кны ишырнитқоз, «ашә-кы» «ашәкәахы» ишиасызгъы абасоуп, ашәы ахахәжәлагь иахъзуп, «ашә-кы» – «ахахә кы» хәа убасалагъы икалазар аует ихәон саб, Шьоудыд.

Уи ашәтцла акынтәи, избап хәа, уара сахьбзиоутәыз Апса Затә Ацма Гәарата ашка сцеит. Сахьнеиз – избазеи, Шьоудыд?!

Апса Затә амца ацратцаны ирбылхьан, аихара фахьан. Амала, сара ианыстцаз, 1926 шықәса азы, сануцыртцуаз, агәыц еилаз ххатәы рахә рхыпхызара 1178 хы анын, Шьоудыд.

Устәиала схытцны Хсырхәа сааин, арахә сыдкылан, адырфаены еитатцны Апса Ркәара ицаны уара укны игыларц рыдыстцеит, Шьоудыд.

Сара Лахтака сааны, ацма ферма сыдыскылеит. Нас уртгъы сыман упстака, Азгарака, ацәқәа ахысшьтыз сцеит. Ажәқәа Азгара азтәытцәы афадахы игылан, харахә еизааигәатәны, жәгъы, цьмагъы, уаагъы апсара хатцашьшь, зеипш хтахыз ахаскын хаман, ацә-рхәақәа ркьаф антала, ацәагьқәа реипш ибыфуан, Шьоудыд.

Абри сара сызлацәажәо аамта 1961 шықәса азоуп, Шьоудыд. Ашьтахь сара сычмазафхеит, уара браноутаа уеитаргеит, Шьоудыд...

Абра сабгъы саргъы халацәажәеит шәышықәса инарыцны, 1847 инаркны 1961 шықәсанза, зака бзиара коутцахьоу, зака хуаазахьоу атәы. Уи уара укәра иадкыланы иугозар – лацәеихакәысракоуп икоу, Шьоудыд.

Атцыхәтәан исхәо: уаа уара узшаз иуцишаз аа-шаки уареи, иагъа гәакра шәәкәшәаргъы, шәеигымхааит, Шьоудыд! Иаа абри исхәаз адоуха иақәшәааит! Уаа, Анцәа, сүхәоит!

ЦХӘЫС ИЛХЫМКЪО АКГЫЫ ЫКАМ

Ажәйтә мхацъырра иагаанза Дали Цабали ац-суаа рацәафны иртанхон. Дал Маршьанааи Цабал Маршьанааи анхацәа рыдкылан, аныхәақәа рзы аицлабрақәа, ахәмаррақәа мџапыргон. Ускантәи аамтазы хәмаррас ирымаз рацхәа идыргылоз иреиуан аеыр-хәмарра. Уи ус икан: иарма напала иагәра кны, иаргәа напала икамчы кны, данаангыло – икәымжәы итәарта иафымшәакәа, иеы џ-метрак иреитцамкәа ирчаразны, нас аргъарахь ала дгъежъны, иреигъны ихәмарыз иакәын актәи ахәы зыртоз. Имџапыргон иара убас: ҟыла абазшьтыхра, иаабац аеырцыра, ампыл асра, аимтцакъа-ча, атцәыргыла ахыцара, қәсыца, ҟадаца, уахәагәгәа, акъа-броу асра, ахахәрцара, абгартцысра (ахахә ду ртысра), аикәцара, аипцхныџлара ухәа убас итцегъгы. Ишысхәахьоу еипш, абарт зегъы рзы еицлабуан Дал Маршьанааи Цабал Маршьанааи, анхацәа рыдкыланы. Абарт реипш иказ аицлабрақәа ркны, сара санаҟу аамтазы, хадара руан Дал Маршьанаа рахь – Маршьан Шабат, цабалаа рахь – Маршьан Бабышь.

Абарт ныхәак азы икылсит Цабал Шәыкәран хәа иахьашьтоу адгъыл акны, ацандарқәа гыланы, азыхь бзи-агъы аманы. Абра адәаҟы акәын ахәмаррақәа ахьымџа-пыргозгы.

Аисарақәа зегъы ркны актәи ахәы ргеит Бабышь хада-ра зитоз Цабал Маршьанаа. Аха аеқәа дмырџыцызт, ахәылпаз жәа-кәшарак иџуаз аеқәа ноурыжыит. Ускан ус иапын: аеқәа анталаша, аеыхара азин рыман. Аха Бабышь даара дыҟәказаап, иеы ахы азәгъы дамырхакәа, агәра инапы иахаршәны, артцәаахәа дыхәхәаны, аеқәа днарылтдын иҟынеихеит. Ари Алмахсит данцшы ибеит, иааизымчхакәа, дзыхиркьозгы имазаап, икъарахә аат-ганы аҟынаирхан, Бабышь аеыхәда днықәижыит.

Ара шыта ицэгъарахеит, Цабал Маршыанаа хысырц иалагеит, аха Шабат ибзыцэашыа уа дыкѡзаап, дахыгаз рымбазакѡа, даарылцааны дигеит. Ажѡлар еизазгыы еимпит.

Бабышь икѡшѡаз ахы дазымгеит, ахѡшѡтѡфгыы дааганы диддыртѡалт. Ари Дал Маршыанаа ианраха, Шабат ауафы дизиарышытит Алмахсит дзеихсыз ипсы таны дынхеит, ма зынза дишыааит, мамзаргыы хайашыара далтцааит хѡа. Иаасашѡраза хамтакы, аинаалароуп иатаху хѡа реихѡеит Шабат.

Шабат дашыталт аинраалара, ауаагыы азикит, хара хайшыцѡоуп, цкѡынажѡк, игѡы еибакшѡа, бзамыкѡрак кайтцаргыы, Бабышь дибар итахуп, идтѡалоу ахѡшѡтѡыфгыы акыр иитар итахуп хѡа. Ари Цабал Маршыанаа аѡшашатхеит, Шабатгыы дзышытаз уи акѡын.

Аха Алмахсит, данцашаз аламталаз, икама ахѡыц аѡашѡар еифнатѡѡартѡ иааихит, Ацыр-ипа дигарц акѡын игѡы итаз, аха иѡаѡѡимыршѡеит. Уи даныкамла, Алмахсит иашыа еитцбы Ардашыыл даашытихын, амѡа дыкѡылт. Убри аамтаз Бабышь дынхон Шѡыкѡран, уажѡ иааз атѡым Хъев хѡа иахыашытѡу унахысны уахынталауа. Иахыагыы иубартѡуп Маршыан-ипѡа Лзыхъ хѡа изышытѡу акны, амрагылара иахыаду, ара дукѡагыы гыланы.

Арт айшыцѡа иахыцѡз ианнеилак икартцаша азы еицѡажѡан, ашта ианынтала, Бабышь ибзыцѡашыеи, ахѡшѡтѡфи, ѡыцѡа ахѡсеи аадѡылтцит. Алмахсит дааласын иашыа иеихѡеит сара аѡнутѡка саныѡналалак, уара ани ибзыцѡашыа думан абартцахъ уаагыл, нас, аѡнутѡкатѡ кыгѡ-чыгѡбжыы шуахалак, иахыигартану илаидыргылан уиеихс хѡа.

Ианааипылаѡѡа, ачымазаѡ дахышыштаз иѡхалан, Алмахсит наѡк дыѡналеит, Ардашыыл Бабышь ибзыцѡашыа диман, абартцахъ, диаѡѡажѡ, икыарахѡ имагра итакны, шытыбжыык шиахалак дхысрацы, даагылт.

Алмахсит дахыѡналаз, атамзаара шытатѡ, Бабышь дышиаѡѡажѡоз такѡаамта цеит. Ардашыыл изымчхакѡа,

ашә ихы нылакны, уалымгой уара хәа иашья иахь иб-
жыы наиргеит, нас идгылаз игәы инадыргылан инацәа
ааиртцысит. Алмахситгыы Ардашьыл иажәа алгаха имта-
кәан, иууазеи, ачкәын, узыргәәкүазеи хәа иашья иахь
дытцкьошәа ныкатцан, икама аатцааны Бабышь дахьышь-
таз иааигришьын, дааифитцәеит.

Арт акәаскья иналбаан ашта иныкәгылахьан еипш, Ба-
бышь дыкәрын, ипсы ихытцаанза, ашәхымс иефылажьны,
икъарахә ихы иатцазаап, ифарышьтеитцеит, Ардашьылгыы
имака аатцәеит...

Аишьцәа Мыткьал Ччхал Азыхь ианылбаа, Ардашьыл:
«Сара шыта сызцом, уара ухы уахә...» – ихәан, днатәеит,
иара уакагыы иеааитцихит. Алмахситгыы: «Хаи, уашәа ахы
насыкәшәааит, ушдасфеи!». – ихәан, иашья дааикәкны,
азлагарахьча дааизныжьны, иара Далка дцеит.

Далаа хытцны иааит, табалаагыы неины Мыткьал амфа
ркит, ршыа мукәа апсы дрырымтаразы. Ара афьжәларык
еифахәит, еибамшьыр ада цсыхәа амоуа икалеит. Атцыхә-
тәан ауаа аднагалт – Маан Иасон, Адгьан, Ацыр-ипца
Кьмышә, Екәыс Чыч, Ахсал Быдгә, Абашь Шьяхан ухәа
убас егырт хар змамыз ауаагыы. Апснах Ахмытбеи Чач-
багыы убра днанагеит. Уи ирыдитцеит аус апсыуала иа-
хәапшразы, аус азызушаз ихатарнакцәагыы нижьит.

Уаха даеа машәырк камлакәа, апсы дызтәыз дрыр-
теит, егырт реинраалара азы аицәажәарахь ииасит.
Уахьки-енаки Шәыкәран адәафь аилацәажәара ыкан.
Аихарак зәырцәгьан иказ Бабышь ибзыцәашь итын-
хацәа ракәын, Амаршьанкәа еибарпсуазар, хара хзыхь-
кьазеи хәа игьлт.

Адоуара кәлеит. Ацыр-ипца Кьмышә ддоууан, илабашья
ахьынаирсыз, Екәыс Чыч ифыза ишыацәкьаракәа хәны
ирыбжькьеит, аха ичханы дгылан, иажәа далгаанза хәа.
Иажәа даналга, улабашья унах хәа иеихәеит. Ацыр-ипца
Кьмышә дцәажәаф дуун, идоурала абарт афжәларык еини-
раалт. Уи дагьуафьцәгьан. Убри азоуп Ацыр-ипца Кьмышә
фажәижәаба матацшь еихыхны Кәыдри Амткьали ахье-

илалоз иалеипсеит хәа ашьтахь ашәа зихырхәаазгы...
Анхаф ишәшьыз, иашьцәа шәнарыпхьан, ишьа шәшәоит
хәа рыдитцеит, иара убас иагыкартцеит. Абри азоуп
ажәытә Дал Маршьанааи Цабал Маршьанааи еибашьит
зырхәозгы.

Чагьам нхытц иахьагы икоуп Быдгә зыхьзу адгьыл,
Багада уахьыкәсуа амраташәара иахьаду апшахәа. Апсны
Асовет мчы ґыц ианааз акәын, абрахь симан дцеит саб
Шьяаб, уаала ажәытә хәхьынхоз усырбоит хәа. Иара мха-
цьырра дцан даахьан, уажәы Аҫара акәын хәхьынхоз.
Быдгә Бышь Икәара апшахәа жәытәан Ббышь-иы-кәара
акәын иахьызыз рхәоит, хәхьнеиз, ахьагә иалхны ақьала
кахтцан, нас харахә ганы убра хгыларц, хымш хакан. Убра
хаканатц, ажәытә ажәабжькәа рацәаны исеихәеит, Мар-
шьанаа ртоурыхгы налатцаны.

Исгәалашәоит, хәсны, Аҫара ажәытә ажәабжькәа улы-
руеит хәа саб иахь ианыртцарц ианнеикәоз. Маршьанаа
реибашьра атоурыхгы рхәахьеит, ирыфхьеит, аха урт
зхибаркьаз хәа исахахьоу акы ацыстоит.

Урт ахтыскәа раан ҫажәака шыкәса зхытцаз саб ус
ихәон: «Абри атоурых зәырфы ирзеитасхәахьеит, аха уаф-
гы иасымхәац акы уажә уара иуасхәарц сҫахуп. Иудыру-
аз, пхәыс илхымкьо акгы ыкам, Бабышь Хьрыпс ипацәа
дреиуан, иаргы дитацамзи, аха Дарыкәа ипацәа иреиуаз
Хьымкәараса ипхәыс, иахьынзаиашоугы здырхуада, аха
ус рхәон, длыхәапшуан, лара лхатца хатцара-пхәысрахьала
дейкарамызт хәа. Ари инытцаф-аатцыоуа ишыказ, лхатца
данцсы, лара Бабышь дигеит. Насоуп иаартны аиҫара
анцәыртц. Алмахсити Ардашьыли Баталбеи ипацәа ра-
кәын, Баталбеи, Хьымкәарасеи, Шабати еишьцәан, ран
дазәымызт аха. Ус акә арс акә, аешьцәа рыкәеибахра зых-
кьаз пхәыс тыхәоуп».

Бабышь ахәхәтә ҫны изгылан, ашьапы уажәыгь икоуп.
Икәнагалаз амилаҫ иреиуоу ҫыцынхафык аҫны ахаиргы-
лан, дыҫоноуп.

Ари абас ауп.

Убас, апхэыс илыхъяз, иаха аабыкба икалахьоу, даеа хтыскгы, уажэ саналага, ишэасхэап.

Гэтол абжыуаа ркны дынхон, дызлаз ақыта даары-лукаартэ, нхаф бзиақ, Ыынцъбак, Нистор хэа. Уи цшьфык ахшара иман, хфы пацэеи цхаки.

Нистор ицха хатца дцаратэы даныкала, лара лхала бзиа дылбоу, иара дхиху здырхуада, иара убри ақытаф инхоз Абыигэба Махаз афа иалхэеит, ахэычы-мыцгы еимырдеит. Ари нытцф-аатцфны лтааца ирахайт. Лара даараза бзиазақ лакэын, пшрала-сахьала акыр деикэшэан, атын-хацаа аазыркын, апхэызба Атарба Ихэста инхоз Ақэытба Көадац диртеит. Ускантэи аамтазы Ақэытба Атарба Ихэста рыцкэынцэа азэы хэа иаарылырхуаз арцысын, Ақэытба Осман дицан, нхарала, уафышьала узрываломызт, ауаа бзиақэа ззырхэоз ракэын.

Абыигэба Махаз ари цхэысс дхэаны дышимаз зыгэра игоз икэлацаа ирдыруан, ас аныкала, даара хымзгыс икайтцеит. Рацаак мыртцкэа Ацынцъба ица чарак ах дцон, ахэылпаз иееилахэан деыжелан дышнеиуаз, ачар-хэаф димазаап, Махаз заа амфа кны дтэан, данааивала, иааигэйдцан, уафгы димбакэа, афныка дцеит.

Ауафы дышыны дахышьтаз данырба, ажэлар еизеит, иара Махазгы днеит, акгы изымдырзозшэа. Аха заа дрылцын афны дахьааиз, Цэыць Такэии Абыхэ Гыцьи абрагыцаан абна илан, какалк ркырц иштэаз дрыкэшэеит. Афатэ картцаанза, индэылиган, икайтцаз реихэеит, ацхы-раара иртарц, мамзаргы абнахь дрыццарц шитаху азы дрыхэеит. Хара уаха иалыршан аусгы уамкуа, атын-хацаагы гөфарас урымкуа икахцойт хэа наиахэан, акрыфан ицеит.

Ауха Такэии Гыцьи Тамшь Ануа Есхақ икны инеин, дфадыргылан: «Уаха ауафы дхадыпсылт, машэырла, Гэтол инхо Ацынцъба Нистор ица. Убра ухазцароуп. Абасгы хэзиахэа: ауриадник Стицана Цыгярдака дыкан, дахшыр хтахын, таха хайтомызт азыхэан, амфа кны хаштэаз,

илашыцахъан, иеы дзықэтээз Стѣпана иеы иеипшын, аеышьтыбжь анхаха, данаахавала, дахзымдыркѣан дахшыт. Иахтахуп хнеины хтѣыуарц, насггы уафы ибаратѣы инышѣынтраггы хара ххарцѣала икахцарц. Абас хзеитахѣа», – рхѣан, дынѣыжѣыртѣан, Ацѣынцѣбақѣа рышка дрышьтит.

Ануа Есхаќ, абжыуаа рќны унеишь-уааишьхѣа зархѣоз, ауаф кѣыш, ауаф нага идыртѣаз ишиархѣаз еипш, инацѣанггы дахънеиз еитеихѣеит. Иажѣа данаалга, Ацѣынцѣба даацѣажѣан: «Дад, имашѣырхазарггы, ишыкалазаалакгы, ауафы дыпсит, ртѣыуараггы стѣхым, икартѣо анышѣынтраггы стѣхым, иааирггы стѣхым, избарггы. Сыпсит, сахъпсыз сыкоуп хѣа сызрахѣа», – ихѣан, иажѣа даалгеит. Есхаќггы дыѣеыжѣалан дѣеит.

Ацѣынцѣба ипхѣыс лѣа дышыны данылзаарга, илзымчхакѣа хыла агѣашѣа дахъасыз, дахычмазаѣохан, апсыжра ашьтахъ мызк тѣаанза дыпсит.

Абри еипш ахтыс кѣлеит 1908 шықѣсазы.

Аамтѣа цон. Ацѣынцѣба иѣацѣа еитѣбацѣа рызхауан. Ишыказ, 1921 шықѣсазы Ацсны Асоветмчыанышыақѣгыла, абна илаз абрагыцѣаггы ылтѣын, дасу рыѣоныкақѣа икылсит. Абыхѣа Гыцѣа дѣахахъан, аха Цѣыцѣа Тѣакѣаи иѣоныка иашѣцѣа рышка Цлоу дкылсит.

Ацѣынцѣбақѣа зашѣа дыршьхъаз аишьцѣа ари анраха, реааибыртѣан иѣеит. Иахънеиз, пхнын, Тѣакѣаи Марыхѣа ашьха азтѣтѣы дыкоуп хѣа рархѣеит. Арт еибартѣысын иахърархѣаз иѣеит, Тѣакѣаи дагырбеит. Изымтѣаарггы – дырзымдырыр кѣалозма, иара уафы харакын, тѣтѣшла апсуа хатѣа ззырхѣоз иакѣын. Данырба, днарпхъан: «Абри аамтѣа азын, Абыхѣа Гыцѣаи уарѣи шѣабрагыцѣааны абна шѣанылаз, хашѣа дшѣыдыпсылеит, ииашаны шѣара дшѣыдыпсылатѣкъама, даѣеазѣы дышыны, дахъыччауа, днахъавс-аахъавсуа дхъавоу? Абри еилахъкаарц хѣааит...» – рхѣан, иазтѣааит.

Тѣакѣаи иқѣерахъ днѣеихъан, шѣаќѣытѣа абри аилкаара, хара дшахъамшьыз усггы ижѣдырхъеит хѣа акыр дрыхѣеит,

аха, ианырмуза, иказ имхәар амуит. Шәаннеилак – шәа-хәшьягы шәлазтәа хәа реихәеит.

Арт аахынхәын, иааин рахәшья ианлазтәа, итцабыргуп, ахәычымыч еимаадахьан, иагьмазан, аха сани саби иане-илыркаа, иаагьежьын даеацъара срышьтит хәа ралхәеит. Ари анраха, рашья дызшьыз Абыигәба иааихафәан, им-зырха дшыкәгылаз иааигәыдтәан, дышны, уафгы им-бакәа ицеит.

Абыигәбақәа ашьяра кәзтәаз зустцәаз рдырт, шыта нақ-аақ шәеитоуп рхәан, уа иааныркылт. Атцыхәтәан иагьеин-драалеит. Аамтагы мацк анбжьала, еицәажәон, еицә-неиааиуан, уаха еиғара рымамкәан икалеит. Ари, ишыс-хәаз еицш, 1921 шыкәсазы акәын. Абасала, ацхәыс илых-кәаны абракагы фыцья ауаа тәхеит.

Абыигәба дитынхеит ацкәын, Бабышь хәа. Уи дарцыс-хан атаацәара далалахьан ишыказ, Ацьынцъбақәа афы-цья аишыцәа руазәык ицкәын Акәа аинститут далгахьан, нцънырс Гәтолка дааит. 1960 шыкәсазы Гәтол аитцбыра-затәи апарторганизация мазаныкәгафыс аус иуан Ба-бышь Абыигәба – Махаз-ица. Ацьынцъбеи иарей ажәытә-ра иагахьаз акгы ргәаладыршәомызт, еицныкәон, хатыр еикәыртәон, еифызцәан.

Абас ибзиахәза аус еицыруа ишааиуаз, енак ачаихых-ра иахьяфыз, еицны, абжъяапны еицш, инеит. Ацкәынцәа афыцьягы ачаифыхыфцәа ирылаланы ишфырхуаз гәа-то, актәи хәа ибзианы ифышәхла хәа рахәо, ишнеиуаз, цхәыск ижәырцны афыхра дшафыз иналыдгылт.

– Ас зыкабтәозеи?! – ихәан, Бабышы ларей ргәааи-багеит.

– Уара уиакара ухатца бзиазар, сара сакәым иубаша, уаб дызшьыз дуахәтаргылан ақыта урылаларымызт! – лхәан, аецныхәа наилтеит.

Ари захаз зеггы ацхәыс дыршыр ада моу рымам-кәа иналзыпшит, аха илхәаша хәаны далгахьан. Абыи-гәбагы дааитцанаргәгәеит, Ацьынцъбагы даара хьяас икаитцеит.

Аха, Анцэа иныхэаратэы, Гэтол реихабыра лассы иа-
тахыз ауаа адгаланы, ацсыуала аинаалара еитакартеит.
Саргы убра сыкан.

Абри зегь зхысхэааз, цхэыс илхымкьо акгы ыкам хэа
ажолар ирхэо ауп. Аихарак – уи цхэыс кэышымзар, кэыш-
рала мацарагы иаукаху, аха...

1964

АТӘАМБАРА АЦЫХӘТӘА

Зкы жәшәи җажәихәбеи җажәифбеи шықәсқәа
руак азы Адлеи Маць иабцьар аблет ылихразын
араион амилиция аихабы Ахәагәба Нарыкъ икны днеит.
Нарыкъгы Мацьгы қытак еицатәын, цқба еибадыруан,
сгәыла иоуп, сабцьар аблет шцасимтари хәа дгәыгуан.

Нарыкъ Маць инаган-тапанча ааимихын, аномер гәас-
тоит хәа днаиҗиьан, истол амгәа аартны интеитеит.

– Уабцьар умхуп, аблетгы уоуам, ахатагы уоуам!.. –
ихәан, днеиҗапшит.

– Уара абри еипш сукәгәыгуамызт, қытак хәицаланхоит,
хәигәылацәоуп, исзумун, сабцьар сыт! – ихәеит Маць, аха
Нарыкъ имырхынхәит.

Икаитоз, Маць дындәылтцын Атар Саат икны днеит.
Саат Нарыкъ ихатыпуаҗ иакәын, араион центр акны дын-
хон.

– Уанацьалбеит, Саат, абас ауп Нарыкъ исзиу: цабыр-
гуп, сара аурыс хәынтқари ақыртуа меншевикцәеи рха-
ан сгьычуан, тауади-аамстеи абжәхәхәтыҗцәеи ухәа
ракәын исырхәуаз, ацәгъара сылан, аха асовет мчы ааиҗ-
теи цъара баацсык кастдахъазар – скыта шәрызтцаа, сара
сөызцаа зегы рабцьар аблетқәа рымоуп, саргы аблет
амсхуеит хәа сахъааиз, аномер гәеитошәа дсеиҗаны,
стапанча сымихит, бзиақ акәын иаргы, сыла шаапшуаз

схәатҭа игеит, усызиацәажәа, схәатҭа ныжъны сызцом... – ихәан, Саат диҳәеит Мацъ.

– Ибзиоуп, нас ариакара анухәа, сузиацәажәап... – ихәан, Саат Нарықь иахь дцеит. Уака еибырхәаз здырхуада, омазак мыртцкәа Саат дхынхәны дааит. Иахьшәны уаа, уабцъар имхны сара иустоит хәагъы иеихәеит.

Иахьшәны зыхъзыз азы Мацъ Саат ишқа деитааит, аха уи афны даниқәымшәа, Нарықь икны днеит.

Абцъар ахата сыт, аблет сумтозаргъы, убри азын сааит... – ихәан, даацәажәеит Мацъ.

– Уабцъар акылгартыхь исышьтхьеит, иусто хәа акгъы сымам, – ихәеит Нарықь атакс.

– Ус анакәха, аномер ахыхны сабцъар шсымухыз ала акәтанциа сыт, Акәа аихабыра рахь сцоит, – днацралеит Мацъ.

– Акылгартыхь ацапха змоу дыкам, амчыбжык ала уаабжыс, акәтанциа устоит, – аеытца кәитеит Нарықь, Мацъгъы афныка дцеит.

Мчыбжык акара аабжысхәан, Мацъ деитацеит Ахәа-гәба ишқа.

– Сара сыкамызт, абра еизган ихәамаз абцъар зегъы Акәака акылгартыхь ирышьтит, утапанчагъы аномер сзахымхит, – ихәан, даацәажәеит Нарықь, Мацъ днеихатцгылашәа ныкатқан. Аха данынеиҭапш, иааицәымгхан, сара сашьталан сцаны аномер узаазгоит, абригь-абригь аамтазы уаа хәа аҭхәара иитеит.

– Убри атцыхәала даҭазнык ада сшымаауа удырузааит... – ихәан, Мацъ днахынхәын ифныка дцеит.

Аҭхәара иитаз азы деитаахит Мацъ. Аха акы ибо хәа дыкамызт, игәы пжәаны, деицрашәаны акәын дшыказ.

– Абри ауп утапанча аномер, – ихәан, Нарықь кәтанциа аалхны Мацъ инаииркит. Мацъгъы уаха мхәакәа, акәтанциа еикәарәны ицъыба интеитқан, итапанча дашьталаны Акәака дцеит, а-Шлатер иахь. Шлатер Апсны амилиция дреихабын, Мацъ иарзахал иакәиҭит абри еипш аномер змоу абцъар цшааны ишәт хәа. Ианруталак, ара сара скны уааи, аблетгъы ылҭааны иустоит хәа иеихәеит.

Акыр еимдеит уа ашьтатцарае, аха уи афыза анумер зныз хәа абцар рымбеит, Мацъгы ихы зникъара дизымдыруа даақәхеит.

Хцака мзы цит абри ашьтахь. Мацъ ихәатха ахыицәдырзыз даара игәы иалан, апсыуак ихәатха имырзыцызт, сара рапхьа ишпасыцәирзи хәа ихымзгшьаны дыкан.

Меышак азын Хәагәы Нарыкъ ауха аоны дыкан, ашьыжь дсагылан блуз затәы амзырхаеы иаандақәа дрыхәацшуа дшаваз: «Шьыжьбзиа!..» – ихәан, Мацъ дааидгылт.

– Бзиала уаабейт, уааи арахь!.. – ихәейт Нарыкъ. – Уара, абри схәатха зынза иугазама, ианбасутои?.. – ихәан, днаиазтцааит.

– Сара иабасымоу, Акәака исышьтит, иустозеи... Нарыкъ иажәа алгаха имтакәа, Мацъ имагра атапанча такны имазаап, инеигәйдитдан, дышьны даақәгьежъааит. Абри аамтаз Адлеи Фыкьа еыла Нарыкъ иашта дааталеит.

– Уеы сутароуп, абасоуп икастаз!.. – ихәан, Мацъ Фыцъа днеидыххылт.

– Аеы устома, ауафы душьитеи!.. – ихәейт Фыцъа, иагъаибарххейт.

Мацъ Фыцъагы инеигәйдтдан дышьны, иеы днақәтәан, дасны дцеит.

Ара ицәгыарахейт, Апсны иказ аихабыра аанагеит, Шлатер ар иман даан днарылатәейт. Абжыуаа қытацыпхьаза фыцъа-фыцъа хы-хы абцарла еикәшәаз ачкәынцәа еи-зыргон, Адлеиаа азақәация рзыкатцара иалагеит, Мацъгы фыцъара-хыцъара икәшейт, аха дрылтцуан, акыргы иеихсқәейт, аха акгы дырзағамыршәейт. Ажәларгы гәакит. Атыхәтәан Мацъ, дрылтдын, ашьхака амса дықәлейт, бнала мацарагы ашьха цәхәыра дкылсит. Арака Соу Ицсара агәыц рыцмахьшыцәа дрышьталан ипшааит. Нас даарыпхьан, агәыц ахьейлоу икада хәа дразтцааит. Амчышба Кьахәбеи дшыказ аниархәа, ианшьцәа дреиуан: «Ашьыбжьон шәангәарлалак, Шьмат Изыхь Ахахә Ду акны Адлеи Мацъ дыкоуп, уааи хәа узааицхаит хәа сызиашәхәа,

имацара, уафы имахауа», – ихэан, днарыхэит. Нас даагые-жын, иахыхэаз ахахэ ду ашка дцеит.

Ахышыцаа шыбжыон иангэарла, Маць ишрейхэаз еипш, Кыахэбеи днарпхьан, абас-абас ауп Маць ихаихэаз рхэан, ажэабжэ наиархэит.

Кыахэбеи, анс аниаха, агэыц ааизганы днарылатэан: «Адлеи Маць Соу Ипсара дкылсит, абригь-абригь ахахэ акны уааи хэа сзааицхаит, ипсыхэоузеи? – ихэан, днараз-цааит, усгыы нацитцеит: – Ар иара ишытоуп, апстыр иара ишытоуп, иара итыхэала хара хыхдыртэоит...»

Агэыц ааилацэажэан, ианшыцаа ирейуаз анс анихэа, дыштэуп хэа акэыртцеит. «Дызшыада?.. Уара, сара...» – рхэан, инеимтцаркит, аха сара сыкоуп хэа уафгыы имхэит. Кыахэбеи дахьтэаз: «Азэыс сара сыкоуп, афыза дсышт...» – ихэан, җааитит. Аха җызагыы дкамлеит. «Ус анакэха, уара уца, итэартэ-игыларта цкыа еилкаа, нас аҗызагыы дуахтап», – рхэан, уиала иааилгеит. Кыахэбеигыы иабцар аашьтихын, дмага-мага, Шьмат Изыхь Ахахэ Ду ахь иҗынеихеит.

Хаха-хымш акырзымфацыз Маць, даапса-дкара Ахахэ Ду дадиалан дшыцэаз, Кыахэбеи ишэакь агэта кны дне-ихагылт. Ас аниба, днышьамхнышлан зҗынаирхаз Маць иахыгартаныз икэшэан, хаихэа даахыкэтэалт. «Хаи, сзы-хуркыазеи, ажырацэара узымгааит, Кыахэбеи?!» – ихэан, ихы ныкэитцеит. Уи акэхеит.

Абри ажэабжэ сара зны-зынла сазхэыцлоит – изхарада абас хыгуаак ахацэа ахьтахаз хэа.

1965

АШЭАРЫЦАФ ЧЫТА

Сара санахызаз, уажэ сызлацэажэо аамтазы, Ашэарыцафцэеи абназацэеи Атара имацфымызт. Урт рхыцхызарахь иаластцом ашыкэсан җба-хца зшыуаз ауаа. Сара сызҗу, ашыкэси-ашыкэси рыбжыара жэохэ-

жәәф иреиттамкәә изшыуаз, абчарахцәә хәә изышытәз ашәәрыцаџцәә роуп. Убас иказ иреиуан Кәытңниа Есхәк, Кәытңниа Шьяабан, Адлеи Миха, Акәс Кыгә, Цьынцбал Сикәә, Бытә Селах, Кәытңниа Чыта ухәә убас азәырџы. Абарт зыхыз схәаз Иарцахә ицаны аби-бґацґмеи зшыуаз ракәын.

1916 шықәса азын Шьоудыд ашьха Шьякәкәеи Ацґма Гәартә хәә иахьашьтоу хашгылаз, Бидаґ-ица Чыта џыцґба ацкәынцәә аашьтґхны Иарцахә шәәрыцара хәә дцеит.

Чыта иџызцәә иман Иарцахә Дауеи Ихәыш хәә иахьашьтоу, аби-бґацґмеи азага иахьаґцаауаз дкылсит. Ау-ха Апхьарта акны ицхьейт.

Адырџаґены дара џеины ашәәкь бжьазартә рөыпцхьакны итәаанза, аби-бґацґмеи рапхьа азагахь илбаахьан. Ихараны ирбоит аби-бґацґмеи азага ишахоу, аха анеиртә зламоу ала идәыкәлар, игәартөит.

Чыта, иџызцәә уака иааныжьны, атцәа дкыдлейт, иеимаакәә ишґхны. Напхыцла-шьапхыцла, ииулакгьы, аби-бґацґмеи азага иахьахаз ашәәкь бжьазаратәы днөит. Ашәәрыцаџ ишәәкь бжьазартә дышнөиз злейдыруаз-дзөиџазоз ашәарах атәыџөи алымхәи цкьа ибө ианы-кәлалак акәын. Нас, абкәә иреихаз акы апсырта иарбаны, ишәәкь инацәә наирхөит, аха, итґымкьакәә, ашьантцә аґкьаны ицөит. Икаитцөзеи, ацакьа иөадырпсылан даґаиоуп, ишакәым дтдысыр, дыбґалоит, мамзаргьы ашьха кацкац дабоит. Уи угәанатар, аршәәа иасны ашәарах ргәыреаннатцөит.

Чыта, ииулакгьы, ихтра идхәалаз аихымцөи, ацәымсөи, ашьантцөи тан, ацәымса амца аркны ишәәкь аөпыхәшә ахьыкәпсаз икәтцан, аб иакәкны дкылапшуа иөааникылт. Ацәымса былүа ашәәкь аөпыхәшә ахьыкәпсаз ианнөи, закаамтә тыхгьы сеидроу, аөпыхәшә амца акын ашәәкь ткьөит, изыкәкыз абгьы апсырта иакәшөөит. Иара уа ианхөит, өгырт зөгы иилазырџуа иааилагылөит. Ашәарах зныктәи ахысраз, ицәаарак рымбакәә, итцысуамызт. «Иткьө сымазар, даөакгьы сшыуан», – ихөөит Чыта.

Абри иахьаггы ирхэоит, Кэытцниа Чыта шыантца зѣа-мыз шѣақыла аб анишыыз хѣа. Уи абас зилшаз ачхара иман азоуп, ишырхѣо еипш, акыр зычхаз – акыр ибеит. Цабыргны, зны-зынла, акыр зычхаз – акгы анимбо калалоит, аха уи даеакуп.

1962

ШЬХАТӘЫЛА АЛЕИШӘА

Саныхәычыз ашыз сыхтакны саман. Сымгәацәа стынханы, атхара сеисуа, ахәштаара сыехәатәан, атаацәаггы ирхәо сыламзо. Абас акыраамта сыкан, апхын исыхуаз ашыз – азын итцазгалон. Убриаамтаз исхыцуан жәабака шықәса.

Цхынрак азы саб ашьха дцон, абри ахәычггы дызгоит, ишызггы ихгап хәа леихәеит сан. «Ари ашьха дызцома, дудцсылоит...» – лхәеит лара, аха, имукәа, сигеит.

Ашьха хашцоз, Лахта ацәхәыракны хкылсит. Амш баапс ҳақәшәеит, мышкы-фымш хәа акәымкәа, мчыбжык иаа-хымкәазеит.

Саб ыцѣа афызцәа иман, азәы дахгәылан, Абыц-ипа Алиас хәа, егъиггы хқытатәын, амхацъырра ашьтахъ иаан инхаз азә иакәын, Мгыр хәа, дерманын, ацъмакәа иман, аха ашьха атәы рацәак издыруамызт, ас амшцәгъа аны-кала, дшәоу, ирахә кажъны агатәылака дцеит, дышцозггы мхәазакәа.

Ауаса, ацъма, арахә рацәан, аеадакәа хазы ибатәын, сарггы тәамоахәк сымамызт, сышрыцхрауаз, азаза сшылаз, сычмазафхеит, схы сзымдыруа скалеит. Уахыки-енаки рыла скышәқәа загъеит акрысзымфауа ақынза, амхатә ала сѣы итартәоз ахш ада.

Атцыхәтәан амшггы аапшит. Шьхасы ҳахыцоз Шьоудыд акәын, амш иқәымлар ада цсыхәа ыкамызт. Хәадакәа акы

амат ацхан ипсит, сара схы самыххо срыдхалеит, ыцъа ауаа ирылуршозеи – рыматэа ргару, сара сыргару.

Иааласын, хеада инхаз иазышътхуаз аидара ыақыр-теит, сара саашътхны саб изқэа сынкыдтцаны снаидеар-хэалеит, иапхыакала аидара ихэда иаахишът, нас арахе днарыпхыан ифынеихеит. Абас ауханза Кэламба Азыхы акны хнеит. Уа хахънеиз, иласкыашэа, хқытатэқэа Адлеи Алыкъсеи Адлеи Михеи ажэқэа рыман игылан, уахъ сыл-бааргеит. Миха ашоурахэшэ иман, исдыржэит, ахыртэы хышэашэа сфартцеит. Ауха ыынтэ цэгъалашэа исыршэеит, зегъы мыцэазакэа исыдтэалан.

Ашыжь сыхказа сфэгылеит, схала снатэаа-аатэо срыц-цеит.

Уа хахънеиз сшыз сыхгеит, сшыамхгы тархеит, хэыки-рхаки снырымкылауа, спыруа скалеит, сымгэацеагы па-хеит.

1960

АГЭАБЗИАРА

Анкыа сара санмачыз, санычмазафхалак, ахақыым адабаказ, спынтца ашыара ианалагалак, ашоура ансоулак, сан арбагы-фыс кны, иааган схы иакэлыхшон, ипынтца ашыара иакэытцуазар, абри шыны имала иши-фастцара хэа, аика хтэаны иоулыжыуан. Атцыхэтэан, спынтца ашыара иакэымтцыр иабацоз, ианакэытцлак, ар-багы шыны сымала исфалтцон, агырзныхэа хэа иашытан. Саргы, абас аныкалтцалак, сыбзиахазшэа сгэы иабон.

Ашыз азын цэгъаран иказ, измыхыуаз шамаха уафы дыкамызт. Ашыз шоура рхы анднархылак, асалпетка бжьеила ирбаазан рхы иакэыртцон, ихэшэуп хэа. Ашыз зынза иаргэакуаз дарбанзаалакгы санду лышка иаау-ан, дыпхэыс цкыоуп – ускан ус икан – азы хэа хчымазаф дахзылныхэароуп хэа. Уи азыныхэа ахызын. Сандуггы лла-

ба хәәхәа кны дрыццон. Уа дахьнеиуаз ахампал картцон, ашә агәылатцаны, атаацәа рыцыпхьаза хца-хца. Акака азақны ачымазаф дганы азы ихырцсалон, өба-өба дара ирфон. Устәи, ихәшәуп хәа ирцхьазоз, Карач Изыхь ашка дыргон. Уи хара рацәак иахцәыхарамызт, ачачхалеиггы аманы, данарыхтшыуаз иқәыртәон, дыркәабон. Абри ашьтахь ашыз хамтак ихгон. Иара убри азыхь иахьаггы икоуп Атара ақытан. Ари сара санахьаз ас иқан. Уи 1900 шықәсазоуп. Аха сахьахәацшуа, итцегь нақ ажәытәзан абас ашыз зыхьуаз ага дганы, иныхәа-ныпхьан, акәакәарқәа хыпсалан, нас ага зыла дыркәабозар қаларын. Агазы хәшәуп, агрзныхәа захьзхазггы убри азакәзар хәа сыкоуп.

Ускан ашыз еицәаз чымазара ыкамызт, изыхьыз дар-өежьуан, ас данөежьхалак, анапра дакит хәа пхалбжак инаркны өба рқынза зкуаз ахапшыағыц аахәан, ихьзала итцартцон, анапра хәа иашьтан. Нас ахапшыа ахьыржыз днаган дырныхәон, иара ачымазафггы дыбзиахазшәа игғы иабозар акәхарын, хар имамшәа дқалон.

Убри аамтаз ахәса-цқьацәа хәа аныхәафцәа ықан. Ишысхәахьоу еицш, санду ныхәафыс дрыман. Ачымазаф дахьыкоу дныхәарц даннаргалак, рапхьаза апшәма урахә иреигьу акы ашаха ахатцаны иаажәг хәа, ачымазаф дын-дәылган, амзырха ақны ақәардә днықәлыртәон. Апшәма ицә, ма иеы раадлыргон, нас, лнапы азна аңыкхыш аакны, иааргаз лыма ачымазаф дикәшон, аңыка ил-кыз, дыпхәысзарггы-дхатцазарггы, ихы иаакәхшан, уара акыр ухьшазар – абри ацә иахьааит хәа, лнапы иакыз аңыка абжа иааргаз иақәлыцсон. Иаанхаз лыма дааины, амца ахьеиқәыз, ухьақәа зеггы абра изблит, уара агәабзиара уоуааит хәа дныхәа-ныпхьан, амца ианақәлыпсалак, кәөф-сөфхәа итқәацуан, ларггы, аа, убомә ишт-кәацуа, учымазарақәа зегь зблит анылхәалак, иарггы игғы канатцон, дыбзиахазшәа ибон. «Анаңьалбеит, Арухан иқалтцазеи, ма, лара цьарак даагылан, ацә икәлхшарауааз!..» – рхәон, избоз ауаа. Уимкәа, цьара-цьарггы убас ачымазаф икәрыхшоз арахә иаакәшәан ианцсуазггы ықан.

Сара абри зхәо, 1923 шыкәсазы ашьха сцон. Стәылак, Чамкәа хәа, дмачны дсыцын. Ашьха сышцоз аниаха, хауак, Барчан Хәыта хәа, ашьха изызгарц ыык сзааигейт. Ускан аекәа аидара рыкәтцара иалгахьан, цаса амџа-ныфақәа ухәа ашьха изларгоз аеадақәа рыла акәын. Ас аеы анааига, хамџаныфагы икәзи, даара цутк, пути-бжаки ашыла акәын, хуапақәагы нахшыны, амџа ҳақәлеит. Атара идәыкәлаз, цьаргы рацәак псшьара камтақәа, Кәыдры апаран Наа Амыкә акны ихын, ҳарны, шыбжьон Афыразара хәа иахьашьтоу ахапакны ҳааин, ҳаегы шыаханы иноухажьын, акрахфейт. Ус хгәы итоуп, уаха Цшьоу ҳацхьара наагап хәа.

Саатк акара аатцхьан еипш, Чамкәа даарыхьташыын, игәы баапсхейт. «Аџныка ххынхәып!..» – схәан, имуит, аха дзымтысуа дкалейт. Саакәгьежьяан, амца ааикәтцаны, ауапақәа икәстцан – иарыхьтшьра ихган, ашоура иоуит. Абас дшыказ хамџа иацхтароуп хәа хдәыкәымлар имуит. Ауха Цьцьы-хашькьар адәы Иуанес хәа ерманы уак саб диман, убра ҳаангылейт, уа Цьцьыхашькьар инхоз мхацьырра иагахьан усгы. Абракәын цаса, Дали Цабали хәа, еизаны ахәмарра-еисарақәа ахымџацыргоз. Уажәгы ацандарқәа гылань азыхь бзиа амань абас икан.

Ашьыжьымтан, Чамкәа хар имазамкәа, шаанза дгылан, аеы ахкаара иахьтаз иааигейт. Дьбзиахәха, ҳеааибхәтан, амџа ҳақәлеит.

Ашьыбжьон Ашәлашара Ахәымџа акны ҳапсы хшьейт, акыргы хфейт. Абра еиҗааизцәыркьейт ичымазара, аиашами, даара сшәейт, зынза далапсуама схәаратәы дкалейт. Ауатка сыман, иаацәырзган, адыши иарей леилакәакәан ихьысшьит, амца длыгәхәатцаны дсырпхейт. Абри ашьтахь далтит, аха ауха Ахәымџа Акәацә акны икоу адәхәыпш аҗы ханхейт. Далтит, аха сара уа сидтәалан, аеы җахәаны аас бгы астейт, иоусыжьыр, хәырта ыкамызт.

Адырџаены дшыкалац деиҗакалейт, дарыхьтшьуа, ашоура иоуа, аха иаха имачны. Иара ҳцалароуп хәа имузт,

хамѡа хакѡлеит. Хѡхънеиуагы ачымазаѡ дышѡаугеи хѡа
исагыр хѡагы уигы саѡѡѡит.

Ашьыбжѡаара ѡытк шагыз Шѡоудыд Ауасаѡырта хѡа
иахъашѡѡу хнеит, ахъшыѡѡагы иара Апса Затѡ Адѡма
Гѡаратаѡы игылан. Хѡы Ауасаѡырта адѡакны иоухажыт,
иара уатѡѡѡа Чамкѡа днартѡаны иааикѡсыхшан, наѡ
снатѡѡеит, харгы атыѡ ахъ хѡеит. Чамкѡагы уаха дычма-
заѡымхеит, аѡгы егызыѡамтѡеит, мчыбжѡыкгы изым-
неит, иѡсит.

Абри сара сыблала избеит. Даѡеакала сахъазхѡыѡыз –
Чамкѡа ихѡаз ауаткеи аѡыши роуп хѡа аѡѡтѡеит, аѡы –
иршьхъаз ѡын, ашьха ахъта анас, иазымчѡазар акѡхап.

Абас иѡан ажѡытѡ. Агрзыхѡа, Анаѡра, Аилырныха,
аѡаѡшьѡа – абарт зегы башазар акѡхарын, аха иахъагы
ачымазаѡ, ихѡшѡзамзаргы, ихѡшѡуп хѡа азы иуржѡыр-
гы, зназы дыбзиахазшѡа иѡо дѡалоит. Амала, дыбзиа-
хазшѡа даныѡало, урт шбашѡу иара ианизымдыруа ауп.

Уи уиоуп. Егы, есышьыбжѡышьѡтахъ схабжа сыхъуа иа-
лагеит, сашъѡѡа еихѡбаѡѡа срыдгылан сахъырашѡѡ.

«Аат, аѡааѡсы, ашьакъѡахъ ихъит!..» – лѡѡан, санду слы-
ман хѡѡаѡа акѡараѡны тѡашак гылан, шахала садхѡалан,
амра сыѡѡѡеиуа, схы аѡыши ауаткеи еилаѡѡѡѡан иахъ-
шьѡа, убра саатк аѡара амра сѡѡыртѡалан схы лыркѡыѡуан.
Нас ѡѡны сааган, уѡѡароуп, нан, хѡа слырѡѡон. Абри
ашъѡахъ схыхъ смыхъзауа, ѡѡагылон. Уи сара сымаѡара
сакѡым, иахъынзаздыруа, ашьакъѡахъ ихы иахъит хѡа,
убас атѡѡашаѡѡа ирыдырхѡѡалоз маѡѡымызт. Убри анаѡс,
ауаѡ иѡѡа анихълак, акѡыртѡыѡ ахъит рѡѡон. Уи ахѡшѡ
хѡѡыла Тѡиса илдыруан. Хѡшѡыс иѡалтѡозгы уи акѡын,
зыѡѡа зыхъуа илызнеиуаз, аихѡатыѡѡ амѡѡѡны ирѡѡа-
ны, маѡѡахѡара нахыс ѡѡада дааилыхны, ашѡхымс дны-
ѡѡыртѡан, иѡѡа ахъихъуаз аихѡатыѡѡ ишлылшоз иадырѡѡ-
ѡѡалауа ѡынтѡ, хынтѡ дахысуан. Нас аиха аѡы аѡылырххон,
датѡхѡон, дѡѡынѡѡынѡуа. Аѡны убас хынтѡ-ѡшьынтѡ
иѡалтѡон. Уиашъѡахъ ѡѡныѡа уѡаны аѡырмаѡыт ршны иад-

тдан ушьталан, апхзы улх хәа иалхәон. Абарт зеггы аны-
калталак – дыбзиахон.

Анкъа, са схаан, арха иамаз ақытақәа ашыз баапсшәа
ирчычан. Ииашоуп, аҳақыымцәа кәлеит, ахәшәкәа цәыр-
тцит ашыз азы, аха урт рымацара ракәым ашыз ақәхра
зыбзоуроу. Даеакала уахәапшуазар, ахауа аеетанакит.
Ускан Кәтол икалоз ажь кәпшьхон, иалтцуаз афгы рацәак
ихәартәхомызт. Уака инхоз Абаси Дадыни Кәағәаниаа
нхәцәа бзиақәан, ақәатцәгы рацәаны ирыман, аха уааи-
лахартә, еикәатцәаза, ажь кәломызт. Абарт хыхь зызбахә
схәаз Акәағәаниақәеи саби еиуацәа бзиақәан, хара хә-
хьынхоз Атара иааны, хажь арбзиоит хәа уардынла ажь
ргон.

Кәыдры ахықәан, мрагыларахь, Наа хәа хаблак ыкоуп.
Уи ахәйтәзан Цсы хәа иашьтан, иахьагы азтәтцәы ытцы-
тцует. Абра агырцәа-афыцынхәцәа нхон. Сара санаеу
аамтазы убра икалоз ажь иалтцуаз афы агьама узбомызт,
убриакара ибаапсын. Уажәы уа икалауа ажь иалтцуа еипш
афы зыкалом – агьамагы, амчгы. Кәтолгы убас аеа-
цсахзар акәхап. Ускантәи аамтаз ахәкәа рахь икалоз ахар-
дани апсуажькәеи ирылхны икартцоз уафы ишьа иац-
натцон, уажәтәи афкәа рааста фынтә-хынтә ицьбаран.

Сара исгәалашәоит хтыск, афы атыхәала ахтыскәа ра-
цәоуп, аха уиак зынза ицъашьатәхеит:

Сахәшьа еихабы Гәагәа хатца данцоз, атацаагацәа
реихабы хәа Ашәы Хәбыць деыжәын, саб ипха чара уны
дितिуан.

Атацаагацәа зеггы афны иааит, аишәа дырхиеит, сас-
гы-апшәымагы зеггы дыртәеит. Тамадас хәа унеишь-
уааишь хәа зархәоз, афыжәразгы икәадамыз, Дапоу Сузар
дкартцеит. Аха рапхьа ижәны ирылеитцаз дашьит – фыжәга
тцәыцала хцәи чейтцәыцала фбеи. Ихы дамышхәо, дахытцны
дцар акәхеит. Убри ашьтахь афыжәраз икәадамыз сан-
ду лашьа Кыча Кәытцниа атцәцакәа – аайдкылан, даеа
х-чейтцәыцаки афыжәгакәа хәбеи ыжәны ирылеитцеит.
Ари еихабгы-ейтцбгы зегь ашьит, фыцъа ауха хара хкны

иаанхеит, даеа ыыца, лбаа аусхэарта абартцафы ишыцэаз ашыыжь ирбеит.

Абри ахэарта рибатомызт, Кыца чейтэыцала афы ижэит хэа. Хэчгы-дуггы еилоутцар, даара аабака чейтэыца роуп иржэыз.

Уажэы дарбанзаалак чейтэцаллоуп афы шыржэуа, нас – ахпыгэқа, апатхьқаа. Акыр сазхэыцит сара абри: ауаа еиха ргэабзиара гэгэахама, мамзарггы афы еиха ипсыгеама хэа. Хэарас иатахузеи, афы псыгехеит. Са исгэалашэоит, анкыа атэца атца итахоз афы амцахь иандыршэлак, амцабз еишыылза иткьон, архышына иахынхалон. Ауафы дтцаар алшоит, усканггы ацэхьала иржэуанеи хэа. Иашоуп, ацэхьала иржэуан, аха атэца хэычкэа рыла дныхэан ацэхьа итеитэон, хэфык-фэык рныхэафеа. Ауатка, ыыржэ-гала акэымкэа, фырцанла иржэуан, ргэабзиара иазеигымзар – иазеицэамызт.

Шыыжымтанк зны, уеизггы-уеизггы омазакггы цуам, хқытан, нхаф бзиақ, Кэакэабак икны, даеа Кэакэабак, Алыкыса хэа, дсыцны хнеит. Апшэма ипхэыс лышэтрахь илзыкэз Гэыцынтэ хэсақэак итан, ашыыжь аишэа аархианы иахынатэаз, ахэсақэа руазэк ауатка аималкын, ханнеи ишыапы дзыкэымгыло даахпылеит. Харггы хаа-еыжэтын, ханхалеит акэаскыахь: ахэсақэа ыыца тэоуп, кырыфоит, апшэма ддыргылахьейт. Уи арыжэтэ азы дкэа-дамызт, аха ихь здыхуада, харггы хнапкэа аахдырзэ-зэан, хнатэейт. Сара, шэареи хареи хзеиыызцэахом хэа, атэца аакэсхит.

Ахэсақэа руазэк даацэажэан: «Шэара шэацэоуп, хара хэхэсоуп. Хара иаажэхьейт аашэы-аашэы грамм ауатка, шэара ижэжэы – акыр еитцоуп, аха – абри ахпыгэ азна-азна, нас хайыызцэахоит», – лхэан, феалтит.

Ари Алыкыса дакэшахатхан, дшапшэымаз ала, ахпыгэ аакэихын, ирныхэахыаз ныхэан, ижэит – даманггы ицеит. Сарггы изжэит. Лара, цаса сыштэаз еипш апшэмара сара исымазааит хэа, Алыкысеи сареи азэазэала халны-хэейт. Сарггы даеа ыба зжэит, уаха сылнамыршейт, скам-

хаит, аха исылсит. Лара, усс илымазамкәа, дѳагылан, Алықсагы ацшәмагы аагәйдкылан, сара снапы аа-сымхны дцеит. Уи уажә аакыскытәи уаткан, акәымзар, ажәйтә идыршуаз акәзтгы – зынза ҳацәынхомызт. Ама-ла, ажәйтә арыжәтә уашьыр, уаналтцлак – угәы цкәза, акрыфара угәацхо уаапшуан, уажә уашьыр – мчыбжык учмазаѳуп. Арыжәтә иашьу, ишырхәо еипш, ижәѳахыр аѳстаа дықәтәоуп, игәабзиарагы далахәмаруеит. Абри ҳзазымхәыцуазеи?

1964

АБХАЗОУ

Ажәйтәан зны Абхазоу Тачахьа ҳәа Мыткбал аха-ны, Пшьоу амрагылара иахьаду, нхафык дын-хон. Ипцхәыс Алтчааа дыртыцқан, Хыцъгыгә лыхьзын. Абхазоу хѳык апацәа иман – Пышья, Никәа, Тамза ҳәа. Тамза – ажәйтәзатәи цсуа хьзуп, абарт ирхаршалоуп: Та-рашъ, Та-хәыц, Та-мра (Та-кәыш, Та-р-кәкәы (Таркәыкә) ухәа. Ускантәи аамтазы цстазаарас иказ рахәын. Ахьча ирахә цхаста рымтакәа иаазауа даналагалак, ари дани-уазгы ахьча хылца иханы диит рхәон, убри диѳызан Абхазоугы – зкыи рханы, шәкы абна илазцоз ззырхәоз иакәын. Уи апсаса рацәаны иман, аихарак – ауаса. Ицкәын аитцбы Тамза арахә рахъ диман, апхын Шьоудыд ашьха дкылсуан, Шьоудыд Ахахә Ду акны уасеи сари еихихуан. Иахьагы Асар Рәацара ҳәа иашьтоуп Шьоудыд Ахахә Ду акны икыду аиарақәа, арффақәа рганахъ, Шьакәкәеи Ахра акынза. Иуаса ишьтуан Ауасаѳырта ҳәа иахьашьтоу ауасатәарақәа рахъ.

Абра исымѳатәны ишәасхәоит абри ахьз Ауасаѳырта ҳәа изашьтоу. Ауасаѳырта адәы еихарца-еитцарца даара акыр итбаауп, избахьоу идыруеит. Зны Абхазоу исарақәа Асар Рәацара ацәкәа ихалан ишыказ, сыск кааит. Ауасахь-

ча лбаа адәаҕны ауаса иман дахыкәыиз, асыс аҕаабжы аин ианаха, абжыы рдуны иҕаан, ифит. Ауасақәа шыҕоу усоуп, акы ыоны атыша аетанажыуазаргы, егыртгы ашьталан рыгетарыжыует. Зпа абжыы здырыз ауаса, ишыфуаз мацара Асар Рәацара ихалеит, егыртгы еибароны иашьталан ихалт. Уии-уии мацгы рыбжыазам. Абри азоуп Ауасафырта захьзу.

Абхазоу ичкәын айтбы дшәарыцафын Асар Рәацареи Тамза Ахра хәа уажә изышьтоуи, Мсыбстеи, Шьхапшзеи, Аденгы рхәаа аҕны ахра дцаны ақәсабқәа шыны иааигон. Абжыаапны асар дрыцын.

Абхазоу Тачахьа ианакәзаалакгы тыгь ауишьтзомызт, ауаса атқәа рылатцара анааилак, ипсаса днарыпхьан, ичкәын айтбы диман, Иарцахәка итапшуа Шьоудыди Мсыбстеи рыбжыара азыжь* ду ыкоуп, хәбака-фбака дестын атцанакуа, убра дцаны ахықә аҕны, ауасатәара аман, дгылон. Абри азыжь атқәа тытцны иуаса дырттәуан. Абас аҕын арахә апхын ишныкәигоз. Азын Брагган ахап дукәа рҕны игыжәона-тцаа дирсуан, аапын уасахьан – Пшьоука иааицон, Пшьоу Ахапы ашҕа.

Пхынрак азы Абхазоу Тачахьа убра Шьоудыд Ахахә Ду аҕны дшыказ, иааикәшәан дыпсит. Иахьагы уафы ибаратәы икоуп дахьжу. Амаша аҕы ылхны, ахарәа арсны, хьзы аным, аха. Иахьагы унеир иубоит, Шьоудыд Ахахә Ду хәа иахьашьтоу кәацәрак ыкоуп, рацәак идумкәан, Абхазоу Дахьжу хәа иашьтоуп, фашьара зкәым тыпуп, амфагы авганы. Ғыц сара ианызба, ииасуаз ауаа ататын катцаны, амца аркны амаша аҕы иқәыртцон, ихәон ажәабжхәаф.

Абхазоу ичкәын еитбы Тамза ирахә иман есышықәса ашьхадцон. Тыгылатцан, иабишиирбахьазала, хыхьзызбахә сымаз азыжь ахықә аҕны дцаны дгылон. Излархәоз ала, азыжь атыгьқәа тытцуан уахыла, ауасақәагы дыртәуан.

* Абри азмыжь ахьз згәалашәоз сиқәымшәеит, аха Шьоудыдгы Мсыбстагы (Мсыпстагы) рыхьзқәа зхылҕаауа иаракәзар калап. Арт рыфбагы рыстажәоуп, диалектуп, амазашәшәарагы рымоуп. Шьоу, мсы – жәйтәла зыхьызқәоуп.

Нас шауа ианалагалак – ицон, иахьцоз здырхуада. Уахын-ла, атыгькәа азыжь иантытцуаз, ауаса даара ирхауан, уафы иааицёмыгьхартә акара, алақәагыгь гәгәала ишуан, аха Тамза ибжыгь иргомызт, иаб ус иирбахьан.

Зны цхынрак азы, тыгылатцан, Тамза ирахә има азыжь акны дышгылаз, иан дычмазафгәакхеит. Сычкәын айтцбы дышшәырбароуп, сыпсуеит хәа егырт лычкәынцәа иан-ралхәа, Никәа, уцаны, иара днеиаанза арахә умырзын, даашьты, хан дылбап ихәан, аешьцәа реихабы цышьа Никәа амфа дыкәйтцеит.

Никәа рырахә ахыгылаз идыруан, иаб дигақәахьан, иныкәиришәын иашьа Тамза ирахә има дахыгылаз дн-ит. Тамза иказ аниаха, Никәа хәычык уафы бзамыкәшәа дыкан, ус иеихәеит – цәыкьа крыфан уиала, уахынла арахә рхауеит, алақәагыгь шуеит, аха уара ууапа ухы иакәтцан, акгыгь умаҳазошәа, ушьтыбжь умыргалан, ушьтыбжь анраха, харахә зегь урзуеит хәа.

Тамза Никәа дныжьны афныка дцеит. Иангыгь, лычкәын еитцбы данылба, даалахфыххеит, иаргыгь, сан хәа, дааигәыдихәхәалт, мчыла ишылымуаз инеигаз ашәыр-фақәа цыны илфәеитцеит. Адырфафены Абхазоуаа ран дхыкәтәалеит, иаха деигьхеит.

Тамза ирахә рахь дымцар ауазма, ауа дахьнышьталаз – апхыз баапс рыдибалт, бахәык бганы иагазшәа. Ашьыжь даныфагыла, иан илеихәеит ирахә шеибгам, дымцар шамуа, ичааибытангыгь амфа дыкәлеит.

Никәа арахә ркны дахыиказ рапхьатәи ауахызы арахә рхаит, алақәагыгь гәгәала ишит, аха, иашьа иеихәахьаз игәаларшәаны, иуапа ихы иакәыршан диан фимтзеит. Адырфауха зынза ирхаит, алақәагыгь митә картцо иалагеит, иаргыгь хаи-хаихәа даныфагыла, атыгькәа нагьежьын азыжь рыеналарпсеит. Ауаса зегьы неихьцшны азыжь иф-талан, илзаакәкәала ицеит, иаргыгь атып кказа даанхалеит.

Тамза дкара-уараха ахәылпаз дн-еизар, ирахә абакоу, Никәа имацара атып дшантәалаз ибеит. Хаи, рацәа хау-шьит, – ихәылоукааит, сыла уамбакәа усцыртц, наф аф-

ны́ка уца х́а данита́кы, дцазш́а ны́кайтдан, хах́ык ие-
навакны, иезаны даат́еит.

И́кайтдaран и́каз Тамза. И́фырпын аац́ыриган, ауа-
сарх́ыга арх́о днат́еит. Ашара ад́ы иааќэлауан аамтазы
иуаса́кэа аѓыркх́эа иты́тны, ады́к-ды́кх́эа реырш́э-
ш́о, аты́ц ианы́ло иалагеит. Иарѓы и́фырпын шаирх́эац
иаирх́о, ирах́э реих́арак ааты́тх́ан аамтаз, ран л́зат́э
уаса-ш́ыт́аак, ац́шык рылан, ианааты́тц, Ниќэа дах́-
ц́эывта́тааз: «Аи, иабах́эа, ди л́зат́эѓы мааи!..» – их́эан,
данаац́ыртц, ауаса рх́ан, ш́ытах́ыт́э азыж́ь рыеналарц́еит.
Уи аќэхеит.

Тамза иаш́ыа афны́ка ды́тхеитдан, иара хаха-хымш́а а́фар-
пын арх́о азыж́ь дхы́кэт́эалан. Ианамуза, иѓы пж́эан,
иарѓы иуапа ихы́ инаќеиршан хы́ла азыж́ь дазцеит.

Убри азыж́ь есуасасан аласа ханагалон. Тамза иаш́ыа
Пыш́ыа а́адала-ѓыж́ыла даан игон, уи идаѓы убас еѓырт
издырқ́оозѓы ааны иргозаарын.

Абри аж́эабж́ь абырж́эы ишш́эасх́эаз еипш́ исахаит
1912 шыќэсазы. Уаж́э сах́ызх́ыцуа, итабыргы́тц́кх́аны
и́калах́азар алшоит х́а сѓы иаанагоит, избанѓы ш́эас-
х́эап. Аж́эыт́эзан, ирх́о са́хах́еит, ты́глатдан азы ахыш́ыц́эа
ры́цсаса абнат́кэа рылаланы идырт́эуан. Аж́эыт́эанынза
хамцарѓы, Пш́ыоу авта инхоз Х́этеипа Иысы́ф и́цсаса ахы-
гылаз абнат́кэа рылалеит х́а рх́эон. Ас ќалар, ахыш́ыц́эа
ры́цсаса рыж́эла иа́хаѓы иѓэѓахоит х́а иах́эац́шуан.

Абри ц́ара иш́эасх́эах́еит, Ш́ыоуды́д аш́ыха шыќэсы́к
зны қыж́эк х́аман, аш́ыапы блын изны́кэомызт, иры́ц-
хаш́ыан иах́зымш́ыит, агат́эыла́ка иара з́цомызт, иныж́ь-
ны х́цеит. Адырфашы́кэсан х́анааи, акѓы амых́кэа,
аш́ыапѓы б́зиахан аш́эары́цаф Селах́ ра́пх́а ибеит, иб-
никх́ан. Абри зхысх́эаауа, Ш́ыоуды́д аќэша-мыќэша а́ц-
сабара иара уаж́эѓы убас и́коуп, абнат́кэа аазарт́э. Убас-
кан Тамза и́цсаса ирылалозѓы убас еипш́ и́каз ат́кэа
раќэон. Уаж́эраанза иш́эасх́эон, ауаса аќ ш́эаны аты-
ша а́етанаж́ыазар, еѓыртѓы еи́ж́ылан убрах́ь ры́е-
тарыж́ыеит. Тамза и́цсаса ахыгылаз убас ат́кэа рыла-

лазтгы, ишеилафынтуаз, Никэа ианирырха, еижэыланы, ма азыжь реаларыжьюан, ма ахра иагон, уахынламыз, егъа умхэан. Убаскан убас икалаз ахтыс иахъа хара хъынза алакэ цшра аманы иаазеит.

Уажэ шэарт шэазтцаар аует – иабаци ажэйтэан Цшьоу инхоз Абхазоуаа хэа. Бшьи-кэара инхоз ажэабжьхэаф Атэатэба Ацыр излеихэоз ала, ажэйтэзан зны, Ацсни Мысрыпшыи еидылаанза, апсуаа ркэытэак хэ-мшынк ирырган мраташэарахь мхацырра иргеит, убра индырхаразы. Иахьнаргаз Ацсны иеипшыз дгылын, агеи ашьхареи ыканы, зи дгыли ахьейагало хэа изышытаз тэылан. Иара Мысрыпшь иахыпшын. Убрахь иагеит Абхазоуааггы. Азэык-фыцъак иаанхақазггы аабыкба Тырқэтэылака иагеит. Убарт ирцэынхаз зэыр дкалазар, ара икоуп, рыжэла еицакшэа, Абхазава хэа, апап гызмалкэа атдыхэтэан ашэкэы ианыртқаазггы қалақеит, аха уртгы жэытэ апсуоуп, «ва» хэа атдыхэтэан игылоу «жэа» ауп, жэытэла уи зыхьзуп, Абхазоу хэада жэлоуп. Абхазоу, Абхазоу, Апхазоу, Апхазоу, Апхазова – абарт зегь еизааигэоу роуп, рапхъа итыпхьзқэан.

Апсуа убрахь хэ-мшынк рнырцэ изагазеи хэа саниазтцаа, уа ладеи фадеи иақэлос ркынтэи рыхьчаразы, апсуаа еибашьцаамзи, убра иган индырхеит хэа атак қайтцеит ажэабжьхэаф.

Абас икоуп абри атоурых. Даеазэггы даеакала ихэозар акэхап, аха сара исахахьоу, избахьоуггы налатцаны, абри ауп, шэара – абзиара шэзықалааит!

1962

АХАМЫШТЫХЭ

Абыржэы ишэасхэараны икоу ажэабжь ииашаны Аицьюушьяртэ сақэшэеит. Уи шықалазггы абас ауп.

Саб Абрагь апсаса хар амамкэа иман, ацмақэа изанын. Қап Қаблыхэыи Арыш Еқэыпи иареи ааилалан

саргы срыманы ашьха ицеит. Ускан сара жәибж-жәаа шықәса реиха схытуамызт, ашьха рапхьаза санцаз акәын.

Җахънеиз Ахарға омазак иацәыхарамкәангы ахаскын қашәқашәо иахыһаз цъара тыцк акны хаагылт. Урт ашьха ианцоз есышықәсагы убрака акәын гылартас иахьрымаз.

Ашьха тхқәа җыхьтаахоит, аха икаиыи, икәандашь-шьыраза, Амза каххаагь ианыһаз уахык, хашьталаанза хәа ақала хдәылтцын, аихабацәа ахьтәаз ажәйтә ажәабжь бзиақәа рхәон. Ус нак апстахьынтә, ахрақәа рытцакәнтә «ыу-у-ым-м...», «ыу-у-ым-м...», «ыу-у-ым-м...» хәа уаф даацәшәартәи бжыцәгьак хынтә хрыжь-хрыжь иаагеит.

– Ари алым абжьоуп, ашьха лым абжыи, – ихәеит Қәаб-лыхә, сара атәаха сымтәкәа.

– Абжыас акәзаргыи аеуеит, абжыас абжыгыи иеипшуп, – ихәеит Еқәыц.

– Мшәызаргыи алшоит, абғамшәқәа рлеишәа цәгьоуп, рышәагаа омазак икамзаргыи, уаф ишьта ихылоит, – даацәажәеит Абрагьгыи.

Аха хара уи абжыи хәцәшәартә хәкамызт, хәцпхьаза абцаркәа хаман, атыц ла дуқәа хца ыһан, харахә атцан-гәара итәкын.

Аихабацәа ражәабжықәа еитанарылагон, хнацшызар, абжыцәгьа ахьгаз иахьадыз ала ижжаза акы апста иаа-тыцпраан аҗаананахеит. Уахьахәацшуа цхныгак аиха инеи-хауп, апцхь ацрыдды, иаазыхәхәа-кәымпылны, азә ишәа-ра акара ихаракуп.

– Анцәа, улцха хәт!.. – ихәеит Абрагь. Нас са сахь даац-шын: – Умшәааит уара, ашышьыхәа утәаз, уи арахь иааи-зом, умцәажәан! – ихәеит.

– Анцәа уоуп!..

– Анцәа, унапы хануп!.. – рхәеит егьыртгыи, инытәкны. Ижжаза иааиуаз, хә хәхь имааикәа илахавсын, алаба атцаргылан ицозшәа, алакәыракәа ркны аеыларкәуа, аф-хацаларақәа ркны аеыхаракуа, апцхьқәа шацрыддуаз, уа-хә иаанымгылазакәа ицеит.

– Ари Ашьха Рныха хәа изышьтоу ауп, Шьашәы, иудыруаз, – ихәеит Қәаблыхә, ихы насықәикын. Нас егырт днарзыпшың: – Уара, иахьцаз шәызгәамтазеи?! – ихәан, днаразтцааит.

– Игәахамтакәа, Агыруа Дызтоу аганахь имцеи!.. – Хымпада абри зыхәаабжьы хәхаз агыгшәыг иасны иркьатан иаауан, – рхәеит.

– Злыпца хәура аракагы илапш ххыми, агыгшәыг харцәихьчоит, – днақәшақатхеит Қәаблыхәгы.

– Иабациеи зышәхәа?.. – снаразтцааит сара.

– Агыруа Дызтоу хәа икоуп ахапы, убрахь ицеит, зны ицәажәан иалгаанза, узырәла... Умтцаазакәа, узырәны, ирхәо закәу арбан еилукаароуп, акәымзар уара абәа уоума сыжәла змырзуа?! – дахыхәмаршәа даасагьт, сшьамхы еихысаанза иахауеит, Абрагь рыцха. Нас Екәып ихы найқәикын: – Уара, Екәып, иуасхәахьоума убри Агыруа Дызтоу Ахапы ахьыкоу ахрафь шықәсык зны Ламшьатцәи сареи хзыкәшәахьоу? – ихәан, диазтцааит.

– Мап, ус ак ухәоны смаҳацт. Аха, уара, Абрагь, дарбангыруоу убра итоуп хәа ззырхәо, Запшьәа дыртәызу, Ачаартәы иакузу?

– Запшьәа ртәы иакәын хәоуп сара ишсахахьоу, ус акәзәми Қәаблыхә?

– Аа, ус акәымкәа! Запшьәа дрыдкылан дрыман, матцуфы пхәысеибак дылхатәан. Уи анбыкәу, акыртцуеит. Рырахә ашьха ирзкеицо, абас дықан. Есышықәса арахә анхеицалоз, убри ахапы азбахә иархәон, ааигәара умнеин, убра утамлан, адыд адыруеит, убри ашьха злыпцахаура иатыпуп хәа. Ари знык иархәеит, ынтә иархәеит, ахынтә раан, уара абра икоу збап, цъара ак тәахны ирымазаргы сыздыруам хәа, дыфәхалан ахапы дталеит. Данталоз ашоура даку здырхуада, иблуза ишәыхны изкәәкәак икәыршәны даатәеит. Ижәцәеимаақәагы ишьапы идмырхькәа икам, иааишьыхын имака инадихәалеит...

Ишыкалаз уара идыр, абас дыпсны ахапы дыштәз рбеит, ишәақьгы хәхәаза иван.

Ахапы дтыргарц рөазырккәеит, знык акәым ҫынтәгы, аха дрынамтеит, ирывахысуа ианалага, дшышьтаз дааныжыны ицеит, ишқакартқоз. Убринахыс убра убас дышьтоуп рхәоит. Ари умахахъеи, Еқәың? – дтәаит Қәаблыхә атцыхәтәаны.

– Уи сахахъеит, ааи. Шьта, Абрагь, хаузызырфәеит, Қәаблыхәи уареи шәзықәшәаз ажәабжь уалагеишь! – ихәеит Еқәыңгы.

– Саламгои, – ихәан, Абрагь иажәабжь дналагеит: – Хабацәа рыпсы антәз, Қәаблыхәи сареи, хқатақәаны, шықәсык зны абрахь хрыцааит. Ари ахынтә раан ашьха ханцоз ашықәс азоуп, ус ами Қәаблыхә?

– Аа, ус акәымкәа!

– Ашьха ханхала адырфәуха, аиҳабацәа абри Агыруа Дызтоу Ахапы азбахә аацәырырган, рабацәа рхаан икалаз ак акәын, акыр иалацәажәеит, гәнаха қазымтцац ауафьпцшә днашьтны дхыннархәыр қалап акәымзар, уаха азәгы дшынанамышьтуа атәгы рхәеит. Инанашьтуа дыднарбоит, аха дрынатом... Рапхәа ашьха ханрыцхала, хнарпцшны иахдырбахьан, аа, абни нахьхыи иаабо абахә гьаз-гьаз акны унеины нақстәи такәы уанхалалак уброуп, уахь шәымцан хәа.

Абри анырхәоз ауха абра иааин иқан Тхьына инхоз, арахә зманы ашьха ихалаз, Рашьыт-ипацәак. Уртгы ҫыца аишьцәа ықан, ихәқәлацәаз ракәын, еилқьақәак, ашьтахь азә дыцсит.

«Уатцә шыьбжьышьтахьынза убри абахәцәгьа хәа шәызфәу акны сцаны схалан саауазар, иреиғу шәышьтәак сзышәшь!» – ихәеит Рашьыт-ипацәа руазәк.

«Уара уакәым, сара сцан сзымаари?!» – ихәеит Қәаблыхәгы. Иумдыруеи, ари Қәаблыхә данықкәыназ алашьамх итцоуп ззырхәоз иакәын, дыццакын, даапсомызт. Ашьха атәгы, дхазынамзаргы, хар имамкәа идыруан.

Иазаауазеи, ара аисара қалеит гәыцааи тхьынааи хәа.

Аиҳабацәа азныказ иртахымхеит, уи абахә адыд адыруеит, шәымцан рхәеит, аха ахац аганахь хцом, астәиала

ххалоит анаххэа, ақәцәанынза ахалара калом, абжеихара шәаннеилак, шәхынхәуеит хәа иакәшахатхеит. Аисара атәы иубац, аихабацәагы аланагалеит.

Излаҳазбыз ала, рапхьа Қәаблыхәи сареи хакәын, адыршаены егырт цон, уаанза рәызцәакгы атып акны ирзааирц икан, иааиуаз азәки аешьцәа руазәки ракәын ицоз. Аешьцәа афыцъагы реиццара аихабацәа ақәшахатымхеит.

Ажәакала, Қәаблыхәи сареи шаанза ҳәагылан, ҳеи-хнапи зәзәаны Анцәа ҳааихәан, амәа ҳақәлеит. Амрагы гылан икаххаа, цъабаа мыцхәгы мбазакәа абахә цәгьа хәа иахьафыз хнатгагылт. Анцәа ҳаитәаихәан, ҳласны хнафалт. Ацъабаа хнарбазаргы, аамта ихамаз абжа акара цахьаны еипш, ҳазфаз абахә аихаранза хнеит. Амзареи аикәареи ныжьны цәхәырала такәы ххалт.

Уаҳа ҳамәеикәа, уа ҳеаанахкылан еихымцала амца аакны, ихамаз ахыч-мыч нақәтдан ахы анааифахтца, аләатцә хахаза иәагылт. Ашьха цыоцыоуа ҳаләатцә шыта атып акынтәгы иаапшны ирбон, ашьха иәеиуа аләа зака улапш итцашәо усгы ижәдыруеит.

Ас аныкала, Қәаблыхәи сареи хгәы ааибархатцан, ҳахьыказ ххаштны, «ҳаит-чеит!» хәа ҳшәақьқәа рыхқәа аәада ирханы, ашьха-цәхәыра ҳаракыраф ус коутцар ауама, «ахәә-сеә» аатҳаргеит.

«Ахәә» тҳаргеит, аха ҳшәақьқәа рхы цқьа аларкәыха ҳамразакәа, иткәацит, аха узтахым убас иваткәацлааит. Хханы зымәа ишьтаз ахахә ду илеи иласын, ишьтазамызшәа, икәыбаса илықәнатцеит, атыоша фәгы лаҳа-лаҳауа илықәчит. «Аа, Анцәа!!!» – ххәан, Қәаблыхәгы саргы ғыцха ҳеынкахәдсеит, усгы хқаҳауан, аха... Хшәақь хәыцқәа ҳампыткькьан, рыгәқәа хьахьхәала-хьахьхәала, хшьапаны иафәпсан.

Икаххаа иказ ажәәан ҳамбазо иаразнак ацстхәа аахчылт. Шьафәк уацхьа игылоу думбаратәы иаакәлеит. Атцықьхәа еитахысын, ҳааигәара иәацәхыкны цъара еитасит. Абри инақәырццакны мацәак аиха ишәпоума ухәа-

ратэы инеимагылан, ақэагы алаы, акырцх ағаанахейт. Хара ҳацсы заны ҳахышытаз, ҳылар адыд ҳацәшәан, ҳшәақьқәагы ҳаман мгәацәха тқа қаихейт. Ара аангы-лара қаломызт. Акы, адыд шәартан. Ҷбагы, ихкәанза ҳәа ҳацшыр, ихымкәар, ашыха дгыл ус адырлоит, ҳлаҳәуан. Мацк ҳаныласкәа, нас ҳлабашьақәа ҳеырнахтан, ҳам-әагы марда мариамызт, аха гәынхәтцыстала иаадыруан, ашышыхәа ҳталеит. Амацәыс ианааимнаркьозгы иах-нарбон.

Абас ҳашцоз, закы инеиханы акырцх ауит, ачыхь атцаны цшакгы тцысын, ҳацхәахә еихамгыло ҳқалеит. Адыд-гы зны-зынла хыхь ана-ара икшон. Ҷанаауаз ишьтаҳхыз ауапақәа, ихазхагалом, ҳхалан ҳалбаанза иқаларызеи ҳәа, абахә ашыапы ҳахьағалоз ишьтаҳтцахьан... Ус акәзами Қәаблыхә?.. – Ус акәтгы...

– Зақа аамта цаз здырхуада абас ҳшылбаауаз, акгы қамлазасшәа Амра каххаа иаацәыртын, ҳғы еилымго ҳахылеиуаз ифәақәыцхейт.

Апсцха анхалала, ҳаибак-еибашьтуа, ҳацсы ҳаманы аиқәара ақынза ҳлазейт. Шьта иҳабаргәыз, ҳшыапгы акуан. Ажәжәахәа хчы-мыцк ааизааган, мцакахы неихәлахкит, алфатцәгы хәхәза ифәхалейт. Уи иахзыцшыз ирбон, ҳшеиқәхаз рдыруазар акәын... Ҷхынхәны атыц ақны ҳаннеи, хәылцазтәи ашәацшь ахәанга ықан. Еибганы иурхынхәуазар, рыла ҳшынтацшлак рыцсы ацынхәрас акәырбанқәа шықахтара ҳәа доуха артазаап ҳабәцәа, ирейгыз ҭ-бқатак аалырхын рғәтахьа нарыгзейт. Уи нахыс уахь ацара атыхәа цахтәейт.

– Рашьыт-ицацәа ашьтәа шәзырымшьзеи нас, ура?!
– дтцаит Еқәып.

– Ирымшьыргы ироухәоз, избанзар, ҳара, шыыб-жыышьтахьынза ҳәа ҳшеисахьаз еицш, ҳзымааит. Цабыргны, иахьынзаххәаз ҳхалейт, аха уи абахәагәышьыз. Аха дара уи шәара ишәхарагәышьоузеи, Злыпхаҳаура игәамцхейт ауп, шәахьымзасаргь – шәхалейт, шәылфә анаабоз шәдәықәлазтгы шәахьзон, – рхәан, шьтәа қаи-

матк хартеит. Уи нас иахшыит, – ихэан, иажэабжь даалгеит Абрагь.

– Дара уахь хцаны ххалоит хэа иаламгазеи? – дтцааит Екэып.

– Аихабацэа ирымуит...

– Иара Агыруа Дызтоу Ахапы абахэ акны зеипшыртаншэа иамоузеи?.. – снаразтцааит атцыхэтэан.

– Уи абас ауп... – рхэан, ахапы ахыкказ аганахь снарцшны цкэа иаасдырбеит.

Ауха ражэабжькэа ирылган ханышътала ус сызбит, ма-кыана гэнаха касымцацт, Анцэа дышпасмышэари, уатцэы имхэа-мырза сцаны убри Агыруа Дызтоу дыштоу збап, ахьз кастцап хэа...

Ашьжымтан арахе анеилхарга, схэырцэан аашьтысхын, «Икалозар, жьынтцэыркэшэара сцоит, азна аамгакэа арахь саауам», – схэеит. Акыс ажьынтцэыр зы ртэны бзиа ирбон. «Уара, хара умцааит!..» – хэа насархэеит. Убриа-кароуп. «Хара сышцацои, аха такэаамта сшэымбаргышэысцэымшэан!..» – схэан, сшэакь аашьтыхны сцеит. Санынаскыа, саатцэиин Агыруа Дызтоу шыказ амца сныкэ-леит. Иаха хзыниаз хэа ирхэоз ажэабжь еицэаз уахь исыпшызаап, уи сара издыруаз акэымзар.

Сзышьтаз ахапы ахьамаз абахэ атцака саннеи, Амра такэы ифхашалахьан. Мачк сыпсы ааитакшэа сцафалеит. Акыр схалахьан еипш, ацада уаха царта амазамкэа, атцла еипшишшазахратцэцаранифасцагылт. Изулаксахыкэшан, снатцсын нактэи аган ахь саниас, еилкыашаараны, ана-ара амзатцлакэа ыканы, факыак снацагылт. Бытэаа рыхэшэ хэа изышьтоу ашьхардацгы цыарак-фыцыарак ракара ишэтны иахыккоугы збоит.

Уи схынхэны санаауа итцхны изгап хэа, сееибытаны сыфкыдлеит... Акэакхэа ишхысыз здыруеит, сапцхыа игылаз амзатцлагы алахабаа еипш фыцыараны иааикэжэеит, нас уаха акгы сгэалашэом...

Санаалтц, ацэымзақәа кәи-кәиза еилаф-еиласуеит, рфашкгы «шш» хәа абжыи гоит. Ари абыкәу хәа цқьа саа-зырфызар, арфаш абакоу, слымхақәа ракәзаап зыбжыи го, цэымза кәикқәас исшьаз сыбла итцашәо акакацқәа ракәзаап, цэымзаггы ыкам, алашьцара схатәоуп. Хаит, слымхақәа рыбжыи го, сыблахатц акакац ытцашәо, хьтак сылалазаап хәа сгәи иаанагеит, макъана афны сышьтоу цыисшьоит. Аха сшышьтақәаз сгәамцхазт, санаапыр-шышь: тцака хахәуп, схыхь хахәуп, сшыапахь хахәуп, сар-марахь хахәуп, ахықәтәаларатцкыаггы амуратәи сеи-фырфәхә цыара сцәывтцоуп. Цабыргны, саргыарахь за-тцәык ала цыара снапы фкылхәхәан иахынзацоз еитцы-тцит умхәозар. Уахьтәи аган ахь ахахә дукәа апыртцан ишәаханы иказаап. Абрстәиала акәхап абра сааган сыш-цәывтцартцазггы аасгәахәт. Ахацахәаггы иаасгәалашәеит амзатцла адыд шасыз. Сарггы исысзар акәхап, мамзаргь гәгәала исзывасит, дабакоу хәа иансышьтала, сыпсны сахьышьтаз сырбазтггы, афәтахьақәа катцаны, ипсы тало-зар хәа, аамтала анышә самардон, убри азы акәхап абра сааганы абас сзытцартца хәа саахәыцт.

Сыбжыи сыргап схәоны, уара, урт астцкыа сеифырфәхә сцәывтцартцарымызт, издыруада мшәык сааганы, дцәы-ларбаан дысфоит хәа, хапкы акны цыара сцәытцатцан са-тцәахызар, ааигәа иказар аасгәахәын, иаххәақәо ирзууа-зеи, иаасцәымгхейт.

Слымха нкыдтцан даара сзырфит, аха иреицәа-ирей-ханы иарбанзаалак цыара цытбжык гомызт. Ишцакас-цари хәа саахәыцт. Иаггысызбит ашышьыхәа схәазаны сахьынзаццо сцаларц.

Сахьцәывтцаз ахахә пәыха хәхәа дукәа цшыба аушәақә еиватцаны иапыран. Изулакгы, снапыршышьуа, реиха имачуп зысгәахәуаз руак ашышьыхәа снахан, схәазан, сыпсы заны схы фцәывтцызгеит. – Тынчроуп, ишылашь-цац илашьцоуп. Абцарс хәа напызатцә сыкоуп... Сахьына-пыршышьуаз хахәпәыха цдарык ихәхәаза испыхьашәан, цнапыкла икуп, иароуп сзыкәгәыгуа хәа исымоу. Агыла-

ра саламгеит, мшәны сахьцәывтанатцаз ахыхь ақәтәартә аман иқазар сакуеит хәа, ус сшышьтаз, снапыршьышьуа схәазо, цшыынапха цхьақа сғынасхеит.

Ладаран сышнеиуаз, рацәак дымцацкәа, уаха цхьақа самшьтуа, тзык ағыгәхәа схы надгылеит.

Ишықастдалац еипш сеитазырфит, ссахәгыи скуп. Сар-гъарахь лапш-ғапш хәычык ықазшәа анызба, атзы сава-хәазан уахь сғынасхеит. Сышнеиуаз, армарахь иаатәиин, алапш-ғапшы итцегь иаагәгәахеит, атзқәагыи рыцәаара убо, ахапы тыкка, ихәхәаза, иаақалеит. Нахьхыи рацәак бжам-кәа ихагәежыааза, атламахәқәа мартаға иапыраны, ата-ларта ахықазгыи аапшит. Алашара злауаз убрантә акәын. Соагылан иаасырццакит, аха даара сгәысеанны.

Аталартағыи саннеи, атыттра саламгакәа саатгылан, ашышьыхәа схы навтсырхәхәан саазырфит. Уахынлоуп, аетцәақәа кәеи-цеиуа, икаххаа, рфашкгыи абжыи аафуеит. Ахапы, ашәапыцъап апыриааны, рффак аханы икоуп, унадымгылакәа ус аламала улапш итцашәом, хыхь ба-хәыкгыи ахагылоуп.

«Уаа, Анцәа, ура уоуп!...» – схәан, ашышьыхәа алашь-цара сеалакуа саатытцын, издыруада уахь амшәқәа тазар хәа, арффа еилачра стамлакәа, абахә илавтаршәны ғәкьараны сғыфасхеит, испыхьашәаз лаба хымпығә гәгәакгыи аашьтысхит. Аха сышнеиуаз, еилкьашаараны, ана-ара амзатцлақәа гыланы ианызба, абрақагыи адыд адыруазар хәа сгәыи иааташәан, уаха ғада сымцакәа, уа сәааныскылт. Усгыи саахәыцт, уажәы амцеиқәтцара сала-гар, акыр садхалоит, бгамшәзар, сышцаз гәәтан сышьта ихылар, исыхьзоит, иаха еигьуп слабагыи шыску мзатцлак снықәлан ацәқәан шаанза исхызгап хәа, атцхгыи шақа ца-хьоу здыруада, аха...

Унапқәа бзиа иаакәуршартә мзатцлак гәастан, хқақа ғныгыдра рышәара махәамамкәа ицон, нас амахәқәагыи аманы, иманшәалан иқан, абни сықәларц сызбит. Аха зеипш қамло егықам, даеа лабакгыи стаххар схәан, саа-напшы-аапшит, напшы-аапшра усгыи исыгызма, аха...

Җадаһышәә тҗлак аҗажын, иманшәалан лаба гәгәак сзамхуазар хәә снейн тҗакала снадгылт. Алаба сшашьтаз, – аа, уара, шәәкьк ахьыкоу! Махә пак ақәжьуп! Сахан иаатҗхны снахәәпшызар, ашьхәә кылтҗәәза, аа, сшәәкь! Сахьгылаз сеитамтҗкәә атҗла икажьыз цқьа слахәәпшызар, еикәжәаны, ихбыл-җбылны икоуп!

«Уаа, Анцәа уоуп!..» – схәән, сшәәкь ахы ларханы икны сышьтахьҗка сеихеит. Сагьгәырғеит, сагьшәеит. Сара сыз-таз ахапы ааигәәзан, Агыруа Дызтоу, излархәоз ала, итҗегь такәы ухалар акәын. Шьҗа уахь сдәықәло сыҗказма, атып ахь сызлахынхәышаз амҗәа здыруан, сеихеит. Сахьыҗказ шәартан, лассы лбаатәын, абра акәын адыд сахьашьуаз... Уи зыхьҗка хәә издыруа, сшәәкь сыхәда иқәк абра сан-халоз, аҗада ахы самхархазар акәхап. Адыд ахьадыруа ушәәкь ахы аҗада ирханы иуқыр ауам, ухы хутыр калом хәә аиҗабацәә ирхәоз хырҗәа атан цқьа сазымхәыцт. Насгьы уи ашьха-цәхәыра харақыраҗоуп ус иахьыкоу сгәәхәт.

Уажәы, сшәәкь ансоу, сышьтахьҗка сеихеит, аха уажә-раанза иарыхьтшьуаз ауаҗы, уажәы сшабо, азы аасмоур ада цсыхәә сымамкәә саакәлеит, акыс арҗашгьы ихарамкәә абжьы гон, санаауаз, исгәалашәоит, уи сырны ауп сшаа. Атып акынгьы, санырымба, ишеилоу здырхуада, снейр исархәаран икоугьы сеидроу, уигьы сацәшәоит.

Пытк санынаскьа, шьҗа сыпсы ансоу, саахьахәын сахьцәывтҗаз ахапы шыҗказ сшәәкь ахы рханы ахәәф аат-сыргеит, кыр сышьталан иаауазар иаршәап, мамзаргьы ара ишааиуа ахәшәбылфәы акыр, исышьтытцып, хтып акынзагьы ахысбжьы нейфыр збап хәә. Аха атак азәгьы дымхысит, ихаран, шьхак хабжьан, исышьтазаргьы арахь-тәи аганахь иҗамызт, хара умцан хәоуп ирхәаз, цьара ак ихьт хәә убрахь еимдзар акәхарын.

Ашәәкьгьы скын, аха акыргьы сгәысеанын. Уахынла, шарпазыла, арҗашкәә рахь зьжәра ашәарах лбаауеит, агыгшәыггьы уахь инеиуеит, амҗәан иуҗахаргьы ауеит, уи здыруан.

Абас арфаш акны санылбаа, абракагы ахыкә еилкәшааран, иаразнак азыжәра саламгакәа, зымәа аңа ахаракыраә саатгылан сзырфит. Саңхәа нырцә ладеи-фәдеи иахынзәзбоз еихаракцәамкәа цаңьараны илашьтын, азы сырыргы царта хәа амамызт, настгы цаса сзырыз арфаш итегь идуун, ари гҭак акәхеит, абри адагы цаса сахьырыз амзатцлакәа хца гылан, ас цаңьагы ыкамьзт. Шьта сышьтра сықәлан сышзымылбааз, сшахкәаз збоит, аха иааг...

«Сзырфәа абас сышгылаз, «ыу-у-ым-м...» арган, аңста зегы тырзызаауа, еиларфынтуа абжыцәгәа фәтаleit. Инақәырццакны иара ахьгаз шыказ ажәфан лейкәжәаны адыд акы иасит. Арфашгы ааилаәеан «кәаң-кәаң, дш-ш...» хәа бжь-дагәакгы аатгеит. Абжыцәгәа сахьыцәахыз ахапы иаңәыхарамкәа игеит хәа ақәстцартә икан. Акаруал шәақь скын, аха зеипш камло егыкам хәа, сааласын сывагылаз аңсатцла сныкәлеит. Иара аасгәйдзәлартә, аеыуаф иеынеитцихыргы дзымфәазакәа акыр игхартә ақынза махә амамкәа, нас ихаха-чахан икан.

Уажәраанза цстхәацкгы хымызт, уажәы адыд ахыкшаз ашьхара аханы уархалк иақараны икәашза ак хын. Сахьахәапшуаз, хыхьала иаҳа иңәаңшыызшәа збеит, шьта лассы шар қалап, уиоуп ус изыкоу хәа саагәыргәеит. Сызба абакоу, исхаштит...

Абас абра сшыкәтәаз такәы цит. Ус арфаш ахь сыңшызар, азә дуауаза дтагылоуп! Аа, дкәашза, кәақь, мақфәхәаранза фәазоит, афкәытцәак рыбжәара адгьылбжәаха хәычы ахыкә аңғара акны дзаагылоуп! Цқәа сыңшызар, ижәпаза ахцәкәа лықәңсоуп!

Слымхәкәа фәин соуңцәа хылца ифатцагылеит. Сахыкәтәаз саахьантәхеит. «Қоҳ, раңәа сызт, Цәыхь фбагы ихьт хәа, уи акәын уажә исыгыз, дубеит, Чагә, ахаң итоу... Уи акәын узыршуаз...» – аасгәахәт. Аха зылан Чатцәаа дырпырхагам, Чатцәбак «уашхәа мақьаңсыс...» лирхәеит хәа саҳахьан, уи анаасгәәлашәа, сгәы ааргәгәеит, ииашоушь хәагы саазхәыцт. Сыңсы заны краамта абас сыңшуан,

аха лара дахьгылаз қәацара лымамызт. Ус, даахьахэын, са сахь ләаалхеит. Адгьылбжьаха хэычы ашышьыхәа иааихылтцәан арахьтәи ақәытцәа днычпынгылеит. Нас уа аггараҭ қәацара лымамкәа ләаанылыкылеит.

Зызлан улеихсыр калом, уабцъар еибагом хәа рхәо сахахьан, аха икалалакгы, Анцәа, уара уоуп, усыхәхәа, даара дкылкааны санатцха, атцықь аатгеит! Сзызлангьы дхышәтын аггара дфалахаит, дырхәазоггы ағынанахеит. Дзеипшроу сымбазакәа дагоит аасгәахәт, аха дабакоу дамзхуа ахатца? Унеи агәы умоуп, ҭырцсы калтцазар? Нас ишцакалои?..

Абас сшылзыпшуаз, ахахәкәа дырҭапан, аггара дазым-гакәа, дааныркылт. Сарггы ашара сазыпшны сшықәтәаз, ашьха ахантәи сыцта кәаш итцегь идухан, ицәхапшьзахан иааилыбзааит. – Ишеит.

Смыццакзакәа сеитанапшы-аапшит. Зызлан дабакоу, ишшьыз цсаатәуп. Сфалбаан снейзар, уи иакароу сым-бацт, мақәахәара ифазо т-цәыш дук шыны аггара ахахәкәа ирықәжьуп. Сгәы иалсын, иаатганы ақәара иныкәстцеит, азы ажәырц иааизар акәхарын, аха абриакара қәацара амамкәа иззаагылаз хәаггы саахәыцт.

Саақәтәиаан алада санцшы, арфаш зытцсуаз абахәкәа фба срыбжьапшны итыкка цстак сылтапшит. Нахьхьи арфаш ахықә ақны х-мзатцлакы, агәтантәи иаха ифарылыхәхәо, иаагәастеит. Урт ракәын Агыруа Дызтоу аш-ка санцоз арфаш сахьнырыз сызвысыз. Уа даәа рфаш хәычыкгы алалон. Иаха санылбаауаз фада сагацәазаап. Шьта сымфохымкәар акәын.

Стггы уа иқәмыжкәа тцлак амахәкәа иларбжьастан, зык ласәтәаны, сыцхәыхә еихамгыло сдәықәлеит. Азышәтра итаршәны сымзатцлакәа рқны саннеи, дара ракәын, нас се-ихеит. Бзиа санынаскьа, схысит, сеитахысит, нақынтәиггы ахысыбжькәа геит. Сеитахысит. Атак еитакартцеит. Ари хтып ақынтәи акәын. Шьта уа сыказшәа исыпхьазон.

Иацухаахыс рыба тқәыкәы рьешаны исышьтазаап, уца хәа ахьсархәаз аган хәыц-хәыц еимырдахьазаап,

ашьыжь еитасышьталаанза ас ахысыбжькәа анга, иара иакәу, дтаханы зәыр дибоу хәа, еиханы арахь идәыкә-лазаап. Саргы мацк санынаскәа сеитахысит, са соуп, ам-џа сыкәуп хәа аанарго. Нақстәигы ахысыбжькәа иаха иааигәаны игеит.

Ас сыпсы таны Анцәа сандирба, иагьсеигәргъеит, иагьсагъит.

Сылахы слакытцеи ашәытакәа рнын, сцацхагы, шыапхыц тыцкәоу, убрагы шәытакәак аман, схылца атцга сыхәда мацк ицәнакьеит, уаха акгы смыхьт. Сыматәакәеи схылцеи кәыкәмыкәшәа иахыкәаз ыкан.

Сзыниаз зегь анрасхәа, иахьтәаз рыхкәа дыртцысуан. Абрагь Анцәа иахь икәйтцаз афатахьа кәитцан, иреигьыз катак ишыт.

Адырџаены реааикәыршәан, афатахьакәа ларыкәтцан, алакәа рыхцагы рыманы Абрагы Қәаблыхәи сахьы-тцәахыз рбарц ицеит.

Ахәылцаз иаапсаха ихынхәит. Урт Екәыц излаиархәоз ала, уа амшә таз цьыршьон, аха акгы рымбеит. Сахь-цәывтцаз аазаҳарақыран. Уи хыхь ақәтәарта аман, аган акны атцыц еипш атца умбазо, уаф дызтамло тышак ыкан. Ахапы иџадаран, нас амахәкәа аманы, итцегьгы ицон, аха алакәа сахьытцәахыз ианахымс, даргы уаха хара имцакәа итытцит. Амала схапы азааигәа, адыд ахьсысыз авараф, мышә дук, афы иашьу, абз афыхәхәо ицсны ишышьтаз рбеит. Утгы ахьыкоутцаз икан рхәеит. Ауха ацсыз акуза-арын, уи акәын имтцысзо иззаагылазгы.

Сахьцәывтцази адыд ахьсысызи ркынтә иааргаз акәых-кәа иныхәа-ныцхьо схы иакәрыхшан, рфатахьакәагы кәрцеит.

Ихарамкәа игылаз ахьшыцәа анааикәа:

– Дызтцәахыз мшәызар калап, ус кәзтцогы ыкоуп...

– Мшәындаз ашьта кәмлоз?..

– Зеипш кәмло икоузеи, дыбнауафызаргы аует... –

Уара, абрагьџык устәи цъара дышцоз, ас даниба, ахап уа иааигәан, ихәозар хәа дтеитцазар? Усгы кәлоит...

Дабрагъѡызар, ани анс деиѡырѣахѣ дцѣывтцейтцозма, деитыхны дцѣйтцеймтцоз, дакуанеи?! – рхѣеит.

Абрагъи Қѣаблыхѣи изакѣыз рзеилымкааит, аха сахъцѣывтцаз ирбаз ақѣтѣартѣи атышеи ргѣампцхазт, адыд иашъны ирбаз амшѣ акѣзар калап иказтцаз хѣа ақѣыртцейт.

Сара иахъа усазтцаргъы, мшѣхарушь сгѣахѣуеит, аха изакѣыз аиашатцѣкъа сызуахѣом.

1960

Ѧ-КАМЧЫК

Мсоуст ѡыцъа ацацѣа иман. Аѡыцъагъы ахѣса мейцаарган, ачара руит. Абри ашьтахъ рацѣак мыртцкѣа Мсоуст иааикѣшѣан дыцсит. Ипцхѣысгъы, абас аныкала, рацѣак лызнымтцит, ларгъы иаалыркъан дыцсит.

Еизынхаз аишьцѣа рыхѣсақѣа мааибуа иалагеит, аиѣытцрагъы апшьыргеит. Апсуатцасла хазы хѣа ацара зықѣнаго аихаб иоуп, усоуп ишапу. Абрагъы убас акѣын. Аха аихабы ицъабаа цѣгъан. Рѡны-ргѣара зегъы иаб днаивагълан икаитцейт. Аитцбы, деитцбуп хѣа дрыццхашъан, рацѣак кридыруамызт данхѣычыз инаркны. Абри иахкъан, дышнеи-шнеиуаз акрымѣра, аашъара ицѣа иалалеит, дбаѡданхеит. Уажѣы аиѣытцра аныкала, зегъы сара соуп изықѣнаго, сеитцбуп, ихѣеит. Абас-абас шырхѣоз, убри акынза инеит, аѡны аарбганы ѡыцъара ирымшар ада псыхѣа амоуа. Ари аишьцѣа ртынхацѣа, риешъара рзы ипцхашъарахеит. Избан ухѣар, акы иамусуп хазы ицо, игылоу ѡнык рбганы игар, иара убригъы цшзам, аха ус икалақѣахѣеит. Аха арака Мсоуст икѣаскъеи иматцуртеи убас еипш еиѣапшьны, еимаданы ирцшзан икатцан, игѣагъны узалакъысрымызт. Ак урбгар егъы акгъы иадсамкѣа икалон. Анапцшцѣагъы ахыччон.

Ус акѣу, анс акѣу, аб имал ѡыцъара ишаны, аишьцѣа еиѣгатѣын. Абри азы уахык риешъара еизахъан, аха ир-

зымхасабкәа даеазны хәа иахыргахьан. Даеазны захь-
зыз ааин ианаарыдгыла, еитеизеит. Абра икан дара ир-
цәыхарамыз, унеишь-уааишь хәа зархәоз азәык-фыцъак
ракарагы.

– Мсоуст ицара шәацсамхагәышьеит шәара, ҳаиашьа-
ра шәырпиашьеит... – ихәеит риешьара уафы цъбарак
даацәажәан.

– Ус ахьпоухәои, урт акгы рхарам... – ихәеит Чатцә
Чәгә дахьтәаз.

– Изхароу риешьара ҳаума, нас!

– Шәаргы ишәхарам...

– Дара ирхарамзар, ҳара иаххарамзар, рыхәсақәа роуп,
нас уаха дарбану?!

– Уртгы ирхаран избом...

– Чәгәхеит, зегь ҳабзиазар, изхарада нас?!

– Изхароу дутахызар, сара иуасхәап, – ихәан, Чәгә
иажәабжь дналагеит:

– Ажәытәза зны Ацсны итцегьгы ианкьакьаз, ага
инаркны ашьханза җнхыбра мацарала ацыгәқәа ашьха
ицаратәы еизааигәан иангылаз, ашьха дынхон ацсуа ха-
тцак. Иҗнра-игәара зегьы инапала икейтцаз ракәын: җба-
ны еихагылаз икәаскьа качцо, еихақаца, иматцурта уи
иаҗапшьны, еикәқаца, ица ыкәпраауа, тца змамыз ицсаса,
ишьамака, икәатца, Анцәа ишихәарыз дыкан. Убриггы
иман җыца ацацәа. Ишыкалалац еипш, анхара аихабы
ицъабаа рацәаны иадын, аитцбы насоуп данахьза. Аб ица-
цәа атцара дуқәа диртцеит, ақалақь акны аматцурақәа роу-
ит, ахәсақәа ааргеит, итаацәарахеит. Аха, ишырхәо еипш,
бзиара нагза ыкам, цәгьара нагзагы. Рацәак мыртыкәа
ан иаалықәшәан дыпсит. Уи ишлыхәтаз дымҗапыргеит,
иапыз амартхә лыгырмыжыит. Аха абри ашьтахь ауп аб
изы ауадафрақәа кало ианалага – ихала аҗны дааҗнахеит.
Абри игәы архәычызар акәхап, дубар дузымдырратәы
иеипсахит, ижакьа еилачы, бжеихан ипатца сазамкәа
дныкәон. Ицкәынцәа ракәзар, җымз-хымз рахьтә зны
затцәык иаауан, ус-ус ишнеиуаз уигьы иаакәытцит. «Еи-

лахазар акәһап, ма сара сцаны избалап...» – избын, ич-кәынцәа рахь ацара-аара далагеит. Азнык дцеит, ҫынтә дцеит, аха атдыхәтәан уахь инеира-ааира рацәак ир-тахымшәа, ауаа дахьрыдырбало иацәыпхашьошәа, ита-цацәа акалашәа ихәацшуашәа ибо далаган, уаха уахь дымцакәан аоны иеааникылеит. Уи ус иагьыкан.

Мызк цит, ҫымз цит, хпагьы цит, цшьбагьы абакоу, аха ичкәынцәа ма итацацәа азәгьы ибара хәа инеиуамызт. Шықәсыбжак цит, шықәсыкгьы убас, аха азәгьы дыкам. «Арт ас абра-ацара зхаштыз, сара акгьы сурым, стәы зба-хьеит, стәы сфахьеит, аха дара раб дырбом хәа ауаа рых-нарччап, сыпсыр смал рзымшап, еимаркып, аоны шәаны еиоахшоит хәа иалагап, анацшцәагь ипсындаз, раб иаазаз цыишон, аха ицабаа мцуразаарын, иееимхазаап рхәап, изтахым цәытцаччо ирзпшлап...» – ихәан, ишцакастцари, сырбарц иаауа излакастцарызеи хәа даара дхәыцит.

Адырҫаены аб, уи Абыц ихьзын рхәоит, деихьыжә-еикәыжә иеиилахәан, ипатцагьы самкәа, иерыцхатәзаны ипеихаб иахь дцеит.

– Дад, сара шыта сыпсуеит, акгьы ззыкәтцә сакәым, сырҫеигәышыа... – ихәеит иара.

Аца ҫитзом, дзырҫуеит, дтәоуп.

– Хапсуараҫ иапу кашәымтцар цхашьароуп, уара уеи-хабуп, уа уоуп изыхнарччо, иаб инышәынтра изыкам-цеит рхәоит...

Аца ҫитзом, ус дтәоуп.

– Аиныхра мцацәагьы каумтцар амуазар акәһап, ауаа амла иаиргеит рхәап...

Аца ҫитзом, дзырҫуа дтәоуп.

– Урт зегь злакаутцаша харцьс иустом, ацара сара итәахны исымоуп, убри амаза уасхәарцоуп сзаа, ахьы жны исымоуп!..

– Анцәа уимшыаait, иабоумо?!.. – даацәажәеит уажәы аца.

– Аматцурта ахәштаара ахахәкәа аатцхны, маҫәахәа-раанза ианужлак, акәбар аацшуеит. Убри азна ахьы тоуп!..

Иахәтаз амартхәкәа аныкарта ашьтахь, апацәа афы-
цаггы раб имал ашарахы ииасит. Риешьара, агәыла
ааигәацәа хар змамыз азәык-фыцъак иаарыцхьан, абасо-
уп хгәы итоу, хаб итынхаз хшоит, хайфьтцуеит, рхәеит.

– Сара акгы стахым, рахәгы-шәахәгы зеггы айтбы
имазает, амала абри аматурта убриак сахәоит, са исы-
маз... – ихәеит аихабы.

– Саргы акгы стахым, зеггы аихабы имаз, убри ама-
туртоуп уаха акгы сахәом, са исызхоит... – ихәеит аи-
тбгы.

– Хай, Анцәа шәиныхәаит, хатыр зака еикәышәтцо-
зеи, Анцәа шәеигумырхан! – рхәоит изахауагы.

Ас аматурта афыцагь ианыртахха, аишыцәа рееи-
уатәны иаадәылибацхьан:

– Уара, хаб акыр уеихәахьазма?.. – ихәан, аихабы
дтааит.

– Исеихәахьан!.. – ихәеит айтбы. – Уара акыр уеихәа-
хьазма?!

– Исеихәахьан!.. – ихәеит аихабгы.

– Аха афыцаггы иреихәаз закәу нткааны макъана
ирхәом. Атдыхәтәан, еизыргаз ауаа нак ишътны, афы-
цаггы рыхәсакәа нарыддыргылан, аматурта ахәштәара
жны ахы еикараны еифыршарц иааицәажәан, ауаа ахь-
тәаз иныфналт.

– Баша шәхараапсеит, – ихәеит аихабы. – Хәхшыфцара
хәхьзан, шәхәргәамтцит. Хаб итынхара, имал ашара аба-
таху, изахауа рзгы ицшзам... Иахшазом, иаауәзеи иах-
шаратәы, хара фыцъа затдәык хәкоуп, хшеилоу хаб имазара
акны ишыкоу иказ, хәцхыраан иахттароуп акәымзар. Ус
ами?!

– Усоуп! – ихәеит айтбгы. – Ага ақалақь акны анха-
рақәаггы хәмоуп...

– Хай, Анцәа шәиныхәаит, заб ицара иацсахазгы шәа-
ра шәоуп! – рхәахт изахауазгы.

– Уара, арт хара цкәа ихәздырзомзаарын, хай рыцха,
раб ицбабаа мыззаап! – рхәахт агәылацәаггы.

Еизан иҕаз анца, аишыцэа афыцѣагыы рыхэсақэа рыманы ахэштаара инеин инахагылт. Нас ажэжэахэа аха-хэқэа аатдырхын, атах-саххэа ажра иналагеит. Рыхэсақэа наҕ-ааҕ игылан ирыхэацшуеит.

Ахахаирахэа ижуа шыамхышэара инеихьаны, агэтаны ажра иаҕыз ибаха ацынтца акы инаахеит. Анышэ аақэхны инахэацшызар, адыргыла ахѣа иеипшыны акы ақэ аапшит. Адыргыла азнатѣҕа итѣаахрызма хэа, еивас иавжаауа рѣынархеит. Иржуа-иржуа такэы ицеит, аха ирбаз дыргылазам – цхал дук ахы ларханы итѣоуп! Хаи, цхалла итѣаахызар, зынза хиркѣатеит хэа, иаатцхны ианаадырхэ, ахы ацѣашьаршь акэыршаны еикѣпах иѣахэан. Игэыргьатѣа ажэжэахэа ацѣашьаршь аамхны интапшызар, ахы абаҕоу, асахтан фѣы рхышэшэо, иѣыцѣыцза ѣ-ҕамчык аатыргеит...

Чагэ абри иажэабжѣ зегыы архэыцит. Мсоуст итынхаз амалгыы ажэытэтэи ацсуа бы Абыцѣ инеиѣыцшыны аишыцэа ирзыршеит. Аҕамчқэа роуп ирыгхаз акэымзар.

1978

АПЫРПЫЛ ЦЫКА АЦЫКТѢАТѢ

Ижэдыруоу шэара рацхьаза апырпыл цыка зхыз дарбану, насгыы ианхыз? Ишэзымдыруазар, уи шыҕалаз сара ишэасхэап. Аха ажэа ахы мхэакэа атцыхэа узхэом рхэоит, убри аҕынтэ ахы инаркны салагап.

Зқьи жэшэи жэаѣа шықэса рзы, ари зласгэалашэо асду анауз адырѣашықэсан ауп, уахык Чатѣ Чагэи Цлиа Гэакеи саб итааит. Цлиааи хэреи хаизыҕан, Чагэгыы дтэымуа-ѣымызт, даақэахьан, рѣыцѣагыы асасра реазыркуамызт.

Саб Шьяаб арт итааз ашьтэа чах рзишыит.

– Акэац цқба ибзианы ижэжэы, ижэцэама ухэаратэы аҕынза, Чагэгыы, Гэакагыы, саргыы убас иаха еи-

гъахшьоит! – ихѐеит саб, ихайхабыз сашъа, акѐац азы аказа хѐа ипхъазаз Едыгъа ихы найкѐикын. Уи ускан дагъхѐчымызт, акѐацфаразы иахъеисакѐоз дыриааиуан. Акъжѐ жѐны инаимтцаутцар, абаѐкѐа хазы инеикѐпсаны, ифан дѐагылоит хѐа изырхѐон. Изхысхѐаауа, ускан убас икан...

Рацѐак мыртцкѐа, иахъынзажѐхъоу шѐгѐапхѐма хѐа, игѐартаразы акѐаскъа азал акны аихабацѐа ажѐабжъкѐа хѐо иахътѐаз саанла акѐац пытк наган инаддырбеит. Саргъы ак стахушѐа, ажѐабжъ бзиацѐа рхѐозар хѐа, слымхѐа кыдцаны, акѐац назгаз срышьтагыла уахъ сныѐналеит.

– Ари Едыгъа акѐац азы дказатцѐкъазаап, иахъынзахтахыз идыруазшѐа иакѐаиршѐеит, аа, еимышѐшѐаны ишцѐ! – ихѐеит Чагѐ, акѐац напыла игѐаѐѐ.

– Ус акѐым, Чагѐ, Шъааби сареи икѐахѐѐ катцеи! – даахлафит Гѐака, кѐац ѐытк иѐы интатѐѐ.

– Уи агсырхар хѐа уацѐымшѐан! – ихѐеит Чагѐгъы даапышѐырччан, ѐатцак акара аамихын иапхъа иааган икѐдыргылаз ацъыкахѐтра итаз апырпыл цъыка инылшъны днацхаит. Нас саб ихы найкѐикын: – Уара, Шъааб, абри ацъыка зхыда? – ихѐан, дтцааит.

– Стаца а-Тар-пѐа илхит... Узазтцааи, уара, Чагѐ, халмырпѐашъазааит?! – дахлафаашѐа даацѐажѐеит саб.

– Абри зхызгъы д-Тар-пѐаума?! – ицъеишъеит Чагѐ.

– Ыы, иумузоз а-Тар-пѐа илхызар?! – ихѐеит ауаѐы хѐмарѐы Гѐака.

– Уара, ара узыкоузеи, нахъхъика уцеи, дааиааит рхѐеит... – днасагъшѐа иуит саб. Сара ускан 12 шыкѐса ракѐын исхытцуаз, апсуа цасла ас еипш икоу ахѐычы аихабацѐа, асасцѐа тѐаны иахъцѐажѐоз итыпцмызт.

– Уикѐатц, дыказ! Ари уажѐ иахауа ихаштцѐм, иаргъы идыруазааит... – ихѐан, сцар имуит Чагѐ. Нас ус днаразтцааит: – Уара, абри апырпыл цъыка зхыз хѐа цѐурых шѐахѐѐума?

– Ус цѐурых смахацт, аха ажѐытѐзан апырпыл цъыка рыздыруамызт, рхѐоит...

– Апырпыл цыка ажэйтэзан иҕамызт. Аҕэйд иартоз аҕыкахыши апырпыли раҕын. Абас саҕахьейт... – рхэейт изырфуаз.

– Ус акэзар, уажэы, апырпыл цыка збацыцхьаза истгэа-лашэо тоурыхк шэасхэап, нас а-Тар-цха лыжэла зцъас-шъазгы уа ижэбап, – ихэан, Чагэ абри афыза ажэабжь дналагеит: – Аҕара аханы Наа албаартаҕы, иахьа Траб-зоньнтэ аерманцэа ааны анхара иахьаеу иҕоу агэафа тышша Адлеиаа Ргэафа хэа иашьтоуп, ус ами?

– Усоуп...

– Ааи, усоуп, – рхэейт изырфуаз.

– Убра, хэба-фба абицара уажэапхьа, тзы ҕажэа ина-рейханы Адлеибаҕэа танхон. Уа инхоз зегы ртэы ахэара абасылшахуеи, сара сызлацэажэарц истаху Адлеи Едгьагэ итаацэара роуп. Адлеи Едгьагэ ипхэыс а-Тарбаҕэа дра-хэшьан, Тар Хэыт дипхан. Убри аамтаз Хэыт амал змаз уафын, апсаса рацэаны изанын. Иара Аҕара дынхон. Аб-ри ажэабжь зыкнытэ исахаз излалхэоз ала, дарбану нас ишэасхэап, иахьагы иҕазароуп Хэыт еитейхаз абгызра. Ус крыкан жэдыруама?

– Иҕамкэа, иҕамкэа! Абгызра ҕышэ, хышэ, цшышэ шықэса ирейхангы иннатцеит. Иагьараан сцаны Хэыт Иҕацта хэа иахьашьтаз абгызра сфахьан, иҕэазын. Уб-рантэ иааган итастцаз афны шьатак сымоуп! – ихэейт абра изырфуаз Кэытцниа Кыча.

– Абгызра ашымха иафызамзи, ашьата афарахьы ахы архар, даеак автциаан иатцагылоит. Уи азханы нас афара аамта анааилак, даеак атцагылоит, убас мацара амбатэ ннатцеит, акыс ашышьыхэоуп ишазхауа, уажэ ижэбама, – днақэшахатхейт Ғэакагы.

– Аҕара иахьагы иҕоуп Атарба Ихэыста ахабла, иара ақыта ахьзгы а-Тарбаҕэа роуп изыхкьа рхэойт... Нас, нас, Чагэ? – ихэейт саб Шьяабгы. – Уи иацугы иҕоуп, аха... – хэагы нацишьит.

– Адлеи Едгьагэ ипхэыс Хауида лыхьзын. Лахэшьа Цьынцьал Царцоу диман. Уи арахь архака узлалбаауа

ахэыпшзараф иашьцэеи иареи нхон. Кэдырхыкэ иахьаду ала. Ақэатцеи абахчеи рацэаны иаман. Иахьа икоу сыздыруам, аха Царцоу иаирсыз аатэ ца шыака убра дахьынхоз икьацтафэ акыраамта игылан, ижэбахьазар, дук акэын, ус аума?

– Аабыкьанзагь икан, ибаарцгьы иказма!..

– Ашьтахь Кэыдры ирны Наа итанхаз ракэу, Трабзонинтэ иааз ракэу амилаф шыоукы итцхны иргеит, ифэ-цынхацэамыз...

– Уи уара иабоубахьаз, Чагэ! – рхэеит изыроуаз. – Уиу?.. Нас атцыхэтэан ишэасхэап. Уажэы исхэаран истаху Адлеи Едгьагэ итаацэа рызбахэ ауп. Едгьагэ иман фыык ахшара – хэфы пацэеи рахэшья затцэи: Чапаси, Гэамаси, Абаси, Алиаси, Алмаси, Қьатуанеи хэа. Ран лыхьз угьы исхэахьеит, Хауида акэын. Дара Адлеибақэа уафы ихьыпшымызт, иара убас раншыцэа а-Тарбақэагьы. Ускан амалуаа, атуцъарцэа ирыдкылан ирымаз атэцэа ианыртахыз ишыртиуаз, ишаархэоз, уаха дара рфыза сас бзиак дыртаар, афы ыжэны ирхьпшыз рахэтиаа хасабала ишрыртоз, згэаг рымаз, иртахымыз ауаа рхэыцкэа заны иахьыхараз иганы ишыртиуаз атэы салалом, са сеиха шэара ижэдыруеит. Абри зысхэо, Адлеибақэа ахьтанхоз убри аамтаз мѳак ада мѳа амамызт. Абри ала рхы рыхьчон, еимданы амѳа иахылапшуан аишыцэа. Зегьы ахы рызртоз Чапас иакэын. Наа аѳадахьтэи аталарта, убрахьгьы мѳакы акэын иказ, уи Чапас иѳыза Хахэбыиа Гэрац ихьчон.

Адлеи Чапас ускантэи аамтазы ауафыцэгьа хэа ирпхьазоз, хара зызбахэ неиѳхьаз иакэын. Иара ус уахьи-хэапшуазгьы уафы харазык, апсуаа ражэа ишалоу еипш, алагэра хыла итципссоит ззырхэоз иакэын. Ашэуа фы еипш ипцынтца агэы ырхэан, илагэы тбаакэа, илахь акьа-кьара, иапсуаматэа, иабцъар, ианшьа Тар Хэыт хамтас иитаз иеыѳ ццышэ дақэтэан данаагылалак, абри акала дысыканда зымхэарыз дыкамызт. Абас дахьыказ азы ахцэа – ускан атауад рхэомызт, ах рхэон – аамста

хпарацәа игәағ икны иагон, итцаргалалакғы дтадырхар ртахын. Аха уи ус имариамызт, ихы ритомызт.

Гәамаси Алиаси аңсаса ирхылацшуан, рнапы ианын. Иахьа Хьарахәы хәа иахьашьтоу икоу ахаң ду акны азын рырахә ргыжәон, – аңаа ддырсуан, аңхын ашьха ихалон, Хахәбыиа Гәраң ирзааигаз, Хыгә зыхьзыз ахьча дрыман.

Алмаси Абаси шәарыцафцәан. Абна кәаза илаз ашәа-рах рацәан, шәарах жьыла ртаацәа ныкәыргон, рахәшьа затә Қьатуана бафлашала ддырчон.

Сара сызлацәажәауа аамтаз акакан рацәаны икалон. Ускан ақәта хны арашылхра зегьы ирыздыруамызт. Аха Хауида леипш абри аус иазкааз, ақәта хны арашы ылыз-хуаз ускан моу, уажәгы дыкамзар калап. Ақәта злалхуаз атакә ачакәа аипш итыхны, тамскәагәла илхуан.

Үнак зны Хауида ақәта злалхуаз атакә цеит. Ас аны-кала, лыцкәын Чапас дихәеит афьыц лзыкаитцарц. Иаргьы тақә катара абнахь дцеит.

Иара убри Адлеиаа ахьынхоз агәафа агәта илган Кәыдрька рффа хәычык ган. Абри дтанагалан дышнеиуаз, ахахә кьақьа гәафақәа, еихала ирцәыгзшәа, иахьтажьыз днаагеит. Уи арффа иахьагьы икоуп, Ахақьа Зтоу хәа иашьтоуп. Иахьагьы унеир, зеипш утаху ахахә кьақьақәа убоит, аиқәатцәа утахума, ашкәакәа утахума, ишәымбацкәа шәкаларым.

– Иаамбацкәа, иахагьы итцаулахахьеит.

– Иагьытбаахахьеит.

– Асып Зтоу хәагьы азырхәалоит.

– Нас, нас, Чагә? – рхәеит изырфуаз.

– Чапас абра ибеит хахә кьақьа дук, тақәтцас агәта гәафаны. Абри лзааигеит иан Хауида. Илзааигеит, аха Хауида лтамскәагә ари ахахә акны актгы алымшеит, арашы алхра цәгьахеит. Чапас деитацан арашы злалылхышаз, агәафара иазыбзиахартә ихәхәашәа иазыкәымпылны иказ цхныгак лзааигеит. Абри ала Хауида ақәта хны арашы ылылхуан, Чапасгьы уи деилахан ифон.

Адлеибақәа рахәшәа Қыатуана ҕыц данаагыла, цәгьак-бзиа ахыҕаз днарга-аарго ианалага, иналыхәапшлак зегы рыекәа ирысуа лабра хәа лыһыҕа идәықәлон. Лара омашәа дыцшзан. Ғыц иқацшыхаз абымбылтәа еицш лзамоқақәа ттәрааны ицон, лхы-лҕы асахәа, лцынтца, лыцбымшь, лылагәы аймхәыц тацсоушәа, лзара па, лыжә-оахыр кьақьа цшьбаны ицан иқәыз лыхцәы шықьыр, ҕыц еицлабны иаагәылпыжыз ацәагьақәа иреипшыз лгәышцы... Ажәакала, Адлеибақәа рыехарцарта оба-хца ҕы анадгыламыз ыҕамызт. Урт зегы Қыатуана лбара иаау-аз ртәқәа ракәын. Лара Қыатуана бзиа дылбон Маршьан Мышь, иаргы дигар итахын, аха итынхацәа анхаф тыцха дзугазеи хәа иаецнырхәар хәа дшәон. Қыатуангы диццар лтахын, аха лашәа Чапас илеихәахьан а-Маршьан биццар калом, итаацәа баадырбуам хәа, уи ларгы илдыргәышьон. Абарт рыбзи еибабара абри ицнакуан.

Атцыхәтәан Маршьан Мышь, ацкәын цшза, апцхәызба-цкәын ззырхәоз иакәын, Аилакрба ицхәыс ахкәажә длы-дылкылт... Мышь ара дшыҕаз Аилакрба ианеиликаа, имат-туцәа даарацәажәан, дыдиршьит.

Маршьан Мышь дышьны Лакраа ргәашә акны дшы-шьтаз рбеит. А-Маршьанқәеи Аилакрбақәеи ажьрацәа-ра рыбжьан, икарцози, а-Маршьанқәа рыцсы дыргеит. Аилакрба убри аамтаз Атара аханы Цы-Ганкьоу хәа иа-хьашьтоу ахабла нырцә иахтынра ыҕан. Уажә уа арт иаауа аҕыцынхацәа аерманцәа иркхьоу сыздыруам, аха...

– Макьана уафы имкыцт, амала ерманык даванхеит. Аилакраа ррақәа иахьанзагы иааит. Ажә зкәугы ыкоуп. Азахәа ышә-хышә шықәса ицоит. Аброуп Аилакыр Платон ажәытә дахьынхоз хәа сан Арухан лыцсы антәз ислырбахьан, – ихәеит Шьяаб.

– Ари атоурых ура иабоуахаи, Чагә?

– Изхәодаз? – инаизтаакәеит изырфуаз.

– Уигы шәасымхәашеи. Аха, апсуаа ражәа ишалое еицш, бзиа нагзагы ыҕам, цәгьа нагзагы. Изхысхәауа, иаалыркьан Адлеи Едгьагә дыцсит. Цсрак уафы ишибахьаз

еипш дымѡапыргеит ичкэынцэа. Чапас дшеихабыз еипш, иѡната ахызгы ахымзтгы иара иааидхалт. Иашыцэагы изызырѡуа, егырт Адлеибақэагы изызырѡуа, ахы ритауа, рѡны унеиргы афатэ-ажэтэ рыгымкэа, ран Хауида лгэы дамыршыкэа дныкэырго иаашыақэгылт. Нхарала рацэак игэғэамызт, анхара картцарц ртаххар, ирылшартэ икан, аха Чапас итахымызт. Избан ухэар, ускан апсуаа ркны анхара ду кэзтэаз, шыоурак икэшэаргы, ишыа изуам, анхара дадхалоит хэа азырпхэазон. Ус акэзами, Шыааб?

– Ускан акэым, уажэгы ишцакоу? Уи анухэа, уажэа сапыѡлоит, аабыкыа зны Абгархыкэнтэ Цлиа Гэака дыстан – аа, иаргы дахыкоу! «Уара, Шыааб, угэы иалымсын, ак уасхэоит, – ихэан, ғааитит уи ускан. Анцэа иукэырхуп уи еипш, аха, уаѡ дызнымиауа акгы ыкам, шыоурак укэшэаргы, ушыа узуам...» – ихэеит. «Избан, цыоушът?!» – схэан, стцааит. «Избан умбои, уѡцара акны хэышэ-фышэ пхал зкуа ахапшыақэа тэны иузытцоуп, иара уѡцара хэатэ гыыла икэыршоуп, уетра акэзар, ахыа гэы еихасаны ихыгэны, иткыаны икатцоуп, укэаскыи, уматцуртеи, утаца мхареи ухэару. Абарт урыдымхалар калашам», – ихэеит. – Ус умхэазеи ускан, Гэака?

– Аиаша сымхэазеи нас?.. – даацэажэеит Гэакагы.

– Убриоуп Чапасгы ихыыз, – ихэеит Чагэгы. Ахцэа, аамстцэа шыоуки игэағ рыманы ишишътэз идыруан. Иара дзыщныкэоз иѡыза бзиа а-Хахэбыиа Гэрап иакэын. Уи Наа Амыкэ хэа иахыашытоу Хахэбыиаа рцынцэ акны дынхон. Аѡыцэагы ныкэаѡцэан. Чапас иоуп арстэиала Наака аеы лбаартэ амѡа кэзтэ. Цаса уа ыы шыап азкуамызт. Убри азоуп убра Чапас Иѡада хэа изашытоугы.

Апсуаа ражэа ишалоу еипш, атаацэа реихабы данцслак, инхауа аѡната апхаста дуны ироуеит, ма малла, мамзаргы уаапсырала. Абри ажэапқа абра уархэыцыртэ икалеит.

Убри аамтаз Маан Мырз иаркы-ирцэ хэа ар иман абжыуаа дрылан, иааигэампхаз анхацэа иара ишитахыз дрылахэмаруа. Ари Чапаси Гэрапи иргэапхомызт. Мырз изырцхаит, икайтцақэо, анхацэа ирзиуқэо дыркэатцааит

хәа. Ари еипш иказ ажәа Маан Мырз ианиаха, арт ртархара дашьталт. Ауаа азыкайтцеит абарт аџацәак иахьцо-иа-хьаауа еиликаарцы, ачархәаџ дроут.

Зны Чапаси Гәраци Далка Ахсалбақәа рахь уск азы ицеит. Ари Мырз еиликаан, цшьџык ир иреиуаз ауаа абџарла еикәных, иршьязы, амџа диркит. Арт аџацәак ирдыруазеи, ргәы каршәны ихынхәны ишаауаз, уажә Гәрац Иџада хәа иахьашьтоу, Наа Амыкә аталарта иамоу, џыџьа еишьтагыланы иаџымсыр ада ахьамуа, ахашхәапсалара ианааџала, абра зәыпхьакны итәаз апшьџык акәкәахәа ашәақькәа аатдыркъан, Чапас уака дтахеит. Гәарц дыцан абахә иеатан дрыцәцеит. Азә дыбгәлеит, егы дахшьит хәа, ихысуаз аацәыртцын ишьаартцәыраха ишьтаз Чапас иана-аихагыла, имгытцраз икьарахә аавтцицаан азә уа дишьит, даеазәы дихәит, макьана ицсы тазаарын, дыгәгәамыз. Абасала Чапас иара ишьа иара иуит... Хауида лыгкәын, уқәшәира изыкалаша, дыцсны данлызнарга, илзымчхакәа атзы лхы ахьанылкьаз дахцсааит. Аешьцәа реитцбы Алмас иашьа чархәара изызуз ашәаныуа, убригь убра дааны дхарацәамкәа дрыванхозаап, анхацәа зыргәақуаз ахамакәачцәа дыцәгьахәаџны дрымазаап, дааилкааны дишьит. Иаргьы дықәтцит. Иахьагы икоуп хәа сыкоуп «Ачархәаџ дахьыршьыз» хәа атыц.

– Икамкәа, – «Ашәаныуа дахьыршьыз» хәагы рхәоит.

– Амала убас захьзыртцаз аилкаатцәкьа сыздырамызт, азәгы ихәо смахацизт.

– Изхәода, издыруаз зегь ықәзаайтеи...

– Нас, Чагә? – рхәеит.

– Едгьагәгы, Хауидагы, Чапасгы анрыпха, Алмас данықәтц инхаз аешьцәа рхахәы рықәпсан еилацъабо иааилатәеит. Хышықәса ицъабон. Атцыхәтәан Хахәбыиа Гәрац даапхьан рхахәкәеи рпатцәкәеи иамдырхит, иара убас рахәшьа лыхәда ахәгы икадырпсеит, Чапас ицынхәрас дкартцеит. Гәрац Адлеибакәа ешьара рзиуан.

Қьатуана лашьцәа рықәнага анықалтца, лани лаби анылцъаба, хца-цшьба шықәса антцы, лашьцәа иаанхаз

Абаси, Гэамаси, Алиаси ахәса длырааган, хазы-хазы анхара иалагеит. Лара, арскатәи гәәкра зхызгаз, згәы былхъаз, шыта хатца сцом хәа хәыцны дыкан.

Аха ѿба-хца шықәса ракара аатцуаны, енак, лтацацәа руазәи лареи, уи цьбаразак лакәхарын, акы неимарк-ааимаркуашәа ишафыз, ажәеи-ажәеи дара хибатуеит хәа шырхәо еипш, заб ихәштаара иеҳәахаз хәа лалхәеит. Қыатуангы уаха мхәазакәа дыфдәылтцын, лгәи лылагырзи еилатцәо, лан лахәшыа лахь цытк акара аанфасра хәа дцеит. Уи, ишшәасхәахьоу еипш, Цыныцәал Царцоу диман.

Ажәеи ажәеи еихысхәаалоит, агәыблра атәы ухәозар, ани аби рыхшара дшыртаху аамышытахь, аеҳәшыа лакара аешыа изы згәы былуа дыкам... Шәаргы дыжәдыруеит, Ашәы Шәарах ица амшын данашы, Ахалзга ахьалалоу, сашыа дыцсны сара адунеи икәсхуазеи хәа, ипца лье-кнаханы ләылшыит...

Абри зысхәо Қыатуана лзоуп. Уи, абриакара зашыцәа бзиа избоз, лтаца илалхәаз даара игәнылгеит. Аха адыри амдыри акы ааимаркыр, адыр иеникылароуп хәа даеа-калагы дазхәыцит.

Ускан апипиархәафцәа рацхыа иандәықәлаз акәын. Асадакылхыфцәеи ахәычы-мыц тифцәеи акыр шықәса уи апхыа ирылалахьан, ишәымдыруеи, иагыараан, иалахпыраагап хәа, апара, асадакы рышәтахьан.

– Ирумтар руазма, ркьтацкәа аартны иапхьо-еитацхьо, цьара ак хәшәтар цьанат шәцоит хәа, агәашәқәа ирылагылан.

– Апипиархәафцәагы цьара ак румтакәа апипиархәара иакәытцуамызт, хөы-хөыла еицархәо иныкәон.

– Урт азакәангы рыдгылон, уажә уиакара икақәам, аха иагыа угәы цыртәаргы, урылакьысыр калозма.

– Ахәычы-мыц зтиуаз иамур ак урымтоз, изыцсаз ахә иаццаны иргон, аха... – рхәеит изырфуаз.

– Апипиархәафцәа зысгәаласыршәа убри ауп, – ихәеит Чагә, – убарт дрылан Багәа хәа Гыбниак. Иара д-Ланбан, аха Гыбниаа драазеит. «Зымца сыхьззар атцкыс...», – лхәан,

бзиабара дук лымамзаргы, Қыатуана абри диццеит. Иара Азшыбжыа, Өзгәр* хәа иахыашьтаз азааигәа дынхон.

Абри ашытахь Адлеибақәагы, а-Тарбақәагы, Ацъын-цъалқәагы рыфны-ргәара кажьны Тьркәтәылақа иахыт-ны амхацъыраан ицар акөхеит...

Шықәсы җажәижәаба рақара ансхытцуаз зны Тьркәтәыла Чатцәаа ркны сықан. Стампыл Топцхан хәа иахыашьтоу инхо ацсацәа ркны Гыбниак ифны сахънеиз, неихыркәа змамыз, шәи җажәижәаба, шәи җынҗажәа шықәса рақара зхытцуаз такәажәык дтәан. Ацснынтә сшықаз, сахъынхоз анеилылкаа, атцәыуара далагеит. Нас сналыртәан абыржәы ишәзеитасхәаз атоурых салхәеит. Уи абыржәраанза зыз-бахә шәасхәоз Адлеи-цқа Қыатуана лакәын.

– Ассир!..

– Нас, нас?! – рхәеит изыроуаз.

– Нас, лажәабжъ даналга, Ацснынтә иаазгаз фатәык иахъанзагы итцәахны исымоуп, ус аламала салакысуам, аха хыцъагы ағыама аабап, – лхәан, ацәашьаршь илахәан ак длыраагеит... Ацәашьаршь ианаалылх, ахәа зхашәоз саантә сандыкәран. Иаахылтзар, иқацшы-цәеиқәараза азна апырпыл цыка тан. Ағыама анызба, ицәхәцәхәуа уажәраанза сзытцауаз, стаца а-Тар-цқа илхит хәа узфыз, шәпырпыл цыка иеипшын. Ари Ацснынтәи изаабга-зеи анысхәа, «Сан, Хауида а-Тар-цқа, лычкәын Чапас еитамхәа изы даныцъабоз чгыахъас илхыз ауп. Хара акы-раамта хцъабон. Иахфоз атцаратцәкәа ххы ахыбааны, абри рацәаны ианахталак, халагырз хаддыла иаанакон, иара усгы тәыуара хәгмызт, аха... Уаанза ацыка аныр-хуаз апырпыл артомызт, апырпыл цыка уафгы издыру-амызт, хәсхәа цыкан акәымзар...» – лхәеит.

– Ахәсхәа цыктцәатцәа амбатәза ахытцуеит хәа саҳа-хәеит, – ихәеит Шыаб.

* Өзгәр – Шәкурча. Ажәйтәзан абра Ацсха ибаа ықан. Уи җ-зык акәршан, шыоукгы Өзкәр хәа иашьтан. Уажәы уа 2–3 гектар этцакуа азмыж татәоуп, ацслымз анытырх итатәеит. Еикәхан иахъанза иаазаз Ацсха ибаа атызқәагы агеит.

– Ус рхэоит, – днақәшахатхеит Чагәгы.

– Нас, уара излаухәаз ала, рапхьаза апырпыл цык-тэатцәа зхыз д-Тар-цхауп, Адлеи Едгьагә ипцхәыс Хауида лоуп, – ихәеит Гәака.

– Усоуп.

– Хауида лычкәын даныршь, лхы атзы иананылкәа дыпсызар, нас апырпыл цыка злалхуаз? – схәеит сахь-гылаз.

– Аа, ижәбома, зака икәышны дцәажәауа, нас нахь-хыка ддәыкәутцон, Шьяаб! – ихәан, даапышәырччеит Чагә. Нас инациттеит: – Иара саргы абасшәа слазтәаит Қыатуана. Аха Хауида лхы иаразнактәкәа дамгазаап, җбака мзы дыкан. Зынгы дгылан, дыбзиахашәа дкалеит. Убаскан ауп апырпыл цыка анылхызгы. Уи лыцшә-ма Адлеи Едгьагә данцсгы убас знык илххьазаарын. Ашьтахь лара Хауида данцсы, ицеггы агәәкракәа иан-рықәшәа, Қыатуанагы абас илхуа далагеит апырпыл цыка. Уи лцыка хышья, излархәоз ала, Ацсны лгәылацәа а-Латбақәагы ирбахьан. Агәәкра ианақәшәа, уртгы убас ирхит. Ашьтахь а-Хәхәбыиақәагы ирхит... Убас-убас ицеит.

– Уажәы акы сузтәашан, Чагә? – даацәажәеит Кыча.

– Ыы?

– Ажәабжь ду хаухәеит, аха ацыка хәа абри апсуаа иаххәо ажәа иаанагозеи, изахьзузеи ацыка? Акыр уаха-хьоума?..

– Уи уаргы иудыруеит, Кыча, – ихәеит Шьяаб. – Иугәа-ламшәазои, ашьха амшә хеы анахә ишыкахтцаз?

– Ацыкахыш цызәзәааны, ацыкзырз цәырцаны ахә-ра җахмызәзәаи, ацәгьа-мыцәгьа тнацьяауеит хәа.

– Убриоуп иухәаша, итнацьяауеит хәа иҗахазәзәаит! Атыцьяареи ацыгеи, ацыкеи еихаршалоуп, ирхәоггы акоуп. Ацыка, ага-зы, ажәытәан аахыс хәшәыс ирпхьа-зон, ашьха ишыкахтцаз еипш, ахәрақәа җызәзәааны иала-тырцьяауан, нас ргьара ласхон, ажәытә заххәарызеи, иара уажәыгь ус иказами?

– Уи анухәа, аңыкеипш ихәшәуп хәа ирхәо ажәаңка даеакалагы уазхәыцратә иҕалеит...

– Хәшәыс ипхъазаны акәзаргы калап раңхъаза аңы-кахыш афара изалага. Ус акә, анс акә аңыгеи аңыкеи афбагы аоуп, ма зынза еизааигәоуп.

– Аңыка ҭ-ажәакны еилоуп, – ихәеит Чагә, – аңра, акра. Иагътнаңаауеит, ихәахнгы иакуеит, иарбаауам. Абриадаг аңы-кахә ауп. Акахә хахәыжәлоуп. Уара иш-цоудыруеи, Шһааб?

– Усоуп. Иңгәены адагы, аҕкаңкәа ркны иахырыхә-хәозгы ыкан, аххәах хәагы иашьтан, аңыкхәах хәагы. Аңыка раңәаны изырто азы ирхәахит зырхәогы убриоуп. «Аңыкахә» аҕны ашьтахьтәи «хә» азоит, ажәытәан ҭа хъзыкгы аман, акәтцы, атцкәы хәа иашьтан рхәон. Кәы, кәа жәытәла зыхъзуп, аңәыкәбар шьтыбжә иахылҕаааз ауп, ари зы-таан, акәтцы зыхъызгы иара акәын, цыкасты цаарастгы рхы иадырхәон.

– Аха ишааиуаз урт рыҕаараг цейт, рыхъзгы ызит, цыкала иааухәама рхәо аҕынза инанагеит.

– Рыхъзгы ызит, аха ирхылҕаааз ажәлакәа ыҕоуп: Цкәуаа, Цкәиаа, Кәатциаа, Кәытцниаа, Цыбаа, Цылыкбаа... Арт жәытәзатәиҕәоуп, наҕ иагазгы ыҕоуп, нас еитахын-хәызгы... Абри даҭа махәтагы амоуп, аха аригъ азхаз...

– Абазақәа, харгы хбазами, аха, акәтцы, атцкәы хәа азтәытцәгы иашьтоуп, реызлархәшәтәуа, Кәдыр Хәыч-гы Кәытцын акәын.

– Аңсуаа хтоурых хбызшәа иануп, уи мышкы зны иаң-хәашт, аус злоу иара амырзроуп...

– Убриоуп!..

Абра аңәажәара иааҕәытцын, иааиқәызырҕит. Убри аамтаз иааҕналаз сашьеиҕаб Тариал анапызәзәарахь шәиасроуп хәа нареихәеит. Сара шьта наххыиҕа сҕар акәын. Акрыфара иантәа ирхәаз ажәабжәкәа здырхуада...

Чагә абри иажәабжә ихәаахыс заҕа цуазеи, аха иахья-гы апырпыл цыка збацыпхъаза иаастәалашәоит.

АТӘФАНШЬАП

Жытәгы-җатәгы Кәыдратҗәапшь инхон инеибеипшны анхаҗәа бзиаҗәа, аха убарт даарылукаартә дыкан Аҗанба Хабыгә. 1931 шықәса азын ақытсовет акны жәафшыс (писарс) аусура саналага нахыс ауп цкәа даныздыр сара абри ауаф. Ақытан сас бзиа да-нааилак, Хабыгә иахь даахгон. Кәыдратҗәапшь арыжәтә аныҗазамызгы, Хабыгә ипҗхәыс Бабца хҗа-цшьба литра аҗбаҗтә уатка аацәырылгон, Хабыгә иоҗара усгы ыы амтҗәомызт.

Хабыгә жьра-цәрала диахәшьа гәакьамызт, аха ешьа-рала изааигәаз Аҗан-пҗа дыстацан, сашьа еиҗабы Таиа диман. Убри иаҗыдан уаҗа еиуара җамамызт, аха Хабыгә сашьеиҗаб иеипш дызбон, иаргы убастҗәкьа бзиа сибон, сыхьз ала дсыпхьомызт, Хатҗакьаф җәа акәын ишсеиҗәоз, мазак имазаргы исцәизомызт.

Хабыгә, иара уахьихәапшуаз, уафасак иакәын, аха икәымжә зырз, икаба җапшь, иразны каламкәа, идеган еикәа, ишьагрын еимсқәа, имаҗа чапа, иҗама хьзырк, имаҗа армарахь иахаршәыз ихтра җәынафыцсараха, иаргьарахь иахаршәыз, ззин имаз, инаган тапанча атра еилаарцыруа, уи атҗа ихәда иахаршәны, ихылҗарч еикәатҗәа қә-чоуха иатҗәа неихатҗаны данаагылалак, аҗәы-тәуаа рхәашьала, апатретгы патретын – иаргы дпатретын. Аҗәажәара даналагалак, дааҗәымтҗакәа дцәа-жәаланда ухәарын, ииҗәоз иажәакәа – аҗәа җәышны, акыр зтҗазкуаз аҗәаны ихәон. Иехарҗарта акны иеы кәадырны иангылаз, ишырхәо еипш, зылапш цәгыаз илапш ацәизарын: ахата хьапшшәыланы, алахь амзаҗа еипш иҗашьны, апхьатәии ашьтахьтәии шыапык-шьапык еикараны ихьышьашны, апырцәкәа цаны, абырфын лентҗапшь алапан иақәпсаны, абафыш-кәадыр җәынафыцсараха иакәны. Хабыгә иеы Алтун җәа дашьтан, ахьз аниҗәалак, иааины, ахы ихьшыуа иаaidгылон, иара идагы уаф дақәнартәомызт. Жәлала абжьаратә ыы

ззырхэоз акэын, аха, уанақэтэалак, акара ацлон, чоу ухэар, ыыхэтэыла акгы ахэомызт, уи уанақэтэа, даеа ыык ақэтэара угэапхомызт.

Бабца пхэыс хагыежыаа лакаык лакэын, аха лееила-хэан данаагылалак, илшэу лыматэакэа дыргэылччауа, хрыж-хрыж дцэажэауа, илхэо зегы хны, лхатца даниа-цэажэо «шэара» хэа пату иқэтцан, ажэа ишалоу еипш, анацбалбеит, абри апхэыс акала дысзыкканда ухэарын. Хабыгэ ифны шамаха сас дагмызт, лышытыбжэ цэара иуахауамызт, ишырхэо еипш, уаахыапшыр – аишэа хиан. Асасцэа шыкоу санрықэшэалоз, Хатцакыае, уалеишш хэа симан ащарахы дцон, иреигузеи, асасцэа иреигу дхаржероуп хэа сара дсазцаауан.

Хабыгэ инхара уахэацшуазар, ахы иалхны пшы-фык змаз акэаскыа, ауацбак агэылхэаны, изгылан. Уоналар, уахыцара уздыруамызт: адиуани, ашыкацкэеи, акамод-кэеи, ауархалкэеи уфаччауа, реилыргашы ссирны. Ама-турта уныфоналар – архнышынакэа фба-хца гыало икна-хан, ахэыблы унатцапшыр – акэац шша-цасалаха итцаа-ны иатцакнахан, атубаркэа атцэы иахатцаны еидкнаха-лан, ахэштаара аханы икнахаз ахэрта шэазала итэын, акыгэра икфэагылаз абкаыл фыц еилатцара азна ашэ ыкан, аматтурта ашытахыка ундэылтцыр, фажэихэба ме-тра аура змаз аказарма ауасхыр икэыргылан, цсатэ гыы-ла икэыршаны изгылан. Аладахыка Бабца лутра ахаа ффы тышэшэон: ахэсхэа, ацымшыы, ацыш, ахэыл, ацы-ца, ачархал, акэламит – ажэытэуаа рхэашыала, аеыуаф изеимгэхэомызт. Иара уа итагылаз ашыхымза, зака ыказ сеидроу, тцаа рымамызт, аштахы упшыр – аабыкыа еи-теихаз апсуа тцаа, атцагэафа хэа изышытоу, шыоукгы азынтцаа хэа иашытоуп, имзырха иакэыршан, фыц рацхыа иафалазаап, икацшы-кацшыза, икэаз-кэазын, иапаны ана-ара иафэан. Аца ду ахытагылаз унатцапшыр, кэрыл апшы дук ахы ырнаан ажэфан иатцапшуан, апхы ихэат-хэатуаз кэчара шэкы хычауа. Аштафы еипштэхэымкэа ахэар пшқа еибарфуа итан.

Абас еикәшәаны инхоз уафын Хабыгә Чанба. Мыз-
кы ахытә ҫынтә-хынтә ма иара даауан, мамзаргы сара
уахь сцон. Сзымцакәа санынхалак: «Хатцакьәе зынза
хаухаштит!..» – ихәон. Қарала сара сатцкыс акыр деихабын.

Җнак зны Тҗыць Чапеи сареи Азҗыбжыантә хшаауаз,
шыыбжыонын, амлагы хакуан, крагьахфап, хәеқәагы
рыцсы дхаршыап хәа, Хабыгәраахь хнымҗахытцит. Чапа
хара хрыстабжак акны, усқан ишырхәоз еипш, учаскауеи
милицияс аус иуан.

Бабца иаразнак ххәы калтцеит: абыста-пха алҗатә
ахкьауа, ашә кәакәан иалатцан, ажьтцаа зны, афҗы лаха-
лахауа, аҗы пҗеи-пҗеиуа, ауатка аймхәыц хыхәхәыла
аишәа аалырхиет.

Харгы иахтахыз уи акәгәышьян, хнапкәа аазәзәаны
акәаскьа азал акны астал хнадтәалеит. Хабыгә дыкамызт,
Чапагы саргы ауатка афырцьянқәа рыла акака аанах-
кылеит. Нас Бабца дааин, афырцьянқәа аалыртәын, даҗә
фырцьян тацәык ыкәгылан, ауатка нталтәан, дхақә-
ныхәеит. Ацшәма ихәашьала, Хатцакьәе иаха уацшәы-
моуп, Чапа атцәыцақәак иржә хәа насыдылтцан, акәардә
даахан днатәеит. Харгы акрыфара хналагеит. Минутқәак
аатцхьян, Бабца даацәажәан: «Чапа, уара, сышьятахь ала
устынхоуп, ишуахауа абра Расым ажәак иасхәар стахуп,
имацара иасхәаргы иауазеи, аха ашахат дызмоу ажәа
иаха амч амоуп, – лхәан, дааччеит. – Ишәасхәаран истаху
убри ауп, абра ижәбоит хадстазаара зеипшроу, зҗабк
дхаман, хатца дцеит, абри ацшәма мыжда итцәҗаншыап
сара сымшала изуеит, ишыздыруа игәнаха сзатцалом,
Расым, иареи уареи еиха шәымаза-шәаргама еилоуп,
исызиахәа, схы сақәититәаит, абриакара икоу сьабаа
агәыр еипш исыпхьазом, стынхацәа акыр рхәаргы сара
избап», – лхәан, лажәа аахлыркәшеит. Сара сахьтәаз ам-
цабз еишьялза инасхатәеит, азырҗара аакалеит, хәатцақәа
хәхәда иахьялбааз абжы уахаратәы.

Чапа сацхья ипсы аавивиган: «Бабца, ибхәаз даара иажәа
хьянтоуп, уи ахәашья Расым далагар ирҗееишт, аха..: Зегь

раткыс еигъуп бара бѣала иабхѣар», – ихѣан, иажѣа даалгеит. Сара сахтѣаз сацтѣкъан, инакѣыргѣгѣашѣа: «Излабдырзеи уи бара ишыбхараз?» – схѣан, сналѣапшит.

– Шѣта зегъ хамхѣар ауам, сан цсѣта шкѣакѣа сара саниуаз ѣыцъан хѣицлоуит, сашъеи сареи. Ажѣытѣуаа ус рхѣоит, ѣыцъа ахшара зау ацхѣыс илыхшаз руазѣык дыхшарадахоит хѣа. Сара исыциз сашъа, цхѣыс дааиган, ахъхъахѣа хшара диоуеит, сара саакѣхеит азѣгы дызмоуа сакѣны... Чапа, уара иухѣазгы сахѣит, ари саргы исымхѣацкѣа сыказам, аха ацѣгыагы абзиагы акгы ахимхѣааит, – лхѣан, лажѣа даалгеит Бабца.

Аамта цон. Бабца ихалхѣаз сгѣы итѣхон, аха Хабыгѣ дызбацыцхъаза исызиамхѣауа саауан. Иарбан шыкѣсоу сгѣалашѣом, Цъгъарда инхоз Цѣыцъ Къарантѣхѣ дыцсын, ашѣацхъаѣ Ачанбакѣагы хѣргы дхаман, тагаланшѣтахъын, ашъыжъ сѣы ааскѣадырын, сашъеихѣаби сѣацеи амѣа шѣыкѣыл, сара сшѣыхъзоит хѣа нарасхѣан, аусхѣарта акны уск сыман, иааигѣан, уахъ сѣеит. Ахътагы хѣычык ыкан, акѣарцссара иаѣын, сѣы ауапа накѣыршѣны, икатѣатѣкѣаз акытсовет амазаныкѣаѣ инаиасхѣан, ускан сара хантѣаѣыс сыкан, сындѣылтѣит. Мраташѣарахътѣ иаагаз амѣала кырак аѣцѣа ааиуан, аусхѣарта ианаавала, апсрахъы ишцоз ааилыскааит, Хабыгѣгы рацхъа дгылан. Саргы сынѣыжѣлан, снарыхъзеит, апсрахъы ицауа уаазар, хѣимѣалацѣоуп, схѣан, апсшѣакѣагы ааибахъѣеит. Жѣаѣаѣык ракара аѣцѣа хѣакалеит – Хабыгѣ мазак иасхѣарц сѣахызаргы, рацѣак иманшѣаламызт. Ус сашъеихѣабы сѣацагы нахахъзеит.

Хабыгѣи сареи хѣекѣа рхы иноухѣабын, рацхъака хѣон. Ажѣабжъкѣа шихѣоз, хѣацызан ахѣы хѣанынхала, Гаха Икѣацта хѣызцѣа хѣарзыцшит, хѣекѣагы рыбга апсы аахаршъеит. Хѣызцѣа аныѣхала, хѣаѣыжѣлан, хѣекѣа рхы еитаноухѣабыт.

Ахъажѣ Ахѣы хналбаан, Тѣумышь хѣаныр, Хабыгѣи сареи рацхъа хѣон, Бабца илхѣахъаз сгѣы итѣхон, аха ахѣара сзымгѣагъуа снеиуан. Иахъа аханатѣ инаркны

абри иасхэарц стахын, убри азоуп хахьяатгылоз атыпқәа рыхьзқәагы зшәасхэоз, аха исзеипштәуамызт. Ус Чачал абна хнылсын, цыгьардааи кәтолааи рхәаа акны адә-хәыпш хақәлан хашнеиуаз, Хабыгә иҭышыкыл даангылан: «Уара, Хатқакьағ, ак уасхәоит», – ихәан, даасҭапшит. Саргы снейзыпшит. «Ишубауа, атҭеи изы агәакра сымоуп, зғабк дсаазан, уигы хатца дҭеит, стакәажәи сареи аоны хаафнахеит. Мах ипхәыс абыржәы ца длоуит, уафы мыцхә дқалом, аха иара итҭегы хшара диоуратә дыкоуп, хоык апацаагы имоуп, иареи уареи шәеизааигәаны шәеицаажәоит, иатаху ауаа уман усызиацаажәан, ихәычы димхны дсышәт, хазыс-цсазыс, цас дсаазоит», – ихәан, иажәа даалҭеит.

– Хабыгә, – схәан, сналаҭеит, – уара иахья ахшара умоура зхароу упшәма лоуп, ларгы дазыразхартә сара иҭақтоит, дноужны, даҭазәы уалыхар иауазеи?..

Хабыгә избыхяз иакәзамкәан ипшшәы ааипсахит. Азырфара аакәлеит, хәеқәа ршыапышытыбж хысбыжытцас ихахауа. Нас Хабыгә даацаажәан:

– Хаи, Хатқакьаҭеит, уанацъалымбахааит, ачеицъыка иуҭалтахьазгы уазымхәыцит, аха гәыбган устом, ари уара ухала иумхәеит, цьоуки уазыркит... Аха уи изымуа усуп, – ихәеит.

Сара сцәа саататцәиин, ахтқьареи ажәатқьареи шырхәо еипш: «Сазымхәыцкәа ажәак сҭытқьазаргы сатамзааит!.. » – схәан, снейҭапшит.

– Уи, сара срахәым, суафуп, ианухәа нахысгы ишуцәым-гыз збон, уи уадафым, абри иуасхәаз аус ссазу, – ихәан, даацаажәеит.

Ацсрахьынтәи ханаахынхә, унеишь-уааишь хәа зархәоз аихабацәа сыманы, адсуарағ ишацу еипш, Цъынцъал Мах хнеитаан, ихәычы дааимхны Хабыгә диахтҭеит. Хабыгә ари идуны пату ақәитҭеит, ахәыч иан лызынматәа, иаб ихәтаз ахамта кәитҭеит.

Аамта цон, ахәычгы дыбзиахәа изхаит, чкәына бзиахеит, аха Хабыгә итцәфаншьапраз рацәак деипшымхеит:

арра дцеит, дхынхэны данааи, атцара дагеит, уи ашьтахь, аусура ихэан, Акэака дахнагеит. Хабыгэ еицах дшыказ да-анхеит...

...1960 шықәса азын Кәыдратцәапшь ақытәнтәи аколнхара ахантәаф ихатыпуафыс аус зуан. Аены Очамчыра аизара ыкан, ахантәафы уахь ипхьон, ашьыжь аусхәартаф ханеикәшәа, иахьа ахәбатәи абригадаа атагалара иалагоит, унабжьысны аизара рзыкатца хәа насыдитцеит.

Ускан уажәеипш амашьынақәа ыкамызт, сынәыжәлан, ахәбатәи абригада ахабла сналалан, избақәаз сразтәаит абригада аус абаруеи хәа, Хабыгэ Иқьапца акны амхы иала-леит анырхәа, уахь сәынасхеит.

Хабыгэ Иқьапца акны саннеи, аколнхара иафәартцаз ачалт гәашә фан, зартәила ифәхәаны. Сынәыжәтцын, аеы агәра агәашә иалхәхәоз атцәы инахаршәны, нактәирахь иамаз ахтыста сынхалеит. Ахтыста санықәгыла, Хабыгэ иуацъак ашьапы қәацәза акәынцъра илхәхәауа иахьгылаз сылапш нақәшәеит. Ауацъакшыап иалхәхәоз ахахә дукәа руак сызқәа инықәхазшәа, ахтыста снықәтәеит. Аладахька санынапш, Хабыгэ иказарма иахагылаз алтцла еимфәца ду ажәытәтәи апсуажь хәа изышьтәз акәын, азахәа еилажәжәаны, уаф дахьзымнеиуаз ажьымжәақәа гьало иахьафаз сылапш нарықәшәеит. Убри ал иатцагылаз аказарма ду акны Хабыгэ ииаазаз ипха данааишьтуаз ажәлар еикәшаны итәаны, ақытан рацхьа идыргылоз аихабы Мыстаф Акәсба атцәца аанкылан, Расым, уара учкәыноуп, аха асасцәа бзиақәа хтоуп, ткәарчалаа, ишахәтоу пату хазрықәтца хәа тамадас саналихуаз акәушәа ахәыцра сынтәнагалеит: Мыстаф иажәа данаалга, ткәарчалаа рацхьа игылан иааиз Арыш Арац ибжыы аасықәиргеит, дад, хтамада, хәычзак азырфәра хзыкатца, асасцәа хганахь ажәақәак ххәар хтахуп хәа.

Сара шәзырфы хәа ахәаха соуаанза, убри ачаракны итәаз ышшәык иреитцамызт, амтц пырузар амтцәыжәа абжыы уахаратәы азырфәра аакәлеит. Абри ашьтахь апшәма ипхәысгыы иаргыы шәаарыцхьа хәа Арац ибжыы ааир-

– Шөтөа!.. – схэан, ианынатөа, саргыы пхэҕахэарак саахан сныкэтөит. Амачар рыман, атцөа итыцауа, иа-аган иаасдырkit. Сара сгэы итан сынтөатөи шөаарыхра чарала, гэыргъарыла ишөфо хэа сныхэап хэа, аха рапхъа сғы ус амхөит: – Уцсатә бзиахааит, Хабыгә... – схэан, инхыстәалөит.

1967

ШӨАРЫЦАРА ЕРЦАХӨКА*

1919 шыкәса азын атараа зеггы, шамахак акәымзар, ҳарахә еиланы Шьоудыд ашьха, Шьакәкәеи Ду Ацъма Гәа-рата хғылан. Агәып еилаз ҳарахә, уасеи-цъмеи, Ө-нызкь иреитцамызт. Ауаса ртып хазы икан, ацъма – аөеи азари – хазы, абасала ишан. Урт дасу избашаз ауаа ирыдын: ацъмахышыцәа хазы иалхын, ауасахышыцәа – хазы, атып аиҳабы хәа хазы далхын, атып аматц зуаз – хазы. Егъырт иаанхаз, шөарыцара здыруаз шөарыцон, уаҳа зөыр дын-хозар, ихы дакөитын, цъара цхыраарак амғы-амца азы иахьатаху калар, дацхраауан.

Абра икан акыр збахъаз, акыр здыруаз аиҳабацәа бзиақәа. Хгәып иалан рырахә рыман иара убас ажәабжъ-хәаф кәзацәа даеа ыцъа: Тоумышынтөи Гәтар Аҳмат, Көтолынтөи Лашөриа Тарашь. Ашьха хкылсийтөи рацәак тцамызт, амшггы каххаа икан.

Өнак, шыбжбышътахъ калахъан, Басариа Маҳаиди, За-рандиа Мамиеи, Бытәба Тариали, Көытцниа Махъали еицны инөит аҳауа азыхәан. Арт анырба, пату рыкөыртөит, ауаа ашьтөа рзыршыт, нак-аак ажәабжъ бзиақәа рхөон. Атараа реиҳабацәа, ускан азы хар змам хәа ирпхъазоз, зеггы уа икан: Шьаабан, Кыча, Есхак, Дадү, Бинагә, Чыта, Шьааб ухәа, итцег инөитцбацәазггы ыкақәан. Арт уаха шаанза алакөкәеи

* Абыргцәа Иарцахә, Иырцахә, Иерцахә... хәа зхөоз ыкан.

ажэытэ ажэабжыкэеи ахырхэоз сара, смачын, ачхэратца сылатэан сырзызырѳуан. Дара еицлабны ирхэон.

Басариа Махаид адунеи дахымцаңыз абыкэыз, акыр дныкэахьан, ахэаа нхытц, ус ихэон, сара сахьыкэз избакэаз хэа – акамбашь атцахэамкэа, ацэ атцахэамкэа, цшькэрык атцаны, акэатанақэа ѳба ацрахэаны, азэы затцэык дақэтэан ицэағэон хэа.

Абри ашықэсан, ара ашэарыцаѳцэа икэз, шэарыцара хэа хрыман ицон, дара иршбуан, хара аагара хуалын.

Шьхабжахэра инахысхьан, абчарах Селах дѳеит, ашьха дшэарыцарц. Ѳахака ицсы ааишьахьан, ахаха рзы агэыц ахьеилатэаз ус рхэеит, иаха цхыз бзиақ збеит, уатцэы Ерцахэка шэарыцара сцар стэхуп, ѳыцбака ачкэынцэа аашьтыхны хэа. Селах ас анихэа, агэыц даара еигэырғеит, избанзар, уи шэарыцара дцар, аки-ѳбеи мшьыкэа даауамызт, ирдыруан, ибзиоуп, иутаху ачкэынцэа га хэа иархэеит. Нас иара даацэажэан, Алмасхани Расыми хамѳаныфа шэырхиа уаха, уатцэ шауа ианалагалак хцаратэы хэа нахадитцеит.

Алмасхани сареи хгэырғьатцэа, ауха хееибахтеит, ашьыжь, зегь шыцэаз хѳагылан, шэарыцара хэа Ерцахэка хцеит.

Азгара ханылбаа, азы, асырз изытыз акэхап, даара идуун. Ашэтцла иашакэа хықэгылан, иреицэашэа икэз акы цканы идэықакхтеит. Апынтца нырцэ инықэхаит, аха иаразнак агэта ааптэан, иагеит. Уи атцкыс ишэпаз даеакы цканы ихашьтит. Уи азымгакэан инхеит, аха кьацкьацхэа азы изаасылоит. Селах хайдарақэа аашьтихын, дықэцала-ықэпалауа дныкэсит, аха уахьықэсуоуп иухэаша, уналашэеит – укэыбан уагеит ауп. Алмасхани сареи хнеихэацшит.

– Уара, шэымшэакэа шэықэс!.. – ихэан, нырцэынтэ илабашья апынтца кны, ахы хара хэхь ирхханы, ишьапы нартбаан ацха даақэгылт Селах.

Алмасхан днықэцала-нықэцалан дышнеиуаз иеанизнымкыла, дыцеит Селах иахь. Шьамхы иаахысуа азы

дналапалеит, ақыпхәа Селах илабагы днамтасны икит. Селахгы дааицхраан, наф днырит. Сара снеихан ацха сшыапкәа нахшыны сныкәтәан, снапкәа неитаго, сыкә-хәазауа, сеимаакәагы азы рталеит, аха сыррит.

Ауха, цәыкәа, Ахапшь хкылсит. Уака цъара пхьартак аман, рацәак итбаамкәан, хаматәакәа ныштыхтәеит. Нас, абра цъара азы амоуп хәа, химан хәфара дук днылалейт, Цыссара Амыкә хәа иахьашытоу итапшуа. Хәхьцоз ахәхә дуқәа еилажын, убжәхәр – уахьзыбжымтцазгы убарын. Ус ахәфә атцыхәа акны хнейт. Зык аауейт, аха афеергхәа апсы тоуп, фамфакгы узымжәуа, убриакара ихьшәашәоуп.

– Ари Ахапшь абрака ада зы амазам, абри грас иамоуп, мамзар егырт рааста ара ашәарах еихә иаанахәойт, – ихәан, уарцак аахитәан, аз хәыцы инеиуаз ачыгхалей неитеит.

Уака хамтакхәпсы аахшьейт, нас хәпхьартахьххынхәйт. Алмасхани сарей ххартцәы этәхтәаз ахәта тәхарцәхьан, азахы хәаны азна ртәны иаагейт. Ашьха уахынла зыда икалом...

Ауха хәпхьартаф хәкан. Ашьыжь, какалк анаахк, хима ахрахь дцейт. Зынза атцәа акны ханней, шәара абас, на-да-аада, Дауей Ихәыш иахьаду шыкоу шәца – ашәарах шәымбар калом!.. Ихараны шәымхысын, ари ашьха дгьыл шәажьойт, атәыфәей алымхәи жәбауа ианыкалалак, шәрейхс хәа нахәихәан, иара ахра тцәа дазцейт. Данцоз: «Издыруада, хысбжы шәахауазар, ма трышә асбжы, абра хәхьейпцртцыз шәаины сышыта шәықәыл, сыш-тамта жәбартә икастцойт», – ихәан, днахпцртцит, хәргы хәахәны иахьхәихәаз хцейт.

Даара акыр хнаскыхьаны, дәаза наарак афәи аби-бгә-цмәи жәохәка шейцыз аабейт. Рааигәа хнейрц хшафыз капкак хәагәанатан, аршәаа иасит, хашәарахкәагы ахьца хамбазейт. Икахтцоз... Амра кыдшылейт, хәжәцәеимаакәа фан, хшыапы ркит. Ихашьаххыр, ахәхә хшыапы пнакон. Азба хакын, ишырхәо еипш, апсра хәаагейт. Хәы еималан, хзымцәажәо акынза хкалейт. Нас хашьтахька хгьежыт.

Хшааиуаз, уа цъара хахә-гәафә дук азафә таханы иа-хы́йказ хақәшәан, хажәцәеимаакәа харцсааит, азгы хәы-чык хәахтәан, хаахышәашәахеит. Устәи Селахи хареи ха-хъеипыртыз хааит, ахәларагы рацәак агмызт, хацшны хаатәеит.

Ус хаштәаз, атцәа ахахы атрышәбжы геит. Ари Селах иоуп ххәан, хкыдлеит. Такәы ханхала даахпылеит, еида-рак датан, удырфатә еигъхааит хәа, ишапу еипш, хасақәак наикәхапсеит. Аха дзымцәажәо, ифы еибакны, азба дар-гәакуан, иеидарақәагы хцаны ифәхәаны уа́а ишътан. Бгацмак ишъызаап, ахахәдеи, амгәа тыхны, ацәеи хазы ифәхәан. Ашътахьтә шыапкәа – хазы, ацхьатәикәагы – хазы. Ус адагы аагашъа амамызт. Хапсқәа анаахшъа, и́каитцаз ажәабжыгы аахаихәеит.

Хәагылан хаидарақәа аашьтыхны хашьтахы́а хна-гъежыт. Азгара азы кеикеиуа хантацшит. Слахатц лытца-шәеит, аха ичханы, уахь сымцшыкәа, тца́а скацшуа сфы-наскеит. Егы – Алмасхангы сара саткыс деицәазаап, аха издыруазеи. Фажәа́а шыа́а хнеит, аха иахкугы хазкугы зегь тысуеит. Арахь аидара хатцоуп. Ханхалоз и́каз хәа ак-гы хамбазаап, ашъа дгы́л усоуп.

Селах днахәацшын, шәымшәааит, уара, шәшәақькәа арахь исышә́а хәа, хшәақькәа аахамихит. Нас: «Абра ха-цан абни ахашхәацсалара халацалароуп. Уа ахахә тыс-ны идәықәлоит. Шәара, шәыгекамыжкәа, шәлабашьақәа шәытдыргәан ишәкыз!.. – ихәан, дыцан нада-аада дна-фәпалеит, харгы хәеит.

Ахахә-сса хаман идәықәлеит, мыцхәы иагыцәамкәан. Абас цшышә метра ра́ара халбаанагеит. Нас уафы ишъа-пы акуан, иааулакгы иааилашәшәуаны хапхьартә́кны хааит. Хәхъааиз, хәхә́а ахыртәыршла таны ишътан, абас цшыба́а хмачыр аатахеит, егы зегь кылсны ицахъан, ам-хәц ркәаданы ифәххәазаап.

Ита́з анаажә: «Абаапс, азы, азы, аажәга!..» – ихәеит Селах. Саргы а́кыцыхәа ахә́а аашьтыхны сынталт. Аха-фә санылагыла, иаасцәымыцхеит. Сшәақьгы агә́а скуп,

аха иабасыхэартоу, цъара мшэык ылажбызар, сафеит аасгэахэт. Схынхэыр, сыпхашьеит. Изулак азаќны снейт. Уигы аееахэа инеиуанда, кэарма-кэармоуп. Сахата на-таскит. Аихара ааќалахъан, сышытахъќа ифашытыз ацэпы шыќаз ахъхъа-хъхъахэа ахахэ леиуа иалагеит.

Сахата аашытцаан сеихеит. Азы сыман санааи, агэатцэа рзхъан. Акрапахъа ашытахъ, исахаз ашытыбжъ атэы на-расхэеит.

– Рацэак шэыбжыы рдуны шэымцэажэалан, уа ашэа-рах аанахэоит, уатцэы иаабар ќалап... – ихэеит Селах...

Ашыыжъ Алмасхани сареи хшыцэаз аќэаќхэа ахысб-жыы геит, еиѓагеит. Харггы хэатцибарќъан, ахыќэ хан-хыќэгылеит.

Селах цќаќа дтагылан, ани жэбома иахъахаз хэа ина-пы рххауа, деиханы ххыгылаз дааит. Хара уахъ хцоит хэа хдэыќэлеит, аха иара имуит.

– Уа ус шэара ишышэхэо анеира мариам... Абрахъ хандэыќэлоз агэып аќны ус расхэеит, издыруада ашэа-рах рацэаны ихауазар, ма шыыжык, мамзарггы хэыл-пазык, еиќэырццакны цшынтэ ахысбжыы аншэахалак, чќэынцэаќэак аеадаќэа рытан Азѓара илашэышыт хэа. Иааиќэырццакны цшынтэ азэ ухыс, – ихэан, инаха-дитцеит Селах. Алмасханггы иааќэырццакны цшынтэ дхысит, атып аќынтэиггы ахысбжыы геит, акихэа азэы ифытбыжыггы хэахит.

Селах дахыгылаз: «Ари Едыѓа ибжыоуп», – ихэеит. Убри азы акэын Бытэ Едыѓа ибжыы Шьоудыдынтэи Ерцахэ инеифит хэа зырхэозггы, убас ибжыы гэгэан.

Абќэа шыны иахышытаз хцеит. Аха хашнеиз ансгэа-лашэалак, иахыаггы сшэоит, избанзар, убриаќара анеирта цэгъан. Уа рацэак аубжъахыз аха.

Хахыкгы цшынтэ хабжыысит, абќэа афбаггы рќэац зегъ аагеит. Нас, крыфара хэа акгы ќамтцакэан, заќа хзышытыхуаз акэац хама Азѓараќа халбааит. Уа фык ач-кэынцэа аеадаќэа рыман иааихъан. Ашэазеи ахыртцэи рацэаны илбаарган, акрахфеит.

Ҳафсы анааитаҳк, Алмасхани сареи иааз афшыкгыи ҳа-
ман ҳқаац ахыиґаз ҳцеит. Аафшк ишаҳзаагоз ақаац ҳаман
ҳалбааит, аухагыи иара уа ҳаанхеит. Адырфаены, ҳеада-
қаа аидара нарықәтдан, атыц ахь ҳҳалеит.

Ақаац жәны ахыртәи иатцарқаақан иаҳфон. Изхыс-
ҳаауа, усқан ус иқан. Убригь тоурыхуп.

1962

АМҒА НАҲӘЫ-ААҲӘ

Ацсны Асоветмчы 1921 шықәса хәажәкыра мза
Ацшыба азы ишыақәгылеит. Уи ижәдыруа ауп.
Иара абри амза аґеафнашахьан, апартия Х аизара ду аґны,
Москва, Ленин дықәгыланы аекономикатә политика ґыц
атахуп ҳаа дцәажәеит. Ари ас аныґкала, уи иааркыаґны
НЕП ҳаа иашьтан, Ацсны иқәынхоз ацґажәлар жәйтә
цъынцъла адгьылқәа ркра, рықәаарыхра азин роуит.

Кәыдры армаарахьтәи ацшахәа ґадахьы ишытоу Аґара
аханы анхара иалагахьаз аерманқәа зәырфы ықәтцны,
амҳацьырра иахьтанарцәыз Ақәа ақәша-мыкәша, Ғәыл-
рыцшь, цсырзха, Гагра, Цандрыцшь ухәа иаҳа иахьыман-
шәалаз атыцқәа рахь, егьырт иаауаз амилаґ иркаанза ҳаа,
ицеит. Иаанхеит, абас, ґажәақа тзы, аґарааи цьґардааи
ируацәахахьаз.

– Абри зхысҳәауа, убасқан сара сыхьчаны арахә сры-
цын, уасеи цьмеи хышә рқынза ықан. Цанаф ашыапаны
ерманцәак ахьықәтцыз аказармақәа тацәын, арахә ҳаман
убра хрыґагылан чагьамааи ҳареи аҳәаа еимаҳкуан,
Ҳәыбза-аганаагыи рырахә рыман абрахь иаауан.

1922 шықәса азыхәан, шьхалбаанык, Алмасхани са-
реи, аҳаскьын иаҳа иахьбзиаз, ҳарахә ҳаман Ғынза Ацста
аерманқәа рказармак ҳатцагылт. Ара ҳара ҳанааи аґены
арахә рыман иаан. Адлеи Мачагәеи Қацә Таиеи ҳаа ґыцъа

ахышьцәа хааигәара казармак итцагылт. Ари анааба, хнеин ус раххәеит, ара ахаскын хара иаанахкылахеит, шәыкәтцроуп хәа. Мачагәа дуаф кәышын, хжъаша изымдыруа дыкәзма, длахахәацшын, хкәзшьақәа аниба, ибзиоуп, баба, уахак ауп мамзар, хәкәтцует хәа хәихәеит. Иара убри ахәылпаз азы даеа хычак, Абыхә Никәала хәа, ирахә иман итцегыгы инастхашәа игылаз казармак даатцагылт. Арт рыгәта хаанхеит. Ас анхәхь, Алмасхани сареи хәынаххан Никәала икны хнеин, ара ахаскын хара инахкылахеит, умгылан хәа иаххәеит. Атәкс Никәала даххыччауа, уафыс химшьо далагеит. Анс-арс ххәеит, аха иааххәауаз хәа акы иимырхәит. Уажә саназхәыцлак, иара доуиашахмыз, аха хара ихыымзгәхшьеит. Ианимуза, аказарма аварахышәа хыатә уахәа дук шытан, хәенавацсаны: «Укәтцуоу, ххысуоу!...» – ххәан, ифызцәеи иареи ахытәаз ашәақьқәа нарықәахкит. Аценка-шәақьқәа еилаххаа иахкын. Зназы иеааирыцәгыаргы цәгы имбеит, аха унатцысит – уарбанзаалакгы уака ушытахцоит хәа хшәақьқәа афәахәа ифәахәршәлеит...

Хабжықәа аныгәгәаха, Мачагәа иахан: «Уара, уа сней-аанза бзамыкәрак кәшәымтдан, сара шәеилсыргоит!...» – ихәан, хышәка метра бжъан, дыфны ифәаихеит. Абри аамтазы Сурен хәа ерманькгы иааира ақәшәеит. Мачагәа данааи: «Уара, уфашыама, арт хәычқәоуп... «ахаскынгы дара иртәуп», уахак указаргы, уатцәы умцози, иухъзеи?!...» – ихәан, Никәала иахь дагыын, хара хәхытәаз ифәаихеит. «Уи уатцәы дыкәтцны дцартә сара икастцойт!...» – ихәеит Мачагәа, данаахадгыла. Аха хара, мап, абыржәытцәкыа дыкәтцроуп хәа хәехарцәгыеит. Ус ани аермангы дааин, уи, Сурен Қиулиан хәа хара иаадыруаз уафын... уиакара ажәароура иазнауазеи, хәиндраалеит, ауха зегы хтыцқәа ркны хәкан.

Атхыбжъон, рацәак ихарамкәа, изтәызгы сеидроу, жәкәак ахәаара иалагеит, аха зынза угы тнашыартә. Алақәа ыфны ицеит иаразнак уахь ажәкәа ахыхәауаз,

аха алақәагғы ытцәабжы цәгәхеит. Арақа ахысра гәгә кәлеит, 30–40-нтә рақара ххысит атыпқәа ыыхпагғы ркынтәи. Атцыхәтәан хәибарфны ауаагғы уахь хцеит. Ақәыцма ырылазаап, ажәқәа руак ахәит, аха ҳара ҳнеи-аанза алақәа иамырххьан.

Абарт алақәа икартцоз уафы ицьеишьартә иқан: паса афны ианеибабоз еизгыгуан, абри еипш иказ ацәгъара афны ианнеи, дара быжьба роума ла ықан, ишыхәычқәаз еихыраазалазшәа акәын ишеидгылоз.

Асеипш ахысыбжьқәа икалаз ахәылпаз ихақәшәаз Сурен ианиаха, арт ахышьцәа еибашьит хәа, ҳабацәа идыруан, урт ыла акәын иарггы дынханы дызлаказ, ишо ианалага, дцан адырра кәитцазаап, абасоуп, шәычкәынцәеи даеа хышьцәақәаки еибашьит хәа.

Ашыжьымтан арахә гәартцаанза, Алмасхани сарей ҳабацәа Кыцаггы Шьяабггы, ыгәқәа ирысуа, ҳахыказ инеит. Хәибга-ҳазфыда ханырба уаха иртахыз, Чагьам ахәтцаи Хәыбза аганаи дарей ааицәажәан, аҳаскын азыхәа адгыл хәаа картцеит. Уи ахәаа егыртггы ахысуамызт, ҳарггы ҳахысуамызт.

Абри абас иқан: досу зақа итаху леитцауа, дхәаахәтыр ауа, аиашаз, акрура-акрырхара бзиа избоз даара акыр рееибыртеит. Ацъармыкьахггы иртиуаз ыман, ирфараггы ыман, иржәраггы – убас. Ари –1921 шықәса инаркны 1927 шықәсанза. Абри ашықәс цхынчкәын мзазы XV апартеизара ду афны ақытақәа зеггы рфы аколнхарақәа еиҟаахарц азышьтыхын. Сара абри зхәауа, рацхәа ишысхәаз еипш, арахә срыцын, аха 1924 шықәсазы акомҟарра салартцеит, хқытантәи акомҟартә иачеика амазаныкәаҟс скартцеит.

Ускан қытацыцхьаза акәым, ҳаблацыцхьаза аколнхарақәа еиҟыркаауан, иус ҟыцын... Аха цъара-цъара ҳаблақәак ркны аколнхарақәа еиҟызкаауаз ауаа, ажәытә гәаққәа ргәаларшәаны, изыхәтамыз акуләкцәа, азажиточникцәа хәа асиақәа иананыртцоз ықан. Ас зыруқәоз рхыпхьазара егьмаццәамызт, агәынхарақәаггы кәлеит. Аус аиҟ-

каашъа ззымдыруаз шьюуы, анхацѣа рхы атагалара атыпан, ихаршѣоит хѣа иалагакѣеит. Урткѣа ирзааузеи, акомиачеика амазаныѣкагафыс сахьыказ аус сыщызуази сареи аймак хауит. Икалаз уи ауп, ахѣаны инхоз анхафы Бида дзажиточникуп хѣа асиа даныртѣеит. Уи сара иа-маскит. Азажиточникѣа аплан гѣгѣаны ирыкѣшѣон, Бида дестынбжак ататын икѣшѣеит, аха иказцодаз, ип-хѣыс дуафыбжан, динвалидын, иара икѣрахъ днеихъан, ирзыѣамтѣеит. Ас егьырт ақытакѣа рѣынгы иѣалон. Ажѣакала, араион акны ататынеитахара аплан еитахѣеит. Араион акынтѣ ақыта иадыз ауафы даан, мобилизация катцаны, афида хаманы Бида ифны хнеит, ататын еитах-харазы. Иабейтоухауеи, иашта икѣеитоумхауазар, апш изылан, азнашѣагы гѣакрыла датсхъан.

– Уара, Темыр, уанацѣалбейт, ари дзеипшроу убойт, ишѣакахтѣо хѣа иудыруеи?.. – схѣан, араион акынтѣ иааз Асалиа инытцакны снаиазтѣаит.

– Уара зака удыруа акароуп саргы издыруа, азажиточ-ник хѣа асиа данышѣтѣеит... – ихѣеит атакс.

Бида иапш аапѣканы, ататын еитахѣаит – иапшгы пхастахѣит, ататынгы акгы алымтѣит.

Абри аныѣахтѣаз ауаха аизара хаман, сѣагылан, игѣ-гѣатѣѣканы азтѣаара ыкѣсыргылт Бида изаауз иашам хѣа. Иаасызгѣаан, ушѣаѣаѣеи, уара макъана укомѣаруп, иумузозар, уабгы дзажиточникуп рхѣан, асиа длантцаны, жѣ-тѣѣрык адырѣаѣены алатѣартахъ имгар амуа иѣартѣеит... Ари хара хѣытан мацара акѣмызт ас иахьыказ...

Абас еипш агхаѣа маѣымкѣа ирѣѣѣкалеит, акы, иахъ-усѣыщыз азы, ѣбагы, ауаа зегы ауеибатахыху. Атѣыхѣ-тѣан, ара салаланы исхѣом, абас иѣаз агха иахъахѣтазын-за иѣеины ирахартѣ иѣастѣеит. Са сеипш кѣзтѣаѣазгы раѣѣазар акѣап – иахѣтаз акомиссиаѣа республика-цыпѣхъаза ирышьтѣит, убарт ирыбзоураны иѣаз агхаѣагы дыриашѣит, асиа изыѣѣнамгаѣа ианызгы анырхит, сара ирымаскуазгы уа ииашахѣит.

ХЭШЭЫ ЗМАМ

Ажэйтэуаа ишырхэоз еипш, адунеи акны хатей цхэыси адгыл икэнагала аахыс хэшэы змам «чмазараны» ирыцишаз акою абзиабара. Уи абзиара дукэа ахылфеаауеит, аха агэнахареи абаапсреи анахкьогы ыкою. Иаххэап, апхэызба арпызба бзиа дылбоит, аха иара уи латкыс даеа тыпхак деигъаишьон, еигъишьоз дигеит. Егъи даанхеит. Ари гэнахароуп. Убри еипш даеакгы: арпызбеи апхэызбеи бзиа еибабон, аха апхэызба лани лаби иахьыртахыз дыртиит. Арпызба ари дазгэан, иаарласны цхэыс дигарц избын, дагыгеит. Аха иццакыз ихьыз хэа, шырхэо еипш, ифны агэраха жьакца ааган ифонаижьит, тэыргэылагы издэылымго. Абри еипш икою арыцхарагы ахкьоит. Ус акэымкэа, апхэызба бзиа илбоз, иаргы бзиа дшибоз лдыруа, имч змырхауаз тынхацэак изцэыртын, даеацъара анасыц далартцеит. Лара хатца дымцазакэа дынхеит. Ус закаф ыкада! Абригы рыцхара дууп.

Апхэызбеи арпызбеи бзиа еибабон, аха ртаацэа ирцэшэон. Ас шыказ, даеа чкэына фыстаак дрыбжьалеит. Убриг апхэызба бзиа дибон. Икаитцалак, лара бзиа илбоз дтеирхеит. Иара ацэгъа зузгы аус дагеит. Ларгы, ари афыза аныкала, лэылшьит. Апхэызба лан, ас лыпха лэанылшь, ларгы, лхатца икамзаара иакэыршэаны, афны агаз ныфналтэан, ашэкэа налыркын, амца нацратцаны лэылблиит, афнгы лыблиит...

Икою даеа рыцхарагы: апхэызба ачкэын бзиа дылбоит, аха иара дитахзам, иагъеикэнагам, дшимгогы леихэеит, аха лара ус аамта ргошэа илырбон. Ишааиуаз, лцэалтэымкэа дкалеит, ларгы илтахыз уи акэын, абри ауаф сишьит, сымч имырхеит хэа, атынхацэа ианралхэалак, уртгы хай-чеихэа ауафы дахьыршьуагы убап. Нас аихабацэа адыргалоит, арт еибарцсыр атцкыс, дигааит хэа, дидыргоит, иаргы ифонапык игэытцапса, дибар атцкыс димбар еигъишьауа, днаган ифны днаиртэоит.

Абас еипш икоу арыцхарақәа ахъоит абзиабара хәа икоу хәшәы змам «ачымазара».

Абрака исхәарц стахуп абзиабара иахъаны икалахьоу рыцхарақәак ртоурых.

1848 шықәсазы Чаарқыт дынхон Трахман Ачба. Уи хшықла икәадамыз, амал рацәаны измаз, зхәатәы ада даеа хәатәык каларгъы зтахымыз уафын. Хшарасгъы имаз азәызатцәык иакәын, уи Чын ихъзын.

Трахман итахын ичкәын затцәы атцара итцарц. Дахымгаз хәа акгъы камлеит, Стампыл иазааргза, аха, дахъцалакгъы изтцомызт, дакәытцны афныка даауан. Атцыхәтәан, Трахмангъы игәы анцтәа, диқәатцын, афны дықан, ишырхәо еипш, дгъылдызуа ақыта далан.

Чын абас усда дышдәықәыз, Кәагәаниа-пцхак дықан, Чақ хәа, абри дибан, дигәапцхеит. Аиашаз, лара бзиа иумбашагъы лакәмызт: лыпшра, лсахъа, лнапказара – атцыс мфас асахъа тълхуеит хәа ззырхәоз лакәын, қарала дсабиин, аха, Кәагәаниа-пцха Чақ хәа, лыхъз абжыуаа ркны ирдыруан, абшътрала Кәагәаниа Дадын дизааигәан.

Чын ари афыза даниба, ауафы дылнитцеит, абасоуп, бзиа бызбеит, бсыцымцар калом хәа.

Чақ ус изылцхаит: «Уара у-Ачбоуп, атауад, амалуаф, уипоуп, угәы иаанамгааит пцхәыс еибак лыпцха сналацәажәар иабапырхагоу хәа. Уара ишудыруа еипш саргъы издыруеит уара упцхәысра шсызныкәымго. Уаха ажәа мыцхәы ахумхәаан, сухәоит», – хәа. Чақ лара ахәынтқар ица дигозаргъы диццомызт, избанзар даеазәы бзиа дылбон. Уи уа инхоз Азахәба Манча иакәын.

Цхаражәхәара ицаз ауафы Чақ лкынтәи ари афыза ажәа иман данаа, Чын даара игәы еибанаркит. Иаарласынгъы уафы деитаишьтит, хаала иаур – абзиа, ианаму – схы шбықәстцо бдыруазааит хәа.

Чақ лыпшреи, лсахъеи, лнапказареи рыдагъы, лықәра шмачызгъы, икәышыз азә лакәын. Асеипш ажәа иман ауафы деитанаа, акыр дхәыцит, иааиз арпыс ифәла абасгъы изылцхаит: «Сара дсымоуп бзиа избо, иареи сареи

хаицныкәоижътеи краатцуеит, сан дкажъны сызицымце-
ит акәымзар. Уара иузапцоу ус ыкам, баша ацъабаа ухы
залоутцозеи, сухәоит, ухы пату ақәутцозар, абри аус уаха
иажәоуп хәа иумхәан», – хәа. Чақ ас зылцхаз даласкәызгап
хәа акәын, мамзар ус даукахыз. Ажәытәуаа ус рхәон,
ауаф иацъал иара ипшаауеит хәа. Изхысхәаауа, Чын ари
еипш иказ ажәа Чақ лкынтә ианизаарга, абри бзиа ил-
бо дарбану хәа дазтаауа ифәаихеит. Иазхәашаз мач-
хәызма, Азахәба Манча шиакәыз еиликааит. Ауафгы ди-
зынаишьтит абри улкәатц, сара пхәысс дызгар стахуп хәа.

Манча уафыцъбаран, лареи сареи бзиа хайбабоит,
ишакәым, анс-арс, апхәысеиба лыпцхә хәа ак напы анало-
ук, сыпсы өтшәаанза суцрытцау цьумшәааит, иашоуп уара
у-Ачбоуп, аха ахы Ачбагы Азахәбагы еилнахзом, акны
ирылалоит хәа атак изицхәаит.

Чын ас аниаха, ихала ифынеихан Азахәба Манча ифны
днеит, ифала иеихәарц азын. Манча иани иаби ракәын
афны иказ, днытгытцит, дааиуазар акәхап, уаттәа хәа на-
иархәеит, аха иара имукәа, аштә дынтытцны аанда дахь-
навалаз, Манча дааицылеит. Чын иааицәымгхеит ры-
мала ианеиниа, нас, иаанибакылан, рыгәтыхақәагы еи-
бырхәеит.

Уатцәкәа напеиларкыр Манча дшаааиуаз аниба, Чын
иеааирпсышәан, уара, Чақ сара санлышьтала, уаргы
улыхънымхалар амуази хәа иажәа аафәхитцәеит.

«Уара уакәу сара сакәу илхъынхалаз аадыруеит, аха,
псыхәак амазар, абри аус уаха уаламцәажәан, уареи са-
реи хайбамырпсырц утахымзар», – ихәан, иажәа даалгеит
Манчагы дахыгылаз.

«Уи дызлахъынтцоу дигеит, уареи сареи баша хгәы зни-
бархозеи...» – ихәан, Чынгы днагъежъны дцеит.

Манча гәфарас иман Чын ицашәа бзиара ишамаана-
мыз. Ацәгәа ацылара дазхианы, иабцъар – иара, иееи-
кәыршәан дыкан.

Иагъиашаны, Чын ацәгәа иурц игәы итәеикит. Иара
иофызцәа Ачаа рычкәынцәа хфык ирхиеит. Иара убас ама-

луаа ртцыхаакщцаа хэа ззырхэоз анхацаа рычкэынцэа
фыцаа алихит. Иааизиган, драцаажэеит Азахэба Ман-
ча икэланы, дхэынчаны, дахьымааша дгьыл харак ахь
тэыс дыртиразы. Иан атакаажэи иаб атахмадеи ирур
– ахазына, ирымукэа рыгедырцэгьозар – иршыырц. Аб-
сала еицаажэаны, афхэара азалхны, ианнеиша иахьеи-
ниаша Бзарыкбаа ркны шакэу еибыхэаны, еицыртит.
Излацаажэаз аус дара рыда даеазэы иахап хэа дыкамызт
Чынгьы.

Абзиа азы иагоит, ацэгьа апша иаанагоит хэа шырхэо
еипш, арт еибырхэаз Манча илымха акынза инеиит.
Афхэаратэка издыруамызт, аха ишикэлос аниаха, цсыхэа
ахьынзамаз абцарла иееибытан, имзырха аганахьшэа
табиашэа ак катцаны ихы цхьеикуан, дыпхьон.

Ақэылащцаа рееикэыршэан, аамтала тагалан шыта-
хьын, фшык ауаа рееибытан, ианырхэаз аухазы аоны
иакэшеит. Ирыцыз анхацаа рычкэынцэа руазэы иедыр-
тит Манча хэа. Манча усгьы дыкамызт, Манча дыкам, дад,
ахэылпаз днытцытын, харгьы акыр хаизыпшын, аха дма-
аицт хэа, иаб, атахмада даадэылтит.

– Дахьыкоу удыруа акара, уцынтца узгара талааит, уара
ала, дахьыкоу шпоузымдыруеи!.. – ихэан, Чын дахьгылаз
атахмада длаикэкааит, ишэакь усгьы ирмазеины икын.

Ари Манча дахьтатэаз изымчхаит.

– Ара сыкоуп, инеит, икы!.. – ихэан, Чын ижэфашэа-
кба иарбангьы афынаирхеит. Чынгьы, иаагьежымтаз,
ишэакь нткбан атахмада дагеит, иаргьы уака днарылахаит.

Ара аифахысра баапсыла икалеит, Чын ицыз Абза-
рыкбагьы уа дтахеит, афнашьтахь икалаз рзымдырызт,
изышьтаз афнутка дыказ цьыршьазар акэхап, ашэакькэа
аоны иахьагэыдыртцаз, Манча иан атакаажэгьы уа дыр-
шыт. Атцыхэтэан, инхаз ақэылащцаа, апсцаа кажьны,
рыпсы рыма ицеит.

Манча иани иаби аашьтыхны ацэартагэы рхы ааилап-
саны иныкэйтцан, еикэикит. Нас егырт ишыны ишьтаз
рфыцагьы амзырхафэы инеивейтцан, Абзарыкба иабцар

игэы инықәйтцеит, Чын иабцъар ааихыхны дцеит. Дыш-
неиуаз, иара иабцъар Чақ иаалызныжъны, иани иаби
ахықәйтцаз лан длыштразы дналыхэан, абна дылалейт.

Ари афыза икалаз ацэгъара анраха, ажәлар еизе-
ит. Чыни Абзарыкьеи уа ишеиваз Трахман иахь адырра
картцеит. Трахман данааи, ичкөын дышшыыз аниба, иар-
гы иеишыырц далагейт, аха уигы деикәхеит, апсцаэгы
зтәыз иаашьтыхны иргеит.

Манча иани иаби цхак леипш днархагылан қәнагала
анышә иалтейт Чақ.

Ари икалаз зыхкбаз Чын ицзи иареи рыда уафгы из-
дыруамызт, Трахмангы ашьтахь ауп ианиархәа.

Ауаа зшыыз уахгы-еынгы астражцәа ишьтан, аха
дырбомызт. Иаргы Панаф ашьапаны, иахьа Манча Икәа-
ра хәа изышьтоуи Тоумышы азиасқәа рыбжьара, абнацә-
гьае иецхакны дықан. Ианифози ианимфози еикаран.

Атыхәтәан Чақ илыпхейт, абрии барей бзиа шәеи-
бабон, дахыкоу бдыруейт хәа. Аха усқан азы акгы лыз-
дыруамызт, илдыруазаргы илхәозма, аха Манча лара
лахь дцәырымтыцызт. Астражцәагы ргәы анцтәа, иқә-
тны ицейт.

Трахман имачымкәа ацара шьтейтцеит, Манча дым-
шыкәа дыкны ила дазырбауа хәа хазы, мамзаргы дыц-
шааны дызшыуа хәа хазы.

Чақ ахатца мағәа лзахит, лабцъар-лара – лееибылтейт,
лҕы-лкәадыр еикәылтцеит, Манча ицшаарагы дашьталт,
аха дабалбои...

Шарпаззак, лееибылтан агәашә акны днеиуан, днац-
шызар – Манча афныка днеир итахны, аха иакәшан итәа-
зар хәа дшызырфәуаз лылацш даатцашәейт. Иаразнак дыл-
дырит Манча шиакәыз, хьызшьарас Камча хәа иалхәон,
Камча уоума хәа лыбжы нытцакны иналыргеит. Лыбжы
идырын, хьызшьарас Цхьырцәхәа леихәон, Цхьырцә бо-
ума ихәан, иааибадырит. Аха Манча дахыиналгәйдцшы-
лаз иааицәымыцхан, иабцъар неитцихит. «Үмхысааит,
уара, сара соуп, Чақ!...» – лхәан, лыбжы наикәлыргеит.

Нас дауимдырхуаз, аха деикәкәнтәруазха, лшәақь лыхә-
да иахагъежъуа, лкъарахә лапхъа илымгьтратца, лых-
тырца ыркъақъан илхатца, адыххәа дынәыжәпан, иааи-
гәыдибаҳәхәалт.

Даара акыраамта еидхалеит, ргәакрақәа шеибырхәоз.
Манча иани иаби иара ихъаны иахътахаз гәалас иман.
Уртгъы рықәнагала анышә иамаздеит, аринахысгъы рықә-
нага кастцоит, уара хъаас икоумтцан хәа, илахь еитцыл-
хразы, акыр длыргәабзыгт Цақ. Нас рапхъакатәи русқәа
рзы еицәажәеит, иахъеикәшәашаз адгъыл еибырхәеит.
Цақ лан лхала дныжъны Манчеи лареи Апсны иалтцны
цъаргъы изцомыт.

Абри инаркны, хаха рахьтә уахык, Цақ хатца матәала
лҕеилахәаны, Манча ихәы лыман дизцон. Абас аамтагъы
такәы ргеит. Трахмангъы истражцәа деитарыпхъан, ес-
қынгъы ачара рзиуан, аха акгъы рылшомыт.

Зны, аамта баапсык азы, асоура ианафыз, Цақ Манча
ихәы лыманы дцеит. Иара иеыпхъакны дахьтәаз, уажә-
раанза исхәахъеит, Цанаф ашыапаны, Атарей Кәтоли
рхәаафы акәын. Ара абна даара ицәгъан, Цақгъы такәы
дынхейт, дхынхәны амфә дықәлаанза шыамхахъы асы
ауит, ашъхатәыла асы еимагыла ишауа усгъы ижәдыруеит.
Ҫыла дықан, шыамх асы закәызыз, дхынхәны афныка да-
аит, асгъы хкәеит.

Аха убри аамтаз Тархман жәафык апыцшцәа ашарцаз
Цақлыфны ишьтит. Урт неиаанза лара даахъан, аха аеышь-
та ихылан ицеит. Иахънеиз, Манча иеыртынчны дыштәаз
икәшан, рыбжы икәдыргеит уеумыртцысын хәа.

Манча ари иуа дыказма, ара еиҕахысрахейт, астражцәа
азә дишьит, ыцыагъы гәгәала ихәит, аха атдыхәтәан иар-
гъы дтахейт.

Ари еипш икалаз арыцхара Цақ илахәит, аха илылшоз.
Манча дахьынлыжъыз дааит, аха илбахуадаз.

Манча дахьыршыыз акәара ахықә, уаф днымхазо, ам-
фә ықәган иган, убри адагъы уаҳа даҕа мфак ыкамыт,
уаацәгъеи уаабзиеи иарала акәын изламфәсуаз, Кәтол,

Цъгъарда, Члоу, Мыкә, Мыркәыла ухәа ирацәафны ақы-
такәа рахь устәи ицоз, убра имфамскәа цашьа рымамызт.
Абра, Манча дахьыршьыз иамариашан, мраташәарахь ала
ацътла дукәа хәба гылан, еизааигәан насгьы еимаиашан,
ауафы еитеихазшәа, иара убри амф афыкә акны, ладагьы-
фадагьы иазеипшны. Уа църан, бнаран, аха абарт ацъкәа
убрака, уафы иаликаартә, рышәшьырагьы бзианы, даргьы
омашәа ипшзаны, хахә дукгьы убра ишътаны икан.

Чақ дахьцоз-дахьауаз, Манча дахьыршьыз абна акны
аишәа лыргыларацы абарт ацъкәа гәалтәит. Нас рыбжьа-
ра ағьы цәны ибжьасаны, жәафык еицызаргьы итәаратәы
икалтәит. Ацъкәа рымтцан аехарцарта лыргылеит, ацъ-
шьапкәа атцәкәа ҕыпсан ирылатцан, абцъар кнахарта
калтәит.

Ускантәи аныкәацәа абри атыц Кәагәаниа-пха Лбака
ахьзыртәит, иахьагьы убас иахьзуп. Акәарагьы Манча
Икәара хәа ахьзхаләит. Уи атарааи кәтолааи рхәаа еи-
нашоит. Уаанза Маан Икәара хәа иашьтазгьы ыкан.

Абарт абра уажә исхәаз адгьыл хьзкәа зыхкәаз абас
икәлаз усуп хәа Гәтар Қыаламат ихәон хәа Гәтар Ахмат
ашьха ағьыц ахьеилаз иажәабжьны иреихәон 1912 шықә-
сазы. Ускан сара исхьтцун жәохә шықәса. Уи еипш иагьа
жәабжь рхәон, аха абри исахаз сгәалашәара акны инхәит.

Даеа шьоукгьы даеакала ирхәозар акәхап, аха сара
исахәхьоу абри ауп.

Абас акәын ажәытә абзиабара шыказ. Нас даара азәык-
шыцъак ракәымзар, ани аби ирзымтцаакәа хатца царей
пхәыс аагарей каломызт, уи зегьы ижәдыруейт.

Иахьа хазтагылоу аамтаз афар досу бзиа еибабаз еиба-
гоит, зхафы зыхшыф ыкоу еицынхоит, псраенынза ишеи-
бабац еибабоит, еицәымшәауа, еицәыпхамшьауа, рыхша-
рагьы раазоит, рхгьы пату ақәыртцоит, тауад-аамстагьы
рпырхагам.

Уи усоуп. Аха даеа шьоукгьы ус икоуп, урт уиакара ира-
цәафымзаргьы: дтацан иааргаз азәы лтацабацәа иреиуаз

чкэынак бзиа дылбеит, ашьтахь дагыццеит. Иарггы дтаа-
цэаран. Абри иахъаны ѿ-таацэарак хыбгалеит.

Даеазэы итаацэеи иареи бзиахэха ишыкоу, пхэызба
пшзак бзиа дызбеит хэа, итаацэа ныжъны, убри даниго-
ггы калоит, ихшаз рыла траа раб ихэацшуа, дара рахь иара
дмааиуа. Абригь гэнаха дууп. Иара апхэысггы лхэыцкэа
кацсаны, акэчар реицш еибархьу-сууа, убас аныкалцоггы
ыкоуп. Абаскэа кэзтауа закэанла иахьурхэырггы, агэнаха
шыгэнахоу иаанхоит. Аус злоу убри афыза агэнахаи арыц-
хареи зхылфеаауа абзиабара аеацэыхьчароуп. Ажэы-
тэуаа ус рхэон – ауафьтэфса нак-аак ижэфахьркэа ркны
фыцъа ыкэтэоуп, азэы инцэахэы, имаалыкхэ иоуп, иар-
гъажэфафы, егы иафстаахэ иоуп, иармажэфафы хэа. Аус
злоу уззызырфэуа рыуа дарбану, убриоуп.

Абрака иацстдар стахуп уажэааигэа, зынзаггы иааи-
гэацэам, аха сара сызхаану, икалахьоу ажэабжък.

Ари 1948 шыкэса азыхэан ауп, сара сахьынхоз Ата-
ратэык, аибашьра акынтэ ихэны иааз чкэынак, пхэыс да-
аигон, уеизггы-уеизггы ихьз ара изахтахузеи, сарггы ата-
цаагацэа реицабы хэа сёыжэын.

Атаца даагеит. Иаб иашъа айтцбы, уака акэын иара
дахьыказ, ачара бзиа хзыкайтцеит, ишаабахьаз ала илы-
цыз ахатцафызцэа пату рыкэтца, арахэтиаа рытаны амфа
икэйтцеит. Харггы досу хафныкакэа хцеит, артггы бзиахэ-
ха икоуп хэа акэын иаадыруаз.

Шыкэсык акара аатцхэаны, хэылпазык, чкэынак афны
дааин, агэашэ акны сыхъз хэаны ибжъы ааиргеит.

– Икоузеи, умааиуеи арахь?! – схэан, агэашэ аасыртит.

– Уахь снеизом, итцеггы ацартакэа сымоуп, Кыфыр
икны еидибагаларак ыкоуп, абранза дысзааиааит уаха хэа
сузааишьтит, – ихэан, иажэа аафахитцеит.

– Изахэызеи, дад, изеидибагалауа? – схэан, снаиаз-
цааит.

– Сыздыруам, ртацеи дарей ааибуам, ларггы ддэылтц-
ны агэыла Зафас икны дыкоуп, – ихэан, днаспыртцны
дцеит.

Такәы сазхәыцит сара абри. Ртаца дааргеижьтеи ма-
кьана шықәсыкгы цқьа итцуам, настгы, аколнхарафь
лфызцәа дахьрыцнеиуа, лказшьеи лусуреи дманшәалаза
дыкан, сара дахьызбоз абас атаца дызмоу абхәеи анхәеи
ирыбаргәузеи хәа иагыараан сгәы иаанагахьан. Избан
ухәар, сара усқан аколнхара ахантаафыс аус зуан, зны-
зынла лхатцеи лареи ачаи бгы анфьрхуазгьы срықә-
шәахьан, аха еихәлаччо акәын ишеицәажәоз. Уажәы, ас
ансаха, илыхъзеи, ланацъалымбеит, иашоуп, лхатца иатц-
кыс лара дахьеицқәоу ыказар калоит, аха схәан, гәаныла,
иаасгәамцхеит. Лхатцагы анхареи антцыреи рзыхәан
дкәадамызт – дзааз аз иабгы, иангы, иашьа еитцбгы,
арра ибжъазыз иашьа еихаб ипхәыси, лхәыцқәа хыки
еилартәаны инькәзгоз иара иакәын, уеизгьы-уеизгьы
деизара уафьмызт, аха ифареи ижәреи рзыхәан азәгы
дихәомызт, абриакара ауаа бгацтәакәа еилартәаны иш-
ныкәигозгьы.

Ауха какалк аныск, ацкәын еихабы сәы акәадыр нас-
закәитцан, сьфәыжәлан аидибагалара ахьыказ Кыфыр
икны снеит. Сахьнеиз, дара аиашьара зегьы еизаны икан,
атаца лашьа Кәамгъасгьы фьцъа хар змамыз рқытатә
ауаа иман даахьан.

– Бзиала шәаабеит! – схәан, апсшәа нарасхәеит, дар-
гьы цқьа издыруаз уаан.

Хлеибартәакәеит. Хамтак азырфара аакәлеит. Атцыхә-
тәан атаца лашьа дфәагылан, азырфара ааилеигеит. Кыфыр
ихы найқәикын:

– Дад, шәареи хареи хаиуацәахахьеижьтеи хамахә
афнынза знык хипхьан, хара ихалшоз ала пату икәхтцеит.
Уиаахыс цшьымз цтит, знык акара деитаныдгыларгьы
цәгьа ихамбеит, аха уи азын хара гәыбган иахтом, еила-
хароуп. Ари хазгаб мзышәа хынтәуп, тынха шәсымазар
шәааи хәа налыцхауеижьтеи, аха хмааицызт. Уажәык
зынза ешьроуп исықәу, шәааи хәа налыцхан, хааит. Ха-
хьааиз ларгьы даабом, икалазеи, шәара шәгәы иакәшәо
уи ишылзыкәмтцоз аадыруан, аха шәара шәеицш икоу

аихаб бзиа инапакны акы лылтцып хэа хгэыгуан... – ихэан, иажэа аахиркөшеит Көамгъас.

Дырөөгъых азырора аакөалейт. Хлеифацшкөейт. Итээз зегъы Кыафыр хлейфацшит. Иаргъы дөагылан:

– Ихэхь хэздыруам, дад, ахатцей-пхэыси реимак дара рыда адырра цэгьоуп, атаца хэычгъы дааихъейт, арака еибаххэакэо лахауейт, шэаргъы шэаалацэажэа, ара ды-
көуп, ишеиланагалаз еипш еицынхароуп иахтау... – ихэан, иажэа ааиркыафын, днатөейт Кыафыр.

Арака итээз уаха азэгъы акгъы имхөейт. Дара аиашыара иказ азэазэала индөылтцын зегъы аматцуртахь ицейт, асасцөей сареи хаайдхалейт. Ус атаца дааоналан, игэйдкылан апсшэа наралхөейт, саргъы сындөылтцын, аматцуртахь сналбааит. Уака еикэшаны итэан дара аиашыара жэафык ракара. Саргъы снадыртэан, рыцкэынгъы иааипхъан днахаладыртөейт. Кыафыр дөагылан днахлацш-аахалацшит.

– Дадраа, сашыцэа, сапханагылацэа, уаха шэызсыраац-саз убри ауп, уаа бзиақэак иман дахтааит хтаца лашыа, иаргъы уцсы иалухуа уафым, аха уи сара иабасыхэауей, сара сыфны ифноу лара иахэшыа лоуп, хныкэзгауа хэа икөу азэ лакэым, лхатцагъы, аа, абра дтөоуп, иаахтэаны, лхы дакөйтитөроуп, лдэықэтцара шейгъхаша шэызба. Лабхэында абра дыкөуп, шөизтцаа. Лацала иахыа хазы дынхоит, аха ари ашта иалахэу лоуп, шөлызтцаа, иара лхатца ихата шөизтцаа... – ихэан, дөатөейт Кыафыр.

– Еицөоу умбакэа, еигъу уздыруам рхөоит, сара издыруазей, аха... – лхэан, лажэа аафахылтцөейт Кыафыр ицхэыс дахьтэаз.

Абхэында хэа иказ дөагылан, иаб иихэаз инадицөейт. Аецалагъы арт ахаан ааибышыа змоу ракэым, уи атцкыс, уаха шөанейкэшэа, еилшөыргар еиха еигъуп хэа фөалтит.

Сара сахьтэаз, лхатца Гагэыц схы наикөскын, уара иахухэауазей, хатцей-пхэыси рымаза дыршыа амазам, уара уоуп аус злоу хэа снаиазтцааит.

– Исхәозеи сара, ирхәауа шәахауеит... – ихәан, ихы неиркәит. Абри санынеиҗапш, иаразнак сгәаанагара аеапсахит. Азырора еита иаакалеит.

Дара аиашьара иреиуаз азэы, даарагьы рацәак ауаф-рахь ирымцхьазоз, дөагылан, азырора ааилеиган, уара, ишәхәауа сара ссиршәа избоит, уи ауаф ипхәыси иареи еибатахуп, шәара даеак шәыман шәавоуп хәа нареихәеит. Аха Кыафыр дахьтәаз уаҕытцишь, уара, наҕ, хара хаф-натакны икоу хара хаиха уара иудыруашәа анихәа, уаха акгыи имхәеит.

Абри аамтазы Гагәыц ашьтахькала дындөылтцит. Ра-цәак мыртцыкәа, адәахь ацара стахызшәа, саргыи сын-дөылтцит абри дызладөылтцыз ашә ала. Аоны сахьаава-гьежьыз, акәаскьа ашьтахьтәи ауатах аценцьыр аартын, абра ауатах аҕны ипхәыс длыдгылан дышлацаәажәоз аа-гәастеит. Срымбартә еипш аценцьыр иамариашан акәас-кьа атзы саадгылт, ипшзамзаргыи, аус иахәозар хәа.

– Исхәауа бахауама, – ихәан, ипхәыс лацәажәара дна-лагеит Гагәыц. – Сыгәнахагыи быгәнахагыи стаацәа иры-мазааит, сара мшаәны бшызбац бызбоит, аха хаилым-цыр рымуит, сара акгыи шысхарам бдыруазааит хәа, – игәи илагырзи еилатцәо, ибжыи тахәаәны, ипхәыс дыш-лацәажәоз аасахаит.

Итгегь слымха нкыдыстцеит.

– Уара, сара сзааугаз утаацәа рзоума, уареи сареи еимак хамазам, иууа-иааурыхуа ухы иадтца, ауаа шыкоу укала хәа ахьуасхәаз аума сзыхуркьо, санааугаз иеиз айқәатцәкьа ушьамызт, уажәы – укәымжәы, укәымжәтцатца, ухылпарч уеанеилоухәа, ихархаз неидырчачалан уеилахәаны ауаа рахь уанцәырзга, сызкоумыжьрызеи, аха са сеипш икоу уаха думоур калап... Уаб иашьа ипхәыси иареи, утаца ейба лхәыцкәеи лареи еилартәаны рныкәгара уагымха-аит, сара шыта асеипш ахьз схы иатаны, усыхәозаргыи саагылазом. Аха иапсыхәоузеи ари сымгәа итоу?.. Ууа-фым акәымзар, хазы хәа тцлак амтцан хтәазаргыи, ххы хшьуамызт, – лхәан, лгәы итапсоз лылагырз рышьтыбжь

уахаратэы, лыбжы тахэачены, лажэа даалгеит Гагэыц ипхэыс Бырфынка.

Зназы реицэажэара ааихсыгът. Нас:

– Икастцауа акыр здыруама, афстаацэа сшэыбжыхеит...
– ихэан, дналбааит Гагэыц. Симбакэа днасывсын, ама-
цурта ашътахътэи ашэ аартны дныфналеит. Саргыы, сеимхэа-еимсо, сишъталан уахъ снеит.

Зегъ хнеибартэакэеит.

Къафыр ешъарала еиха изааигэаз тахмадак дфагылан, илаба ааитцаргэан, сара сахътэаз сыхъзгыы аахэаны, ацэа-жэара дналагеит:

– Уара ундэылтцижътеи даара иалацэажэеит абри аус, аха лашыцэа дрырымтар ада цсыхэа ыкам. Сара изласахауала, акомиссаргыы дыкоуп ара, аха уигыы хара дхажэлантэуп, уара упханагылоуп, ари еипш икоу аускэа иагыараан иурееихъеит, абра еибаххэаз лашыцэа ркны уара иахзеитахэ, уи афыза иагыацъара икалахъеит, хатцеи пхэыси мааибызар, атынхацэагыы ирхароузеи, рызгаб дыргагэышъааит. Абас ами ишеибаххэаз? – ихэан, итэаз днарылапшит. Усоуп, усоуп хэа абжъкэагыы аагеит. Га-гэыцгыы уа дрылатэоуп.

– Уара, ииашоуп, сара сапхъанагылоуп, аус акы сахэозар хэоуп сзэдыжэгалаз, аха ари еипш икоу ажэа, иахъа иухэар – уатцэы ихыбгало, сызрахэом, цкъа ишэызба, нас исхэоит, ари цкъа избам!... – схэан, атцэгыы фалатцан, саацэажэеит. Сахъгылаз, стэаанза, ажэеилапса ахэара иалагеит:

«Шэахэшьа лхатцеи лареи мааибит хэа шэхэоит, аха ахара зхароу дарбану хэа иаагылар, ироухэогыы акы уды-руазароуп», – рхэеит цьоукы.

– Азбаф еилиргароуп, мамзар хара иахзеилыргом, – ихэеит акомиссар Батлома дахътэаз.

Даара аифыхара калеит, аамтагъ такэ цеит. Атдыхэтэан Къафыр дфагылан:

– Уара, абри ахатца сара дысхымшеит, аха сашъа мыж-да дихшеит... Уи дантаха, ихшаа зегыы заазаз сара соуп, абри афната еихабу сара соуп... Шэара шэзаасцхъаз схы

сымч ақөымхеит хәа акөзам, стаца лхатцеи лареи ааибу-
ам, саргы сахьахәапшуа – еицынхашьа рымам... Абри
ажәа иааз лашьцәа рлымхәа ақынза ихәзнажәг хәоуп уажә-
раанза ицәажәозгы ишихәаз. Абри шәылымшозар, са-
ра ирасхәоит, сиешьарагы ацханагылацәагы шәзын
ипхашьарамзар... – ихәан, даацәажәеит. Ари са сакөын
иззихәоз.

Сара сахьтәаз, сыпсахы өеибакын, сәагылт.

– Уара, хатцеи цхәыси бзиа еибабоит, атацәа дышә-
маабуазар, хазы дынташәтцар, уаха атахым, дара ныкәеи-
багоит, уара макьана ухы ныкәугартә укоуп, акьалантар
еипш ачкөын думоуп, уныкәигартә... Абри итаацәароу
ауафы дзыхшәырбгало змааноу, ахәарақәа ртахым
акөымзар, зеггы ирдыруеит... Уи ауаф ипхәыс бзиа дибо-
ит, абыржәы адәахьы саныказ, машәыршәа, исахазгы аб-
ри-абриоуп, – схәан, исахаз зеггы-зегь, иаццангы, ина-
расхәеит. – Абри исхәауа мцызар, аа, иара дахьтәоу, ара
дыпхашьаны изымхәозар, икәлацәа тәоуп, индәылган
иреихәааит, дрыцхауп, уара, уи ауаф!.. – схәан, сажәа
саалгеит. Гагәыцгы дәагылан, ыцьа ачкөынцәа иман
дындәылтцит.

Арт акыр инхеит. Уанза, хара хәхьтәаз исхәаз иакә-
шахәтхаз кәлакәеит. Кыфыр даара игәампхеит, акыргыи
иамеикит, аха акомиссаргы сара дсыкәшахәтхеит. Ус,
Гагәыц инаскьеипхьаз ачкөынцәа аафналеит, азырәагыи
аакәлеит.

– Хара ишәзаагаз ажәабжә убри ауп: ари ауаф ипхәыс
дитахуп, дкаижьыргыи гәнахароуп, иара дзаазаз иаб иа-
шьа иахәтыр азы зназы дакәшахәтхеит, аха уажәы ус
ихәеит, исыртогыи стахым, хазы анхара сакәитыртәааит
хәа, – ихәан, ачкөынцәа руазәык даацәажәеит. Нас сара
исхәаз зеггы иакәрыпсеит.

Ианаззеи хәа иказ цхәыс еибагак лакөын, аханатә ғым-
тзо дтәан, дәагылан, абас ацәажәара дналагеит:

– Абри ачкөын сара дысхымшеит, аха аарла дныкәон
иан рыцхә данцсуаз, ськәа дтаршәны дсаазеит. Уи ада-

‘Енак зны ‘еуафык дышнеуаз азэ нак-аак инапкэа ркьакъаны илымхакэа ирхаргылан, дуауаза амфа агэта дшангылаз дааивалт. Мшыбзиа хэа ацсшэа неихэеит, аха егы игылаз җимтит, ус дышгылац дгылан.

– Узыниазеи рыцхарас?.. – дтцааит ари инеиуаз.

– Сафстаахэи сумаалыкхэи сеимакны еисуеит, ирхэо сазызырфэеит... – ихэеит игылаз.

– Урт рыбжьы саргы исахауеит, аха уара зтэы уадгыло рыуа дарбану? – дтцааит аеуаф.

Амфа иангылаз иахаз аацьеишъан, инапкэа аалашът-ны иацэажэоз днеифацшит.

– Сафстаахэ убри коумтакэа умуын, уца уахьцо, ихэоит, сумаалыкхэ ус коутар калом, ихэоит, икастара сыздыруам... Азэ иихэо азэ исирхауам, еиццэажэоит...

– Убас аныкало, унапкэа аауацсан, Анцэа, улцха сыт хэа, Анцэа уиухэа, нас икалоу убап... – ихэан, уаха ацым-такэа, днаидтцын имфахь ифинеихеит аеуаф.

Аеуаф дышцаз еицш, ари амфа иангылаз иафстаахэи имаалыкхэи дырфегьх аифыхара иалагеит, деимаркуеит, иархэац иархэоит.

Амфа иангылаз рхэра дцозаап, даба икало збапи ихэан, инапкэа ааивацсан: «Анцэа, улцха сыт!» – хэа даацэажэеит.

Ишибоз игэы икэыфуаз иафстаахэ ибжьы аафыцэеит. Дзырфит, дзырфит, аха Амаалыкхэ ибжьада уаха игэы ианыкэмфы, даахынхэит.

Такэы днаскьахъан еицш, умфахытцны ацъажэ акны упсшьа хэа имаалыкхэ ибжьы игэы иаакэфит, иаргы нымфахытц ацъажэ ытцыфрны иахькажыз илацш наа-хеит. Ари санафсуаз игылан, ианбагыкахаи хэа иаацьеи-шъан, махэык дныкэтэан ицсы ааитеикырц днымфахы-тцын, иахьытцыфрыз иканатцаз атыжаара дтацшуа, дын-хыкэгылт. Анышэ зманы ихаххала икажыз атцлашъап данфатцацш, иалхэхэоз адахыжэжэакэа кэбарк рыбжьы-хэхэо иахьыказ илацш наахеит.

– Узгылоузеи, уцан уамтцасны иамх, атыжаара утахар-гы егьухьрым!.. – ихэеит Афстаахэ.

– Уатцагылан напыла иамсхуеит хәа уаламган! – ихәеит Амаалықхә.

Ари лаба дук ицшаан ацынтцала акәбар зкыз анышә анааөеирпп, адахыжәжәакәа инарыбжыкәан ахухәа атыжаара интахаит. Инашьтархх матыкгы ашьтагылан инавахаит. Уи анышә кылтцәан италакәо иреиуан, идумызт, аха баапсзак акәын, ахы ахәы акәшәшә, еицарцаны. Дахықәгылаз иикыз алаба амат ахьтаҳаз ахы инақәиргылт.

– Аа, иумшыын, иумшыын, уи са сыпсоуп, уаха супыр-хагахом!.. – иаөстаахә ихәхәабжә игәы иаакәөит.

Амат иазиуз уажә иабаадырхуеи, аха акәбар аатиган ианаахиртла, азна ахьөежә тан.

Ари избаз аеыуаө хымцада акы далаказаарын хәа игәы даатахәыцын, икәбар ихтарца аакәыршан аоныка имөа инацитцеит.

Ари еиуеипшымкәа ирхәоит, аха са ишсахаз абасоуп.

1974

Ө-ГӘЛАШӘАРАК

Иага каларггы аңсуа дыззом.

А ж ә а л а

АБ ИГӘЛАШӘАРАҚӘА

Саб Екәыц диит Цабал ақытан 1810 шықәсазы Брамба хәа иахьашьтоу ахаблан. Жәытә аңсы-шәала абра, абға – хахәыжәлоуп.

Абрака Брамба ахаблан дынхон саб иаб Орматгы. Иахьаггы издыруа, ашьха ицо-иаауа, ирхәоит Бытәаа рқбаб-тақәа хәа, уажә уа псуа дықәым акәымзар...

1878 шықәсазы Аңсны атырқәа данықәтц, аурыс хәын-тқар ианига, икәтцны мхацыыра ианцоз дрылацеит саб

Екэыцгы. Убри аамтазы сара сарцысын, ишырхэоз еипш, схэы аахьан, жэаа шықэса сыртагылан.

Цабалынтэи хтцысны, харахэ хаман агаға хкылсит мхацъырра ицоз зегъы. Ара хыхъааиз, шэырахэ даеакала ихашьтуеитхэа иаахаижьан, атырқэа игба «Махмадиа» зыхгылан, зака азкуаз хтартцеит, хагыргеит Тырқэтэыла мраташэаратэи амшын ғықэ Измыт хэа иахъашьтоу адгьыл акны. Сара усқан издыруаз, аха сан ус лхэон табалаа реипш цсқалаа, цанаша, чагымаа, атараа, псаа ухэа ауаа рацэафын хэа. Мхацъырра ацара хтахызу-хтахымзу шэара шэазхэыц, сан илдыруаз азэы иани иаби кажьны, дыбналан Апсны даагылеит. Иан агба дахьтаз лгэы еибакны дылшэиуан, нан, Дагэ, уара узыхэан сара сышгэаку еипш, уаргы иухшо рзыхэа угэакуа Анцэа икаитцааит хэа. Дагэ иан лышэи назеит, шэымбои, нан, ичкэынцэа зегъы машэырла ипсит хэа салхэон сан, Апсныка ханыхынхэ ашьтахь. Изхылхэауаз уи акэын, Дагэ ичкэынцэа ахшыкгы машэырла итахеит. Иара убас ғазэы, уи ихьз уажэ ара иабатаху, иан мазала Измыт атырқэа дираахэаны, иара дыбналан, илытнихыз ала Апсныка дааит. Нан, сара сышьтамта калараха, уаргы ушьтамта Анцэа икаимтцахааит, сычкэын, хэа, ихьз хэаны, дылшэиуан иан, атырқэа матцушыс дахьимаз.

Убриггы лышэи назеит. Изхысхэаауа, абри ауафгы икаитцаз аиашара-аиашамра акыр уархэыцыртэ икоуп. Амхацъырра иара итахны дцоу, джьаны ддэыкэыртцоу уи шэара шэазхэыц.

«Махмадиа» ханталоз иазымкыз, англаз игбақэа фба зхгылан, убарт иртартцеит. Амхацъыр рхыцхъазара зака ыказ аиаша здырхуадаз. Аха ара иахъааизггы аурыс хэынтқар рызхыжьрала азин каимтцеит, нас иахъага здырхуада.

Хара хыхънеиз афатэ мачын, арскатэи ицаз рызхара уа иказ ирцэуадафхеит, арахэ усггы иахзымгеит, амлакра

ыкан. Уагъмхацьырны, акәыдггы уахәо хәа, акәыдтәкәа
иахьымшькәа уахәар каломызт.

Саншыцәа иреиуаз Ташь ипхәыс Ака-пха уака дхақә-
шәеит. Уи излалхәоз ала, урт рапхәа Апснынтәи Траб-
зон инеит, устәи Измытка иааит. Арака апсабара Апсны
угәаланаршәоит, амшын иапнуп, Амра антәшәо изаалоит,
иангыло – ашьхақәа ирывтны ихалоит. Аха, арт ашьхақәа
ләкәцәоуп хәа, игәампхазт, Ташь ипхәыс дима Адапазар
апсацәа ахьынхоз дцеит. Уии уии Акәеи Очамчыреи ра-
кароуп ирыбжәоу, омак еицәыхарам. Абрахь иахәаизггы
– игәампхәеит. Сақьариа хәа зиас дук ииасуеит, ари җадака
ицоит, сзашьцылом хәа, Измытка еиҗахынхәит. Ашьҗахь
иҗаацәа Апсныка иааигарц азы рапхәа икоу еилыскаауе-
ит хәа ипсадггыл ахь дахәааз дыршьит.

Дара Тьркәтәылака рцара зыхкәаз уи ауп, иахьынхоз
Аҗара зеггы аҗауад Чачба хҗа-хҗа пхал ажзы иртон. Аха,
уи азырхакәа, иара уардынла ауафы дрылеитцеит җа
пхалк-пхалк афы хәа. Афы зеггы ирыман, иртеит. Адыр-
җашықәсан уардынла ауафы деитарылеитцеит даҗа җба-
җба пхал хәа..

Еиҗаиртеит.

Адырхашықәсан хҗа-хҗа аниҗахха, Ташь мап икит.
Ажзы хшәоит, убри азырхакәа даҗа хҗа-хҗа иҗаххейт
ихәан, имуит.

Ари ах ианиаха, ауардынхьча ақьахиа дицитцеит, им-
хны иаага хәа, аха акгы аналымтц, иара ах ихаҗа дрыц-
цеит. Иахьнеиз Ташь агәашә акны ашҗахьала ажә ихьо-
заарын, аныга кны агәашә дааҗытцын днарцылт. Ажәақәа
шеимаркуаз, ах акамчы аникәа, икамчы ааимцаан Ташь
иныга ах ихы илҗаирцеит, еи, бара, сшәақь, сшәақь хәа
дыҗны аҗныкаггы иҗынеихейт. Арт инеиз иткьоз ак-
ггы рымамзу, ас аныкала, итрысын – рыцсы рыман
ицеит. Атҗыхәтәан, астраж аашьтны, Ташь Кәдырхықә
Ашҗа хәа иахьашьтоу икоу ажәытә бааҗы дтаркит. Аха
иус рызбаанза, иашьцәа кәахьча дук изнарған иҗан,
иаакылапцыкканы, алабақәа инарынтцаны, ирцраалны

бакәә, хазхытцит. Уа ккаран, аңра гыланы, Аупара хәә иашьтан. Устәи Атаранза хца-пшьба саат рыла шыапыла унеиуан...

Атара ханааи, рацәак мыртцыкәә Ака-пха лашьцәә Едгьагәи Едгьаци хәә икан, рахәшьа дрымгар рымуит. Сани сареи саншьцәә ркны хеаадахкылт, Цабал ықәц-цышәаахьан усгы. Саншьцәә – Шьюеи, Есхаки, Кыцеи хәә, уаа нагақәан, инеилацәажәан, унхархарц абоутаху, дад Шьяаб, хәә исазтцааит. Шәара иахьышәтаху аныс-хәә, омак ирцәыхарамкәә дгьыл бжыхак, азәгы итәым-кәә икан, дестынк акара, убри сдырбеит. Аха сан ианыл-гәампха, даеаңьара крыкоума хәә расхәеит. Адгьыл бзиақәә иаанхаз тауади-аамстеи иааган иаландырхаз атәымуааи ирыртахьан азы, аопшь иахьатәыз хәык акны исдырбан, абнагы цәган, аха ихәаны анхара салагеит. Апацха, аанда-сында, арахә-ашәахә ухәә шықәсык ала азә дааиргьы днасыртәартә сөйкастцеит, аарыхрагы бзиахеит уи ашықәсан.

Аха 1881 шықәса азыхәан, тагаланшьтахь, сөны амца лацралан, аандагы-сындагы зегьы лықәццышәаа ицеит, саарыхрагы зегь алаблит. Ари – аоны азәгы хакамзаара иақәшәеит. Хаазар – иубои, Ацсни ацсуааи ызында хәә зхәо убас изыкалааит. Ишцакалеи хәә хнашьталазар, саншьцәә иказтцаз дытырхит, ихьз уажәы изхәатәузеи, рыжәлантәык иакәын, дыхьчан, Чачаа рырахә дрыцын, имухуаз. Инхаз ахтыста хыблааха снықәтәан, абас зыкайтцазеи хәә акыр схәыцит. Адгьыл азы схәар – аопшь иатәын, ускан ирзеилаз адгьыл аопшь хәә иашьтан – ибнан, ихысәеит, аха, издыруада, иара ицеикырц итахызаргы хәә сгәы иаанагеит. Ианаңьалбеит, абасоуп хәә заа исеихәар... Атцла иалкьаз амат ицхаит хәә шырхәо еипш, гәакрыла сыпсадгьыл ахь санаагы, исзамуит хәә, сынкахәыцуа, ахтыста снықәтцит, иагысызбеит ахәы итегы ладака снаскьаны, адгьыл ахьымчу, иахьтшәарроу, азын ахәын-тәагы ахьадыруа, ихәаны анхара сеиталагарц. Сөны рблызаргы, Ацсны сыками!

АЦА ИГӘАЛАШӘАРАҚӘА

1882 шықәсазы саб Шьяаб, ишихәахьоу еипш, дласкьаны анхара деиталагеит. Амаәәхә иара уа ааигәа иауан, хьаран иахьабалакгы, сара санахьзагы, сан ашьыжь заагара данцалак, лкалт ртәны ахьа аалгон. Амацурта алыгәра ачалт шшны иқәтцан, азна ахьеи акакани рыкәшәон, азынхәы хәа.

Санду излалхәоз ала, 1885 шықәсазы Азфьыбжьа ақытан инхоз Маан Кычын ца диоуит. Абри санду ианлаха, Маанаа ркны дцеит, шәхәычы иаазарта сышәт хәа. Ешьарала уи дизааигәан Маан Дырмит хәа Очамчыра инхоз, ажәытә апаптцара дугьы змаз, «Абжьас-цәа зшәу» ацсшәахь аитагара иафьыз. Уи иахьанза дааизтгы, 140 шықәса ракара ихьтцуан. Ускан Ацсны зкыз Чачаа раамышьтахь дара Маанаа ракәын. Илулакгы санду Арухан аус калтцан, шықәсык агара дадтәалан. Адырфашықәсан – саб Шьяаб старшынс дкарцеит. Ускантәи аамтазы анхафы астаршыңра иоура ус имариамызт. Кәыдры армарахьтәи ацшахәа ага инаркны ашьха ашьапаньнза иказ ақытақәа еидтцаны старшынк инапатцака икан. Иара убри ашықәс азыхәан саб аҭаацәара далалеит. Азфьыбжьа Ажьаниақәа ираазоз Агамсаниа-цҳа, атцарагы лыманы, цшзакы, дааигеит, Елана хәа.

Абра исхәар стахуп саб санихьза дзеипшраз: уафы харазык, изара аапаны, ижәфахьыркәа кьақьаны, ила агәы ааграны, ихы-иҭы аазыхәхәан, ицынтца ихы-иҭы ианаалауа, ускантәи аамтала ацсуа маҭәа ишәтцаны, иахәа, икама, данаагылалак – анхафы-аамста хәа иалхәон Маан Кычын ицхәыс Ачаа ртыцҳа.

Саб Агамсаниа-цҳалахьынтә ихшеит хфьык ачкәынцәеи згабки. Уи данцсы ашьтахь ауп сан данааига, Мыркәыла инхоз Шьаниа Нарыкь ицҳа, Иалса хәа, убригы цшзакы. Уи илхылтцит фьыца ачкәынцәеи хфьык ацҳацәеи. Абра абри зшәасхәо, урт ирхшаз, урт ирхылтцыз рхыцхьазара иахьа шәфьык ркынза иназоит. Ари – амҳацьыррахьтә

ихынхэны иааз азэы ихшаз. Шьта шэара шэазхэыц ам-
хацьырра иахъаны Ацсны закауы ауаа ацэызыз. Сара
иахьынзаздыруа, саб ихэоны изласахъаз ала, Драндатэи
аокруг хэа изышьтаз Кэыдрта итытчны ѿ-мхацьыррак
рыла ицеит хэ-нызкъ таацэарак иреиханы. Ускан уа-
жэеипш икамызт, ахшара рацэаны ирыман, цшьфы-хэфы
ирейтамызт, ейхазгы убарын. Ус анакэха, абрантэ ма-
цара 35 нызкъ-фык ауаа цеит, акъаад ианыртязгы, иа-
нырымтцакэа ицазгы неилатцаны. Изхысхэауа, убарт
рахьтэ жэаба-жэохэ нызкъфык хацэарпархон усты. Саб
иеипш убартгы зыхынхэны шэфык-шэфык иахъа рхылтц
калазтгы, миллионк, миллионки-бжаки калон. Ари –
Кэыдрта, Драндатэи аокруг мацара. Абас Ацсны зегы
уҳасабыр, иахъа цшьба-хэба миллион ацсуаа ыказаарын.
Изхысхэааз, ацсуаа устэка анкы имилат хэычны ика-
мызт, иахъа усшэа икалеит акэымзар...

Саб Шьааб анхара кайтеит Ацара акытан, мхацьырра
иамгаз раткыс ейгымзар, ейцэамкэа: арахэ анитеит
– ацма, ауаса, ажэкэа, ѿба-хца утэ акамбашькэа, ихшаз
ихъзеит, акэатца бзиа кайтеит. Сара санахъза, быжышы-
аашэы пчал афы теитэон, жэохэ-жэаф пчал ауатка иршу-
ан. Ускан Ацара анхацэа зегь, шамахамзар, абас акэатцакэа
рыман, астэка идумзаргы, арахэ рацэан, афатэ-ажэтэ
зака утахыз, мачхэызма. Абжыгуаа ркны Кэагэания Абас
дыгеказан, аеыѿ бзиацэа ныкэигон, Акэа аеырыѿрахь
аеыѿкэа анигоз, Бытэ Шьааб имшьта бзиоуп хэа, хара
хкны идымгылакэа ицомызт. Иара акытангы еизарак,
збатэык анрымаз, шэаангылишь, Шьааб дааип хэа изыц-
шуан, иаргы ажэлар дахьрыхэоз рацэан.

Абри атыхэала абра исхэарц стахуп икалаз хтыск
азбахэ: Аурыс хэынтқар ихаан, Ацсны Асовет мчы аа-
ира омазакгы бжэамкэа зны, Чхалта хэа иахъашьтоу,
Иарцахэ ашьапаны, акал ылхны Кэыдры иартон. Уи акал
хцаны, агака, Уарчака, Кэыдры азауад хэа иахъашьтаз
икылнагон. Уа ианнанагалак, хэырхын сатырла иршь-
шыаны, акауар алырхуан. Ари ас картцон, аха зны-зынла

Көыдры акал азауад акынза инамгакәә, ианҗықәнаж-
лозгы ыкан.

Җнак зны Фиодыри Нистори хәә атаратәқәак уардынла
Акәантә ишаауаз, акалқәә хықәнажылан иахыыказ аныр-
ба, омакгы ирцәыхарамызт, руардынқәә ртәны, иганы
абнараҗ иртәахит.

Ихықәнажылоз акалқәә ахылапшы дрымазаап, ашыыж
дааин акалқәә анимба, ауардынқәә рышыта дынхылан, акал-
қәә ахытәахыз днарыдгылеит. Ари аниба, уаха мхәакәә
даагҗежын, Көыдры ауезд аначальник, аиҳабы, Стіцана
Азҗыбжәа дтәан, дцаны иеихәеит абасоуп икоу хәә.

Стіцана, истражцәә аашытыхны дышиашаз, дааны акал
ахышытаз инхоз аҳабла ааилеикит, акал аазгаз даажәга-
роуп хәә. Аҳабла, иаазгаз рдырхьан, ирырымтар ада псы-
хәә рмоуа иаатагылеит. Усоуп уа иакәшәаз ажәабжхәәшы
Бадра Барғашыыл ишихәо, сара усқан смачын.

Көытцниа Шьяабан дахытәаз, уара иаахашәраза, аҳабла
иагугы ыкоуп, Бадра, уара уцаны Шьяаб даага хәә даа-
цәажәеит. «Сҗынасан Шьяаб икны сааин инаиасхәеит,
аха даара ицәымҗхеит. Егьи – акал аус цәгьазаап, Көыдры
нырцә инхо ауаа убас акал заны иргозаап, аха ари Фио-
дыри Нистори иабардыруз. Хәиманы хәааххан, аҳабла
еизаны иахыыказ ааигәаза хнеиуа ханалага, Шьяаб иб-
жы рдуны аҗра далагеит. Сара икалаз сзымдырызт,
сыла траа сизыпшуан, – ихәоит Бадра. – Хара арака хаз-
нымхеит, Стіцана, уххь згеит, уи атцкыс абыржәнатә хә-
қәыжәга!.. Хара ишпәагеи, акал аазгаз цыҗардаа роуп,
Акәә ихәаахәтны ианаауа, акал анырбалак, руардынқәә
дыртәуеит, нас ркамбашықәә ангылалак, абна илажыны
ицоит... Хара ари хәхәом, аринахысгы нхамҗәа катцашыа
хамам, Стіцана, ухатцкы!.. Уара, абри са исымхәакәә
шәара ишәзымхәазоз, ара цәгьас скәшәтцоит уажәы хәә,
апырхәә аҳабла еизазгы дырызтқьоит, «Что такое,
Шяаб!..» – ихәоит Стіцанагы, аха изахауада, Шьяаб дша-
гыц даҗуеит. Нас Стіцана ицыз атырцман еитаган
иеихәеит абас-абасоуп Шьяаб иихәауа хәә. Стіцана дхәы-

цуа дгылан, Шьяаб дшагыц дагыуан, ахаблауаа еизазгы дьрызткыауа.

Стицана Шьяаб дидыруан, Маанаагы уажэ ибазма, абри акал иахьяаргаз инажэг хэа нарахэан, уаха мхэакэа, днахынхэны дцеит. Ахабла акал аазгаз рдырхэан, иахьяаргаз иргарацы рыдыртцеит. Стицана дгаззма, цыгьардаа ишаарымгаз идьрзаргы, Шьяаб ас аныкайтца, акгы имхэеит, цыгьардаа дрышталаргы иибодаз», – ихэоит иахьягы ажэабжхэаф Бадра Баргашьыл.

1918 шыкэса азыхэан аменшевикцэа Ацсны ианаани, имачфымкэа ауаа таркит. Убарт дрылан сашья еихабы Тариалгы. Рацэак мыртцкэа, Маанаа рыцхыраарала, доурыштит, аха ашыхах деитатаркит. Убри аамтазы Нестор Лакоба Очамчыра амилиция реихабыс дыкан, абаандацэагы ауштыны, адокументкэагы былны, дыбналан Урыстэылака дцеит. Убарт иоуижьыз дрылан сашья Тариалгы. Зназы дыбналан Нхыткка дцеит, нас, маза арахь дааны, иеыцхьякны дыкан. Уи атцара иман, асеминариа далгахэан. Абас ишыказ, 1921 шыкэсазы Ацсны Асовет мчы анышьякэгыла, Тариал Атара ақытан комиссарс дкартцеит, ажэларгы хатыр икэыртцо дыкан. Иара убри ашыкэс абтцара мза быжьба, ноиабр быжьбарзы – абри аныхэа ахызала ақытаф ахэмарракэа мфэцыргарц ақытсовет акны иазыштырхит.

Ианазгэатаз арыцхэ аены ажэлар еизеит. Мац Икэатца адэ акны ахэмарракэа мфэцыргон. Рацхэа аимтцакыча ампыл иасит. Мпылс иказ ацмацэа ртэны, ашыцламшэ татцаны, напыла изахын. Х-маатк ускантэи ацара тан, изгоз итэын. Абрака ирацигеит Кэытцниа Сиса. Уи даара зшыамхы цыбараз, аеытцэкэа иапхныфолоз азэ иакэын.

Абри ашыхах аеырхэмаррахь ииасит, рацхэа абазшыхрахь. Абрака еицырдыруаз аеыбгаказацэа Бигэаа Исеи Бытэ Едыгьеи ирацыргеит. Нас ацсыуала аеырхэмаррахь ииасит. Аха амашэыр калеит – аеы ауафы дашьит. Икарцахуаз, ацсы дышыхны дрыма афныка ицеит, хэхэаран, тэыуаран иказ.

Абри аныкала хымшка аатцхъан, Тариал ифызцэа ыцъа, Кэытцниа Зыкэри Дапоу Сузари хэа, ицны уахык аоны даа-ит. Сузар усқан анариад хэа ықан, убарт дрейхъын.

Афатэ аныкартца, шэара шэсасцэам, шэмыццакын, сара сияхэакэа афы рытцхтэны исымоуп, иахъа иртэазгы ус ишытоуп хэа нареихэан саб, заа крыфан дѳагылан, симан аѳцарахъы хцеит. Арака афы зтцыхтэыз аехэа дукэа хца ыкэгылан, афы атцхра халагеит. Сара ацэашы исырбон. Ахацшыакэа зэзэаны, ирмазеины иқан, хѳык ажытаацэа хаман, аены иртэаз ѳажэи-жэаба калат атырас атцатцаны аѳцара иѳнапсан. Хара аиахэакэа ѳба тарцэны ажь рна-хапсаларц хтахын.

Ехэак тахарцэырц егыхагымкэа, Тариал исасцэа шыта-тцаны дааин, Шыааб иикыз апцхал ааимхны, хамтак уцсы шыа хэа, афы атцхра дналагеит. Жэохэ пцхал зкуаз хацшыак ааиртэхъан еипш хатцак ихэхаабжь го иалагеит хыхынхоз ахэы лбаа иказ хаблак акынтэи. Ахатца дыхэхэон даакэым-тцзакэа. Зыкэргы Сузаргы абартца икэгыланы изыр-ѳуан, харгы ахэы ханхыкэгылеит. «Уцейшь!..» – ихэеит саб, Тариалгы иабцъар аашытыхны, дцеит. Дышнеиуаз, дахьналбааз, Кэытцниа Артинггы даашытыхны, имзырха дыкэсны акэын усгы дышцоз, ахэхаабжь ахьгоз ице-ит. Ианнеи, ауаа неихъан, ахэмарраѳ аѳы иашыыз иашыа акэыба аахэан иааигозаарын, иара ѳыла дықан, ауардын давагылан алашыцараѳ дшааиуаз, жэытэ тцыцк ықан, аегы иаргы ирызгэамтакэа итахазаап, ауардын иакэтэаз иакэын ихэхэоз. Ахэхаабжьгы иакэытцит, иегы иаргы акгы рмыхкэа итыргеит.

Пытрак ашытах аоны агэашэ абжы геит, алакэагы аахышѳышын, иаахэмарт. «Тариал дааит, убама, саргы сыпсы аасшыап, уца, иихэауа уахап», – ихэеит саб, саргы сындэылтцны сцеит. Сахьнеиз, Тариал икалаз ажэабжь нареихэеит ифызцэа. Ипажэа абас ихьт хэа, саргы аѳцарахъы сааит. Икалаз саб ианиаха, хаи, анасыпца, атцла иалкыаз амат ицхаит хэа, ихъзеи ахэылак, ихъхъаз азымхозшэа ихэан, игэы иалсит.

Җажәәка минут ракара аатцхьан, сахәшьеихаб Гәәгәа даагьатцәыгьатцәйт, ус сангьы сандугьы хыла-гәыла иаа-илалейт. Хәибарыҗны хнейзар, Тариал дыпсны акаруат дыкәын, Зыкәри Сузари ихагьежьуа ихагылан.

Сан агәашьа лхы ахьанылкьаз – уака далацсит, сашьа Таиа уи хазы далацсит, ахәхәабжь захаз әжелар еи-зейт. Уажәраанза атынчра зыҗназ аҗната уажәы амца-шоура иналагылт. Абри аҗыза агәәкра иаалыркьаны саб Шьяаб иҗнатаҗы икалейт. – Тариал җажәихәба шықәса дыртагылан...

Цсрак уаҗы ишымҗапигац еипш имҗапыргеит хазлаз ахабла. Ускан аиныхра картцон абыҗтеи акәыди рыла.

Саб дчамгәыррхәаҗын, арагәапшь иалхны иман, иан-цаны абас ихәейт:

Уа нан, уаа нан, изурызеи, уа нана?
Уа нан, уаа нан, ужәҗахыр акьакьара,
Уа нан, уаа нан, сахькыдыцшылоз, ахәаша,
Уа нан, уаа нан, мшын нырцә-аарцәтәи сгәәкрақәа,
Уа нан, уаа нан, исханарштшәа сажьжәуан...
Уа нан, иауауу нан, изурызеи, уа нана?
Уа нан, уаа нан, ушьтамтак хәа нымхазейт,
Уа нан, уаа нан, Шарцы-Етцәа уацгылейт,
Уа нан, уаа нан, Хәылцы-Етцәа уацташәейт...
Уа нан, иауауу нан, изурызеи уаа нана?..

Тариал иетдаршәны акәыба ааигәа иахьгылаз ахы лар-кәуа-иҗахо, хырр-хыррхәа шыапыла анышә ажуан, убас кырынтә иканатцейт... Аҗы ауаҗы ишьа алоуп хәа аҗәы-тәуаа баша ирымхәозар каларын...

Ашықәс аан, ишапыз, саб Шьяаб апсхәы иуит, аимта-харагьы ыканы – ускан аҗаҗаршьрақәа пхашьара дуун. Акьан катцаны, ихаракзаны арахәыцкәа рыла ампахь-шықәеи, ачабрақәеи, ахәымцьарқәеи, акасқәеи ухәа кнархәит. Еихсны ихтәаны илазышьтуаз игон. Атарчеи ныкәгара ыкан, амацәа ршон. Иара убас икан ацәкьара

аихсрагы. Уи ақәыршәара ус имариамызт, избанзар, ихараны, ихәычны акәын ишкыдыртцоз. Саб дахьын-хоз ахәы мрагыларахь даеа хәык аван, апста рыбжьаны, акәарагы тысны ицо. Абра нырцә иганы ахәаҕы ачанах кыдыртцеит, аарцә итәаны иеиндатлоз убри ачанах иеихсуан. Ауаа зәазыкатцаны иааизгы ыказар акәхарын, ихысуаз рацәафын, гәарангы иқәгылан, аценкашәаққәа, аберданкақәа ркын, аха ирзақәмыршәо иааиуан.

Ахәылцаз саб дныфналан, ицкәын, еицырдыруаз ашәарыцаф, Селах иапсуа шәақ еитцаны икнахан, иаакнихын игәыла Кәытцниа Кәат инаииркит, уцаны асаан уеихс хәа. Кәат дышьхауафын, дшәарыцафын, Селахи иареи еицныкәон, аха уеизгы-уеизгы деизара уафымызт, дцәыргамызт ақынтә, ацәкьара деихсырц даннеи, такәаамтагь гәаран ирымтеит. Шәаангыли, шәареи сареи ихайбарбап хәа дышгылаз, гәаран анааи, длышьамхнышлан, алабашья илықәкны, ус акәын ишкылапшуаз, атцық аатиргеит. Нахьхьи нырцә икәашза зыцәаара рбоз ачанахгы рымбазо иаакәлеит – ахы анақәшәа, ипыҕеены икапсеит. Иақәзыршәоз ацә иртон, Кәат игеит.

Иахья еипш исгәалашәоит, уиижьтеи акыр шықәса штцуагы, саб Шьяаб имузт, аишәаматәа акаруат ишаныз адәахы идәылыргеит, нас хыхь Тариал иеы хәа зызбахә шәасхәахьоу анахәта сыркны, смачын, аишәаматәа сааддыргылт. Абра икәлеит избоз ирхамыштышаз хтыск – аеы, аишәаматәа иафоны, апхьатәи ашьапы шытанашьуа иалагеит. Икалап усықәтәахәа акәызтгы ари иаанагоз, аха иақәтәоз дабақахыз... Ишапыз еипш, ара апсхәраҕы уажәы азә дақәтәар акәын, аха абри аеы дарбанзаалак уаф дақәнамыртәеит. Иара Тариал дыцсы аахыс азәгы дақәымтәацызт. Атцыхәтәан, хәфык роума, фык роума аеңәа надгылан, анахәта еицырдыруаз аеыбқаказа Какаҕеи Кәчыр инаиркны, Азар рхәеит. Ицьоушьаша, Азар ахәара ианалага, абри аеы уаха изақаразаалак ак канамтеит, Кәчыр ахьухәа днақәтәеит. Азар ианалага, Кәчыр даақәгьежьяан чоухәа амрагыла-

рахъ аѣаѣа дынталеит. Аѣы цдышѣкѣа ирыкѣтѣаз аѣа-
заѣа Барчан Кѣатати Бигѣаа Исеи низааигѣахеит, аѣа
уртѣгы ихъымзаѣан, деикѣшаны аштѣа дрыцѣталеит, аѣа-
царшѣгы иара игеит.

Ашьтаѣхъ абри аѣы, иахъыз хъымдырзо, иааѣѣшѣан
ипсит.

Ажѣытѣуаа ус рѣѣон, ак ахъыѣоу, ак рѣѣоит хѣа. Са са-
хъахѣапшуа, шаѣаѣъарагъы ак ыѣазамакѣа акы рѣѣозеи,
аѣа. Изхысѣѣаауа, анѣа, апсра ахъыѣалоз аѣоната, харак
имгакѣа даѣа ѣ-гѣаѣрак азыѣшуп хѣа азырѣахъазон. Абри
абра уазхъыѣртѣа иѣалеит. Сашъа Тариалданѣсы, лхы агѣа-
шъа иахъанылѣаз акѣу, сангъы акгъы лызмырѣеит, апс-
хѣра ашьтаѣхъ раѣѣак мѣыѣкѣа дыѣсит. Саб уи лыѣѣнага
амартѣхъ аныѣаитѣа, инаѣѣырѣѣаѣны иангъы дыѣсит...

Абарт агѣаѣраѣѣа рышьтаѣхъ даѣа шыѣѣсы ѣажѣа ды-
ѣан саб Шъааб. Иѣѣѣынѣѣа аѣѣса рзааигеит, иѣѣѣѣѣѣа
анасыѣѣѣа рзиѣѣшааит, сара абри зѣѣо зегъы среиѣѣан, зе-
гъы среиѣѣбын, иара сааидикылт.

Абра исѣѣарѣ истаѣу, 100 шыѣѣса зхытѣуаз санду Ару-
хан ус лѣѣон, агѣаѣра иалиааз, агѣаѣра далаѣсуеит хѣа.
Абри уазхъыѣѣртѣа иѣоуп. Изхысѣѣаауа, саб Шъааб даниуаз
ѣѣабалитанѣоз агѣаѣра, аибашъра амѣѣашоура, амѣѣѣырра
иалагъылан. Данѣсуазгъы аибашъра амѣѣа акын, гѣаѣран.
Дшыѣсызгъы абас ауп: 1942 шыѣѣса кѣыркѣа мзазы,
ашъыѣѣъышьтаѣхъ, ихъшаз, нас игѣылаѣѣа азѣыѣ-ѣыѣѣѣак
ааизиган, сара сыѣсуеит, шѣара шѣыѣѣиаз, шѣымш аабѣѣ-
аѣааит хѣа нараѣѣан, дныѣѣиан, ари амѣѣ ѣаиѣѣоит, зныѣ-
гъы абас хъиухъеит, ѣаибаирбарѣ иѣаитѣоит хѣа алаѣ хѣо
иштѣаз, иѣааитѣихит... Абри иаѣѣшѣаз, ирѣамышѣуа, иа-
хъагъы ирѣѣоит...

Саб Шъааб, ишысѣѣахъоу еипш, ѣѣабал диит, изѣѣа
ѣыѣ Аѣара иѣоуп. Уи иаб Еѣѣыѣ, убригъы шѣасѣѣахъеит,
ѣыркѣтѣыла адгъыл дамадоуп. Уи иаб Ормат ихъзын,
ѣѣабал дѣуп. Ормат иаб ѣѣаѣшъа ихъзын, уи иаб Шъа-
абан ихъзын, уи иаб ѣѣабган ихъзын, уи иаб Иашсоу
ихъзын, уи иаб убригъ ѣѣаѣшъа ихъзын, ѣѣаламат диѣан.

Сара иахьынзаздыруа абранзоуп. Ацсны Бытэаа зегь хабду Қыаламат иакэын, ицшэмапхэыс Ароттаа дреиуан, Гэашсахэа лыхьзын, Ротатэын. Хара хдынцъ Цабал ауп, аха наӳ ажэытэзан Цсхэы акэын, убра ханытцит хэа ус рхэон, Цабал азы анықөц. Нас айбашьрақэа, амхадьырмақэа ухэа ирыхкыаны хадсақьейт. Иара Қыаламат Чрыгаа дреиуан, уи ипа Тлапшыа ихылтцыз, ишнеи-шнеиуаз, Бытэба хэа ишыақэгылт. Уи шыкалаз хэа ирхэогыи абри ауп: уажэраанза зызбахэ сымаз Ароттаа Гэашсахэа лбаолтэымкэа, иахья-уатэы хэа дшыказ, ауаса рацэаны ирымазаап, абтэа азэзэара иахьяфыз, цшак насфасырсып хэа дналбааит. Абрака, икалаша хэа, иаалықэнакын, ахаттарпыс длоуит. Дабаргоз, цхнын, акэара усгыи уа ииасуан, ахэычы азы ааихьдыршан, абтэа кэашэза ирызэзэан ибаны ишытан, днылархэейт. Афныка дрыман иахьяаиз, абтэа дылырхырц ианалага, дзыкымыз, илапейт. Ари збаз ихыхэмарны хэычы хьзыс Абытэ ихьзыртцейт. Устэи – ижэлахейт. Жэытэла аббытэ ахахэжэлагы иахьзуп. Урт ак шэны икалоит, ак саны икалоит, ак тэаны икалоит зхэаз еипш, ирацэоуп. Аха ус крыказаргы, ирхэоны смахатц. Абри адагыи абтэа тэатцла жэлоуп.

Абри абас салалан ахьзқэа зейкэысыпхьазо уи ауп, досу иабацэа, рабацэа, урт рабацэа иахьынзейдыруа дназхэцып хэоуп. Узхылтцыз рызбахэ, ртоурых адыррей апсадгыыл абзиабарей, шамахак акэымзар, еицуп...

Уажэазы абриакароуп, шэара исзызырфэуаз абзиара шэзыкалааит.

1962

АШЬХА-МФАН

Ашьха ицашаз цахьан, аха сашьеихаби Лапагэ-ица Хыней ашьха ицараны икан. Саргыи сыргарц акэын, избанзар, афны сынхар, ашыз саргэакуан.

Ашьха ҳашцоз аниаха, ашколхэыцқэагь рхы иакэитын, хқытае зегь хатыр зкэыртцоз артцафы Стипана Зизариагьы дхаццарц итаххеит. Уи ашэарыцара бзиа избоз уафын, ускантэи аамтаз рацэак иуцыхьамшэоз абердан-шэакь иман, егырт ирымаз ацсуа шэакькэа ракэын.

Ҳеааибытан хдэықэлеит. Ауа хашиашаз Цабал хахыс-ны Цыбыхашькьар адэаеы хнеит. Абракэын цаса дала-аи табалааи хэа еисаны, еизан ахэмарракэа ахьымфа-пыргоз. Ауа уа саб иидыруз, иаан инхаз иреиуаз ерма-нык икны ҳакан.

Адырфаены цэыкьа Лахта ҳкылсит. Ҳнапшы-аапшуа, амфан иахзааигэо шэарахк аабозар хэа, хаауан. Саргьы, абас уцала, хухьзоит хэа сархэан, амфа санын. Хэло ианалага, уаха Лахта Аеада Рызмах анхытц амраташэара иахьаду азыхь хэычы акны ҳапхьап, уатцэы ашарцаз Цардгьал ашэарах цэырымтцыр калом рхэан, азыхь акны хнеин, ҳаматэакэа нышътатцан ҳаатэеит. Ҳаштэаз, аладахьы икоу ауасатэара акны ацэламсырша мшэык аалалеит, аха еиларфынтуа.

Арт иааибадырбеит амшэ, сахьынапшуа саргьы избо-ит, иумбо аума.

Иахшыырхэан, рабцъаркэааашьтыхны иахьабартамыз ала ицеит.

Рыезаны инеин, рацхьа сашьеихаб ддырхысит. Ам-шэгы ахэаабжьы геит. Ус, иаапшшэа, иахшыит хэа, ианаа-цэыртц, амшэгы ылтцын, еиханы дара рахь афеанахеит.

Хахэ дук кажьын, рыхыкгы убрахь инеихеит.

Амшэ, дара ркны иааианза, жэипшыинтэ иеихсит. Иара убас шакэызггы, ахахэ акынза иаазаны ирышъталт. Фынтэ ахахэ иакэнаршеит, ахынтэ раан, Стипана ибер-дан-шэакь апатрона еитантаиршэын ианынафеиик, ха-пыцла иаамтцасын ишэакь апынтца акит, иаргьы уака илеикэыфын, хықэны икан, адгьылггы баапсын, аеыб-гатцаны ицеит.

Даара акырггы инашъталт, аха, аныхэла, ҳапхьартахь иааит. Икалаз ахэарта рибатомызт ауа. Амшэқэа хрыцэ-шэан, ҳеадақэаггы феаххэеит.

Ашыжь шаанза ицан ацэа ахыхны иааргеит, абри иакароу мшэы хамбацт рхэон, ацэагы даара идуун, жэаа-цэара ахтыц аман.

Хандэықэла, иахатэи хшэарақэа рхаштын, аеадақэа сытан Цардгьал ала сдэықэыртцеит, Цардгьалазыгэта акны уахзыпшы хухьзоит хэа, дара ҕа-мѡак ала ишэарыцарц ицеит.

Сара Цардгьал саннеи, дара қэасабки цслахэки шыны ирыман илбаахьан. Ишацу еицш, агэатцэа рзын, иахфеит. Ус Кэламба акатцэара ханхала, Хынараа рырахэ Кэламба Ахэса Ргэыцакны игылан, ацслахэ зшыыз иара Кэытцниа Хына иакэын, Стипанагы урт ртыц ах акэын дахьцоз, уа хаицрытцит. Хара Шьоудыдка хцеит.

1960

НАХАРТЭИ АХАРѡА

А дунеи ршеи аахыс абзиеи ацэгьеи еснагь еи-бабаны руам, еибашьеит, аха абас шакэугьы, упшыр, дара еснагь еицуп, рышьхэа еивцоуп. Уажэы абри зхысхэаауа, аѡажэатэи ашэышықэса алагамтазы аурыс хэынтқар ичынуаа зэырѡы Апсны азалымдарақэа анымѡацыргоз, тауад-аамста шьоукы нхаѡык ила аацшыр, дреигьхар анырымуаз аамта азын, иззымчхаз анха-цэа рычкэынцэа, рабцъар аашьтыхны, абнахь ицеит. Убас кэзтцаз иреиуан Абыхэ Гыцъи Цэыцъ Такэии. Арт қэыпшқэан абнахь рхы андырхоз. Дара урыхэацшыр, Такэи – ауки, Гыцъ иаха даазкыағын, аха цшрала-сахьала ак узрывбо икамызт. Гыцъ, сара иахьынзаздыруа, жэытэ шьтрала Уарчатэын, Такэи Цлоу дынхон. Арт, анхацэа рычкэынцэа рыдкылан, цэара нхаѡык ишакэым ипыр-хагахар руамызт, ус иалагаз тауади-аамстеи астражцэеи ухэа ахьдырхэуан.

Ускантәи аамтазы ацәгъара кәзцоз анхацәа хәа қыта-
цыпхъаза ауаа асиа ианын, зны-зынла астражцәа ауаа
ганы ианырыпкөзгъы ыкан, аихарак абас асиа ианкәаз.

Зны, аамтак азы, Чагә Ачба җыбзиак иман, ирзеит,
иззас дарбану здырхуада. Аურიадник Стицана Азҗыбжәа
дтәан, Чагә Атара дынхон, Стицана истражцәа иман абра
дҗеин, ацәгъоуцәа хәа асиа ианыз имаҗҗымкәа анхацәа
рыцкәынцәа җеилакны астражцәа идирпкәеит, аеқәа згаз
дара роуп, мамзаргъы изгаз дырдыруеит, дырхәап хәа.
Абри аамтазы Абыхә Гыцъи Цәыцъ Такәии ааигәа икәзаап,
Барчан Хәыта хәа дара рҗыза гәымшәак даашьтырхын,
ахәылпаз Стицана истражцәа има Азҗыбжәака дышцоз
амҗа ркит, иара Стицана ихата дыршьразы. Ара аиҗа-
хысра гәгәа кәлеит, астражцәа җыцъа тахеит, аха иара
Стицана ихата дрымшьыкәа ицсы рцәигеит. Абарчангъы
ишьапы рхәит.

Абри икалаз иахкәаны ауаа рыпкәрақәа ртцыхәа птцәеит,
аха Гыцъи Такәии рыкразы даара аусқәа дыргәгәон.
Ишәкы хәа иршьтуаз, иахыкәоу анрахалак, ишәаны
рааигәа инеиуамызт. Дара, еицырдыруаз ашәарыцацәа
Лашәриа Дырмити Бытә Едыгъи рыман Нахар ихытцны,
убрахъ адырцәа ирымаз рыла, тауади-аамстеи руахад
птцәаны иаацаны анхацәа ирыртон, арахынтәи убас уахъ
икарцон.

Аамтак азы Азҗыбжәа Ачанба Кәаташь ицсхәы руан,
аимтахара ыкан, аеқәа дырхәмаруан, атарчеи ныкәгара
ыкан. Абра анхацәа рыцкәынцәа җыжәын, аеказацәа
Бигәаа Иса, Бытә Едыгъ, Цъынцәал Махаз, Кәытцниа
Уасиац ухәа убас итцегъы. Такәигъы Гыцъгъы җыжәны
аецәа ирылагылан. Тауади-аамстеигъы җыжәын, апхәа
тауадк дыхәмарыр акәын, ус иапын.

Рапхәа Маршьан Баз дыхәмарт. Уи ашьтахъ анхацәа
рыцкәынцәа ахыглаз акынтә Бытә Едыгъ, чоу ихәан, да-
абжәалт. Абри аамтазы тауадк, ижәла уеизгъы-уеизгъы
иабатаху, дыхәмарырц днабжәалт. Аивысырта уадаҗын,

аецаа рыешаны, аеқаа рхы еиҕакны игылан. Арт еибам-дыркэа ианбжьала, Едыгь иеы ахы дахеит, аха знык итирҕьахьан, настгы иара ҕы-ццышэзак акэын, акыс иааигэан, еинҕьейт. Атауад иеы ашытахь иликэыркэҕыны, Едыгь итэы лавҕьейт. Атауад иабцар дахеит. Ари Едыгь ианиба, даанымгылакэа ихэмарра инацитейт. Гыцьи Такэии уа игылан, ркыарахэқаа аатырган, забцар иа-хаз, ухыс ухатцазар хэа, инаиддыргылт. Егьыгьы иҕаитцаз шееимыз идьру, иабцар атра интеитцан, днарыдтцын дцейт, иҕызцаагьы аашытыхны. Убри аены инаркны аҕ-хьатэи аеырхэмарра тауади-аамстеи иртэымкэа атцыхэа цтцейт.

Абасала анхацаа аҕагыларақаа ҕартцо ианалага, тауади-аамстеи ахэынтҕар ила ишыақэдыргылт абжыуаа рҕны анариад алхны, уахгьы-еынгьы иныҕэауа. Цьардалаа Тандел хыс дрытаны 70-оык ауаа алырхит, рықэнага ахэынтҕарра иашэо. Тамшь ақыта тыҕс ирыртеит. Тандел Цьардалаа Цьгьарда дынхон. Ари аихарак изызкыз Атцэы-цьбеи Абыхэбеи ракэын.

Ари ас аныҕала, Гыцьи Такэии Тандел ауафы диныр-тейт, уахдырхагамхан, уара уус удьруейт, уцаауа-уҕ-шаауа уандэықэла, уаамыстара акгы иухархэом хэа. Танделгы сара тауади-аамстеи закэан цшрак аташэа исыдыртеит, аха шэара сышэпырхагам хэа рзицхайт. Иагьтабыргытцэҕьаны, уи анхацаа пату рықэитцон, дагь-рыцхраауан, Атцэыцьбеи Абыхэбеи ыҕоуп хэа ахьиа-хауаз, ир хара иавигон. Абасқэа ахьыҕаитцоз азы Тандел анхацаа ртыцхацаа ачамгэыр дантцаны ашэа изырхэейт абас:

Тауад-аамста ирпатырқал цшқаз,
Нхафи-ҕари иргэацацхаз,
Хэынтҕар иахьынтэ лыцхагьы згаз,
Анхацаагьы ргэы зытҕэахыз,
Акэацгьы ззыз, тцэы мбылзакэа,
Тандел иами Цьардалаа.

Абыхә Гыцъи Цѣыцъ Такәии цъара еизара дук аныкоу, Тандели дарей еибадырны, дара неиуазар – иара днеиуамызт, иара днеиуазар – дара неиуамызт. Абасала икан.

1960

ЗАНТАРИА ЛАЖӘА*

Алафхәәф Зантәриа Лажәа Тамшь ақытан дынхон, абжыуаа – ркны деицырдыруан. Лажәа иашьцәа рпацәа рыхәсакәа иреигъыз ахъз хъызшьарас итаны, «Ах» хәа иархәон.

– Тагаланшьтахъык, арахәкәа таркуа ианалага, – ихәеит Лажәа, – саргы угәк акамбашькәа сыман, итаскит. Уахык, икалаз здырхуада, ирыстаз кәныршьазар акәхап, рытра ашә аапжәаны илтытын, сгәыларә, стацацәа руазәы лутра италазаап. Лхәыл, лыхәсхәа, лкәа-ламитхә ухәа аутра иаатаз зегъ рфеит, аха ари сара издыруазеи. Ашьыжъ скамбашькәа аусыжъуеит хәа снейзар, иабакоу, иказам. Ирзама, анацъалбеит, икалазеи хәа рышьта схыланы сышнеиуаз, снацшызар, стаца скамбашькәа лапца, даарысуа даауеит, абасгы лхәоит даакәымтцзакәа: «Алажә ирфаз Ах икамбашькәа!. Алажә ирфаз Ах икамбашькәа!..» хәа.

– Хәи, дадахеит, «Ах» хәа ибхәауа зыцсоузеи, иагъабатаху, «Алажә» хәаны балгахъеитеи!.. – схәан, саацәыртцит.

– Унан, ахы сфәашәандаз!.. – лхәан, лышьтахъка днагъежыит, дагырыцгы лгәы итамкәа дыкамызт, аха... Нас «Лажә» баапсуп хәа уара ихәала, – ихәан, иажәабжъ даалгеит алафхәәф Лажәа.

Зны Гыцъи Такәии Карачыка ихытырц амәа икәлеит. Ауха Чхалта ипхъеит. Ашьыжъ иангыла, уара, иаха апхыз

* Жәытә псыуала, псыуа-шәуала Лажәа зыхъызз тыцъын, гәарц зыхъ жәлан, зы бзиан. Ажәапкагъы ыкоуп ақәтра (ахтәара) зықәшәаз илажәа фәицхәон хәа. Ускан ус картон, изы фәицхәар нас дыхнархәуеит хәа ипхъазан; иагацәагъы ирцәитцәахуан. Кәмызцәала ма хахәла ишәахауан, ма ихәаны иакәипсон.

баапс збеит, ҳақәйтцып абыржәы ҳахыцо, ҳхынхәып ҳәа,
даацәажәеит Такәи.

«Знык амфа ханықәла, абранзагь ханааих, ацхыз ҳацә-
шәаны ҳхәгәгәа ҳашцахынхәуеи», – ихәан, Гыць ахын-
хәра имуит.

Ахәылпаз Наҳар акатцәара ифхалт. Аха аенынтәарак
шыапыла иныкәоз ауаа, иаапса-икара икан.

– Шәызцом, шәнапкәа шәырфох! хәа, рапхәа аҳафа
ақны абжқкәа аагеит, амфа кны ирызцпшны итәазаап.

Арт рхы иахәарц раагьыжымтаз, интқьаз ахы, дызга-
ра акәны, Абыхә Гыць иқәшәеит. Иаргьы дхысын, иеих-
сыз дтеирхеит.

– Абаапс, Такәи, сшәа аура уаламган, сшәа сара из-
уит!.. Схәатҳа нумыжын, ссаати смацәази сахәшәа Мар-
та исызлыт, суапа сылахәаны, счабра шкәаккәа сфы иа-
қәыршәны усцыртц, ухы уахә!.. – ихәеит Гыць.

Ахы аттаҳәа аҳафа ишылапсоз, Такәи дхәазан, ифыза
дааикәкны, ишихәаз иныкайтцан, днаскъан днатәеит,
азәыр дааиуазар хәа. Аха уаф дыкәмызт, хрыжь-хрыжь
ахысра иафын. Атцыхәтәан ифыза ихәатҳа иман дхынхәит.

Иахәагьы Абыхә Гыць ихарш арсуп Наҳар нхытц Аеа
Ртып хәа иахәашытоу. Уи Такәи иоуп иазырсызгьы, ыыра
хәа акгьы аным, аха Абыхәба Дахьжыу хәа иашытоуп. Ари
Кәытцниа Абыц-ипа Таиеи сареи 1957 шықәсазы ҳалала
иаабаз акоюп.

Абасала абри адунеи ақны дымфаст анхафьжәлар зыхь-
чоз Абыхә Гыць. Дантәахә ашытахь, анхацәа ртыпҳацәа
ачамгәыр дантцаны абас еипш ашәа изырхәеит:

Абыхә Гыць, уфыза думан
Дал атшәарра шәаныбжәалоз,
Наҳарынза изырлашоз,
Наҳар ацәқәан иугәйдшәалаз,
Иулкәанза зшәа тазмыжыыз...
Ашьха ркапқап тәуафьзааит,
Наҳар мыжда цәабафьзааит,

Етдәәцъааггы чацшьаџәзааит.
Нахар-харџа къан-макъатаз –
Нхаџыжәлар рзы ицәымзартакъаз.

Ари ашәа усқан изхәоз маџымызт, аха иахъа, уарла-
шәарла акәымзар, уаџгы издыруам. Имызып хәоуп сар-
ггы абра изаныстаз. Рхәаџык ибарггы – ахазына.

АЖӘѦАН ДУ ИАЗНЫМКЫЛАЗ, АХЫБРА ХӘЫЧЫ ИАЗЫНКЫЛОМА?!

Лажәа Тамшь ашыз данаргәак, дыхтәан, иабхәа-
раахь Атарака дцеит. Ара дахъааиз дфьцнхаџ-
хеит. Қәацәк ааишшын, хыхь тырасла ихыбны, ихәычкәеи
ипхәыси иман днытцатәеит.

Мчыбжык акара аатцхъан, уахык, ақәоура иалагеит.
Ақәацә иакәйтцаз атырас-гытк ақәа азынымкылазт, икылс-
ны ирылалеит.

– Хай, баба мыжда, закә џнүзеи иахзыкәоутца, ақәа ҳа-
геит!.. – рхәан, ахәычкәа, ақәа ианаанарцш, атәыуара иа-
лагеит.

– Хай, шәара агазақәа, зака шәыбзамыкәқәоузеи, ажә-
Ѧан дузза иазнымкылакәа иалсны иаауа ақәа ари аџны
хәычы ахыбра излааннакылозеи?!.. – ихәан, даареигъит
Лажәа.

– Ках, усоума?! – рхәан, ахәычкәаггы реаадыртынчит.

1960

ЛАЖӘА ИТЦӘѦАНҚӘА РЕИЦШ

Лажәа Атара нхара дахънеиз, амаг рацәан,
Ицкәынцәа Уасили Алмеи ицырхырааны, амаг
рыцкъан, ахъатә џышә тцәѦан фаны еикәырцитеит. Ашьтахь

шәкы, ацара даргәакын, ерманык иирхәааит. Уа, харамкәа, иааз ерманцәақәак нхон.

Рацәак мыртдыкәа Лажәа ичкәынцәа иман атцәфан ргарц инеизар, абжа ыказам!

– Икалазеи?! – рхәан, ачкәынцәа хәычкәан, иазтцааит.

– Икалазеи, арт анахәөз иазан, ианфәа иагхеит!.. – хәа реихәеит.

Иахьагы иажәаланы инханы икоуп, Лажәа итцәфанкәа реицш иагхеит хәа.

1961

ЛАЖӘА ИШЬАПЫ ИАФЫЗАХАМА?!

Лажәа акыр икәрахь днеихьан, ишьапы атцәы ахасын даргәакуеит анырхәа, дызбоит хәа снейт. Итцабыргны, ишьапы аиатцәа-жышә атырасфәа ахәтцәы фасын, ихәхәаза, карандашк ашәара акара иалан. Ари анызба:

– Абаакәа, аеқәа абригадае ишәоуртә икастцит, адехәтыр икны дганы, ипканы иаразнак иалшәхроуп, мамзар, ажышә иахшәаар, ахьаа цәгьахоит!.. – схәан, ичкәынцәа инарыдстцит.

Урт руазәык, Алма захьзыз, дахьтәаз:

– Иабакоу, уажәраанзагы даагон, аха иуам... – ихәан, даацәажәеит.

– Дымцар каломә, дышпамцои?! – схәан, ишьтаз снейзыцшит.

– Аи, дадхеит, Расым, ари сара исьапымкәан даеазәы итәызар сацәшәозма, уссгы исымамызт, идцсыркон, аха иабакоу, сара исьапуп умбои, уиоуп ацкара зыстахым... – ихәеит.

Лажәа ишьапы иафыхама хәа иахлафааны, иахьагы ирхәоит.

1961

ЛАЖӘА АЦСЦӘА АКРЫРҖЕИЦЕИТ

Мшапкы азы Лажәа ипхәыс ашәишәикәа лшьит, Акәтқәагы убас, акәтагы рацәаны илшәит, аха акәац ахылымамыз лгәы иалан. Лхатца иалхәеит аишәа икхәыртцаша кәацк Тамшь акрыфарта акнытә иааигарц.

Лажәа ашьыжъ дҭагылан, Зантәриаа рнышәынтракәа ркны днеин: «Шәаала, хәцсцәа, иахәа мшапуп, шака шәзы-фо, шака шәзыжәуа сеигзом, сара исшәоит!..» – ихәан, ибжы нарганы, Тамшь акрыфартахъ дцеит, кәац хәычыкгы ааихәеит. Иахәа Зантәриаа хәцсцәа абра иаауеит, ирфо-иржәуа иахышәымбаан хәа, даахәмарын, афныка дааит. Дахәааиз, ипхәыс аишәа лыргылаанза атаацәа акрырғал-тҭомызт, аишәаргылара абатаху, хәцсцәа акрыфартахъ ига-ны сааит, ирласны акырхәатца хәа леихәеит.

Ахәылпаз, Зантәриаа рыцсцәа афы иашьны, оҭо-хои-рахәа ашәа хәо, узрывымсуа амфаду ианыланы Тамшь акрыфартахытә анышәынтракәа рахъ рхы рханы ишаауаз ибазшәа, ахәыцкәа рацәаны еицны Лажәа икны иахьнеиз ажәабжыны ирзеитеихәон.

1961

ЛАЖӘЕИ ААМСТЕИ

Енак зны Зантәриа Лажәа иуардын азна апш акәцсан агафәнтә дшаауаз, атхәеирафы ахәын-тәа дакит. Икастцарызеи хәа ауардын дшадгылаз, ах Гыргәал Чачба гәыпфык аецәа ицны дааиуан, иааид-гылт. Гыргәал икәрахъ днеихьан, аха дааеыжәтцын, ипцы-мкыкәа ахәынтәа днылагылан, иарххәа, ауардын ижәфа надтцан цхәа днагәтасит. Ари збаз егырт ицызгы аттахәа иааеыжәпан, иахдыртцаз, ахәынтәа иагазаргы, ауардын аатыргеит. Гыргәалгы, ахәынтәа ихьтата, дынеыжәлан иахдынрахы ифынеихеит, егыртгы наишьталт.

Гьыргәал ифызцәеи иареи амфа архәара иаатәаххьан еипш, Лажә ыгуафык дааихъзеит. Уи Гьыргәал ифызцәа дреиуазаап, аамстак, днавалазар акәхарын, иҕалазгьы ибозаарын, уажә дрыхъзарц дшааиуаз Лажәа данааивала: «Анхафы шыапкыакыажә, утдыхәала ахәынтцәа иагеит!..» – ихәан, ҕааитит.

Лажәа икамбашьқәа идьртцәыз ачын тартаруа икын, ас аниаха, ашитцәхәа аамста дзыкәтәаз аеы ашьтахь иоажәитцеит, Аегьы, агәаеанзамкәа ас аныкала, еитцас иууаза иоацеит, иақәтәазгьы, иеизнымкылакәа, дхатц-таланы длақәфрын, атазхәа ахәынтцәа дласит. Дагьфатц-кәеит, аха уаха акгьы изыҕамтцәкәа, дыфөежәлан дцеит.

1960

АХЬА-НАА УАЦАНАГАЛОИТ...

Аишыцәа Бабыгәи, Абыци, Тажьареи, апсуарае ишаабахьоу еипш, еиҕытцуан, хазы-хаз нхара хәа ицон. Дара Атара инхон. Рыхыкгьы зхәы тазыжьуаз хәа уафгьы дыкамызт, аха Тажьара иаха дгызмалын, алафгьы ихәон. Иахьеиҕытцуаз, раншыцәа Авоубақәа ык ыртан ирыман, ашара иалеимтцеит, ихаштызшәа кәи-тцеит. Уашьтан иара изынхарц.

Ирымаз ршан ианалга:

– Уа Тажьара!.. – ихәан, Абыц нахьхьи дахьгылазынтәи ҕааитит.

– Иууазеи?!

– Уара, Авоуба Гьд ык хәимтази... – ихәан, уаха ацымтцәкәа инеигәалаиршәеит.

– Машәыр узнауеит, ахьа-наа уатцанагалар!.. Агәра уах, агәра!.. – ибжы наиргеит Тажьара.

Уажәы уи ацутае иажәапкәхеит – ахьа-наа уатцанагалоит... хәа, азәы, хәмаршақә акәзаргьы, ак иумтарц анутаху.

1960

«ИУФЕИТ, БАБЫГӘ, АҤА ТАМТАМУА!..»

Кәйтәниа Бабыгә икәра акны дыкан. Уи шәыр-
икоу зегы аҤа реигәишьон. Ёнак зны иааи-
қәшәан, игәы баапсхан, ачымазафбацәа еизаны идтәалан.
Иара иҤы акын, ацәажәара илымшо дықәын.

Бабыгә игәыла Силахгы шыта икәрахь дыкан. Убри-
гы аҤа бзиа ибон, ашәыргы рацәаны иман. Ас Бабыгә
игәы баапсхеит хәа аниаҤа, дибарц днеит.

– Ушцакоу, Бабыгә!.. – ихәан, зҤы акны икәыз днеиха-
гылт.

Бабыгә ихы дфахан:

– Иуфеит, Бабыгә аҤа тамтамуа!.. – ихәеит.

1960

АБЫЦ-ИЦА ТАИЕИ ШЬААБ-ИЦА ТАИЕИ

Таиараа афыцәагы еигәылацәан, еифызцәан,
иагәеикәлацәан, алафгы бзиан ирхәон, Кәыд-
рыта иззымдыруадаз. Шьяаб-ица д-Бытәбан, Абыц-ица
д-Кәытәниан.

– Шьяаб-ица Таиа дшыкоу усоуп, – ихәеит Абыц-ица
Таиа, – игәастахьеит, афны цгәык сымоуп, ахәынац иа-
неифазо, хынтә атдыхәа аназара шытанакшоит, нас ауп
ипан ианамтасуа. Уи еипш, Шьяаб-ица Таиагы амц
ихәарц итаыхазар, хынтә икыркы ирыцқьоит, нас ауп,
ихыртлан амцхәара даналаго. Абжәаапны аиаша ихәошәа
дыкоуп.

– Ари Абыц-ица Таиа дшыкаху усоуп, – ихәеит Шьяаб-
ица Таиа атакс, – аеада аныкааша аламталаз икып-
шәыпueитхәа шырхәо еипш, амцхәара иеаназиклак, кажь-
цәараха исueит, хынтә деимхәаны, хынтә данкажыцәалак,

нас ауп амц аика ахаргылан ианихэо. Абжьарак аиаша ихэозар калап.

Убра ишэцэагхақээз акака ацстцарц стахуп, – ихэеит Зантариа Лажэа дахьтэаз. – Шьяаб-ица Таиа амцхэара даналаго, ажэоан датацшуеит, Абыц-ица Таиа амц анихэо, тцака дкацшуеит.

1963

АШЬХА АГЭААРА КАЛАЗОМ...

Кэадац Азфыбжьа ақытан дынхон. Ускан Азфыбжьа зэырфы ашыз иаргэакуан, Кэадацгыи даргэамтцуа ианалага, ашьха дцарц избит. Ашыз зыхьуаз ашьха ианцалак, ршыз хеуан.

Ускан Азфыбжьеи Атареи еидын, Атара инхоз Бытэ Шьяаб ипсаса иман есышықэса ашьха дцон, Кэадац Шьяаб икны днеин ашьха хайццап хэа иеихэеит. Шьяабгыи дакэшахатхан, ашьха данцоз дигеит. Аха амфан: «Ашьха агэыц еилалоит, угэаар калом, уцэхар калом, арфаш уталан уеукэабар калом», – ихэан, убас итцегь ажэабжькэа иеихэеит. Кэадац Шьяаб иааста такэи деитцбын, ашьхагыи уажэада дымцацызт.

Ашьха икылсит, агэыц еилалеит, мызкгыи цит, Кэадацгыи ашьха илсын дзыграцшьза дкалеит. Ёнак Кэадацгыи Шьяабгыи аеқэа гэартарц ацэхэырахь ицеит. Амфан иахьцоз хашхэапсаларак акны диман дкыдлеит, цасхэа, дыхэмаруа. Ара Кэадац дызхамлеит. Рфыцбагыи агырзганкэа рыман, еипыршьын, Шьяаб хыхь дхалан Кэадац агырзган атдыхэа ииркит. Кэадацгыи агырзган куа дхало дшааиуаз, Шьяаб иикыз аауишьтит. Кэадац дафьфрын, дагыбылгьан, тцака дагеит. Рацэак бжьамызт, аха ижьицеит, арахь – угэаа ухатцазар! – дгэаар калом.

Атдыхэтэан, дхеигалан, аеқэа гэатан игьежьи ишааиуаз, нхара иааз агырқэак, ажэқэа рыман ихалан, уа цьара

игылан, инеит. Усқан ашьха ахыртңеи ашәи ракәын фатәыс ирымаз, агыркәа Шьяаб дырдырузаап, рхәы цәырырган, инадыртәеит. Акалам цьам дукәа рыла ахыртңәкәа нарым-цадыргылеит.

– Шьяаб, уанацъалбеит, ари зегь сзыфом, ишцапсыхәо?..
– ихәан, дтцааит Кәадац.

– «Мартцун чичери» хәа иоухәар, иузахихуеит... – ихәеит Шьяаб.

Кәадац агыруа дааипхьан, «мартцун чичери» хәа иеи-хәеит. Агыруа ацъам аакәихын, абкәыл акны дниины, зынза ихыттауа, иртәны иааиган иааимтцаиргылт.

– Уара, Шьяаб, уанацъалбеит, ари икаитцо закәызеи?! – ихәан, ицъеишьеит Кәадац.

Шьяаб аччара дафьын, нас агыркәа иреихәеит ихыртңеи изахырхырц азы. Кәадац дгәааргьы цәгьа ибом, аха иабакоу, ашьха агәаара калом хәоуп ишидыруа.

Ауха ртыц ахь иааит. Ианааилатәа, Кәадац ихькәаз зегьы аацәырган иреихәеит. Агәыц акны ажәабжхәаоцәа бзиақәа, зәырфы ирдыруаз алафхәаоцәа: Кыча, Шьяабан, Чыта, Никәа, Дадухәа фажәафык ркынза ыкан, ари анраха: «Уара, «уанбҕеитца» умгәаазеи?!» – рхәан, иазтцааит.

– Иабакоу, ашьха агәаара калом акәымзар, сицрытцны арахь саауан, – ихәеит Кәадац.

Агәыц иархәеит Шьяаб амц дшижъаз, ашьха угәаар, арфаш уталар шыкалоз, рызхарагьы иччеит.

– Хәи, Шьяаб, апсра уқәшәандаз, ашьха агәаара шыкалоз здырызтгьы, иузызуаз убарын!.. – ихәан, дазыхәмарны, даамақарт Кәадацгьы.

– Кәадац, уара угәааргьы, иухәо хәоуп, амфә ханықәлоз сгәаауам ухәан, иагьынаугзеит, амц узжъазаргьы, убри еилыскаарц акәын истахыз, шыта ашьха ескьынагьы хәицаалап! – ихәеит Шьяаб дахьтәаз. Убри инаркны ашьха икылсуаз кәыдрытаа иахлафааны ирхәон ашьха агәаара калазом хәа.

— **Ш**хацанк азы Шьяаби, Алиаси, сареи аеқәа
хаман ашьха ҳдон, – ихәан, иажәабжь дна-
лагеит Кыҭа-иҭа Ҳагьар. – Уахык Ашәлашара ҳаҭхьара наа-
геит. Ауха, амҭе ду ыҕан, ишырхәо еипш, ақыдқәа еиҭажьны
агәгәахәа амца еиқәахтан, какалкгы ҫхын, хнаиеит.

Инеихьоу иудыруеит, Ашәлашара азы ааигәа амазам,
азы ахьуоуа саатк ныҕәа бжьоуп, иара убриггы имачзаноуп
ишаауа, настгы ахаҭа цәгьоуп.

Ҳшыцәаз: «Ҳаи, Анцәа, аи, иахауеи, ахатца дзыпсоу-
зеи!..» – ихәан, хынтә-цшынтә ракара даагьатцәыгьатцәит
Шьяаб. Алиасгы саргы ибжьы хаанарцшын, иҕалазеи,
иухьзеи, Шьяаб, хәа хнаиазтцааит. «Ҳаи, анаҭьалбеит,
дабакоу ахатца, аа, азба сагеит!..» – ихәан, даахәны дна-
иеит. Алиаси сареи хнеиҭапшын, еиҭаб дук хицуп, азба
даргәақыр хара хзын цхашьароуп ххәан, хахатә аашь-
тыхны, акәзтхақәа ҕауа, ахаҭара ханцәытцаххуа, ҳдан
азы аагеит. «Аа, Шьяаб, азы, иаагеит, ижә!» – ихәан, Алиас
ахмачыр ала азы наирххеит. «Цсоу-цсоу, уажә зны уаас-
ҕәатцишь!..» – ихәан, даахәны днаиеит. Ахмачырггы наҕ
инаргылан ҳаргы ҳацәеит.

Ашьыжь ханаапш, Шьяаб дгылан иҭызәзәара даҭын.
Уара, Шьяаб, уанаҭьалбеит, иаха ҳазураапсазеи хәа
ханаизтцаа: «Уахынла зыда ашьталара тцасым, уахьыҕа-
заалакгы, азәы иҭсы маҭхар иҭаурхәхәо умазамкәа,
ахәылпаз шәарт идырны иахьаашәымгаз шәахсырҕеит,
настгы, шәаашьозар гәастон, салашәгәалашәап!..» –
ихәеит Шьяаб. Ускан хара хкатақәан. Уи ашьтахь ашьха
сцацыпхьаза абри сгәалашәон.

ЗЕИХЫРЦА

Анкба зеггы анапыла луқәа рзыкәан, напыла
Аакәын ишылагозгы. Илагозгы ахәса ракәын.
Быжьфык-аафык атаацәа ахьыҭназ, рхәы зеггы напыла

ахәса ирлагон, ахацәа амцынгы инеиуамызт, ус иацын, избанзар, ахатца длаго, азы ааиго дырбар – ипхашьароуп хәа ипхьазан. Цабыргны, ранацәа ирыцхраауан ахәыч-кәа, аха...

Абри зхысхәаауа, хара хәхьынхоз ақытан рапхьаза азлагара тазтаз хәа зызбахә рхәо ауаф иоуп. Уи жәытә-цара хәычыкгы иман, даамыстамызт, аха нхаф на-ган. Ауастацәа цшааны Кәыдры афәытцәак азлагара теи-тцит. Иара, Митра хәа, д-Хьахәбан. Ари ааигәа инхоз Абыигәбақәа ианырба, азлагара кәзтцоз ауастацәа иры-лазеит, даргы ирзыкартарц азы.

Митра излагара атыхәахь азнагара тыц картцит, уи азлагара иаттыцуаз азала илагарц. Ари Митра иангәеита, шәысмазтааит хәа, излагара иаттыцны ицоз азы рим-тцит. Иусхан, ауаа аднагалт. Аха иара идгылоз ауаа рыла Абыигәбақәа азы римтцит.

Ас аныкала, Митра изкыра инахысын, Кәыдры азы мачхәызма, ажра кәтцаны ишааргоз Митра ижра акны иа-нааи, аихәақәа кәтцаны азы ахганы, рызлагарахь иргеит. Иахьагы ажрашьтақәа уафы ибаратәы икоуп.

Уажәы, цьара уиакара зтцазымкуа, еимактәым еима-кык аныкало, ихәмаруа, зеихырца кәзтцоз реипш, рхәоит.

1960

АПСЫМТӘРА

(Жәлар рхәамта акынтә)

Зегь иаххылапшу Анцәа адунеи икәу рызегь шаны рыкәрақәа рыто дааиуан. Ус ауафи, алеи, аеадеи, амаамыни, акәуеи даарыдгылт. Урт иреихәеит рапхьака рыпстазаара закәхоз, ақәрақәагы нариҗеит: ауафы – цшынфәжәиҗәаба, ала – фәжәа, аеада фәжәиҗәаба, ама-амын – фынфәжәа, акәуа – хышә шықәса. Ишпәжәбои, имачума хәа дагынаразтааит.

– Икалозар, Зегь зылшо, шәкы ркынза сымазааит! – ихәеит ауафы.

– Шәи җажәа умаз! – ихәеит Анцәа. Нас ала дназ-тааит, иахухәауазеи, ушысшаз бзиоума, иустаз ақәра узхома хәа.

– Сшушаз бзиоуп, аха ахахә садырго, лабала иаасысуа җажәа иаызуазеи, жәаба сызхоит... – ахәеит ала.

– Убри ажәабагы са исымазааит, икалозар!.. – ихәеит ауафы.

– Ус акәзааит, – ихәеит Анцәа.

– Саргы истахым җажәижәаба, ускак схытцаанза сыбга пыртәоит аидара сықәыжыны, еигьуп заа сшеибгоу сыпсыр, жәаба ахышәх!.. – ахәеит аеада.

– Убри ажәабагы са исзацзааит, иауазар! – ихәахт ауафы.

– Убас акәзааит, – ихәеит Анцәа. Нас амаамын дназ-тааит, уара иухәозеи хәа.

– Ари афыза алгәыгә-мылгәыгә сыманы, ахәычқәатцә-кәа рнапкәа сықәкны исхыччан сеибадырбо, алапкәа сгәыдыртцо атцкыс җажәа сызхоит, жәаба ахыхзааит... – ахәеит амаамын.

– Убригы са исзацца, сухәоит!.. – деитахәахт ауафы.

– Иузацзааит, – ихәеит Анцәа. – Акәуа, уара ишпоубои, иахухәауазеи уқәра? – ихәан, нас акәуагы дназтааит.

– Хышә шықәса азмахқәеи азбааррақәеи саартахауа исылымшар хәа сшәоит, иахыхзааит җынҗажәижәаба...

– Икалозар, убри аҗынҗажәижәабагы са исымазааит, баша изынхари!.. – ихәахт дырфегьых ауафы кадыць.

– Убригы узацыз, аха иудыруаз: рызегь грак-грак рываргылан иугеит!.. – ихәеит Анцәа.

Убас иагьыкалеит. Ауафы шәкы, шәи җажәа шықәса днеиаанза, иқәра цкәаны Анцәа иитаз ауп азы, зегь здыруа азә иакәны, цаимбартцас ихәапшуеит, ус дагьыкалароуп. Уи днахысны шәи җажәижәаба ркны днеиаанза, ала еипш агәамтира тигоит, избанзар урт ажәаба ала иатәын. Убри инаркны шәи җынҗажәа нитцаанза еадатцас дыбзамыкәхоит. Устәи шәи җынҗажәижәаба ркны днеиаанза

маамынтдас ибга хэоит, ицшрагы цэгъахоит. Даеа жэа-шықэса нитцаанза акэуа атэахы дианагоит, цшынацха дхэазо, ицэарта дылахоит.

Хэаа змаа ацсымтэра, ацсыцэгъара уафстаахэ ицэырган уқышэ икэикуа чмазара баапсуп. Шьоукуы рэыбзиартэуеит, даеа шьоукуых изалымтцзакэа иагоит: азэы ала еипш, егы аеада еипш, егых амаамын еипш, даеазэых азмах кэуа еипш.

Иззымдыруа дыкоу сыздыруам, аха абри абасоуп. Зыфстаахэ дыззыцэгъахо изхара калазом.

Икоуп афынқэра хэагы. Абри абас шакэу дырны иахзыркъацэо изы дырфегьых изацитцо ацкэа. Ажэытэан уи фышэ-хышэ шықэса иназон, иагыейхан рхэоит.

1960

ЛЕИ ШЭАГЭ

Леи Шэагэ Мгэызырхэа дынхон, длафхэафнгы избахэ рдыруан.

‘Енак зны Шэагэ Гэдоутэ дахъааиз, амашына ласқэа ғыц иангэарлаз акэын, ак никылан, аныкэцафи иареи еи-цаажэо итатэаны инеиуан.

– Узпада, дада, ура? – ихэан, дтцааит Шэагэ.

– Леи Шэагэ сицоуп... – ихэеит арныкэаф игэазырцхах ура идыр, Леи Шэагэ хэа лафхэафык избахэ рхэо иахэхан, иаргы алафхэарақэа бзиа ибон, уиакэхап.

Шэагэ иахаз изымбатэбарахан, инапсыргэытц ргэафан илымха ифахеиргылан, деитатцаахт:

– Леи Шэагэ сицоуп ухэоу?!.

– Ааи, ааи, Леи Шэагэ, алафхэаф Леи Шэагэ сицоуп...

– Хаи, Анцэа уиныхэааит!.. – ғааитит Шэагэ атакс, нас днатцааит: – Уан лыцсы тами?..

– Сангы дыкоуп. Шэагэ даапышэырччан:

– Уара, убра гəнахараk умхəозаait, уаннеилак уан цк̆а
улазтцаишь, Леи Шəагə хəа узѐу са соуп, аха ус акгыы
сгəлашəомеи!... – ихəеит.

1971

АУАФЫ АДГЫЛ ДАНЫҚƏНАГАЛА РАЦХЪАЗА ДАХЪЫНХОЗ ИАЗКУ АХƏАМТА

Ауафы Адгыл данықəнагала рацхъаза Адгыл-
Атцан дынхеит. Уи Атцан унхартə икан. Ускан
ари х-Адгыл акны шəапыц̆ац̆ мгылацыт, хаскынран,
тырасран, аха идухон, хəтацəанынза, уаф даалмышəхəо
акынзагы. Иахъааста амшынқəа рьыртағаны Адгыл
икəын, шыамхахы, мақəахəара, хəдацəанынза еихамкəа
амхəцə дуқəа – жəйтəла иухəозар, амхажəқəа рыман, ута-
лан кыр мшын уныкəозаргы уаха итцауламкəа уцалартə
еипш. Адгыл, убриг̆ жəйтəла ахьз ухəозар – Ках, Кахə,
Каха(хə) – иахъааста акыр еитцаны ихтын, егырахь ус-
гы азы ыкəын. Ахəқəа ркны уаф дзынхомыт, ацшацəг̆а
ықəлон, уаф дагон, убри акнытə ацста-гəафақəа иртанхон.
Мѐык ирбылуаз арбан ухəар – амыт̆ дуқəа, аққа рққоухəа
ракəын. Ахахə-рацəа, жəйтəла – ац̆ағмаз – ускан уа
иканамтцацыт... Акəтағ̆ Амра инцəутцар – иакəион, иаз-
уан... Агəылшыап, ажəфаф, ахəыды, амырцагə рацəан,
хаскынла, тырасла ичозгы ыкан, амыц̆ зтиааз азқəа, ам-
шын мхажəқəа иртазгы. Адгыл амакахы узеиуамыт,
узеиргы узынхомыт, уакəион, уабылуан убас Амра
каамет̆ын. Нас, мбатəы антцоуп уахыгы ифеины анхара
ауа ианыкалаз.

Уажə абри зхысхəаауа уиоуп, жəйтəзан аахыс ацсуаа,
абазақəа, ашəуақəагы ххəоит, мбатəы рхыргахьейт,
мбатəы иахаануп, ртоурых цк̆а ицəыргам умхəозар...
Егыс, ари х-Адгыл арака иаршыз ауаагы ыкоуп анакəхо
сеидро, аха абрахь хшааз еипш дафəац̆ара, дафəа Дгылк,

Дунеик ашҕа хаиасыр акөхоит. Анцәа хазшаз иоуп уи анакөхо здыруа, амаа зку...

Абри афыза ажәабжь цыашьахәтә ихәон еицырдыруаз ажәабжьхәаф ҕаза атоурыххәаф ду Ашәы Җабыць, исцәымфашьозар, ари 1895 шықәсаз акәын, Цыгьарда ақытан, Ашәы Шәарах Арыш-цха данааига ичараан – ихәан, абас еипш иҕаз ажәытә жәабжь цыашьатә нахзеитеихәеит Чатә Чагә, нас иагынацитцеит: – Иахьагы сгәы иалоуп усқан Җабыць сахьизымтцааз атцанцәа хәа иахьа иаадыруа ракәызтгы убра инхоз хәа. Урт рыхьз Адгьыл-Атца, Адгьыл-Атцан, Атцан* акнытә иаауазар краадыруама, даеакала иҕалазаргы ауеит, аха. Абри ашьтахь Ашәы Җабыць харак имҕакәа идунеи ицсахт, саргы уаха сзизымтцааит... Ажәытә-уаа шьоук ус зхәоз ыҕан атцанцәа егы афықәан инхон хәа, аха уи ахьыкәу, иарбан ҕықәу сеидро... Җатла афықәан хәа абастгы зхәоз дыҕан... Егыс ала уахәапшыр, дара уаахәычқәамыз, жәытәла, апсуа-ашәуала – атцан, атцәтцәы – икьафқәан хәоуп иахәо, атырасқәа ирықәлон икарымфоз. Жәытәла убригы атхырас акәын, Аззанта Азанта хәа ишыҕалаз еипш, хәзеит, атхырас – духон. Урт злацәажәоз рбызшәа апсшәа иазааигәан, аха иара акәмызт хәа усгы ацызтцоз ыҕан... Абамба сы хаха-хымш иауан, нас амца ацралан атцан ықәымзааи, хәа, абас иажәабжь аахиркөшеит Чагә.

Абри абас Чагә ианхзеитеихәоз 1926 шықәса хәажәкыра мза азоуп, Аҕәа Апсны Асовет мчра ашьақәгылара, Апсны ахақәитра хәышықәсахьттра аназгәартцоз аныхәаз. Ашьтахь, акраатцхьан, абри афыза ажәабжь Цыапоу Раҕыс ихәамтан хәа, ихәоны саҕаит Цыапоу Франкьыл Члоу Аимара ахаблан. Уи даеакгы хаихәеит: Аимареи Кадеи руацъара хәынтқар дук ихәтгәын амадоуп, дагроу хәкәоу акы дтатцаны иахьыкәу уафгы изымдыруа имазаны иҕатцоуп хәа. Уи ажәытә цыамтәыла ашахацәа** дреиуазар ҕаларын

* Адгьыл-Атцан, Адгьыл-Атца, Атцан – Антрактида акәзароуп.

** Ажәытә Цыамтәыла рацхәатәи ашах Җыыр дахьжу азәгы издырзом. Уи санцслак сыцсадгыл ашҕа сганы самажәда, сыз-

хәа усгыы ацитдон, убра азааигәа жәытәан маза ахапы италон иаан итгытгыз ацъам ари иааны итәахъаз арым-лазкәа рыри реибашьра дугыы калахъеит хәа, усгыы ихәон.

Ажәытә цсуа-шәуала иухәозар, ашах-ахлаа, ахәынтқар лаша иоуп. Уа, Цъамтәыла жәытәан шахцәас абазакәа, ашәуакәа антәаз ыкан, ажәытәра халамларгыы иара аабыкьанзагыы.* Франкыыл иихәаз сахъахәапшуа, да-шәуаны (дабазаны) ма дацсуаны, арантә уахъ иагахъаз нас дшаххазар, сахъиз ма сабацәа рыпсадгыыл ашқа сган самажәда хәа уасиатны инижъзаргыы калоит, иудыруа-зеи... Иара дахъамадоу шьхашьтоуп, азәгыы изымпшаац, ус анеирагыы калом, ишәартоуп, уахъ уажә хәажәроуп хәа усгыы рхәон.

АЖӘЫТӘЗАТӘИ АЦСУА ЦЪАР(А) ИАЗКУ АХӘАМТА

Абрака исхәарц стахуп ажәытәзатәи ацсуа цъар рхәоз азы ажәакәак, избанзар уи ацсуаа иахъа иаадыр-ша иреиуоп, хжәытә тоурых дук цәырызгакәо ируакуп, иреихамзар иагреитдам. Иара ацсуа-шәуа цъара хәа абас

кәатыц убра кашәтца хәа ауасиат нижъхъан рхәон, шьтрала ашәуа-псуан, даара икәыгаз хәынтқарны дыпхъазан... Жәытә цсуа-ашәуала қыыр (қққыр, қққыра) – ауафы-аамсташәа ду, ауафы кәымшәышә ду хәа ицәажәоит... Уи иткәан иказ ауриақәагыы рхы иакәититәхъан, рыфныкақәа иауижъхъан...

* Цъамтәыла атдыхәтәантәи ашах Рыиза Пәхлөви дахырхаанза Ацсынгыы даахъан Михаил Бгәжәба ихаан, атыпқәа еицгәартә егыиуа... Ари ажәла абазала, ашәуала Пыхлыжәыжә (Пыхлыбыб) акәын, абухта хәа ицәажәоит, Пых-пстагәафа жәлоуп, еиҫхаазаргь калоит, Каспыжә (Каспы амшын) алада амраташәарахъ иамоуп ус зыхъзу абухта (абыхә-тажә). Жәытә цсуа-ашәуала Пхалыжәаа хәа изышьтаз ракәын, Ацсндыгьыл убранзагыы ианыназоз ыкан. Уа жәытәан каспыжәаа (каспиви) нхон, иахъагаз иахъагыы ир-зымдыруа, ашәуа-цсуа, абазашьтра нхон, жә ь иазынапшуа акәын ишырхәозгыы.

азырхэон, ацъар акэымкэа ацъара хэа, апсуаа-адыгаа зеггы иахзеипшны ирыпхъазон. Уи тцакатэи акъан иаха иазоуны, фбаны еидны тцакатэи акъан иаха иазоуны, фбаны еидны икан – ауафы инапкэа нак-аак иааитдыхны, иааркьакъан, ишьапкэа неидыпсалан дгылар еипш! Иара маанас иатцаз, иунарбоз ацырра акэын, ацырра дыргас иаман рхэон, еа дунеик акынтэ иааз, аеҳэара анааилак еа дунеик ашка ицаран икоу иакэзаап иунарбоггы. Зхала иакэымкэа ауаф ижэла мырзкэа иаазгаз, аеҳэаразы, имырзкэа даеацъара изгаранггы, еикэырхараны Ашэы Хэбыць излеихэаз ала, ус акэын ацъар, иаха ииашан иухэозар – ацъара ишахэапшуаз, ишырпхъазоз.

Жэытэ саз-псуала, саз-ашэуала, иара жэытэ дыгалаггы уахэапшуазар – цыы, цъа – ауафы ихзын, ра – прыган, хы – зсаган, адузза хэа, ус ицэажэарггы алшон, иатцанакуа итцеггы ыкакэоуп аха. Шьта ацъара иахэо закэу абас ала иазхэыптэхойт. Абри адаггы ажэытэан ажэфан еакалаггы ахъз аман рымхэози, цыцъара, цыцъар ажэфан ма ажэфан ашка, аетцэакэа, рышка апрыга хэа усала ицэажэарггы калоит, мамзарггы ажэфан дузза хэа. Иара Ашэы Хэбыць излеихэаз ала, абри ажэфан абасалатэи ахъз апхъа хэа аццаны изхэоз ажэытэ апсуа-шэуакэа асаз-псуакэаггы ибахъан, дырхаанын хэа, абас хэитеихэон Чатцэ Чагэ. Уажэ сахъахэапшуа, ацъара Амраггы иадхэалазар калап, жэытэла Ры, х-Амраггы иахъзмыз, ихы абахоу знапкэа – зымтэыжэоакэа – еитдыхны иахъырбо?.. Ххэыштаара ду Ры, Ражэытэзала Гы, Гъа – ашка акэзар?

Иахъатэи ацъар – уи даеа тцакык амоуп, Иса Кырсам дкыдцан дызкыдыршылаз ауп (Кырсам ашэуа-псуа жэлоуп, кырсамхэжэ(а) акнытэ, зуп изыхъзуггы; амхатцэ итоу азы бзиа хэа; Кырсал(а)ггы ыкан). Уи дкыдцан дкыдыршылазар – нас ипшьаны пхъазашъас иамоузеи? Жэытэан, иара иахъаггы, апсуаа азэы тцлак афы иекнеихазарггы, итынхацэа итцыркаан икарыжъуеит, ус кэзтцэ егырт ажэларкэаггы ыкоуп... Иахъа Иахэа, Иахэац (Иегов) дхэзтцэ ауаа, уажэтэи ацъар ныкэыргазом... Иса

Қырсам дызкыдтқан икоу ацъар – уи даеакы иамусуп, ипшьюу иара иоуп, дызкыдтцоу акөзам...

Иахьатәи ацъар рацхьа имааназ акыдтцара, ашьра, аршәара, иаха амч змаз – рымаа алазқәа реипш иказ – идауш (идагәыш) акөын хәа ус азысыпхьазоит, уи рацхьа ус иагъараан, уиакара ирхәацәом акөымзар...

Ажәытәан акъанцъар, акъанцъара хәа, абастгы ыкан. Уи зыхьзыз иахьа акъанцъа хәа иаадыруа акөымзт, лаба хымығын, ахағы иаазышәпан, убра ауаа ахағсахьа артон. Акъа, акъан – лабажәлоуп, лаба кьағуп; акъанц, акъыс – лабытжәләқәоуп. Изхысхәаауа, убри акъанцъа акөын. Егъыс икоутцар – акъанцъара акөын. Егъыс ала, ацъар – ауаа рацәа, ажәлар хәа усгъы ицәажәоит, абри азынгъы ацъара зхәоз ыкан!

Абри афыза ажәабжь рхәамтаны исаҳаит Кама Бытәбеи Таиа Кәытцнией (Абыц ица). Уи шыта кыргы тәуейт.

ХЬА ЧАН*

Енак зны сан цсрак ахь шыжь дцеит. Са ус схәыцт шыта Доу сцан хьак сфап хәа. Хьа чан ауп. Доу цытк бжьоуп.

Жәхьан еипш сцеит. Амш цстхәацк хым.

Доу снеит. Цстоуп. Бна дук. Цыт бжьык гом.

Хьа цла дук збан, кәазк, чакәк кәшәан такә сфеит. Нас ус схәыцт сан лхәы хәа цытк шытых шыта сцап хәа. Ус снәфс цла мтцак ағ уац чакә дук збеит, ғыцк. Мшәушь ас зуз схәон еипш, нактә «чақ...» хәа, нас «ғәп..., ғәп...» хәа, бжьык геит. «Ғәп..., ғәп...» хәа, геит ға знык.

Мшәуп схәан, аф тқьа еипш, сыон снеин, хьақәцә схалт. Нас, шыта сыпс соут схәан, махә шәпак сөықәк, скыт бжьы мго, уахь схы рха, кыр збоушь хәа, стәейт... Хахә кәазк скуп... Ус кагь збом, быжь гом...

* Шаак, цырак (слогк) икоу ажәала иоуп. (Атцәцәей асту-дентцәей рәазыкартцараз.)

Ках, нас сцэыртцп хэа, збан мшэык тэеит, сус цэгьюуп схэан, уа сеыкэк, уахь схы рха стэоуп, стэоуп – кагы збом, быжы гом. Ус нактэ хэа цэыбб дук ыылтцт, «ґац..., ґац...» хэа ац бжыы го, цышэ ыызк, ац лкыы ду збоит – бын хэоуп. Нас «ффышкы..., ффышкы...» хэа, шақэ тќыак иаст, иаргы тгылт – мышэ фѳу, мышэ уац фѳу, ма уаѳ фѳу ак ахыт.

Иаргы шэар, мышэ дугь шэап схэан, «шэит..., шэит...» хэа сќыан* иакэк сахаэ кэаз сыршэт – «быќ» хэа акэ иакэшэт, иаргы «ѳах..., ѳах..., ффышкы...» хэа шытахь наќ иаст.

Са уа маќк ус сеыкэк стэан, нас тќка слеин скапт. Мшэык тэоуп хэа сшэо, сан лхэы хыа цытќ шытых, сыѳн сцеит.

Уажэ шэарт дшэеит шэхэаргы, шыта бна дук ахы ус еипш, уаѳ затэ кыацэ хэа, сцом. Ёазэ ус дцо збаргы зуам. Уаргы азэ дга, ма хѳык шэца, нас кыр жэбаргы, мышэ шэоит.

1981

УМШЭАР – ЦЫАЛКЫ УАХЫЦТ!***

Уажэы сыгэра зымго дќаларгы калап, аха сзыќэ-шэаз атэык схэарцы стахуп, шэзырѳы.

Шыыжык азы Хэылтцышых пстеихэак итаршэ ґаќыак сыхэнон. Сзышытаз уиоуп – ашыхымз ахытаз азы сеимдон. Абри аган иѳоуп рхэоны сахаит, хаќы аќны цыара избар, уашытан ипшны изгарц стахын.

Хэычык сыпсы неитак, уажэштыа цхыаќа снейгэап схэоны, хахытэы убас быббжык ааѳт, аха оумоуп... Иаууеи, имшэуп, иаѓуеит – ашхырцэ ирфеит убоу, арахы иаауеит, цыара сеыпхыак снатэап сызбит. Аха ара итшэоуп, хэбаќа шыаґа ратќыс еихам, еихэоуп, тызќэоуп. Шытахыќа цатэуп, егыы даеа мѳаќы убом, цхыаќа узцом – арахы иаауеит...

Сласны, цхыаќа сыпшуа, аихэа атзы ашыхыыз аќны уа-хэак сеавак снатэеит, астэи иаарушы хэагы снахэыцт.

* Атыршэ асра.

** Абри ахыз Шыоудыд, Шыоѓэдыд, Шыоѓэзыт хэа зхэозгыы ыќан ажэытэан.

Сшыцшуаз, зыбжы гауаз нахьхы ищэыртцт, сызтоу итаршэ еиххэо иаауеит, ахгы накъоит, ацынтц, ацышэ акуеит, атах хэаггы икшоит, зынгы бырбыр ахга, цыгэхыршэт катцаны, иштас хахэык шьтцаа шытахька шьоуку иргэйдтц, иагьуа иаауеит...

Цака сеихар, ари аехэ сыштоу такэы цатэуп, исхэзоит. Ишърын схэаргы – иааг ашэакъ, убригь цакантэ уанеихс, иухэыр – уакуеит...

Уахэа ауку, шэпаку, махэқак иркшэа иштан, иафкъан илеиз цлакы иатэын, аехэ ганха итан. Убри сахытц цхьака фадэ цатэын, аха уажэы ахы акны сыцсы заны сеыцхьак сеихэткэыкэ, цака, астэи, снатэеит. Егьи, анстэи, фадантэ, иаауеит, сазцшны, сазкылцш избоит, цэагэацэк еитцам. Арахь ашхырцэ патаз, цсынкэоу, шьоукгы «быввы», «пыввы» рыхга еивас иаауа иацыф исхька лбаа ицоит, сырфархэахгы сагышэоит – азык акы уабар, егырт уркуеит...

Сеырцсны абра абас сыштэаз, аббы ахга фадантэ мышэ-мат шаауаз, еитцас ақды агэта ифхыпт, иагьхьамцшт, е-есс исывс иахьцоз цака илтэлт, иагьцеит. Ашхырцэ мамзаргь ашхымз ирфан ифны иаауан, умбои, уиоуп иагьахь. Саргы уажэшьта сыцсы ансоу, Анцэа иара ицьшыоуп насхэан, фэагылт.

Абас саниеит – абас сеиқэхеит. Умшэар – цьалкы уахыпт зыхьзугь иароуп.

1981

АБЛЫЗА МАМЗАРГЫ АБЛЕИСЫИ*

Цхынгэымзан. Иашыра сафалан сышэеиуаз, цакантэи шэахэацык сфаччазшэа наснырит. Закэызеи насгэахэын, сынтгылан лбаака сыцшызар, ам-

* Фшаак икоу ажэала ифуп, абжыкэыгэгэара афбатэи ашаа (ацыра) иатаны. (Атцафцэеи астудентцэеи реазыкатцараз).

шын-фықә харамкәа аеадкыл, акыргыи идуны, атдыхаагь назпақьан, ишиашоу Шыцкәара аганахь ихыршәлан инеиуаз оумажәык нагәастеит. Шәпарыла уахәажәык еи-тцамкәан, ицәымзан иаркушәа, зыркәйтцас еисиуеит, иа-хылпхоит. Гәылшәапзар насгәыхәит. Ишызсоугь азцәоу-шәап, лакьы-лакь атыпан аканч-хәац анныкәоу инеиц-шны акәакәа тархәа-рхәо, ихылан ишиашоу ихызсан ине-иуеит. Аметра ианутцар, җажәихәба рыкнынза идууп.

Сажәоума насгәахәын, сеитапшит – сышпәжәоу, избо-итеи! – Ихылан ихызсо иҗкәа-җкәо инеиуеит!.. Ишәапшә-зар, цъаракыр ианчцозар насгәахәын, тәҗантәыкә сагьы-җапшт-жәҗангәашәа шәахәацкгы аныпхом, ашәапшә-гы абакоу, нахьхыза Хәылцыетә цхазеиуеит, ицәыртц-хәеит... Закәызеишь аецәырган ихылаз, ихызсан иахь-неиуа уажәымзар абыруажә иҗалцраап шысгәахәуаз, аганахь иапыраз адәыгба ахьытсуа ахәынаа иҗавалт, иагьҗатҗахт.

Сахьгылаз акыргыи амшынгәы еишылза схыпшы-лон, шытахькәхәа иаауазар избарцаз... Ихнымхәзеит, иа-боубоз...

Убрака, иахьнеишаз, Шыцкәара амшын-фықә азытлакә адыруеит... Хазшазгыи уахьылцха насгәахәын, ашышьы-хәа ахәызкәа саҗалан сыҗдәықәлеит...

Җакала сазхәыцын, цта-хацык жәҗангәашәка иҗахан икыдны цакантәи ианумбогь калозар, убрانتәи ианыц-хан сажәазар насгәахәт... бзиоуп, уиакәхап схәазаргыи, амшынаҗ цәкәырцацык убомызт, итынчын, инеиуаз ахьызсоз иннажәуаз антдашьта кеикеиуа ианылан из-бонеи?!.

Абыруажә абрака абасхәа ицәырган изшәасхәа, зегьы-зегь сымхәазаргь, абригыи мышкы-зны иазхәыцша дка-ларцаз азыноуп... Ажәытәан аблыза, аблеисыи зыхь-зызгыи иаракәзар?... Аеыза, аеызгыи кәпшымыи, еилымц-хо. Уиадагь аблыз(з)еи рымхәозиз. Закәызеишь?!.

АЧКАДЫҒА ИҚБАПТАҒЫ*

Ажөйтәаны Ачкадыға – Хачкадыға акәзаарын, Аизыхъзугъыишьхагәаржәлоуп, хәадаражәлоуп, иаз-дучәамкәа Ч(ы)-ка(кәа)-ду-уаф – тақатәи ахәадара, ахәадароу иқәынхалоз (цсуа-шәуала). Чадыгәагы (Чадуагы) ыказаарын – лбаа-адәду, лбаа-арха, апста-атца итанхалоз, Чкадуарахь иагақәазгы... Иаарышьтыз апап-чыпап иананыртцоз атафараан мазаргама идырхәанчан еицаркызгы икақәами иреиууоушәа ицәырыргарцаз. Сызааиуа, иагыараан еитархәоны исаҳахьан зхаазтаху дарбанзалак Ачкадыға Иқбаптахы аныхәлалак дықәымларцаз – азааигәа агәафкынтә акәара-чца афстаацәа аатытцны иаахалан ишаанза иқәхәмаруашәа. Шәпылоума, еыбғалоума дызламфаслак рзеипшхушәагы, иехьынцалан дөыжәырхуашәа. Убракәушәагь, акәатақәа дышреифазоз, Гәйдеибыца дахьеилапсаз.

Табыргытәкьан, ахатагы ииашатәкьоуп азухәаратә иагынарбон: азымаха хыргьагыаны иагәылакны, апкызрақәа ама-аман, атырасра аеылакны, атцла-мытцла хыжәжәараны, зганкахьала иазхтыраны, амфадугъы азывганы, аць-мыцьрақәа азхажәааны, иазрағаны, адыд-мацәыс адыруаны...

Гәйдеибыца деилазыпсаз аныкалаз, ишыкалаз анреихәауаз ирзеитәихәон: акәатақәа антәауахәа иеыртынчны дахафогъы деихәткәыкәланы атырасра иеылакны азымаха дышәпынтәалаз, иаалыркьан апкацахәа ишьтахьала ихахәдацьал хәымбабисак дыфкыдхалан, дыфкыдсылан агәарахәа дхырбыкьынгы дылцәытцаижьт, дагылытцашәкәеит, дахьцахәагы имбазакәа. Дфогылоны аамтазы, адырфогых, дахьынтәааз имбазакәа, ихахәдацьал илақәиршәан, деиталкажьны, деитатцашәкәеит... Еадырфанагь абасала дкаижьзаап. Дкахац-

* Хшаак икоу ажәала ифуп, абжәкәырғәгәара афбатәи иатаны. (Атфәцәеи астудентцәеи рөазыкатцараз).

пхъаза, атырасқәа ихапаны дылахауан, даарылтцны дѳа-
гылоны, деитакажыны деитатцпкон... Азааигәа атырасра
илагылаз ацъ-еилѳаа дѳалбаапан дааизшәагъ ааинарбеит
атцыхәтәаншәа...

Хацутақноуп, иахцәыхарам ахатагы. Шыбжышь-
тахык, сѳылаланы иааимыздан, итыстцааит. Икалазгы,
Гәыдеибыца дказыжбуазгы закәхарызаз агәфарагы на-
сызкылкәеит...

Аухатцәкба, ацаблыккәа иѳареытцган, такәаамта ҳах-
нымхәыргы иахцәымшәарцаз нарахәаны, Хәа-Мсыи-
сагы даашьтыхны, ҳаигәылацәан, ҳахыцауазтцкәа рам-
хәазакәа Ачқадыгәа Иқбаптәґы ҳаакылсын, хазы-хазы,
ҳаизааигәан ҳеаалахкит. Гәыдеибыца иахыхабгаз аты-
патцәкбан сеихәткәыкәланы, ацъ-еилѳаа саазыцшуа, аты-
расра саалхәхәаны сыцаара аапшлартәгы, сагәаатәеит.
Амзаґагъ алапш-ґапшы аанашьтәеит.

Оумазакгы азыпшрахәа ҳақәымшәәзеит. Сышьтахь-
кала апқацахәа схахәдацәалгы дагънасуаны – агәыз-
хәагы ахысыбжы неилахантеит. Саахбыкышәа саар-
бырбырт сагыѳатцкәеит – исыжәлауаз ахытцпкәз сыз-
гәамтәзеит Хәа-Мсыисагы даакылкәеит. Заанатцы еибаҳ-
хәахьан, иаракәхозар иҳамшырцаз. Даххысааит.

– Азымаха ацарақәа ахтынцаны иаанахәеит, адагъ-
кәагы уиакәзаап изтәытцәкәоугы, ишухәатцәкәоу ама-
лахәа иунаѳом ирхыбаауеит!.. – даахыхәмарт Хәа-Мсыи-
сагы.

– Ацацәакәак амазаргы, ирыцәшәаны, ирхыбааны
иауазаргы иаадыруеи... Иахынтәааз узгәатазар?..

– Ацъ-еилѳаа иавагылоу ахьацаґы атыѳрагы амаза-
роуп, убрантәиоуп иахыпрызгы.

– Ажәытәангы атыѳарѳар иакысуамызт, аты-кьиу
аарбаны калазомызт...

– Иззакәхари?

– Аты-кьиу мышьтацәгъаны иазырпхәазон, игызмалуп
Атыѳарѳар – дыпхәысзаап. Лхәычы-затцәы длыцәкәла-
ны абнаршәыра дылцәылахан, дизеимдауа дишьтазаап

ахэыларцэа. «Схэычы-затцэы дысцэылахеит!..», «Схэычы-затцэы дыжэбахызар?!» – хэо-еиҥахэо атцхагэазы ихаз-фылтуеит...

– Хэылалкааит... – нахихэааит Хэа-Мсыисагы – Аты-фарфар хышэарыцо иахыбаауеит... Ацацэагы шачацшыауа аихабацэа ирзымдырзоз, изырымхэоз?!.

– Есыфара Иҥакьастеи Апримагэа Икьабтани ирфызаны абылқэагы амазароуп абракагы. Уиазакэхап абасала изацэдыршэоз. Инахьхышшэа, акэара-ччахь албаарта ахылагьаҕ, хэыч-хыыцакы дазыхэазан дынталаратэ, убркагы аблытэара акылтэарста ытцагалоуп, иумбахьей?..

– Исумырбоз...

Сшэарыцага ланарцшыга аамысхит, Хэа-Мсыисагы иаамихит. Ааадала хэыфаханы хэахыкэшан, акэатақэа ахьтэақэашаз хэаацхьахкит.

1981

ЦЭГЬАРХЭЫХЭ-МАЗАРХЭЫХЭ* (Алакэ-цуфара)

Дыкьазаарын, иахьауажэыгы дагыкьазаап, Цэгьархэыхэ-Мазархэыхэ. Атцэылатцара, ашыыцыргыдра, ацсыкымкыма, ацэгьахэарақэа, ацэгьаршрақэагы... ицсақэараны, дагырызкьазаны. Данаахшэауаз, данынкашэатцэҕа, алахэақэаа ааитцарпхьаны иқэрыпшызаап, убриакэзаап, излархэауала, ихарахазгы. Ажэытэаамтан убасалагы адпшьаларақэа, ақэпшьаларақэа картцозаарын – ирықэдырпккон.

Цэгьархэыхэ-Мазархэыхэ ацэгьахэагақэа имазаарын. Еикэтца-еикэтцаны, еикэыреачаны, еикэыртаташыны, абагцэлымсашьаршь ыртатианы инагэылатцан, има-

* Хэшаак змоу ажэала ифуп. (Атцафцэеи астудентцэеи реазыкатцараз).

каҕахэара иавтумбаартэы иагымгытпреитцон. Данааи-
лахоз, ианааитаххоз, тапанчатцастгы иаавтцпааны, данаа-
фыолак – ацэгьахэаразы амыч чыдаггы иланатцауан.
«Цэгьархэыхэ-Мазархэыхэ иааиеархэыхэйишь!..» – ана-
кэихэалак, хнеижэижэохэкагы гэарашь-кылтэақэа ба-
оашпсараха хьыр-хьыр-хьыр-хьренхэа... имтцанапсауа
иказаарын. Деигэыргьатэагы, дқышшэхампалзахан, дых-
тэырпсазагы, иааизихэхауан.

Цэгьархэыхэ-Мазархэыхэ атэы-латцатэқэа ҕыпса-
ҕыпсаны, агэыраззақэаг шыттэра-шыттэраны, арым-
заагы, кьабзыт-чыдатцас имакачаца иахьынирхэалон.
Иавтцеитцақэозгы, илыхэхақэозгы мацзамзаарын,
иуламкшакэаг дагзувсцауамызт. Иааиеигьхауаз дна-
рытцашьыцны, итэылакшатэқэа, игэыраззақэа ахьры-
леикшашаз дазышэарыцон. Ауаарацэа иеаарылак, иу-
мырбазакэа, инаулеикшон. Амца-шорагы ацранатцауа
ихымжыжькаар, агэахэарагы изаанагон. Даареижья-
ны, имашэырхазшэа, данрывалалоз, ианрылеикшозгы
ыказаарын. Дыоқылатэангы, итэылакшатэқэа ашы-
цыргытыц иаататцаны, илауқэкихын дыотатэхахынгы
аҕылеирхон даеазныхынгы.

Арыстоуара, Апшахэастара шынеибакэуггы дахьа-
зымдыруаз, дахьнанамгацыз, инапыхьараць асаргэы-
тцатэқэа иакарахашаг дгылыеткэамкьарак узыпшаа-
рымызт. Апшахэастахы Ахампалфартахь хампалфара-
хэа даареижьяны, шьхамацьраатэқэаг дазыкэаратцан,
даакэарынгы, днарапызаны, иаанеипхьахуан. Ахам-
палжэыга ахьурчуанқэагы днархагыланы, хампалацьак-
гы нарзеитахэаны, арыстаархык, арыстоумадык, арыс-
тоутеилык, арыстажэоақы, апшахэамацьзаргь ицэгьа-
мыцэгьақэа аацэыригон, акрырдыруазар, идирхэаразы.
Аамышьтахы, дзыргазыргауа, Арсытоуака иҕылаханы,
еихабацэақэа иоареихэарцаз. Убарт-егьыртқэарз, есым-
затэины, садакьхасаб, иуалафахэыз ихныоеижэижэохэ
кьаадпарагы итцакэнихэалоз ихьатрацьагы инаиз-
тарцон.

Даеазныхгы, еитац-еитацо еибаркэаскэасуа аеада-
пақаа, акьенгурукэа, дрыланыкэалон – ажэйтэаамтан
ацсуашьтракэак ирзанызаап, аеада-пахэа иагьзахьзыр-
тазгы убриакэзаап, еитац-еитацо, ишьтыца-шьтыцо
аныкэашьаы. Ага-пшахэаны, рцыкафартэы, даарыкэ-
тэаны, имашэырхазшэа, иудиртцыгьлон. Дара-дарагы
еибаирфалон – агэахэарагы инаталахуан.

Акылпш-кылзырфара оумашэакэагы дагьаыфратын,
убасалатцэка дагьаышшэакын – ацсуа-абаза ажэйтэ-
бзарбзанжэла амыд-шэакьатцэка, Арабстантэылаф мод-
факахэагы еицырдыруаны излеибашьуазгы, иагьапи-
гарын.

Ахангылащэа, агэтангылащэа, аивагылащэа, аи-
шьтагылащэа, аилацалащэа, аилатэалащэа, аиватэа-
лащэа, аилагылащэагь, аикэфьтыщэагы; аицала-
цэатцэкагь ирзаарыгза, арымзаафык хысла-гэыслагы
иааилеитцахьан, напышьашэалагь еифеигалахьан. Еи-
вамгыларатэ, еиламгыларатэ, еидымгыларатэ, еидым-
тэалартэгы, еикэфьырымтратэгы... еимиргэгэаахьан,
еидиргэгэаахьан... Хэацан-ду-гызмал, дызустахыда –
даниркалалакь, зныккьаралагы, датцаирхауан – даахьа-
пшынгы димыхэапшратэы, диатэеимшьаратэгы убриа-
кара ацэгьахэаракэеи ацэгьашьыцракэеи... дырзыман-
шэалан, агызмал-рупап камчыркалагы днаитцашьы-
цын. Аду-мукагьы еигэыдитцауан, ркэыкэылахакаа
аныкэеибахлак, иаартынхауаз атыц-кэацэрагы инахь-
хьизашэа Азахэатрафьы, Акэатцаракны, акылшшэаахкэа
иерыдкыланы, иерымадангы, икылатэаны ицэытца-
зырфара ицэытцаапшуаз ишьашэалатэык даакылыргэгэа-
ны днахадыртэарцаз, дрымтцашьацэхартэуа дрымтца-
кэашаларц...

Абасалагы акыраамта дыказаарын Цэгьархэыхэ-
Мазархэыхэ Цэгьархэыхэ-Мазархэыхэ. Даасгэалашэан
санизхэыцлауаз, убаашэыхит, дабахпырхагоу зыпста-
заара ифалзааны цьаханымтэара итеицалахьоу шихыс-
хэаауаз, аабыкьашэа Ацшахэастаны Ажькырарафьы ахам-

палфәцәеи, аһампалхәәцәеи, аһампалхәмарцәеи рто-
уеихәтадаҕы рһампал-тоуараҕ зымбатәбараха иахъеи-
бырхәауаз саазызырҕит – Цәгьархәыхә-Мазархәыхә иа-
хәауажәыгы, акымзаракгы дазымгазакәа, иеырҕашьаны
дхалазаапеи!.. Шәанаңьалымбеит, шәгәышәеанызароуп,
шәеигәыдимтцаит! Шәеицәышәыхьчала!!!

1984

АИЦӘАЖӘАХӘТӘҚӘА

АИБАЦШААРА

АШЬХА МАЦЬИ АГА МАЦЬИ ШЕИБАЦШААЗ

И а л о у:

Ч а ц ө Ч а г ө р
А ш ь х а М а ц ь
А г а М а ц ь
А м ђ а с ђ ы (Ч а ц ө Ч а г ө)

Атдла амцан псеитакырта рымз ауку адкатцалолуп.

Даацөырттуеит Ч а ц ө Ч а г ө .

Ч а ц ө Ч а г ө (*азалахь*). Ажәлар, абзиара шәзыкалааит!
(*Даатгылоит.*) Ишәахахьазар акәхап ашьха Мацьи Ага
Мацьи хәа зыхьз рхәоз ауаа рызбахә. Урт руазәк ага
дынхон азы Ага Маць хәа иархәон, егыи ашьха дынхон
аҕнытә Ашьха Маць рхәон. Еицырдыруаз лафхәаѡцәаны,
қьачақыцәаны, хауа ириааиуа хәа еисо, еиѡызцәаны абас
иҕан. Ажәытә. (*Даатгылоит.*) Уажәы, аччара мацхеит
рхәан, арт еитацөыртцит. Абриаҕараамта еибамбацыз иа-
хьа ианеиқәшәа, рацхьатцәкьа изеибамдырзаргы вбас
ирутоузеи. (*Иаахыркәшан.*) Уртреибацшаара шыкалазуажә

ижэбараны шэыкоуп! (*Дцарц ифынеихоит, аха даахьахэны.*) Дара анеибацшаалак ашьтахь саргьы срацэажэоит, егырт алафхэафцэагьы шьтаххуеит, хзыниахьоу, хзыниауа зегьгьы – лафума, қыачакьума шьтарнахыс абра хаины ишэхарбо, ишэзеитаххэо халагоит. (*Даатгылоит.*) Сара, иахьа иназбақэо-иаазбақэо ирыхкьаны, атцыхэтэан алаф сақэытцны сыкан, аха алафхэафцэа Хабжьгаф снапхьан, Чагэ, уаргьы уцэыртцроуп анихэа, мап сзымкит. (*Даатгылоит.*) Ауафы шэкы дыркуп, шэкы икэыгэгэоит, аччаха изтада, дзырччогьы абакоу... Аха ажэытэуаа ус рхэон иччо ипсынтры ироуеит хэа. (*Иаха днақэгэгэан.*) Шэара исзызырфуа, шэыччо ада хьаа шэымамкэа Анцэа икаитцааит! (*Дцоит.*)

Даацэыртцуеит Ага Мацъ. Арымз аназараф днеин дныкэтэоит. Гэтыхак шимоу фашьом. Ихтарца ижэахыр икэыршэуп. Аатгылара ашьтахь арымз егы аназара иахьаду ала даацэыртцуеит Ашьха Мацъ. Апсшэа ихэарц даатгылоит, аха иара дихэамцшуа, дтанагаланы, данихамтгыла, акгьы мхэакэа, арымз аназара дныкэтэоит.

Ашьха Мацъ (*дшынатэаз, ихазы*). Иухамтгылаз апсшэа иоумхэан ихэон сабду цсата шкэакэа...

Ага Мацъ (*аатгылара ашьтахь, ихазы*). Апсшэа уазымхэаз уихамтгылан ихэон сара сабду цсата бзиа...

Ашьха Мацъ (*аатгылара ашьтахь, ихазы*). Уигьы диашан.

Ага Мацъ (*аатгылара ашьтахь, ихазы*). Егыгьы диашан.

Ашьха Мацъ. Зцаара цхашьарам, уара уабанзатэиу?

Ага Мацъ (*ицааицыхида*). Сара агатэуп. (*Аатгылара*). Уара? Зцаара цхашьарам.

Ашьха Мацъ. Сара ашьха сынхоит.

Ага Мацъ. Ашьха унхозар, нас, Ашьха Мацъ избэх уахэхьазар акэхап?

Ашьха Мацъ (*ихы цэыригар итахым*). Исахэхьеит... Хайфызцэан...

А га Ма ц ь (*ицъашьаны, дзацэажэо ишка дааскьаны*).
Ассир! Ашьха Мацъ баша-маша ыза дыштьихуам рхэон,
иулшазеи уи ызас укаитцартэ еипш?!

А ш ь х а Ма ц ь. Ёапыцлеи, хшыфлеи, еиёамсралеи
уиатдамхозароуп. (*Даатгылоит.*) Уара, ага унхозар, Ага
Мацъ дубахьазар акэхап?

А га Ма ц ь (*ихыцэыригом*). Дызбахъеит... Хаиыызцэан...

А ш ь х а Ма ц ь (*ицъашьаны, дзацэажэо ишка дааскья-
ны*). Абар ацъашьатэы! Уара, Ага Мацъгы баша-маша
ыза дыштьихуам хэа ус рхэон, ызас укаитцартэ еипш
иулшазеи?

А га Ма ц ь. Убригы ёапыцлеи, хшыфлеи, еиёамсра-
леи ишьтахъ умгылозароуп.

А ш ь х а Ма ц ь. Ага Мацъ ушиызоу агэра зласургои
хэа азэ дуазтцар?..

А га Ма ц ь. Ашьха Мацъ ушиызоу агэра зласургари
хэа уаргъ азэы иуеихэар?..

А ш ь х а Ма ц ь (*даахэыцны*). Икахтцаша убама: хфы-
цъагы, излаххэакэо рыла, хбашакэазам. Хабдуцэа, урт
рабдуцэа рхаан абас ыцъа агэгэакэа анеикэшэалак, еи-
сон иаиааиуа хэа. Харгы хаисар шпоубари?

А га Ма ц ь. Анкья ишеисоз хаисозар, анкья ирхэакэоз
еигъны издыруа хэа хаисап!

А ш ь х а Ма ц ь. Ибзиоуп, ажэлар рхэамтэакэа реиха
издыруа хэа хаисап!

А га Ма ц ь. Сакэшахатуп (*Нас даалкьан*). Уара, Аос-
тааи Қэаблыхэи еибырхэаз удыруоу?

А ш ь х а Ма ц ь. Исымдыркэа, Аосттаи Қэаблыхэи анеи-
соз хэа ирхэо ажэабжъ уажэ исахама!

А га Ма ц ь. Уажэ иумахазар, нас, хаисоит хамхэеи,
сара Аосттаа сакэыз, азтцарақэа усталоит, уара Қэаблыхэ
уакэыз, ртакқэа катцала!

А ш ь х а Ма ц ь. Ибзиоуп, ара сыкоуп!

А га Ма ц ь (*Аосттаа иакэушэа*). Икоузеи умхэои шэыш-
ка, Қэаблыхэ, цатцақала?

А ш ь х а М а ц ь (*Қаблыхә иакәушәә*). Икоузеи умбои, Аостәа тдыхәпакьа, кәыбрык амаха аафык ирзыфом!

А г а М а ц ь. Хайт!.. Кәыбрык амаха ззымфаз ауаа, иа-гьа иуаассақәан.

А ш ь х а М а ц ь. Ауаа абассақәахыз, акәыбржыи еи-фьыкькьа калатла ирыманы ишнеиуаз, Цара ифнеихагыла ианфавалалак...

А г а М а ц ь (*днеиңыфлан, ицъашьаны*). Уара, ар цхьацан абааш еикәзырхаз Абагь-ица Цара хатца хәа жәлар зызбахә рхәо иоума узәу? Уи уажәыгь дыкоума?

А ш ь х а М а ц ь. Уи, иахрат бзиахааит, Багьаа аны-заахьейт, иабакаху, Баашкацсара джуп, ари даеа Цароуп – Бацбац-ица Цара. Дыгәтантәафуп.

А г а М а ц ь (*ишьақәиргәгәошәә*). Бацбац-ица Цара... Агәтантәафы... (*Даатгылоит*). Ахы... Нас, нас?

А ш ь х а М а ц ь... Ауаа абассақәахыз, акәыбржыи аахәа-ны ирыман ишнеиуаз, Цара ифнеихагыла ианфавалалак, ауаса-жытцаа аффы лаҳалахауа рпынтца итасуан. Иаат-гылан ианынапшы-аапшлак, афнырха иахагылаз ателер-бага антенна иқәтәаз акәараан дукәа рбон. Нас рнапы нароуны, урт ықәпраанза икны иганы ирфон – убас иуаа дукәан.

А г а М а ц ь. Ишца уара, акәараан жьы ыфаны, уаха кәац рмоузеи?!.

А ш ь х а М а ц ь (*ирцасны*). Имыхәмаруаз уара!.. Ихә-марны ирфон... (*Даатгылоит. Нас.*) Акәац абакоу уара, унеи иаасхәойт хәа, икказа иубап...

А г а М а ц ь. Нас ус акәзар, Цара хәа узәу ифнеихагыла егьа ихәычын, мамзар, акәраанкәа ркынза ант рнапы зла-назахуааз.

А ш ь х а М а ц ь. Цара ифнеихагыла абахәычыхыз, егырт Царараа рыфнеихагылақәа иахьрылагылаз, ихьы-тәәцараха, ажәфәан иалан, актәи аихагылафы иамаз ама-шьынатцаргыларта аа – «Мерседеск» акуан.

А г а М а ц ь. «Мерседес» хәа узәу ахәыгқәа рырхәмар-га машьынақәа ракәхарын.

А ш ь х а М а ц ь. Ацъшьатэы ухэоит! Урт хэмаргас измоу ахэычкэа роума, царараа роупеи... (*Мачк аатгылара*). «Амерседескэа» абахэычхыз. Цара дтатэаны иашта атыхэан игылаз апса-цла данатчалалак, акыышэкышэра иатцакысуама, анацъалбеит, ухэарын, убас идуын.

А г а М а ц ь. Ус акэзар, Кэаблыхэ чча, апсатцла хэа зызбахэ умоу зынза ихэычызаарын.

А ш ь х а М а ц ь. Апсатцла абахэчыз, сгэыла хэаахэтфык Цара хэыпхас дкаитцан, ихэы иманы даннеилак, дхынхэны данцоз апсатцла данфатцапшлак, атцыкхэа деимсаны, ихылца ихшэаны акэапахэа тцака икашэонеи!

А г а М а ц ь. Цара уас дказтцаз хэа узэу угэыла ахэаахэтфы атцанцэа дреиуазар акэхарын, дгыачан.

А ш ь х а М а ц ь. Атцанцэа дабареиуахыз, иашта атцыхэан атцейцъ иман, инапы анылтишылак, атца итаршэыз ашьантца тганы иааигонеи!

А г а М а ц ь. Атцейцъ тцауламызт, уи ауп икала.

А ш ь х а М а ц ь. Уара узэхэыц, атцейцъ абатцаулахмыз, ианиж, азы атыцан «Ацандара» хэа изышьтоу афы аеырхэа афаанахеит, утаххар, ачарахэа еилашуа. Ари збаз ахэаахэтфы дгэыргъатцэа, Цареи иареи усгыы псык еицырхан, дзыцэшэоз, атцейцъ анасос лтеиргылан, афытирта хазынагы аартны дфытцагылеит. Есены, шыжыы инаркны хэлаанза, инасос аус ауан, афы ттаны итиуан, дахыынхоз акалакъ мацароума –Нхытцынтэ иааны иаархэон, аха атцейцъ атца аапшуамызт, убриакара итцаулан.

А г а М а ц ь. Амш егъа икыафын, мамзар атцейцъ атца шпамаапшуаз?

А ш ь х а М а ц ь. Амш абакыафхыз, ашыжы афытира иналагоз ауафы, Амра нзаалоны еипш, «Мерседеск» ахэ рханы иман афынка дцонеи!

А г а М а ц ь. Аа-а, уа усиааит, апсра умоундаз, Кэаблыхэ чча! – Ёнак ала «Мерседеск» ахэ зегъ ирхазар, амш ииашатцэкъаны идузаарын... (*Аатгылара ашьтахъ*.) Уара, афы ахытытцуаз ибатцэкъама?!

А ш ь х а М а ц ь. Ыы, уара, сыхəмарны исхəо цушьома!
Афы ахыгтыгтуа збаз хəа, ипатрет җаҗаза итыхны агазет
иахьаныз умбазеи?! Уара, агазеткəа шəырмыцхьазои,
афыза?!

А г а М а ц ь. Хай, Анцəа диныхəааит, Апсны ахыз шца-
тигеи, уара, уи! (Мацк даатгыланы.) Ашьха Мац уши-
фызоу акара шыта агəра згартə избоит, аха, иабакоу, ухыз
сыздырамеи...

А ш ь х а М а ц ь (имахазшəа кайаны, днешыфоланы).
Ибеиоуп, рыцха, х-Апсны! Азəы афы ахыгтыгтуа ибалап,
азəы ахы ахыгтыгтуа ибалап...

А г а М а ц ь. Ибзиоуп, уа усзатцамырхазааит, аха даеа-
кы суазтаашан, атак узыкатцозар?

А ш ь х а М а ц ь. Ыы...

А г а М а ц ь. Апсны беиоуп умхəеи?

А ш ь х а М а ц ь. Аиеи.

А г а М а ц ь. Абыржəы ашьакар фы шырацəоу еипш,
анкьа арахə рацəан, иумдыруеи?

А ш ь х а М а ц ь. Исымдыркəа, зкьы аазаны шəкы ыла-
рымтцоз!..

А г а М а ц ь. Убаскан уахынла арахə абна ианырцəы-
лахалак ишцакартцоз?!

А ш ь х а М а ц ь. Иашьтамлози!

А г а М а ц ь. Мамоу, иашьталаанзаакгыткарымтцазози?

А ш ь х а М а ц ь. Адоуха рхəон.

А г а М а ц ь. Ишца?

А ш ь х а М а ц ь. Ишцах, амыркатыл ма ачакы аркны
еихафархəон. Рырахə рыцшаанза еихафархəоз ахыз рхəо-
мызт, иагьпдыртломызт. Ианеихафархəоз иатəхəон, нас
рырахə адоуха рышьтартцон.

А г а М а ц ь. Ишцаказ убри адоуха?!

А ш ь х а М а ц ь. Уи адоуха уажəгы ирхəоит, имызкəа
икоуп.

А г а М а ц ь. Аиеи, аха ишцакоу иара, ишцархəоз? Ужə
ргар хəа умшəазои?

А ш ь х а М а ц ь (даахəыцишəа). Ишцакаху, абас ирхəоит:

Акьанеи, Бакьанеи
Кьнеишьхэйт, Кьнеисыс,
Бакьисат, Хэсабыи, Соуфыць –
Быжь-хьшыцэа еилоуп,
Быжь-гэара рыкэыршоуп,
Шьашэырныха рхылацшуп,
Урт зшаз исасуп.
Аитар-Цьмгэгэын амѳа иангылоуп,
Иркьысуа дышыа,
Иркьысуа дыхэа,
Инаца-нацаны,
Иахьеихароу инылацаланы,
Шьашэрыжьыра инкылхны,
Ахылацшхара иарбоуп!

А г а М а ц ь. Иахэазеи ари?

А ш ь х а М а ц ь. Ари иахэо уи ауп: харахэ ылахеит,
аха рыхьчараз, иаабаанза, доухала, инахашьтын ирыдгы-
лоуп бжь-хьшыцэеи, агыгшэыг зыцэшэо анцэахэы Шьа-
шэырныхеи, ацсаса рынцэахэ. Аитар-Цьмгэгэыни хэа.
Ацкага еихаѳахэаны абас адоуха анырхэалак, ақэыцьма-
кэа рыцқэа еихаѳархэазшэа рбон.

А г а М а ц ь. Агьычцэа рнапқэагь ѳархэазшэа...

А ш ь х а М а ц ь. Аиеи.

А г а М а ц ь. Цқьа ибзианы иузхэоу – гхак умыхьзааит,
уазхэыци даба.

А ш ь х а М а ц ь (*даахэыцишэа*), Адоуха иашан исхэеит,
агха шцасоуаз. (*Еитѳеихэоит.*)

А г а М а ц ь. Иузымхэеит.

А ш ь х а М а ц ь (*иаацьшыьаны*). Избан?!

А г а М а ц ь (*инацақэа харқэало*). Акьания, Бакьания,
Кьнеишьхэйт, Кьнеисыс, Бакьисат, Хэсабыи, Соуфыць
(*Быжьба ширбоит.*) – быжь-хьшыцэа еилоуп умхэеи?

А ш ь х а М а ц ь. Аиеи, исхэеит!

А г а М а ц ь. Мцуп!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъшьаны*). Избан уара?!

А г а М а ц ь. Избан умбои, арт ахъшьцэа рыбжьыктыгъы сара издыруеит, рырахэ ықәхны, ага инеин ақалақь ақны ахәахәтра иаеуп.

А ш ь х а М а ц ь. Ассир!

А г а М а ц ь. Акъания – Шьагрын-ипа хәа иархәоит, ашьыгрын еимаакәа дрейхабуп азы. Бакъания – Шьақьар-ипа хәа ишьтоуп, Кънеишьхәыт – Акәац-ипа ихъзуп, Кънеисыс – Уараш-ипа хәа иархәоит... Убас егыртгыгъы акака ирәуп – «амычшьа» ртеит, иуаахеит!..

А ш ь х а М а ц ь (*инақдырццакны*). Хат, афырхацәа! Ыы, нас, иуаахазар бзиаи?! (*Аха нас*). Ишпоухәаз, мшәан, иртцаз закәи зухәаз?!

А г а М а ц ь (*ифаҳаракны*). Амычшьа ртеит!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Амычшьа ба?!

А г а М а ц ь. «Ақәычфы» хәа ишыкоу еипш, «амычфы» хәагъы ыкоуп. Ага. Хара хқны. Уи жәытә ажәоуп, ианба-тәиу... Ақьыч иқьыч иоуп ақәычфы, ақәыч иқәыч иоуп амычфы. Уи зынза дықәғәоуп, дағрейхабуп.

А ш ь х а М а ц ь. Ассирықазәапеи!.. Саисыздырзомызт... (*Даатғылоит. Нас*.) Ас икоу ақәғәа, аихабы итәарта а-азын иагъа ипхоуп!.. (*Даатғылан*.) Уи иабыкәхаришь?

А г а М а ц ь. Иабыкәхаришь умбо – аханы!

А ш ь х а М а ц ь. Аханы итәоуу?!.

А г а М а ц ь. Аиеи!..

А ш ь х а М а ц ь (*даатғылашәа*). Ахантәафу, уара?!

А г а М а ц ь (*имаҳазашиәа, аатғылара ашьтахь*). Нас ишпоухәаз удоухәфы – Шьашәырныха рхылапшуп, Шьашәрыжьыра икылхуп, Аитар-цымгәгәын амфа иангылоуп, иахьчоит ухәазма?

А ш ь х а М а ц ь. Аиеи...

А г а М а ц ь. Ииашазам!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Избан, уара, убригъу?!

А г а М а ц ь. Шьашәрыжьыра кажьны, Шьашәырныха аархәны иқартцеит.

А ш ь х а М а ц ь. Иқазтцада уара?!

А га Ма ц ь. Иааган иҳаландырхаз, нас урт руацәа шыоукы, даеа пытшыкгы. Ыы, урт зустцәоу узымдыр-зои?!. Уи моу Аитар-цымгәгәын ақалақь ахь иганы иртиит. *(Даалкьан)*. Уара, уи уажәоума, иумаҳазаци?!

А ш ь х а Ма ц ь *(ицьеишыошәа, днешыџлан)*. Иухәо закәи, уара?! *(Даатгылан)*. Уаангыли, Шьашәырныха аадырхәызар днарбап!..

А га Ма ц ь. Исхәахуазеи, Аитар-цымгәгәын атып ақны Аџстаа хыцьгәгәын дааганы ддыргылеит...

А ш ь х а Ма ц ь. Коҳ!!

А га Ма ц ь. Аиеи!

А ш ь х а Ма ц ь. Дзыргылада уара?!

А га Ма ц ь. Иааз ахьшыцәа.

А ш ь х а Ма ц ь. Иаууеи, гәышыә! Икеитцозеи, уара, Аџстаа хыцьгәгәын гызмал, Аитар-цымгәгәын атып ақны дгыланы?!

А га Ма ц ь. Икеитцахуеи, шыгрын-ипараа ихьчоит.

А ш ь х а Ма ц ь. Хәит, имыхьчазакәа, дтарблааит дыз-еқәоу закәызеи, уара! *(Аатгылара)*. Нас шыта арахә абна илахар ишпаҳапсыхәо, ҳцоуха мчы амазами, икаҳажьбуама, ихамхәазои?

А га Ма ц ь. Уара, арахә абна алахаха рызтада уажәы?! *(Даатгылеит)*. Адоухаггы аеапсаххьеит.

А ш ь х а Ма ц ь. Изеипшрахазеи аеанапсах?

А га Ма ц ь. Изеипшрахазеи, абас иқалеит. *(Иажәеин-рааланы)*.

Шыгрын-ица, Шьақар-ица,
Акәац-ица, Уараш-ица,
Сахтан-ица, Кәырчыжь-ица,
Хмыхәхәар-ица...

А ш ь х а Ма ц ь *(днешыџлан)*. Зеггы ицацәа ракә-хейтеи!..

А га Ма ц ь *(иациџо, рақхьатәи ацәахәа алкааны)*.

...Быжьѿ-кэычцэа еилоуп,
Быжь-гэара рыкэыршоуп,
Шьашэырныха рхылацшуп,
Урт зшаз исасуп;
Аѿстаа-хыцьгэгэын амѿа дангылоуп...
Иркысуа дышьуа,
Иркысуа дыхэуа,
Иѿага-ѿаганы,
Иахьеихароу иѿаларгыланы,
Шьашэрыжьыра иѿавганы,
Ақэычцэа рыбжьѿыкгы
Ахылацшхара иарбоуп!

А ш ь х а М а ц ь (*инақәырццакны, ицѿеишьѿошѿа*). Ишцѿа уара?! Аѿстаа хыцьгэгэын ишыбжьѿыкызггы иѿеига-ѿеигама?!

А г а М а ц ь. Аиеи!

А ш ь х а М а ц ь. Сара ус смаҳазазтеи!

А г а М а ц ь. Уара ишпоуаҳаз?

А ш ь х а М а ц ь. Ишцѿасаҳахыз, Аѿстаа хыцьгэгэын гызмал азѿ дхеигалт, ѿыцьѿа хеигалт, хѿы хеигалт, цшьѿы хеигалт, хѿѿы хеигалт, фѿы хеигалан, абжьѿыктѿи дѿеи-хан днықѿиртѿон аамтѿазы, ирытѿагылаз абақѿ шьѿппѿѿѿа иазымчхазт илеи иларытцкѿан, ѿыстааггы қэычѿы-мыч-ѿыггы руа-ркѿкѿыл ықѿазамкѿа, атаз-чазхѿа илеилаҳан, иқѿақѿаса ицеит рымхѿази...

А г а М а ц ь. Ус рхѿазма?! (*Даалкѿан.*) Ус каларггы ал-шон, аиеи, уи аипцш қалақѿахѿеит. Аха...

А ш ь х а М а ц ь. Икалахѿоу ухѿар. (*Аатггылара.*) Ажѿы-тѿан ахацѿа гѿгѿақѿа ықан, ахатырқѿтѿараггы гѿгѿаны иқан, аѿстаацѿаггы ықан, аха.

А г а М а ц ь. Аѿстаацѿа уажѿггы иқѿоуп.

А ш ь х а М а ц ь. Ажѿытѿан хѿтырқѿтѿара дуззас ирып-хѿазон унтартѿаны хшла акѿабара, иумдыруеи.

А г а М а ц ь. Иутаххеит уажѿы!.. Иабақѿоу, уара, ахш?! Унеии, икказа итѿацѿны утѿацшып!..

А ш ь х а М а ц ь. Ажәытәзан хәтыр ду зкәыртцоз ауафы
данцслак, жә-ацшь хшла дыркәабон, нас асакаса дантцаны
жә-ацшь тәыфа дықәргыла диаргон, иумаҳахьей?

А г а М а ц ь. Аа, исмаҳацкәа, уа уиашоуп, ажә-ацшь
атәыфақәа думхои, урт ирықәгыла ииаргозгы хәтыр ду
зкәыз уаамзи.

А ш ь х а М а ц ь. Убас ианыказ аамтазы хәтыр зкәыз
хатц гәгәак Ақәыць-ица Разнаур хәа дынхон, избахә уа-
ҳахьоума?

А г а М а ц ь. Ақәыць-ица Разнаур иеипш ахатц дабоу-
цшауеи!

А ш ь х а М а ц ь. Дызустадаз Ақәыць-ица Разнаур?!

Ага Маць җитзом.

А ш ь х а М а ц ь. Ихъзеи?

А г а М а ц ь (*инақәырццакны*). Акгы имыхъзеит!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Ишпеимыхи, Ақәыць-
ица Разнаур дшыцсыз хәа ажәлар рхәамта узымдырзои?!

А г а М а ц ь. Ақәыць-ица Разнаур акгы имыхъзеит!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Ишца, уара, аа, Ақәыць-
ица Разнаур ихъыз хәа ажәлар ирхәаз. (*Иажәеинрааланы*.)

Лакә, лакә, Лакә-ица Қыаламат...

Ақәыць-ица Разнаур

Ацсныка маҳәра дахьцаз,

Ианхәпқацәа драмхарцсит...

Уруратә сакаса,

Бырфынтә чапырхәа,

Шәикәа далыркъа,

Шәацшь далатца,

Жәацшь хшла дкәаба,

Жәацшь тәыфа дықәргыла диаргеит. (*Даатгылоит. Нас.*)

Ацмахьчагь иазтцааит дахьиаргаз убама хәа.

А г а М а ц ь. Мцуп!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Ишца, уара, ажәлар ир-
хәеитеи?!

А г а М а ц ь. Ажэлар ржьеит! Акэыць-ипа Разнаур иа-
хьагы дыкоуп, дымцзеит! – Уи ус акэзам ишихьыз...

А ш ь х а М а ц ь. Ишцеихьи нас?!

А г а М а ц ь. Ишцеихьи, абас ауп: *(Иажэеинрааланы)*.

Лакэ, лакэ, Лакэ-ипа Қыламаҗ...

Акэыць-ипа Разнаур,

Уаа, цыкала иаахэан,

Уараштира хэа усура дахьнцаз,

Акыдрагэ дағашэеит.

Уаа, уруратэ сакаса,

Бырфынтэ чапырхэа,

Акыдрагэ дағазкыз,

Шәиқәа иалыркыа,

Шәацшь иалатца,

Жәацшь хшла ианикәаба –

Уаа, акыдрагэ дағаны,

Жәацшь тәыға дықәыргыла,

Афнықа уца хэа доурышьтит. *(Даатгылоит. Нас.)*

Ацьмахьча азэггы дизымтцааит,

Разнаур итыцағ аус иуеит,

Сарггы убра сыкан саауеит.

А ш ь х а М а ц ь. Уцши уара!.. Хәит, афырхатца иара!
Ыы, нас, уи иусурахь днеизар баацсума?!

А г а М а ц ь. Ибаацсызартә! Разнаур дыцсит хэа уаауе-
ит – ауаа амла иаургома?!

А ш ь х а М а ц ь *(аатгылара ашьтаһь)*. Уара. Акэыць-
ипа дызғашәаз акыдрагэ акәу акыдракә акәу иахьзу?

А г а М а ц ь. Усггы рхәоит, егьысггы рхәоит – афбаггы
хәынапқыгақәоуп: акыдрагэ – уарагәоит, акыдракә – зын-
за уаркәацуеит... Иахәоу умахәзеи?!

А ш ь х а М а ц ь. Агаггы идыргылома уара урт?

А г а М а ц ь. Зынза идуны икарымтцои!..

А ш ь х а М а ц ь. Избан?

А г а М а ц ь. Ауаа рыларкуеит.

А ш ь х а М а ц ь. Коҳ! Уи шца?!

А г а М а ц ь. Шәара шәкны, ашьха шә-кыцәк, мгьал җытк, кәац җатцак ауп иаҗартцо. Җара хкны, ага, аңарақәа аҗартцоит.

А ш ь х а М а ц ь. Ассир! *(Даатгылоит.)* Уара, аңара ша- җоу збар, снейны саҗалома – ахахә агәйдсымтцои!

А г а М а ц ь *(иҗеишьошәа)*. Избан уара?!

А ш ь х а М а ц ь. Ианеиқәахалак, снейны иаҗоу сым- гои!

А г а М а ц ь. Уңши уара, иаразнак иизбыз! *(Даатгы- лоит.)* – Изакеи хәа сыкахын – ақыдракәқәа еиқәыж- еиқәыжны, ирҗаз згаз дырзымдырзо, закантә избахьоу- зеи! *(Даалкьан.)* Уара, уара ухантәафума?!.

А ш ь х а М а ц ь *(иҗьашьаны)*.. Изхухәааи?!

А г а М а ц ь. Ухы ибзианы аус ауеит...

А ш ь х а М а ц ь *(аатгылара ашьтахь, иҗеишьошәа)*.. Уңши уара!

А г а М а ц ь. Закеи?

А ш ь х а М а ц ь. Ухы бзианы аус ауеит, егыуеит хәа, ара хәисараҗ суиааир хәа ушәаны, сурзырц угәы иҗоукит уажәы! Убома иузбаз?!

А г а М а ц ь. Избан уара?!

А ш ь х а М а ц ь. Ахахә агәйдстцоит, аха нас ишца- сыхьуеи?!

А г а М а ц ь. Ыы?!

А ш ь х а М а ц ь. Ыы, асигнализация ақәгылазами?!

А г а М а ц ь. Җаи, апсра умоундаз, ишцоудыри! Удсыр- кырц сгәы итамыз! *(Дһышәырччоит.)*

А ш ь х а М а ц ь *(аатгылара ашьтахь)*. Шьта Ага Мацъ ифыза шуакәу акара збоит, аха, иабакоу, ухьз сыздырамеи...

А г а М а ц ь *(җемирха кәцаны, днеиңыфланы)*. Убра, Ақәыцъ-ица Разнаур сахьихцәажәоз, гхак соуит, аха егьа- мам: ауараш итиуеит схәан – мцуп, кәацуп иитиуа. Ауа- раш дакәытцхьеит.

А ш ь х а М а ц ь. Уи еихагы еиғми. *(Даатгылоит.)* Ибзиоуп, Разнаур са сеиха уара дудырузааит, акәацгы

иҗиуазааит, иҗсгыы тазааит, аха шыта сара азтцаара устар
җамлазои?

Ага Маҗь. Усазтцаа.

Ашьха Маҗь (*даахэыцны*). Дызустадаз Кытхэа?!

Ага Маҗь. Кытхэа?..

Ашьха Маҗь. Ыы, иумахазаци Кытхэа ифызцееи
иареи рзы ажэлар ирхэо?!

Ага Маҗь (*даахэыцны*). Издыруам угэхэуама! (*Иа-
жэеинрааланы.*)

Ампыл-жампыл, цыамха-цыамса,

Кытхэа икыабзыт чыда еикэуп...

Ашьха Маҗь (*днеиҗыфлан дааникылоит*). Уаангыли,
уаангыли!.. Акыабзыт захьзу соухэозар, ахы?! Агаҗа ирды-
руоу?

Ага Маҗь. Аа, иахыыкоу! (*Иаңсуа маҗа иахынхалоу
акыабзыткэа иирбоит.*) Абарт акыабзыткэа хэа ирышьтоуп.
Ажэакэа «акыаҗи» «акыабзыти» еизааигэоуп.

Ашьха Маҗь (*инақэыриццакны*). Ахы, нас, ибзиоуп.
(*Даатгылашэа.*) Нас, нас? Егыи, узфыз уакэысхын – уала-
геи, иудыруазар, Кытхэараа рзы ирхэо ахьзыртэра.

Ага Маҗь (*иажэеинрааланы*).

Ампыл-жампыл, цыамха-цыамса,

Кытхэа икыабзыт чыда еикэуп,

Змах Шьаруан,

Ахш Мамсыр,

Акыц Хэсен,

Ктит Мшэышэ,

Хадьбыгэ Лапагэ,

Цгэи Хацакыа,

Мтырбе Чатхэа...

Жэаа салампыр-цыам-кэыкэ...

Ашэуа Бақыр ара ғаға дамтцағагеит –

Шыц тапанча, хэырматэ самцал.

А ш ь х а М а ц ь. Иузымхэеит!

А г а М а ц ь (*ицъашьаны*). Ишпа, уара?! Ажэлар абас ау-
пеи ишырхэо. (*Дынтгыло-аатгыло еитеиухэоит.*)

А ш ь х а М а ц ь (*инақэырццакны*). Мцуп! (*Даатгыла-
шэа.*) Ажэлар уржэеит! (*Даатгылашэа.*) Ашэуа Бақыр,
дабакоу, мхаңырра дагеит, ара гага хэаахэтфы Бақыр
итэитэит; ианига итырқаан итины, итфрит хэа ры-
леитцеит... Иаанхаз Кыатхэа ифызцэеи иареи роуп. (*Даал-
кьан.*) Кыатхэагы икьабзыт каижьын, ацынхэрас ақыса
наган икэнихэалт...

А г а М а ц ь (*инақэырццакны*). Кох!.. Иазиуазеи, уара,
Кыатхэа ақыса?! (*Даатгылашэа.*) Нас ишпакалои уажэы
ари ахьзыртэра?!

А ш ь х а М а ц ь. Ишпакалахи, абасоуп: (*Иажэеинрааланы.*)

Жыагы дамбеит, лагы дамбеит,
Кыатхэа хатца, итыпаф дыштэаз,
Змах Шьаруан,
Хыш Мамсыр,
Акыц Хэсен,
Ктит Мшэышэ,
Хаңыбыгэ Лапагэ,
Цгэи Хацакьа –
Мтырбе Чатхэа...
Жэаа салампыр-цъам-кэыкэ хэа,
Жэаа цартыш изнаргеит. (*Даатгылашэа.*)
Хэаахэтфы Бақыр атыц тата
(*Даатгылашэа дақэызгэжэаны.*) дамцататеит,
Шыцгы камлеит, хампалгы камлеит!..

А г а М а ц ь (*дфайкьашэа*). Х-лак х-жыак ркит!

А ш ь х а М а ц ь (*дфайкьашэа, инақэырццакны*). Х-жыак
х-тыцк ркит!

А г а М а ц ь (*даахэыцишэа*). Уара, нас, х-жыак х-тыцк ркы-
зар, урт ажыак х-лак ианырк, атыцкэа згада?

А ш ь х а М а ц ь. Ыы, изгарыдаз зугәәхәуа?..

А г а М а ц ь. Хәит, Алышькынтыр иннартдәаит, иҥартдо закәызеи!

А ш ь х а М а ц ь (*аатгылара ашьтаһь*). Шьта издырит уара узустоу, ухьз ухәом, аха...

А г а М а ц ь. Саргы издырит уарбану, ухьз соумхәеит, аха...

А ш ь х а М а ц ь (*аатгылара ашьтаһь*). Ак уасхәашан...

А г а М а ц ь (*инақәыртицакны*). Саргы ак уасхәашан...

А ш ь х а М а ц ь. Ихәа нас!..

А г а М а ц ь. Хәычыкгы хцәажәеит, хәычыкгы хәи-сеит, хәычыкгы хцибашәеит, хазустқәоуггы еилибакааит хәоуп сшыкоу – итцеггы хәилибакаауазар акәхап – уааи, шьта ахыркәшарахь хәиасып.

А ш ь х а М а ц ь. Убри акәын саргы исхәарц истәхыз.

А г а М а ц ь. Уажәраанза жәлар рхәамтақәа еигъны издыруа хәа хәисон, ус ами?

А ш ь х а М а ц ь. Ус ауп.

А г а М а ц ь. Уақәшахәтзар, уааи, иреигъны апсшәа здыруа хәа иххәркәшап!

А ш ь х а М а ц ь. Зеипш там ауп!

А г а М а ц ь. Хәисап, аха – иажәеинрааланы. Сара – цәа-хәак, уара – цәахәак, сара – цәахәак, уара – цәахәак... ине-имда-ааимдо иаххәалароуп. Иаххәо куплетла еихагыло, ажәеинраалак рылтпроуп. Ианаалаша ацәахәа еиҥкааны иззымхәаз – датцахәит. Еилукаау?

А ш ь х а М а ц ь. Еилыскааит, уалага!

Асцена аназараҥ даацәыртцуеит А м ъ а с ъ ы. Уахьихәапшуа иҥакны иоурышьтны иаауа азә иеипш деилахәоуп, цахәакгы иҥәәкәа икыдуп. Даатгылан, дцәытгагыланы, ирхәо азызырфара далагоит.

Мацъраа дгәартазом.

А г а М а ц ь (*даахәыцны, инаны нартрысишәа*). Азә ды-
ҥахын дбацбацуа!

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны дихэаңшуа*). Ишца, ишца уара?!

А г а М а ц ь (*ибжыы ҕаҳаракны*). Азэ дыкахын дбацбацуа! Ыы, ирхэыгцэаны исхэама?

А ш ь х а М а ц ь. Избан дзыбацбацуа, дцэажэар амузои?!

А г а М а ц ь. Иаузом, дбацбацуеит.

А ш ь х а М а ц ь. Ауп, аха дбацбацуеит хэа ажэеинраа-лаз ицшзамхар?

А г а М а ц ь. Избан?

А ш ь х а М а ц ь. Еизара ажэам...

А г а М а ц ь. Уатцахошэа ануба ус ухэоит уажэы, еизара ажэам егым хэа, ухы алаҕухырц. Еизара ажэоуп уи!.. Уатцмхарц утахызар, иашьашэалоу азыпшаа, сара исхэаз еитасхэоит. (*Ажэеинраала даңхьошэа.*) Азэ дыкахын дбацбацуа!..

А ш ь х а М а ц ь (*исзымхэаргыы убеит хэа дазгэаашэа кайаны*). Ғазэ дыкахын дкэаҕкэаҕуа!..

А г а М а ц ь (*даахэыцишэа, аха лассы*). Урт иреитцбыз дпарпаруа!..

А ш ь х а М а ц ь (*даахэыцишэа, аха лассы*). Анахь-арахь дкэаркэаруа!..

А г а М а ц ь (*даахэыцишэа, аха лассы*). Зынгы-цхынгы дхэархэаруа!..

А ш ь х а М а ц ь (*даахэыцишэа, аха лассы*). Рхэы датцазан дхэархэаруа!..

А г а М а ц ь (*даахэыцишэа, нас лассы*). Абас дшыҕаз дҕар-ҕаруа!..

А ш ь х а М а ц ь (*инақэырццакны*). Атыц иртеит дцар-царуа! (*Ажэақэа ахҕагы алкаа-алкааны ихэоит.*)

А г а М а ц ь. Хайт!.. (*Аатгылара ашьтахь.*) Нас дыш-цакалеи?

А ш ь х а М а ц ь (*инақэырццакны*). Гэаран уара иутэуп!

А г а М а ц ь (*даахэыцишэа*). Рапхэа дыкан дхыпхыпуа!..

А ш ь х а М а ц ь (*даахэыцишэа, аха лассы*). Нас даагэар-теит дхэытхэытуа!..

А га Ма ц ь (даахэыцшэа, аха лассы). Нас даакэгылеит
дгэыргэыруа!..

А ш ь х а Ма ц ь (даахэыцшэа, аха лассы). Нас иамхафе-
ит дчацчапуа!..

А га Ма ц ь (даахэыцшэа, аха лассы). Нас ифазеит
дфеафеапуа!..

А ш ь х а Ма ц ь (даахэыцшэа, аха лассы). Абас дшы́каз
дшахэшахэуа!..

А га Ма ц ь (инақэрыццакны). Дыкны дыргеит дкбахэ-
кбахэуа!..

Ашьха Мацъ. Дкбалыкбафеуа, дхбацш-хбацшуа!

А м ф а с ф ы (дахъгылоунтэи, инақэрыццакны, иажэеин-
раалан, игды иалсны, ибжыы еитақишэа).

Сырган, аха схъач-хъачхит,
Стынхацэакгы хэач-хэачхит,
Сызгаз рфыба пахэ-пахэит,
Нас афны́ка сеихахит,
Абра сшааиуазгъ шэызбахит,
Ажэеинраалакгы схахит! –
(Нас лассы ифынахан, даахбаңшыны.)
Сыцэгъа зхэозгы сахахит!..

Мацъраа, шанхалазшэа иштэаз, дцъашъаны изыцшуа ифагылоит,
иара дласны дцоит. Нас, и́калаз цъашьо, дара-дара неифацшуеит.
Абри ашьтахъ азал ахъ, и́калаз жэбома аанарго, инхбацшны еита-
неифацшы-ааифацшуеит.

А га Ма ц ь (даалкъаны, азал ахъ). Хара иаххэаз цшышэ-
трыкъхама?!

А ш ь х а Ма ц ь (даалкъан, азал ахъ). Абри ицазгы дмаа-
лықхама?!

Ицаз иашэахэабжыы аафуеит. «Ажэеипшы́аа рашэа» амотив еипшны
ишихэо, атыхэтэан «Наныкъара» амотив ахъ диасуеит. Дласны
ихэоит. Мацъраа еифацшуа, рлымха кыдтцаны изырфуеит.

Сыргеит рымхэоз скьалыкьаео,
О, ры мыхэа, о!
Схынхэны саауеит скэалыкэацьо,
О, ры мыхэа, о!
Уаа изтаху иитаху ихэалааит,
О, ры мыхэа, о!
Сара сыфныка саалааит,
О, ры мыхэа,
О, ры дада,
О, ры хынхэит, о-хо-хо,
О, наныкьара-а!.. (Дайахэхэаны.) Уа-а, у-уи!..

А г а М а ц ь (даалкьан). Кох! (Нас.) Хаит, апсцэеирымга,
рацэа дпоетуп! Убама ишеикэиршэаз!

А ш ь х а М а ц ь (даалкьан). Хаит, иуеипсхь схэап, ра-
цэа дгычфуп! – Убома акькьыхэа ашэа хэо дышцаз!

Ашэахэабжы еитаафует, «Атаца лыхьзыртэра ашэа» амотив еипш-
ны. Дазыласны ихэоит.

Атлар Чоца Темыркэа-ра,
О, хо-хо-хо!
Уаа, Анцэа дыстоуп, исыбаргэузеи,
О, хо-хо-хо!
Мацъраа сыцэгьакэа рхэахуама?..

Ашьха Мацъ ирдуны «кох» ихэоит. Ага Мацъ, фумтын аанарго, ирба-
га нацэа ипышэкэа ирпыракны иирбоит. Ашэа зхэац ихэоит.

...О, хо, аи-еи!
Сара сыфныка сцахуама?
О, хо, аи-еи! (Ицегь ифхаракны.)
Ашэ кьантаз ду савсны снейует,
О, хо-хо-хо... Чоца, Чоца!

А ш ь х а М а ц ь. Иихэаз умахэзеи?!

А га Ма ц ь. Уара, ари даршышзар?!

А ш ь х а Ма ц ь. Уи иакəым, аха ҳара ҳакəзар җалап...

А га Ма ц ь. Избан?!

А ш ь х а Ма ц ь. Ицəгьахəаџуп хəа дрылалт, ишцəх-зырхəои шыта: изхарамыз ицəа ихырхт рхəап, рааигəа шəымнеин, наҗ, рхəап; ихарамцəоуп рхəап, ишəыдшəмыр-гылан рхəап, ишəыдшəымкылан рхəап...

А га Ма ц ь (*инаимданы*). Рыгəра шəымган наҗ, рхəап, итыц ртахын рхəап, рыбз баапсуп, атыртыша ргоит рхəап...

А ш ь х а Ма ц ь. Уара уами ҳалазгалаз! Дбацбацуа егьиуа хəа улалаган, аа, ҳахькылнагаз – ицəгьа шаххəоз дџахадгылан, ҳацəгьахəаџəаны, ҳазбахə тутууа иџары-леитцеит. Ус акəзами?!

А га Ма ц ь. Ыы, сара уалазгалан, уара уакəшахəтым-хазеи, жəеинрааланы ҳаисап анысхəа?! Уау-аау, истахым хəа уқəгыларауаз! Дкьалыкьаеуа хəа уара уакəмыз из-хəоз?! Уажəы, деибга-деизџыда дануба, уаахəит!..

А ш ь х а Ма ц ь (*ицьишаны*). Алакə утахызар!..

А га Ма ц ь. Иабатахыз ухəарауазеи, азəы машəырк дақəшəеит хəа, атəы дахатцаны, егьины. Ыы, уара, ухы уахəозар, мап хəа уеиҳəама, имоуки?!

А ш ь х а Ма ц ь (*аатгылара ашьтаҳь*). Уара, ҳара ҳуаа-баапсқəоуп.

А га Ма ц ь. Ыы?!

А ш ь х а Ма ц ь. Ҳабзиандаз ицəгьа ххəозма? Ҳара – хбаапсуп, иара – дыбзиоуп! Дыбзиамындаз доурышь-туазма!..

А га Ма ц ь (*ирццакны*). Дабабзиам, ачарақəа рџы ицьиба азна неигозар, цсра дагымзар, деихачапан дынхо-зар, ихатə машьиуа лас дақəтəазар... (*Нас даалкьан.*) Уара узықəтəои?

А ш ь х а Ма ц ь (*даалкьан*). Саргьы акы сақəтəоуп!..

А га Ма ц ь (*даалкьан, цас*). Уа уакəтəаз нас!..

А ш ь х а Ма ц ь (*даалкьан*). Ыы, уажəраанза сара исхəоз закəыз: ҳара – ҳуаабаапсқəоуп, иара – дыбзиоуп.

А га Ма ц ь (*аатгылара ашьтахь*). Реиха ибзиада хэа халагатэкъар, сиеицэамхар калап, иалухузеи, аха...

А ш ь х а Ма ц ь (*ицъашьаны*). Ыы, сиеицэамхар калап, егып хэа – уарггы угычуама?!

А га Ма ц ь. Анс аума, салагар, сышгычуа! (*Аатгылара*.) Сырган, схынхэын, егын хэа, аенышыбжыон аззы ихга ашэа хэо дықалан дцахуеит – ашышыхэа, егырт реипш, ибжыы мыргазакэа дцарауазеи! Исгэампцааит, акэымзару – духасырштып!

А ш ь х а Ма ц ь. Уара, аиаша ухэатэкъома?!

А га Ма ц ь. Ыы, уара агычшыа узымдырзои?!

А ш ь х а Ма ц ь. Сара издыруа абоутаху.

А га Ма ц ь. Мамоу, иузымдырзатэкъои?!

А ш ь х а Ма ц ь. Хайсар, убракэгь суатцамхар калап.

А га Ма ц ь. Суатцамхар калап ба?!

А ш ь х а Ма ц ь. Аиеи!

А га Ма ц ь (*асцена аназара нак инацэа акэырххан ирбо*). Ани атцла убома ана?!. Нахьхьи?

А ш ь х а Ма ц ь. Избоит...

А га Ма ц ь. Ацэкэан амахэ икэтэоу убома?!

А ш ь х а Ма ц ь (*илахь инапы апыракны дыңшуа, ицъашьашэа*). Избоит, хэыхэми!..

А га Ма ц ь. Сеисара улшозар, абна уфықэланы, абни, иамырбазакэа икны иаага, ма ахзы алхны исзаага!

А ш ь х а Ма ц ь. Уара, уара иузыкатцо убри афыза?!

А га Ма ц ь (*даалкъан*). Ишцасзыкамтцо!

А ш ь х а Ма ц ь. Цас иухэоит!..

А га Ма ц ь. Усеисома?!

А ш ь х а Ма ц ь (*даалкъан*). Суеисоит!

Ага Мац ижэфахыр икэыршэу ихтарца ихихуеит, имака имгихуеит, икэымжэы акацхэқэа циртлоит, ишыатқақэа ишыихуеит. Урт уа инықэтцаны дааскъаны, азал ахь дыңшуа, ицъыба аархэны инапқэа асада ишытихуеит. Ашьха Мац ицъашыо дихэапшуеит.

А га Ма ц ь (*азал ахь*). Шэааин сеимыжэда!..

А ш ь х а Ма ц ь (*ицъашьаны, инақэырццакны*). Избан?!.

Ага Маць (дышгылац, азал ахь, ифаҳаракны). Шэааин сеимыжэда!..

Ашьха Маць (инақәырццакны). Аимдара утахызар, ара сыҕаами!..

Ага Маць (даацәишэа). Уааин иахьабалак сеимда!

Ашьха Маць (Ага Маць днаидгылан деимдо). Узеимыздозеи?!

Ага Маць. Иубеи?

Ашьха Маць (Ага Маць иеиқәа ацьыбақәа еицхьышь-шьаауа). Уара, арахь цқәа сзеимдом... Иманшэалам...

Ага Маць. Ыы, уцхәысума, уеимда! (Нас). Иубеи?

Ашьха Маць. Избаран сыҕааз?..

Ага Маць. Хәыхә шсымамыз умбеи?!

Ашьха Маць. Избеит...

Ага Маць. Иубазар нас, шыта усыхәацшла! Амала, абра угылан усыыцшла, убжыгы умырдуроуп, уеиҕамтцын, иумыршәан санықәлалак.

Ага Маць дыщцакны ишьатқәа неишьхны, имакеи ихтарцеи арымз инықәтданы, дцьықәцьыкәуа дцоит. Аатгылара ашьтахь Ашьха Мацьгы убас қатданы дишьталаны дцоит. Аатгылара ду ашьтахь, еиқәак ифыттракны, анапқәа ифытцрыхәхәо, Ашьха Маць дхынхәуеит. Уи арымз инықәтдан, ишьатқәа ишьатдан, имакагы наикәыршан, ишьтахь инапқәа қатданы, иааигаз аиқәагы уа иаакны, Ага Маць данааиуа азынаказ имбартә еипш, иара иахь иҕы рханы даагылоит.

Рацәак мыртдыкәа ифонапык рыла ахәыхә раҳаны, имкәытцак датәцшуа, ари убомә аанарго, дазцасны иахьыку инапқәа азынархә-аархәуа, далашықкны дгәырғьатқәа ирбо, дахәацшуа даацәырцны даагылоит Ага Маць. Хыхьтәи иеиқәа ишьазам. (Аха инармеиқәа аузароуп.) Ашьха Маць дахьгылоу деиҕамтцкәа иеаартцәин, азал еихә изқәа назынархан, иику аиқәа азоужьны, ари жәбомә аанарго, иркәалқәало, аха ивхәхәо Ага Маць имбартә идырбо, иеыртынчны Ага Маць дизыцшуеит. Азалаҕе еихә тынчрахәанза абас қайтцоит*.

* Ахәыхә атыпқан, уиақара иғәғәмхозаргь, уи азы ааигаргьы алшоит.

Ага Маць (*дишыкац, пхьака мацк дааскьаны*). Ари убо-
ма, аа иахьаазго! Шьта иухэаран икоузеи, иаиааида?!

Ашьха Маць (*аикэа аркэалкэалара даакэыйны*). Уа-
ра, уи збоит, бзиоуп, аха акы сузтцаашан?! .

Ага Маць (*даатгылан диџаңшуа, инақэырццакны*). Ыг?

Ашьха Маць. Абри уара атцла уанықэлос еиқэа
ушьазамаыз?!

Ага Маць (*имақџақара днахэаңшыны*). Коҳ!! (*Длас-
ны иаңхьа инапы наңыреикуеит. Нас даалкьан.*) Ашьха
Маць уара уоуп! Ахэықхэ санеиџазоз усышьталан уқэлан
исмырбазакэа исышьухит!

Ашьха Маць инапқэа иапхьака иниаган Ага Маць иеиқэа аацэы-
ригоит.

Ага Маць (*инапқэа рхахан, иқэықэгы шыкыц*). Хай,
уанацьалымбеит, Ашьха Маць, шьтоуп уаныздыртэқьа,
укоума?! Уара удагы ас зылшахуадаз!.. Усымбеижьтеи
итцзоузеи!!!

Ашьха Маць (*инақэрццакны, инапқэа рраханы,
аикэагы шыку*). Хай, уанацьалымбеит, Ага Маць, Ага
Мацьгы уара уоуп!!! Уажэоуп сымџашьартэ уаныздыр!
Уара удагы анс ахэықхэ зкыхуадаз!.. Итцзозеи ҳаибам-
беижьтеи!

Иааилатцэан иааигэыдибахэқэалоит. Нас ишаауибашьтлак еипш.

Ашьха Маць (*иуку аикэа ига қэа аанарго ирххо*). Уст,
иушьатца!

Ага Маць (*зназы инапы ағынарханы, аха нас дааха-
ны*). Истахзам – уахь иумаз! Уара узын сеигзома!

А п а р д а

1980

АИБАДЫРРА

Иалоу:

Ашъха Мацъ

Ага Мацъ

Ақды иаттахаз (Чатцә Чагә, Амфасфы)

Хацъым-цха Аитбы – ахъзыртәоцә-алаф-
хәаоцәа Хацъым-цхацәа ахәеихәшыцәа реитцбы.

Апарда аатаанза амацәыс хысны агәгәахәа бжык аафәуеит. Аатгы-
лара ашътахъ афәйтбжыи гоит иа-а у-уу-уи, уаф шәыками хәа. Нас
еитагоит уа-а, уара, азәгы ишәмаҳазои, абаакәа хәа. Аатгылара
ашътахъ апарда аатуеит. Қыдуахәак ахи атцыхәеи ркны ахахәкәа
ирықәжыуп, адгыл иқәдыркысуам, уи агәта деизкыа игәы фәрха
азә надаада датцажыуп. Ааигәа-сигәа ахахә-махә сса-мыссақәа
ырбгъыжәаан икапсоуп, хахә дуқәакгыи шытоуп.

Ақды иаттахаз (*иафәқәа иеахакны фәтәуеит*). Уа-а,
уара, изахауа уаф шәыками?! (*Иафә таргәафәан ылымха иа-
харгылан дзырфәуеит. Нас.*) Уа-а, Ашъха Мацъ, иа-уу-уи, Ага
Мацъ, сыбжыи шәмаҳазои, уара, ақды сықәхәит, ақды!..

Аатгылара. Асцена иаақәххуеит Ашъха Мацъи Ага Мацъи.
Инеихаххуеит.

Ашъха Мацъ. Хәи, уамшыуаз!..

Ага Мацъ. Бафәтцәа улоума?!

Ақды иаттахаз (*даақъны*). Сеиқәхеит, аха сзатцы-
туам... Ахи атцыхәеи ахахәкәа ирықәхәит, уиоуп сыпс
иапшәмаҳаз!

Мацъраа ласны ақды ахи атцыхәеи ахахәкәа ишрықәгылоу гәартоит,
еивасны цьаргыи инцәытцаххуеит, нас иааин нақ-аақ иааихагылоит.

Ашъха Мацъ. Хәаа унатан убома?!.

Ақды иаттахаз. Сцацха иақәыгәгәоит, аха исыч-
хартә икоуп...

А га Ма ц ь (*ицъашь*). Абри афыза аманшәалахара, шамахамзар, иубарым: дахькаҳазгьы дгьыл татараны, иазгәафан ишыкоу умбои!

А ш ь х а Ма ц ь. Дымцсырц дыкан. (*Ауахәа ахықажьу инапы бжәйәны*). Уцацха омак иақәмыгәғәошәа збоит...

А қ д ы и а т а х а з. Сзатцтцуазар сгәахәын, аха сшәа-пахьала сдәықәлан – схы самышьтит, ссахьала сдәықәлан сықәчама сашьтуам. (*Даатгылан.*) Рацәакгьы сәысым-шәеит, изықәгылоу ахақәкәа ирықәкьоу, иқанатцоу иуды-руазеи ақыдуахәажә, агәрас иугозеи?!

А га Ма ц ь. Уиами...

А ш ь х а Ма ц ь. Ишпакалеи иара?

А қ д ы и а т а х а з (*напыла идырбо*). Абна амәа ағәп-каста ахықәан ақьдқәа еизганы ишьтоуп. Руак аас-кьагазан иқәзар акәхарын, ма хыхь ирықәыз рхыфору ишыкалах здыруада, аабыкьа ақәагьы амуи, атцықьхәа амацәыс дыдны ианхыс, руак хыхьтә икаууа ишааиуаз гәастеит, ганха сагьыцеит, аха абыржәы ишыжәбо ала ҳааилгеит...

А га Ма ц ь. Макьанагь цқәа шәеилымгац.

А ш ь х а Ма ц ь. Амашәыр ухәеит хәа...

А қ д ы и а т а х а з (*иацио*). Сышгылаз, исызгәамтазакәа атазхәа исысызтгьы, сыцкьа сықәнатцон. (*Даатгылеит.*) Уара шәара зәыр ақды шәакхьоу?..

А га Ма ц ь. Сара самкыцт.

Ашьха Маць Саргьы саттамхацт...

А қ д ы и а т а х а з. Ишәыздырам, аха шәакхьеит... (*Даатгылоит.*) Даба ахы шәзышьтхуазар!..

Мацъраа неихәапшы-ааихәапшуеит апхьа иихәаз рзеилымкаакәа, аха акгьы ахырхәаауам. Нас инеины ахы ифахагылоит.

А га Ма ц ь (*ақды иацәахаз иахь*). Ҳамч еибытаны ҳа-хоит, ҳоахан аныкала, зақа иузырласуа уатцыц! Ақды иатцахаз. Ибзиоуп.

Мацъраа ахы рнапкәа атцатцаны ишрылшо иахоит, еибаркьуа еита-хоит акы-фа-хца хәа, аха изфахом.

А ш ь х а М а ц ь (ицнапыкала ибга нтарс иаанкылан).
Сыбга «аѣа» аргазшәа саҳаит.

А г а М а ц ь. Са стәгы шәазар калап. (Ибга икуеит.)

А қ ды и а т а х а з. Ус акәым, уара, шәшәмхнышлан
шәах!

Ишәмхнышлан иахоит, еитахоит. Ашъха Мацъ иаауижъеит, Ага
Мацъ ишикыц, дшахац икуп, дыкъеит.

А г а М а ц ь. Иоуумыжын, хәычык ишътытцызшәа збо-
ит! (Дыкъеит.)

А ш ь х а М а ц ь. Узыркъуазеи, иахыкыац икоупеи, ари
дууп, уареи сареи ҳазѣахома!..

А қ ды и а т а х а з. Уара, шәара шәықдыхаѣѣоу шәлаф-
хәаѣѣоу?!

А г а М а ц ь (иахыкыз иааушьтны, ицъашъашәа). Ыы?!

А ш ь х а М а ц ь. Избан?!

А қ ды и а т а х а з. Ахы иаҳа ишәпоуп, иагъыхъантоуп,
атцыхәахъ шәнеи, атцыхәахъ!..

А г а М а ц ь. Ахы шәѣаха хәа уа уами изхәаз...

А қ ды и а т а х а з. Сара ақды сахъатажъу иагъа схәап
сахъгәакуа, шәара алафхәаѣѣа ижәдырроуп акәымзар...

А ш ь х а М а ц ь (Ага Мацъ иахъ). Уа диашоуп.

Атцыхәа акны инеин, зны ус, нас ишәмхнышлан, нас рыжәахырқәа
адтқан еибарқъуа иѣахарц иалагоит, аха иауам.

А г а М а ц ь. Сылтәжәѣа «кәырқчы» хәа абжыы геит.
(Игәеитѣоит.)

А ш ь х а М а ц ь. Са стәгы ардысит, илпазаргъ сеи-
дроу. (Игәеитѣоит. Нас Ага Мацъ днаидгылан уи итәгыы
гәеитѣоит.) Мамоу, атыц акны икоуп.

А г а М а ц ь (Ашъха Мацъ итәгыы гәатѣо). Аригъ егъа-
мышыт, игәгәоуп.

А қ ды и а т а х а з. Уара шәара шәказа-тартәаѣѣоу-
ма?! (Даатгылоит, Мацъраа алағыртзом. Нас.) Лахтымда
иоузом!

А ш ь х а М а ц ь. Сацхьа рахə уоуеит!..

А г а М а ц ь. Саргьы исхəап хəа акəын...

А қ д ы и а т а х а з (*напыла идырбо*). Абна аҭаҭалар-
таҭ ақьдқəа ахьейқəу лахтымк шытамкəа иҭаларым...

Мацъраа цаны ҭба-ҭба лахтым рыман иаиуеит, аха иазпацəуоп.
Нак-аак ақды инахагыланы рлахтымқəа ҭатдыркьан, рыгерынтцаны,
ишрылшо ианҭахалак, Ага Мацъ игəы аажжəаны, пхьала даццан
даахбыкьны хыла Ашьха Мацъ игəы длътцасны, ақды дахыҭрны
давахəуеит. Ашьха Мацъгьы игəы итцасыз дарблакьан, шытахька
дбырбыруа, иеизнымкылакəа, игəы ҭарха дкахəуеит.

А ш ь х а М а ц ь (*дахьышьтоу*). Ках, ажəҭан заҭа ила-
шоузеи!.. (*Дыҭхықəтəалоит*.) Ухы гəғəзаап, Ага Мацъ!..

А г а М а ц ь (*дыҭхықəтəалан, ихы накьа-аакьан*). Ёын-
лагьы азыркəйқəа цəыртцуа иалагама, Ашьха Мацъ?!
(*Даатгылоит*.) Уара угəыштца иахагьы игəғəуоп!..

Мацъраа ҭагылоит, азə ихы икуп, азə игəы икуп. Ақды иатцахаз
дыччоит.

А қ д ы и а т а х а з. Алахтым ҭазаарын, ма малырк
аман (*Даатгылоит*.) Тəтынк сышəтар, сахьатцажьу сахон.

Атəтын иртоит. Нас дырҭегьых аҭахарахь ииасуеит, иара абыркьхəа
атəтын дахо дырзыпшуеит. Уажəы рлахтымқəа ҭатдыркьан паса
еипш ианаха, рыҭбагь аажжəаны агəыз-чызхəа еиҭахауеит. Атəтын
иахо икьатеиах птцəо аччара далагоит. Мацъраа дцъашьаны инеи-
зыпшны, инеиҭапшы-ааиҭапшқəоит. Нас азал ахь иааскьаны, рыб-
жьы рмацны.

А г а М а ц ь (*Ашьха Мацъ иахь*). Уара, ақды иатцажьу,
ахьаа змоу, дыччо убахьоума, абри длафхəаҭны цас иах-
зимузааит!..

А ш ь х а М а ц ь. Уиоупеи!.. Уааи цқьа игəахтəп!

Инеины ақды ахахəқəа ирықəтцоу, ирықəхау цқьа игəартоит, дахьа-
тцо рнапқəа цəывтцəдан датцытыртə дыкоу-дыкаму рбоит.

А ш ь х а М а ц ь (*игэатго*). Уара ара, анахь азтагэафарахь
итцегь узынаскыар, уатцытыртэ икоушэа збоитеи?!

А қ ды и а т а х а з. Иухэо закэызеи, уахь сзынаскыон-
даз... (*Ибжыи хцаны дыкыуеит*)

Мацъраа рзаракэа кны нак-аак иааихагылоит.

А г а М а ц ь. Цаара пхашьбарам, уара иухьзузеи?

А ш ь х а М а ц ь. Уахьымдырит...

А қ ды и а т а х а з. Сыжэдырыргыи иабашэыхэо... (*Даа-
тгылоит.*) Сара хьыз сымазам...

А г а М а ц ь (*ицъашьаны*). Избан, ахьыз зегьы ирымо-
уп, уара ишпоумам?!

А қ ды и а т а х а з. Ақыдуахэа иатцажыу хьыз иман
жэбахьоума цыаракыр?! (*Даатгылоит.*) Уа датцажыыз, азэ-
гыи дитахзам, хьызгыи имазам... Ус закау ыкоу жэдыруама?!

А ш ь х а М а ц ь (*Ага Мацъ иахь*). Аиаша ихэеит, ауахэа
иатцажыу азэгыи дитахзам...

А г а М а ц ь. Датцытцны даныкалалак ауп даныфнардо.
(*Асцена айыхаахь наф данынафшлак илафш нкыдхалоит.*
Нас илахь иафа афыракны цкыа даанафшны, ашырхэа уахь
дныкэфны фхэчак иман даахынхэуеит. Ашьха Мацъ ирбо.)
Абри абна араса ашьапы ибжыатцаны итцаахны икан!..

А ш ь х а М а ц ь. Исырбеи! (*Иааимхны даахэафшны, ина-
кыаны акааибыхэан.*) Иааины ақды иатцахаз иааихагылоит.

А г а М а ц ь. Ари апахэча уара утэоуп, ана изтцаахыз-
гыи уара уоуп, ухьз ухэом, аха Ашьха Мацыи сареи ха-
неисоз сдырхьач-хьачын, сдырхэачхэачын, схы фыхны
саауеит егыиуеит хэа ашэа хэо ихэафсны афныка ицоз уоуп.

А ш ь х а М а ц ь. Ашэ кантаз ду савсны снейуеит, апа-
ра анышэа савнажыит, афныка сцеит умхэаз, ақды иунар-
беит уажэы!

А қ ды и а т а х а з. Ашэак схэазар атэыла бгама...
(*Даатгылоит. Нас ифахаракны*). Ашэкантаз ду ацсы тоуп,
ацара бзиа иабоит, уавнажыуеит, ашэ хтцааха – ақды – уи-

оуп узкуа акәымзар. *(Дазыласны.)* Мшәан, уи шәа ишә-
зымдырзо?!

А г а М а ц ь. Мацъраа сыцәгьякәа рхәахуама, сара сыө-
ныка сцахуама хәа уаххымыччоз... ашәа хәо уанцоз?!

А ш ь х а М а ц ь *(иәахаракны)*. Уцеит уажәы!..

А қ д ы и а т а х а з. Уара, сатцшәымгазои нас?

А г а М а ц ь. *(иәахаракны)*. Мамоу!

А ш ь х а М а ц ь. *(иәахаракны, ихцаны)*. Уа уатцажъыз!..

А қ д ы и а т а х а з. Срыцхами уара, уаха хәлар, абга-
лацкәа аар сырфоит...

А ш ь х а М а ц ь. Ус закафы ауахәакәа ишрытцажъыз аб-
галацкәа ирфахью удыруама?!

А г а М а ц ь. Арака абгалацкәагыы амоуп...

А қ д ы и а т а х а з *(ихазы)*. Арт стадырхарц иәеуп уара!

Даакәлоит Х а ц ь ы м - ц х а А и т б ы. Ақды иатцажъу данылбалак
днеихагылан, лкасы лыхпааны.

Х а ц ь ы м - ц х а А и т б ы. Унан, Чатцә Чагә, сыцсындаз,
уеизкәа ақды уабатцажъу?!

А қ д ы и а т а х а з. Бәашъеит, сахәшъа, бәашъеит, са-
ра Чатцә Чагә сакәзам, даәазәуп!..

Х а ц ь ы м - ц х а А и т б ы. Унан, сыкәткәатцәкәагыы ур-
дыруеит, Чатцә Чагә шцауакәым, рыбжак уфахъеитеи?!

А қ д ы и а т а х а з. Ыы, быкәткәа аныбшьуаз ишцаб-
хәоз?!

Х а ц ь ы м - ц х а А и т б ы. Исхәоз?!

А қ д ы и а т а х а з. Чагә уакәым иззысшьуа, аха иуцу
Гогәуа Қымышь изоуп бымхәазоз? *(Даатгылоит.)* Убригь
убас иәецныбхәома ақыдуахәа дшатцажъу ббар уажәы?
Дыхъзбыртәуама? *(Даатгылоит.)* Быкәткәа Қымышьи са-
реи иахфазааит, уаха иртахузеи?! *(Даатгылашәа.)* Хратәа-
рымшьазои?!

Мацъраа наскяны акааибырхәоит. Хәцъым-цха Аитцбы дара рахь
даанапшуеит.

Хацъым - пха Аитбы (*Мацъраа рахъ*). Ари алаф-хэараз дышэиааирц цас ишэзимузааит! (*Даатгылоит.*)
Ақды шэаирхахьюма?!

Мацъраа ааин нақ-аақ иааихагылоит.

Ага Мацъ. Харшьамхнышлан ақыдуахаагы хаур-хеит...

Ашьха Мацъ. Хлахтымқәа хжәаны хысла-гәыслагы хаиҕаурст!..

Ага Мацъ. Халтәжәоақәагы ылурцеит!..

Афыцъагы. Абарт зегъ кәзцо Чатцә Чагә уакәзар, макъана ухаздырам, аха излауакәу харба! Лафхәафыс ухәдаҳкылоит!

Чагә адгыл азтаоаҕарахъ даатхәазан нас ақды даатцытуеит.
Доагылоит.

Чатцә Чагә (*инап Хацъым-пха Аицбы лахъ инарханы, Мацъраа рахъ*). Ари Хацъым-пхацәа ахөеихәшыцәа алаф-хәаоцәа-ахызыртөоцәа реитцбы, Хацъым-пха Аитцбы хәа изышьтоу лоуп. (*Нас инапы Мацъраа рахъ инарханы Хацъым-пха Аицбы лахъ.*) Арт Апсны еицырдыруа алаф-хәаоцәа, ақбачақыцәа Ашьха Мацъи Ага Мацъи роуп! Мшын нырцөынтә иахзыхынхәит! (*Нас Мацъраа рахъ инапы аарцаан, ибжбы (оаҳаракны.) Уаа Анцәа ицышьоуп, бзиала шәаабейт, Мацъраа, шәааи сықдахы!.. (Ионапык рыла рнапқәа ааникылоит.)*)

Хацъым - пха Аитбы (*дгәырғайцәа.*) Унан, ишәыхъ-ша сыхәаит?! (*Лнапы ыргъежбуа рыхыкгы ахәеидгылоу дышыркәшо – аңарда акуеит. Уи ыкамзар, рыжәоахырқәа дрыгәзуеит, Чагә итәгы. Нас «Аоныка шәмаалар кала-зом!..» лхәоит, Чагәгы «Хәеҳмырххан, шыта хамцар луц дыкәзам, мамзар хакәкәылахажәа аақәылхуеит!..» аци-цоит, Лара днарһызан, ицоит.*)

АФЫЗА ФЫЦ ИЦЫШӘРА

АШЬХА МАЦЫИ АГА МАЦЫИ ЧАТӘ ЧАГӘ ИЕИСОИТ

И а л о у:

Ч а т ә Ч а г ә р А ш ь х а М а ц ь
А г а М а ц ь

Асценаф нак-аак еифацшуа ф-рымзк ыкәгылоуп. Иаацәыртцуеит
А ш ь х а М а ц ь и А г а М а ц ь и Ч а т ә Ч а г ә и. Мацъраа еидтәа-
лоит, Чагә дырфәтәоит.*

А ш ь х а М а ц ь (*Чагә иахь*). Чагә, уара, ҳақәра иафыр-
цшны иухәозар, макъана усабиуп, аха улафхәаф дууп.
Ага Мацъи сареи узбахә ххәон, икәра мачзаргъы, фызас
дышьтаххып, дапсоуп хәа. Убри азы х-зтәаарак уахтар
цәгъа иаабом, ииашан ртак коуцароуп, иахухәаауазеи?

Ч а т ә Ч а г ә. Ртак сзыкамтдар?

А г а М а ц ь (*ишахаракны.*) Уҳадгылазом.

А ш ь х а М а ц ь. Имариакәоуп, уара урцәымшәан.

Ч а т ә Ч а г ә. Аиҳабацәа ус аншәгәацха, ишышәтаху.

А г а М а ц ь (*Чагә иахь*). Актәи азтәара: Ашьха Мацъи
сареи ханеикәшәа, о ры мыхәа хәа, ашәа хәо ихавсны ицаз
дарбаныз?

Ч а т ә Ч а г ә (*даахәыцшәа*). Дмаалықъын!..

А г а М а ц ь. Дмаалықъзу, дафыстаазу?..

Ч а т ә Ч а г ә. Афстаа ашәа ихәо уаҳахьоума, амаалықъ-
цәа роуп ашәа зхәо! Ацаартақәа ркны ишәымбазаци?!

* Амикрофон ашка ииагазаргъ алшоит. Ускан Чагә рыгәта дгы-
лароуп. Аха жәытә тасла итәаны алафхәара иаха ииашоуп. Зегъы
ираҳаларц, изхәогъы рфы тымхаарц иатаххоит агәлатца микро-
фонқәа.

А ш ь х а М а ц ь (Ага Маць иахь). Уа диашоуп. Аѡстаа ашѡа ихѡо дцѡырцыр, хыхь икѡтѡоу, злыпха хаура иуама – афы даимыршыуеи!

Ч а т ъ Ч а г ѡ (Ашьха Маць иахь). Хыхь икѡтѡоу злыпха хаура узѣу руа дарбану?

А ш ь х а М а ц ь (ицъашьаны). Хыхь икѡтѡоу азѡы иоуп – Анцѡа, уаха икада?!

Ч а т ъ Ч а г ѡ. Избан, 12-ѡык ацааимбарцѡа ыками?!

А ш ь х а М а ц ь. Иѡоуп!

Ч а т ъ Ч а г ѡ. Хѡык ашацѡа ыками?!

А ш ь х а М а ц ь. Иѡоуп!

Ч а т ъ Ч а г ѡ. Амаалыкъцѡаггы ыками?!

А ш ь х а М а ц ь. Ишѡакам!

Ч а т ъ Ч а г ѡ. Нас, азѡыиоума, уртзеггыуаикѡтѡазами?

А ш ь х а М а ц ь (ѡазаапышѡырччашѡа). Ус халагар, урт рхала роума уа иѡоу: рхатыцуааггы ыѡоуп, руа-ртынхаггы ыѡоуп...

А г а М а ц ь (инаимданы). Рышъкылкъѡцѡаггы ыѡоуп...

Ч а т ъ Ч а г ѡ (инаимданы). Ыы, урт адггыл ахь илбааны, аѡтатахъа-акѡырбанкѡа хагаланы ианырзырго шѡым-базаци?! (Мацк аатгылара.) Анскатѡи хыхь икѡтѡоу злыпха хаура, аѡстаа дцѡырцны сырған, аха сааит, егъит хѡа, акъкыыхѡа аенышыбжѡон ашѡа хѡо дѡѡыкѡлар руама! Мазала ихѡалар, уи акы иамусуп акѡымзар. (Нас Ашьха Маць иахь.) Ус акѡэами?!

А ш ь х а М а ц ь (Ага Маць иахь). Уа диашоуп.

А г а М а ц ь (мацк аатгылара ашьѡахь, илахь инапы апыракны азал ахь дышшуа). Аѡбатѡи азѡаара. (Даатгылоит. Дшышшыц дышшуеит.) Уара, Чагѡ, ара уаѡ дыказами, изѡаху иитаху ихѡалааит ихѡеит ани ашѡа зхѡоз, умахѡзеи, азѡггы акггы зимхѡазеи?!

Ч а т ъ Ч а г ѡ (ифахаракны). Ауаа абаѡоу уара, уажѡы?!.

А г а М а ц ь (ицъашьаны). Избан, ара итѡоу уаамкѡа?! (Азал ахь инапы нархханы.) Изустѡѡада?!

Ч а т ъ Ч а г ѡ (ицъашьаны, Ашьха Маць иахь). Ассир ихѡоит, мѡанык хѡикѡшѡан хѡѡажѡоит, ара цѡѡоуп – ауаа абаѡоу?!

А ш ь х а М а ц ь (Ага Маць иахь). Убракагь диашоуп.
Ара ауаа ыказам – цстоуп, имоумкын!..

А г а М а ц ь (џаҕа дытшуа). Ахы, нас, ибзиоуп, цстазар
жэбахра шэыкоуп... (Нас Чагэ иахь.) Ахпатэи азтцаара: аб-
раҕа ажэарццаккэа уеиламскэа иухэароуп. Рхэара марио-
уп хэа уасхэар – узжьеит.

Ч а т ц ө Ч а г э. Иарбанқэану?

А г а М а ц ь (ириццакны). Сшэакь асампал азы сцэаҕа-
тэацэеит, сшэакь асампал азы сцэаҕатэацэеит хэа хынтэ
еикэыриццакны еилыкка уафы иахартэ иухэароуп.

Ч а т ц ө Ч а г э (ириццакны.) Сыдэқбан ашэ ацапха сцэа-
ҕахацэеит, сыдэқбан ашэ ацапха сцэаҕахацэеит, сыдэ-
қбан ашэ ацапха сцэаҕахацэеит!..

Ага Мацьи Ашьха Мацьи, иихэо закэи аанарго, дара-дара неиҕац-
шуеит. Нас иара инеизыпшуеит.

А г а М а ц ь (ириццакны). Скэапеи еикэаттэа хэычы хэ-
кынаа санзышуа азы сҕанаржжуеит... (Хынтэ еикэыриц-
цакны еитҕеихэоит.) ухэозар?!)

Ч а т ц ө Ч а г э (ириццакны). Сыдэқбан еикэаттэа хэычы
шэ-кынаа санпаршуа – ацара сҕанаржжуеит... (Хынтэ
еикэыриццакны).

Ага Мацьи Ашьха Мацьи дара-дара еитанеиҕацшуеит, ицъашьо
азал ахыгы инхьацшуеит. Нас Чагэ инеизыпшуеит.

А г а М а ц ь (иухэозар хэа аанарго, ириццакны). Аҕэсы
Кьамсыс умацара ду-Кэсы Кьамсысума, зегы дха-Кэсы
Кьамсысуп... (Хынтэ еикэыриццакны.)

Ч а т ц ө Ч а г э (инакэыриццакны, ириццакны). Сыдэқбан
еикэаттэа хэычы шэ-кынаа сымацара исдэқбан еикэаттэа
хэычы шэ-кынааума, зегы иахадэқбан еикэаттэа хэычы
шэ-кынаауп. (Иаха иаарццакны.) Сыдэқбан еикэаттэа
хэычы шэ-кынаа сымацара исдэқбан еикэаттэа хэычы
шэ-кынааума, зегы ихадэқбан еикэаттэа хэычы-шэкы-
наауп. (Иҕегь иаарццакны.) Сыдэқбан еикэаттэа хэчы шэ-
кынаа сымацара исдэқбан еикэаттэа хэычы шэ-кы-
нааума, зегы ихадэқбан еикэаттэа хэычы шэ-кынаауп!..

Ага Мацьи Ашьха Мацьи ирласны дара-дара неифапшуеит, нас Чагә инеизыпшуеит.

Ага Маць (Чагә иахь). Ишәзеилоуп акәу нас?..

Чатә Чагә (ицьашьашәа). Ыы, нас ухала иуртама?!

Ашьха Маць (Чагә иахь, мацк аатгылара ашьтахь). Сшәакь асампал, ихәан – сыдәкьан ашә ацапха ухәеит; скәапеи еикәатцәа хәычы, ихәан – сдәкьан еикәатцәа хәычы ухәеит; Акәсы Кьамсыс, дхатца бзиан, избәхә цәыриган – сыдәкьан еикәатцәа хәычы ухәеит; еснагь азбахә зухәо – иахьззеи, уара, абри удәкьан еикәатцәа хәычы?!.

Чатә Чагә. Ыы, ахьз сымхәакәа! Акәсы Кьамсыс, ипсата бзиахааит, псуа хатца бзиан, аха уажәы уи зәыр дишьтан убахоума? Уажә иртаху, изышьтоу адәкьан еикәатцәа хәычкәа роуп. Нас саргыы сааигәыргьан ахьз схәа-зар, уиакара изцьашьатәузеи? Иабастаху, уара, акәапеи-кәеи асампалкәеи, рыхьз хәо, егыиуа?!

Ашьха Маць (Ага Маць иахь). Уа диашоуп: ауаа иртаху, еиха инткааны ахьз хәалатәуп. Кәапеилеи сампаллеи ржьара акәымкәа...

Ага Маць (Ашьха Маць иахь). Ибзиоупнас. Азтцаарақәа хрылгеит. Дхадәхкылома? (Мацк даатгылоит.) Уара, Ашьха Маць, ари Чагә иабду Цьабас акәзу, Цьабасиа акәзу, Цьабасеи акәзу ихьзыз?

Ашьха Маць. Цьабасиа ихьзымзи. Ус ами, Чагә?

Чатә Чагә (ихазы ихәошәа.) Сақәшахәтуп!

Ага Маць (Ашьха Маць иахь). Цьабасиа акәмызт, аха Цьабас акәын ихьзыз. Ус акәымзи, Чагә?

Чатә Чагә (ихазы ихәошәа.) Сақәшахәтуп.

Ашьха Маць (Чагә иахь). Уара, Цьабасиа акәзу, Цьабас акәзу. Цьабасеи акәзу, ахцагь ихьззу?!

Чатә Чагә. Сақәшахәтуп!

Мацьраа Чагә зегьы дахьрықәшахәту цьашьаны, дара-дара неифапшуеит. Нас иара инеизыпшуеит.

Ага Маць (Ашьха Маць иахь, цас). Цьабас акәмызт, аха Чапас акәын уи ихьзыз...

Ч а т ц ө Ч а г ө. Сақәшахатуп!..

А г а М а ц ь (*ицъашьаны, Ашьха Мацъ иахь*). Уара, ари
Ч а г ө Ч а т ц ө иакөзам!..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Сақәшахатуп.

А ш ь х а М а ц ь (*игды ицъахшиә кайцаны, Чагө иахь*). Уа-
ра, зеггы урықәшахатума?!.

Ч а т ц ө Ч а г ө (*иаармақаршәа, ибжыи хцаны*). Уақәша-
хатымхани агәы умоуп! (*Даатгылашәа.*) Ыы, иакәшаха-
тымхаз ихъыз шәмахазеи?!

А ш ь х а М а ц ь. Ихъзеи?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Даамхәан дкарыжыит. Нас цьарггы дры-
дымкылазеит.

А ш ь х а М а ц ь. Уи шцакалеи?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ишцакалахи, издыруаз азәы крыфартә-
нык дкартеит.

А г а М а ц ь (*инақәырццакны*). Нас, нас?!

Ч а г ө Ч а г ө. Нас, закәыхи, адырфәены уи иеихабы
исәатцала хәа даақәгылт.

А ш ь х а М а ц ь. Ифәитцо закәыз?!

Ч а т ц ө Ч а г ө фәтуам.

А г а М а ц ь. Ифәитцо закәы, уара?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Аитцаркәакәа!

А ш ь х а М а ц ь. Хәи, имфазакәа, ифәимтцазеи, уара,
нас?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ишцеифәимтцоз, аха ани асақә хшы иал-
ху аитцаркәакәа стахым, испырхагоуп, ихәеит, кындгаа
акамбашь ферма рымоуп, уцаны акамбашь хыртцәы аага-
ны исәатцала, ихәеит.

А ш ь х а М а ц ь (*Чагө иахь*). Аф исхъан акәымзар, иеи-
хаб анс анихәа, дцан иааганы ифәитцаларауааз, иарггы
имфаларыз!..

Ч а т ц ө Ч а т ц ө. Зака ифәитцарыз, уара, имгәа цәгъазаа-
рын, дамыхәозшәа аниба, дақәшахатымхеит. Данақәша-
хатымха, аус узымуит ихәан, абиуро акны дамихит, уаха-
ггы дидимкылазеит. Уажәы млагартанык дыкоуп.

А га Ма ц ь. Ыы, нас, айттаркәәкәа агъама закәу, аихабы
иихәо айтбы дшақәшахатхалаша атәы узымдырзои?!

Ча т ө Ча г ө. Исзымдыруандаз, сақәшахатуп, сақә-
шахатуп, сақәшахатуп хәа иапхьан аихабацәа ишәхәа-
кәоз зегъы срыкәшахатхозма?!

А га Ма ц ь (*Ашьха Мацъ иахь, ибжыи аармачишәа*). Уара,
ари умахәзои, айттаркәәкәа хзааигалоит, дхадаҳкылап!

А ш ь х а Ма ц ь. Дхадаҳкылап! Сақәшахатуп!

А га Ма ц ь. Саргъы сақәшахатуп!

Ча т ө Ча г ө (*иаазырмақаршәа*). Уска шәақәшахатхеи-
теи уажәы! Уажәраанза зегъы урықәшахатхома шәымхәози!

А га Ма ц ь (*аатгылара ашьтаҳь, Ашьха Мацъ иахь*).
Дхадаҳкылап, аха нас ишпакало?..

А ш ь х а Ма ц ь. Ыы?!

А га Ма ц ь. Уареи сареи, Анцәа иумхәан, аха зеипш
камло егъыкам, ҳаиванагалар, ҳауа дыздгыло дарбану –
аихаб уакәу, ухатыпцаф сакәу?..

А ш ь х а Ма ц ь. Аиаша ухәеит! (*Нас Чагә иахь.*) Уара,
ҳара еимаҳкыр, уара узыдгылода?

Ча т ө Ча г ө. Еимашәымкыр амузои?

А га Ма ц ь. Иамузеит.

Ча т ө Ча г ө. Еимашәкуа?..

А ш ь х а Ма ц ь. Ҳара, аматцура иалоу аихабацәа, еи-
маҳкуа, уара, айтбы, иабоутаху!

Ча т ө Ча г ө. Ыы, истахымкәа, айтбы акгъы итаҳ-
зами?! (*Нас ихазы ихәошәа, азал ахь, аха цака дыңшуа.*) Абас
рхәоит, уара!..

А ш ь х а Ма ц ь. Мамоу, ҳара еимаҳкит, уара ишпа-
каутцо?

Ча т ө Ча г ө (*ибжыи хйашәа*). Ишпакастдои, шәымбои,
алаба аашьтыхны, снеин сасуеит!..

А га Ма ц ь (*ицъашьаны*). Узысуа?..

Ча т ө Ча г ө. Сасуеит!..

А ш ь х а Ма ц ь. Аиеи, аха узысуа арбану?!

Ча т ө Ча г ө. Еимашәкуа самысуеи, уара! Уи ауп из-
хароу акәымзар, шәофыцагъы тынч шәыкәзаарын. Ишәы-

знауа шәымбазои уаха?! – Зны азәы уаиааизшәа унарбоит,
аха кәарақәанәа иафызоп – еимашәымкын, шәмеисын!
(Даатғылан.) Ишәшала!..

А ш ь х а М а ц ь (инақәырццакны, Ага Мац ь иахь). Аиа-
ша ихәеит, уара!

Ч а т ә Ч а г ә. Аиаша сымхәакәа, убас ыц ьа иааимар-
кын, еикәпатцәкәеит. Ианеикәпа, азәы дкаҳан, ибғашшара
пцәеит. Егьи дихкьашан дахьлышьтасыз, хахәык шыта-
заарын, иаргәтцыста илаахан...

А ш ь х а М а ц ь (инақәырццакны). Ыы, уара, дыцсыма?!

Ч а т ә Ч а г ә. Цсык дифызами – аларқача изыннажыт
– инапқәа қәацқәауеит...

А ш ь х а М а ц ь. Коҳ!..

А г а М а ц ь. Хаит!..

Ч а т ә Ч а г ә. Уажәы реитцбы днеин дара еимаркуаз
дахатәоуп, ағырпын архәо.

А ш ь х а М а ц ь. Уцши уара! Уара, урт анеибарпсуаз
иара дабақаз?! Реитцбы?

Ч а т ә Ч а г ә. Дабақахыз, ибжыы мыргазакәа, ағыр-
пын-катара дағын...

А г а М а ц ь (даалкьашәа). Уара, ғырпынзу, сырпынзу
дызғыз?

Ч а т ә Ч а г ә. Асырпын иағызгыы дықан...

А ш ь х а М а ц ь. Изитахыз?!.

Ч а т ә Ч а г ә. Еибарпсыр, еимаркуаз иархәо дахатәарц
убриггы дашьтан...

А г а М а ц ь. Изыкамтазеи, нас, асырпын?

Ч а т ә Ч а г ә. Иабакаитцоз, дшағыз изывасын, иатцха-
нацәа хтәеит. Нас, дшәан, дакәытдит.

А г а М а ц ь. Изывасда зырхәа?!

Ч а т ә Ч а г ә. Ағырпын иағыз...

А ш ь х а М а ц ь. Хаи, убриггы убас ихьрауаз, срыц-
хара зықәшәаша! Ус шәымун, уау-аау, мхәазакәа, иеиха-
бацәа анеибарпс, еимаркуаз атыц ағырпын архәо днеин
дахатәеит – дуафума, уара, ани?!

Ча тэ Ча гə. Дуафым, аха иааг?.. (Нас даалкьан.) Мшəан, уи шəа ишəмахазацыз?!

А ш ь х а Ма ц ь (Ага Маць, иахь мацк аатгылара ашь-тахь). Уара, ари хайнраалашьягы идыруеит, дфыза цəгыа-мхар калап!

А г а Ма ц ь. Зфызцəа реинраалашья здыруа, дфыза бзи-оуп. (Нас, даалкьашəа Ашьха Маць иахь.) Уаха уиазтəауама?

А ш ь х а Ма ц ь (Чагə иахь). Убра мариак сазтəашан...

Ча тэ Ча гə. Ыы?

А ш ь х а Ма ц ь. Ахасабраз узеипшроузеи?

А г а Ма ц ь. Аиеи, уажəы хасабшья ззымдырыз – ак-гы дацсам...

Ча тэ Ча гə. Атцара мцахəмыцəаз скəадамзар, итцегь сеигьымхоз...

А ш ь х а Ма ц ь. Ибзиоуп, имариоу ала суазтəап. (Дааи-пхьхəыцишəа, нас.) Зака калозеи əба иацутцар əба?

Чатэ Чагə ғитуам, деипхьхəыцуеит.

А г а Ма ц ь (ицьяшьаны). Уара, зака калозеи əба иацу-тцар əба?!

Чатэ Чагə ғитуам, дхəыцуашəа кайтцоит.

А ш ь х а Ма ц ь (игəы иалсызшəа, Ага Маць иахь). Хай, рацəа хайшьит, ибзианы дшааиуаз – даахалгеит! Шьтəа фызас хəа дызлахадахкыларызеи?

А г а Ма ц ь (Ашьха Маць иахь). Уара, ари Чагə иакəзам, əба иацутцар əба зака кало ззымдырыз!

Ча тэ Ча гə (инақəырццакны). Избан, издырам рхəама?!

А г а Ма ц ь. Зака калои, нас?

Ча тэ Ча гə (даалкьан). Əба иацутцар əба – икалоит хцə!

А г а Ма ц ь (Ашьха Маць иахь, ицьяшьаны). Уара, иуа-хама иихəаз?!

А ш ь х а Ма ц ь (ицьяшьаны). Сеидру, уара!.. (Нас илым-ха, агəра имгазшəа днас-насны, инацəкьыс нтəркьакьашəа иаарцыс-цысны, инапсыргəыцə ааргəафəан инахаргылашəа – Ага Мацьгы убас кайцоит – дзырəуа, Чагə иахь). Зака калои, уара, зака, еитə ихəеи?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ыба иацутдар џба – икалоит хца! (*Даатгылоит.*) Уи шѣтахымзар, икалоит хѣба!..

А ш ъ х а М а ц ъ (*ицъашьѡ*). Ишпа уара, цшьба камлазои?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*ицъеишьѡшѣа*). Цшьба шцакалои, ахѣаа-хѣтра знапы алаку аказа бзиа ѡбеи ѡбеи анеицылтцалак, иаразнак хѣба калоит, ишѣымбазаци? Нас, ани ак, имцхѣхаз, аахыхны, егьи наултоит. (*Ибжьи инаццашѣа.*) Ус акѣымкѣа, ма ашѣыр, ма акѣац, ма даѣакы адкылартаѣ ианалоутцо, ускан ѡбеи ѡбеи хца роуп икало...

А г а М а ц ъ (*ицъашьашѣа*). Ыы, егьи ак абацеи, Цшьба камлазои?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*ихцашѣа*). Икалазом! цшьба каларац уѣхызар, издызкыло акапанѡы даѣак изаццѣа!

А г а М а ц ъ. Ахы, нас, уи удырыз, ибзиоуп, аха егьи удыруазар?

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Егьи арбан?

А г а М а ц ъ. Зака калозеи хѣба иацутдар хѣба?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*инакѣырццакны*). Жѣохѣ!

А г а М а ц ъ (*ицъашьаны*). Изла, уара, жѣохѣ рацѣазами?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Изла шѣымбои, сгѣыла Хѣатат-ипѣ – Хататович хѣа иархѣоит – ахш аплан акара адиргылт, апш – акара адиргылт, акѣац – акара адиргылт, акѣыд – акара ѡба адиргылт, ачаи – акара хца ахаргыланы ахѣынтқаррахь иалейтцейт. Уара, уи хѣба-хѣбала акѣу цъышѣшьѡма, хѣба-хѣба нызкыла иахаргыланы, иаарыхым аарыхушѣа жѣохѣ нызкыкѣа катцо, кѣаадлоуп ишалеигалоз. Апремиагьи иоуан. Ыы, нас, ани аниакара аныкайтцѣа, сара хѣбеи хѣбеи аччиакѣа еицыстдар, жѣохѣ рыццѣа сызрылымхуа сыкоума?!

А г а М а ц ъ (*Ашьха Мацъ иахъ, ицъашьаны*). Икалазеи хѣа сыкахын: абри акѣзаап, уара, ажѣохѣкѣа зырацѣахаз!.. Ара унеир жѣохѣ, ана унеир – жѣохѣ...

А ш ъ х а М а ц ъ (*инаимдан*). Изхѣалакгьи жѣохѣ, ѡажѣи-жѣаба жѣохѣ!.. (*Даатгылан.*) Уаха акгьи ыказам!.. Иѣацѣит!..

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*аатгылара ашьтахъ*). Ыы, уара апремиа шѣтахзами?! Жѣохѣ калар, зегьи апремиа хмоуеи, ибаапсума?!

А ш ь х а М а ц ь. Кох, ус акэзар, убри ажэохэ, сыхьзала,
убра даеакгыи ацта!

Ч а т ө Ч а г ө (*ибжыи аатганы, азал ахь*). Ари – жэаф!

А г а М а ц ь. Сара сыхьзалагыи даеак ацта!

Ч а т ө Ч а г ө (*ибжыи өтганы, азал ахь*). Жэаф-мтгыи –
жэибжь! (*Нас Мацьраа рахь*). Зака калои заххэа, уара, хэба
иацуттар хэба?

А г а М а ц ь. Жэаф!

А ш ь х а М а ц ь. Жэибжь!

Ч а т ө Ч а г ө. Хаи Анцэа ишыааит, иацшөтцө шөалагеи-
теи уажэы, апремиа анысхэа!

А г а М а ц ь (*аатгылара ашьтахь*). Уара, ак шэасхэоит,
шөааи даеа хэба ацахтцап!

А ш ь х а М а ц ь (*Чэгэ иахь*). Жэибжь даеа хэба ацахттар,
нас зака калои?

Ч а г ө Ч а г ө. Фажэиак!

А г а М а ц ь (*инақэырццакны*). Ишца, уара, жэибжь хэба
ацуттар, фажэиак роума икало?! (*Нас Ашьха Маць иахь*).
Уцши, хапремиа иагирхарц икайтцакэо! (*Нас Чэгэ иахь*,
ихцаишэа). Нас уара иугарц!..

Ч а т ө Ч а г ө (*инақэырццакны*). Ыы, фажэиоба кас-
цартө, сеилагаз цышөшьома?!

А г а М а ц ь (*ицьеишьошэа*). Избан уара?!

А ш ь х а М а ц ь (*ицьеишьошэа*). Иззы?!

Ч а т ө Ч а г ө. Фажэиоба калар, хамбылуеи, уара! Ыы,
ишэхаштма?.. (*Даатгылоит. Нас*). Убас, бригадиру хан-
тэафу, цсыцэгьяк апремиа еикэиреаеарц, жэибжь хэба
ацтцө – фажэиак катцө, жэибжь хэба ацтцө – фажэиак катцө
дыбзиахэха, дышнеиуаз, фажэиоба ицэыкалан, дымбли.
Ишөмахазаци?

А г а М а ц ь. Кох!..

А ш ь х а М а ц ь. Рыцха!..

Ч а т ө Ч а г ө. Уажэ саргыи фажэиоба касттар, ани иеипци
хаубылуан хэа, мап сыцэкны лафхэафыс сшэыдшөым-
кыларц акэын шэызфэыз! Исзымдырыз цышөшьома?!

А ш ь х а М а ц ь (*Ага Маць иахь*). Уара, ари ихатцихит, уаха хиазтаарыма, иазхархоу? Дхадахкылап, ихы цегьам-шәа збоит.

А г а М а ц ь (*даалкьан*). Ацу хзифааит, ацу! Ацу бзиа избоит.

А ш ь х а М а ц ь (*даалкьашәа, ирхәмарны*). Ацыфа бзиа иумбазои, Ага Маць, ацыфа?

А г а М а ц ь (*ицьеишьашәа*). Иузцәыргарым!..

А ш ь х а М а ц ь. Ыы, акәтагыкәагы умоузеи?

А г а М а ц ь. Уара, асас дааир, кәтагыла уилгома?!

А ш ь х а М а ц ь (*цака дыңшуа, ихазы ихәошәа*). Зеггы акәтагыкәа хтахуп, акәты агәхьаа хқзам. Иабаанaгари, уара, ахәынтқарра ариакара?!

А г а М а ц ь. Агәхьаа хқзам ухәахт, – иааумгои акәтытра!

А ш ь х а М а ц ь. Ыы, шәа шәахь акәткәа атцлакәлара иакәытцама?

А г а М а ц ь. Уара, акәткәа атцлакәлаха рызтада уажәы? (*Даатгылоит.*) Иабакоу ага уиакара тцла?

А ш ь х а М а ц ь. Акәтытра умоузеи, нас?

А г а М а ц ь. Иабакоу, уара, акәтытракәеи акәтхәырт-ракәеи ага, изгаз узымдырзои?!

А ш ь х а М а ц ь. Изгазеи?

А г а М а ц ь. Апсшьащәеи уада зрымто апсуа интел-лигенциеи ирымгеи... (*Даатгылан.*) Акәтытра сыман-даз, акәты онастцозма, сара сыонамлоз – убас ибзианы идыргылоит уажәы! (*Даалкьан.*) Ыы, Дымдыратәи акәт-фабрикаҫ умнеизаци?

А ш ь х а М а ц ь. Сышцамнеиц!

А г а М а ц ь. Унеихьазар, нас, акәтжыфара зака угәа-хәо укалаз умбазеи? (*Даатгылоит.* Нас.) Амала, уара ушьахәоуп, уласны аныкәара удыруеит, убрахь даеазны унеиуазар, акәтагыкәа зтоу аишьыкыкәа уанрывсуа, лассы умныкәалан...

А ш ь х а М а ц ь (*ицъашьаны*). Избан уара?!

А г а М а ц ь. Акәтагыкәа ухцша ипнаеуеит – убриакара рцәа жәпоуп.

Ч а т ə Ч а г ə (*Ага Маць иахь*). Аскатəи кəтагь цəыр, из-
фода, рацəа хатхацът! (*Даалкьашəа*.) Нас Ашьха Маць имоу-
куан, иуцəыргарым хəа! Уара, убарт акəтагь цəатцагакəа хəа
узыхьчо мышкы зны урышьтамлааитишь иабазбари хəа...

А г а М а ц ь (*аатгылара ашьтахь, Чагə иахь*). Уи бзио-
уп, аха, уара, ацу ифааит ххəан, иумфазои?

Ч а т ə Ч а г ə. Ишцасымфои!

А г а М а ц ь. Иф нас, хаузызырəуеит!..

Ч а т ə Ч а г ə (*даахəыцишəа*). Сцапцапыртаф кəаккəакаа
ҶыгəҶыгə садырҶыгəҶыгəырц инеины ианытыгəтыгə,
сцакчакын – дара хəачхəачуа ицеит, сара счхьарпчхьарпуа
саанхеит! (*Исхəаз шəзеилкаама аанарго, Мацьраа дырзың-
шуеит. Нас*.) Изакеу жəдыруазар?!

А г а М а ц ь (*аатгылара ашьтахь*). Уара, ҶыгəҶыгə
акəзу ҶеҶеҶе акəзу уздырҶыгəҶыгəырц иртаххаз?

Ч а т ə Ч а г ə. ҶеҶеҶеҶы ҶыгəҶыгəҶы аѡбагы тац-
кəымкəоуп, акт иахьзуп.

А ш ь х а М а ц ь. Сцапцапырта хəа узəу – удəкьан еи-
кəатцəа хəычы шə-кьынаа акəхап?

Ч а т ə Ч а г ə. Иароуп!..

А г а М а ц ь. Ибзиоуп, даба, ушычакчакыз хьарбей?

Ч а т ə Ч а г ə (*игəы иамыхəошəа*). Уара, зегы сара
ишəасхəар, нас шəара ижəдыри?! (*Акацхəкəа змоу Ҷарат-
рак ицьыба иаатганы, иаартуа-иаркуа, «чақ-чақ...» хəа аб-
жыырго*.) Абас ауп...

А ш ь х а М а ц ь. Еитахəеи, уара, еитахəеи уцуфара!

Ч а т ə Ч а г ə. Сцапцапыртаф Кəаккəакаа неины Ҷыгə-
Ҷыгə садырҶыгəҶыгəырц ианыкыгə-мыгə, сцакчакын –
дара хəач-хəачит, сара счхьарпчхьарпит.

А ш ь х а М а ц ь. Итыгə-тыгəу икыгə-мыгəу?

Ч а т ə Ч а г ə. Рацхьа итыгə-тыгəит, нас икыгə-мыгəуа
иѡналан, еимдо иалагеит.

А ш ь х а М а ц ь (*даалкьан*). Ааит, апсцəеирымгакəа!
Ецырдыруз ауаѡы ддырчақчақит – иуааума, уара, ант?!

А г а М а ц ь (*игəы иалсызшəа*). Ирымфахааит, сара
исныхəаанза!..

Ч а т ц ө Ч а г ө (*ибжы рмачида*). Ус шөымхэан, уара, ус!..
Урт аус бзиа сзыкарцеит: Ёыгёёыгё Чақчақ иаёартцеит,
шөара ишөтахи! (*Нас азал ахь, аха цакъа дыңшуа, ихазы
ицёошда*.) Абарт рёызцёа роуп, уара, уалазырзуа! Ацу ыф
рхэан, ацу сфеит, уажёы акрбазшөа, акраҳазшөа, аа, ир-
хөо! (*Нас Мацьраа рахь*). Уара, уаха шөсазтцауама?

А г а М а ц ь (*даалкьаны*). Ашьха Мацьи сареи жөлар
рхөамтақөа рзы ханеисоз хауа ииашадаз? Иара иакөзу
сара сакөзу?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иаргыы диашан, уаргыы уиашан!

А г а М а ц ь. Уаргыы уиашоуп!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Саргыы сиашоуп!

А г а М а ц ь. Зегь хиашоуп нас?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Уажө зегь хиашоуп.

А ш ь х а М а ц ь. Хөахөа дыказам!..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ахөахөа дыказам!..

А г а М а ц ь. Дкамлазои?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ханцслак ххөахөамхои, уара!.. Ыы,
ишөхаштма, рыцсы антоу ишша-шшаза, ианцслак ихөа-
хөа-хөахөаза зақәф цёырыргахёоу, настгыы иахьцёырырго
ахьыкөу?

А г а М а ц ь. Уцсы антоу ухөахөахар амузои?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Сырхөахөеи агөы умоуп!.. (*Иёыриашаны
доагылоит. Нас днатөоит*.)

А ш ь х а М а ц ь (*Ага Маць иахь*). Уаха зтцаара иахтома?

А г а М а ц ь. Уара иутома?

А ш ь х а М а ц ь. «Ауапарапафцөа рашөа» затцөык хзи-
хөааит.

А г а М а ц ь. Ус акөзар, «Аласакөыкөцөа рашөагыы» аци-
тцааит.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Уара, ахатца иихөо хөазар акөзами?

А г а М а ц ь. Ыы?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иихөо хөамзар азин имоума?

А ш ь х а М а ц ь. Измоуггы дыкоуп, измамгыы дыкоуп...

А г а М а ц ь (*инақдырццакшда*). Зақәфгыы ирхөо хөам
удыруама...

Ча тэ Ча гə. Мамоу, шəара ишəхəо ауп сызəу.

А га Ма ц ь. Хəара иаххəо – хəоуп!

Ча тэ Ча гə. Нас, ишəхəо хəазар, за кантə шəсазтцауеи, х-зтцаарак роуп иуахтə шəымхəаз?! (*Даатгылоит.*) Ғы-сымтзар, дгазоуп шəгəамхəеи, уара! (*Инақəырццакны азал ахь, аха цака дыңшуа.*) Абас ауп шьоукы-шьоук шыкоу, ғумтзар – ашəа удырхəоит. (*Нас даалкьан, Мацьраа рахь.*) Шəара ижəдыруоу, уара, убарт зыхьз шəхəаз ашəақəа?

А ш ь х а Ма ц ь (*Ага Маць иахь, аха ихазы ихəошəа*). Уа диашоуп, иззаххəаз хəхыст, дхəруадафт.

А га Ма ц ь. Ыы, нас, дхəруадафны, абаша фыза зəыр дитахны убахьоума?

А ш ь х а Ма ц ь. Абаша уажəы зəыр дитахума... (*Нас даалкьан.*) Уара, ишəхəо хəаз ихəеит. Ус уазхəо афыза бзия иоуп!

А га Ма ц ь. Чагə иеипш афыза дабакаху!

А ш ь х а Ма ц ь. Ус даеазə дхамандаз!..

А га Ма ц ь. Нас хшыкалоз убарын!..

Ча тэ Ча гə (*азал ахь, цака дыңшуа, ихазы ихəошəа*). Уцши уара, уцши сдыргəыбзыгьырц ирхəақəо. Сыргəыб-зыгьны ашəа сдырхəар, нас ухəрехəан ашəа ухəеит, ар-хəара бзия иубоит, узырехəо урхаргалоит, ус икоу дха-матəам, уатцахеит рхəарц...

А га Ма ц ь (*Ашьха Маць иахь*). Имдыри, уара! (*Нас дңышəырччо, Чагə иахь.*) Арехəара бзия иаабазом хəа ус за-кафы ирхəода, аха Алафхəацəа рбиуро акны ианрыдыркы-лалак, нас иаахəуеит акəымзар.

А ш ь х а Ма ц ь. Чагə дуаф иашоуп, даахəзом!

А га Ма ц ь. Чагə иеипш ауаф иаша дабакоу?!

Ча тэ Ча гə (*ибжьы ларкəны*). Ус шəымхəан, уара, скашəыжьуама?!

А ш ь х а Ма ц ь (*ицəашьаны*). Избан?!

Ча тэ Ча гə. Дхаигьымханда хəа шыафəаршə иалам-го, шəхаштма?!

А ш ь х а Ма ц ь. Ааит, шыашəы итарблааит!

А га Ма ц ь (*аатгылара ашьтахь, Ашьха Маць иахь*). Уи иоуп, аха ант ашəақəа ишцарзауеи? Изхəода?

А ш ь х а М а ц ь (*даахэыцшэа*). Икоу удыруама, Ага Мацъ,
урт Чагэ изымдыруа дкаларым – уареи сареи иаххэап.

А г а М а ц ь (*инақырццакны*). Уара «Ауапарапаџцэа
рашэа» хэа, сара «Аласакэыкэцэа рашэа» схэап. Аха иара
ихархэои?

А ш ь х а М а ц ь. Иара – иафырцшны ажэеинраала бзиа-
кзбаны, абра дџагылан иахзихэааит. (*Нас Чагэ иахь*.) Иаху-
хэаауазеи?

Ч а ц э Ч а г э. Сақэшахатуп. (*Цақа дыңшуа, дхэыцуа,
аха дырзызырџуа даатџоит, итџаны ицџажџозар*).

А ш ь х а М а ц ь. Ибзиоуп нас. (*Даатгылоит*.) «Ауапа-
рапаџцэа рашэа». (*Иажэеинрааланы*.)

Чи, чи,
Рапа, рапа,
Хэылдыш бырса, кымфыфыл.
Чи, чи,
Рапа, рапа,
Шэеицызаза шэеикэшэаны.
Ахэы рафын-рафын-рафыш,
Наала-нышэа,
Цэыкэбар лымшэа
Агэыршыш,
Чи, чи,
Рапа, рапа,
Амџа иқџу,
Абна илоу,
Ацшеи ахътеи
Ддумырган!
Цааи чыхъи
Ддумырган.
Ахэы рафын-рафын-рафыш,
Наала-нышэа,
Цэыкэмар лымшэа,
Агэыршыш!

А ш ь х а М а ц ь (инақәырццакны иааимдан, даацгәыр-
гәашәә.)

Тырр, тырр,
Тари, тари,
Хәыц кәыкәыблан уеиҕышәшәә,
Хаҕера бзианы уеихышәшәә!

Ч а ц ө Ч а г ө (днагылан, аатгылара ашьтахь атҕакс).
Атцартышагаџцәа рзы ашәә. (Азал ахь, Мацъраа рахьгьы
дынхьаңшлауа. Иаҕеинрааланы, инапқәа кайо.)

Чи, чи,
Шәаха-саха,
Хәылдыш цыбахь ижәгала!..
Чи, чи,
Шәаха-саха...
Шәеицызазан, шәеицыкәашан,
Шәмеисыкәаны, ишәшала!..
Шәыхәгьы жәга,
Рыхәгьы жәга,
Наала-нышәан,
Хәыцкгьы лымшәан
Икашәтца!
Чи, чи,
Шәаха-саха...
Зыцсы цқьоу,
Знапахы цқьоу,
Апшеи ахьҕеи
Дыдшәырга,
Цааи-чыхы
Дыдшәырга.
Ихәгьы жәга,
Шәыхәгьы жәга,
Наала-нышәан,
Хәыцкгьы лымшәан

Икашәтца?!.
(Нас иаха иааҳаракшәә.)
Тырр, тырр,
Тари, тари,
Өнеихагылан икаччап,
«Мерседесны» икаалап,
(Нас ихцаны.)
Нас тацкәымны ишәәакшап!...

Мацьраа дара-дара неиәәцшуеит, нас инеины наӋ-ааӋ Чагә инаива-
гылоит. Иааидыгәгәалашәә.

А ш ь х а М а ц ь (азал ахь, дазыласны, иааҳаракны). Иа-
хьарнахыс Чатцә Чагә хара даҳөызоуп!

А г а М а ц ь (азал ахь, инақәырццакны, иааҳаракны).
Алафхәәөцәә зегьы дреихабуп!

А п а р д а

1980

А Г А М А Ц Ь А Х Ь Ч А А Т Ц А Р Т Ы Ш А Ш И И Т А З , А Х Ә Ы Н Т Қ А Р И Ц Х А Г Ы Ы Д Ш И З А А И Г А З

И а л о у :

А г а М а ц ь
А х ь ч а
А к т ә и
А ө б а т ә и
Ч а т ц ә Ч а г ә (азал аӋынтә)

Апарда ашышыхәә ианаатлак, асценаәгы азал аәгы иаалырӋья-
ны алашара ыцәоит, агәарахәә асцена ак шықәхаз абжы уахауеит.

Алашара анаклак, апарда аартуп, асцена агѣта аатѣа дук ахы ѣа-
хѣаны икажѣуп, ахы злаѣахѣоу ашаха аган акны игылоу ахѣыц
ашѣапы ирхханы иакѣыршан иадѣахѣалоуп. Аатѣа идуу акы цѣт-
цѣтуа итоуп.

А га Ма ц ъ (*аңарда шаатлак, дахѣтоу ааѣѣа ишьѣаир-
былгѣоит, дхыѣтѣаларѣ далагоит, нас ианамулак, ааѣѣа
ырѣатѣѣатуа, хрыжѣ-хрыжѣ ѣитѣуеит.*) Атѣартыша сѣахым!..
Атѣартыша сѣахым!.. Атѣартыша сѣахым!.. (*Даатѣгылоит,
иѣааикѣѣиѣа, нас ааѣѣа ѣитѣаирѣатѣѣатуеит.*) Атѣартыша
сѣахым, атѣартыша сѣахым!..

А х ъ ч а (*ибжѣы ааѣуеит*). Рр-ѣѣ-ѣит, қѣац, қѣац, ыит,
уахѣ иабацои, рышьѣарахааитеи!

Атѣѣтѣа абжѣы гоит.

А га Ма ц ъ (*ахѣча ибжѣы шиаѣаз ѣашѣом, хрыжѣ-хрыжѣ,
ирдуны*). Атѣартыша сѣахым!.. Атѣартыша сѣахым, Хѣынѣт-
қар ипѣѣагѣы дысѣахым!..

Аатѣа шыѣабылгѣоит, аха ашаха ирхханы иакуп.

А х ъ ч а (*иааигѣаны ибжѣы гоит*). Абрахѣ шѣиас, аб-
рахѣ!.. Шѣкѣкѣылѣтажѣ аныѣзайтеи, уаѣа ламыск шѣыма-
замкѣа!.. Хѣ-ѣѣ-ѣит, рахѣ рахѣ!

А га Ма ц ъ (*ирдуны*). Атѣартыша сѣахым, аѣартыша
згазом, атѣартыша сѣахым!..

А х ъ ч а (*даақѣххны*). Ига, уара, ига, угазоума!.. (*Абжѣы
иаѣаны дшықѣххыѣ ѣашѣом, ааѣѣа анибалақ, иѣѣашѣо иѣыр-
хѣашѣа, илахѣ инапы аѣыракны дазыѣиуеит.*)

А га Ма ц ъ (*даатѣгылан*). Истѣахзам!.. Атѣартыша сѣах-
зам, Атѣартыша сѣахзам!...

А х ъ ч а (*ааѣѣа днадххылан*). Са исѣыт, иутѣахымзар, са
истѣахуп! (*Аха нас ааѣѣа ѣышьѣаны дахѣаѣиуа даагылоит*)
Уара, уарбану?!

А га Ма ц ъ. Атѣартыша сѣахым, хѣынѣтқар ипѣѣагѣы
дысѣахым!..

А х ъ ч а (*иѣыларѣѣны, инапқѣа аазырххашѣа*). Сара
дысѣахуп, уара, сара! (*Даатѣгылан.*) Дсыт, дутѣахымзар...
Атѣартышагѣы сѣахуп!..

А га Ма ц ь. Иутахызар нас, лассы уаины абра стып аҥны утал!

А х ь ч а (ааїда днахагыло). Избан?!

А га Ма ц ь. Нас иуртоит, уаха иҕалазом!..

А х ь ч а (ааїда ахы ңыртланы иҗоудааҗигоит, инапқәа-ишыапқәа ңыртлоит. Нас иара ааїда дынтагыланы). Снап-қәа-сшыапқәа ғаххәома?

А га Ма ц ь (дласуа). Ус иҕаз. Иғахәоушәа ҕатчала. Уахәызбагы умгаз. Атыхра цәгыоу? (Игәеиҗоит. Ахьча мап аанарго ихы ирҕысуеит.) Амала сыбжы ухатданы, ирдуны иухәалароуп атартыша стахуп, атартыша стахуп, хәынтқар ипха дыстахуп хәа. Уаха ҕак умхәан. Са сшакәым рдырыр, ирузом, уажәытәҕыа шыҕыа ирыман иааиран иҕоуп, нас иныжыны ицоит... (Ааїда ахы ғахәаны дцарц иғынеихоит, аха нас даахьахәны днеихагылан.) Уара, уара ухьчоуп, атартыша иазууазеи?!

А х ь ч а (дазгәаан). Ыы, уара, ишпастахым, сара егыырт среиңәоума?! (Даатгылоит). Угазоума?!

А га Ма ц ь (ицъашыаны, иҕаиҗо жәбома аанарго, инапы рҕыаҕыаны изамға инадїан азал ахь даанаңшуеит. Нас ааїда иҗоу иахь). Ибзиоуп нас... иуртап... (Дцарцы иғынеихоит.)

Ч а т ц ә Ч а г ә (азал аҕынтә, дфагылан). Убра акы сазтаауан, Ага Мацъ, уныскылоит аха...

А га Ма ц ь. Ыы?

Ч а т ц ә Ч а г ә. Атартыша зымго алафхәаоцәа рыхьзын-та ҕатцоуп хәа инытцакны лымхатаск сымоуп, аатцәақәа иртатцаны азәазәала иганы азы иаларыжыуеит рхәеит, акрудыруама?

А га Ма ц ь. Уи ииашоуп, Чатцә Чагә хәа уаргыы уануп, иудыруз!

Ч а т ц ә Ч а г ә. Коҳ!!! (Даатгылоит.) Рацәа суркьатеит! (Даатгылоит). Уаха ианқәада?

А га Ма ц ь (дааскыаны, даанаңшы-ааңшыны, қәаад бғыыцк икәа иаатҕаны дыццакны даҕхьоит). Ага Мацъ, Ашьха Мацъ, Чатцә Чагә, Ашәы Тамшьыгә, Бытәы Шьяаб,

Цлыи Шьханыкѳа, Абыхѳ Есыф, Кѳагѳаныи Кѳааста Хѳыч, Гѳагѳуа Қымышь, Киут Хѳымпыл, Цьнеи Цьгѳат, Зантарыи Лажѳа, Латарыи Шьака, Леи Шѳагѳа, Жьи Абзагѳа, Қышьмарыи Цьгѳына, Шьақар-ипа Рашьыт, Хѳаг Жьагѳа, Ама Қыагѳа, Аѳзы Луман, Кѳарцхьы Дажь. *(Икѳа интѳаны.)* Абри иуахѳа адагьы даѳа хьзынтцакьгы ыѳоуп рхѳеит, ухы сықѳршѳа, нас хѳаицѳажѳап, уѳжѳ сыщцакьуеит.

Ча ц ө Ча г ө. Уара, ажәләқәа алфавитла еишьтаргы-
лан изыкарымтцей?!

Ага Мацъ. Ыы, азы уаларыжъуазар, уи уцырхагахар хәа үшәома?!.

Ч а т ә Ч а г ә. Ишпаспырхагам, атыхәтәанынза сным-
хоз!.. (Ихы рңысуа дазңышәырччо, днатәоит. Егыи дласны
диоит.)

А х ь ч а (аацәа дахътоу, Ага Маць ибжьы ихаїяны). Ата-
ртыша стахуп, атцартыша стахуп! (Даатъгылоит. Ааїәа
аархәыт-мытны, нас дырфегьых.) Ахәынтқар ипқа дыс-
тахуп, ахәынтқар ипқа дыстахуп!.. (Даатъгылоит. Нас их-
цаны.) Атцартыша стахуп, атцартыша стахуп!..

Асцена иаақѣбахѣоит Актѣи Аѣбатѣи, асахтан къаѣкъа ршѣуп,
агалстуккъа рыхѣда иамоуп.

Актәи (ицъашьо, аац̣әа ит̣оу иахь). Ыы, иут̣аххейт уа-
жәы! Уажәраанза хуашьапкуан, иугомызт.

А х ь ч а. Ацартыша стахуп, ацартыша стахуп!..

А к т ә и Атцартыша утахуп акәу, емп умоуп, шыта уға-
хәаны уанхау! Угәра хағоу игааит уара!

Актѹи Аѡбатѹи аатцѹа наѣ-ааѣ иааимакыѣакны азал ахь иааскы-
ны иршѹны аоркестр атѹартахь итѹрыжьѹеит. Ахьча дыхѹѹѹеит, аха
азы даналахалак ибжыы ааѣыѹѹеит.

А к т ә и (Афбатәи иахь). Көх! Шьта хтынчуп! Ага Маць хилгеит, азы далахажьит, аха ани ифыза дхамбейтеи, апсрахьфа икәшәандаз ви Ашьха Маць!

А ๑ б а т ๑ и. Баша ҳамцоз ҳаатцəа кыдѣахəалан, аха да-
бахцəари. (Лассы ыццит.)

Аатџа ахьтарыжбызнтџи азџы дмадаџь-мадашџо инапџџа асцена
ахыџџа иныџџарсны ииулак дыџџалоит. Ахьџа иоуп. Деиџџыбааза
дыџџоуп. Ицнапык ала иахџызба икуп, еџы ала ирџџаны дызтыџџыз
аатџа икуп.

А х џ а (*ицаз рахь днатрысны, дыкшарашџа иахџызба
раџан икны*). Ишџсырбап сара, са сакџзар, сышџхьымзар –
шџа-баџари! (*Аха нас даатџылан, азал ахь.*) Ёит, шьџа сара
уаџа атџартыша зџаанза!.. (*Дытрысны дџоит.*)

А џ а р д а

1980

АЛТџ ТАПАНџА

(*џ-сахьак аманы*)

И а л о у:

А г а М а џ џ

А ш џ х а М а џ џ

Ч а т џ Ч а г џ Р а ш џ ы т М а з л о у - и џ а – аусбарџа
деиџабуп.

В а л т а н – аусбарџа аџџаша аиџабы дихатыџџуаџуп.

Р а ш џ т а м – џыџ аусура далагеит, маџџурала дреи-
џоуп.

А к т џ и а с а х џ а

Усбарџак аџџаша акабинет. Еџырт акабинетџџа рџны аремонт
ишаџу мџашџо, ара асталџџа амџџџ џнагылоуп, аматџа-кнаџарџаџы
аплашџџџџи ахылџџџџџи еиџџкнаџауп. Асталџџа руак даџатџаны,
ихы иџџырџс, џџра даџуп Рашџџам. Даџџалоит В а л т а н.

В а л т а н (*Рашџџам истол дџеины дџадгылау*). Уани
сани рандуџџа архнышџна ааиџызтџџаз аиџџшыџџџа гџа-
кџџџџа роуп, иумдыруеи, Рашџџам?!

Р а ш ە т а м (*дызфү даакэыңны*). Ишпасымдыруеи!..

В а л т а н. Иудыруазар нас, аремонт иалгаанза, абра шаахьеилатэоу, са сзы зэыр цэгъа хэа акрихэозар, исахэала, Басиат Мамсыр-ипа изгъы ихэартам, иакэым зэыр акрифыцкьозар, улымха кыдыз.

Р а ш ە т а м. Басиат Мамсыр-ипа дарбану, хаихаб ихатыпуафү?

В а л т а н. Аиеи. Басиат Мамсыр-ипа уаргъы саргъы дахыкоуп, иумдыреи?

Р а ш ە т а м. Ишпасымдыруеи, исымдыркэа!

В а л т а н. Ара аусура уалагеижьтеи рацэак цуам – узтаху, иузыкоу иаххэо уазызырфла. (*Ибжьы ирмачуеит.*) Аихарак абарт Мацъраа улымха рызкыдыз. Урт закэу...

Анафстэи астал икэгылоу ателефон абжьы гоит.

(*Валтан уи днадгыланы атрубка аакэхны.*) Сзырфүеит... Ага Мацъ сакэзам... Валтан соуп, Рашыт Мазлоу-ипа... Дахыкоу сеидроу... Ус саафналан... Ибзиоуп. (*Нас Рашетам иахь.*) Аихаб иоуп. Уатэи акабинет акны икоутцозеи ихэахт, уааи ихэеит, сцахпи. (*Дцуит.*)

Рашетам зназы ихы инапы атдыргэаны дхэыцуа даатэоит, нас дызфыз афра деитаналагоит. Ус еиштыгыланы иаафналоит Ага Мацъи Ашьха Мацъи.

А г а М а ц ь (*истол днахатэо, Ашьха Мацъ иахь*). Ихартоит, аха иабахтэахуеи, уара, Ашьха Мацъ?

А ш ь х а М а ц ь (*истол днахатэо*). Акыр здыруоу, уара, Ага Мацъ. Хэафныкакэа иганы цыара иахтэахып ххэа-а-ар – ахэычкэа уаргъы иумоуп, саргъы исымоуп – иаар-пыхыашэар, хэгеитэ, машэыр карымтцои... Исыздырам иахьахтэахра, аиаша уасхэап.

Рашетам афра дахьафү ихы мацк ирнааны, илымха кыдтцаны дырзызырфүеит.

А г а М а ц ь. Рацэак цуам, Шыакар-ипа Тубар хэа издыруаз азэы убас атапанча хамтас иртеит. Итэахны дадтэалазма – икэа итатцаны иныкэигон, уахынла ихчы иатцеитцон. Ус дшыказ, аныкэгараз ихьантацэазшэа иба-

зар акөһап, ихчы атдака агәабан иатцатцаны итцәахуа да-
лагеит. Җнак, ипцхәыс агәыларанза лассы снейны сааип,
икаларызеи лгәахән, ахәычы ауадаҗ дахыыхәмаруаз,
уажәытцәкә сааиуеит, удәылымтцын хәа наиалхәан, ау-
ада ашә адәахьала инаркны дцеит. Игәазырцхаз уара
идыр, ахәычы ахчы дөацәхасны агәабан данәаха, ата-
панча цырцыруа илапш нақәшәеит. Иаашьтихын, ишир-
кытцымытцуаз, а-агәызхәа ахчы длеихсын, икылблаа, ам-
ца өацреитцеит. Ахәычы иан лассы дхынхәын, дшааиуаз
ахысбжы анлаха, лыпсы лыхкьаны дааөнаххызар, ахәы-
чы аглөа ихатәаны, ацәарта апыр-пырхәа амца акхьан.
Анцәа икынтә иара акгы имыхт...

А ш ь х а М а ц ь. Уи ажәабжь саргы исахахьеит...
Аха ак уасхәап, уара, Ага Маць: уареи сареи иханаршьаз
ахамтақәа иреипшу ус зеггы ирырто цбушьома. Ари
ицъашьатәу хамтоуп. Аминистр икынтә хамтас хәа антца-
ны, ицырцыруа, ихата инашәиркуеит, ихәеит Рашьыт
Мазлоу-ица, иумахазеи?!

А г а М а ц ь. Ишпасмахаи! Аиаша уасхәап, Ашьха
Маць, дхатца бзиоуп хаихабы Рашьыт Мазлоу-ица. Шәара
шәакара сынтәа агацәа азәгы имырхаит, шәара шәоуп
атапанчақәа зықәнаго, уаха азәгы, ихәеит. Уаргы угы-
ламыз, мшәан, ус анихәоз!..

Рашәтам ихы итцеггы ирнааны, ылымха Ага Маць иеиаирхоит.)

А ш ь х а М а ц ь. Дхатцабзиамкәа, ицназго дабакаху...
Басиат Мамсыр-ица агмыг диеипшу цбушьо!.. Ихәеит –
амкәыл леиуазаргы – икаитцеит ауп, амала дызтахқәам-
гы ыкоуп, аха...

Рашәтам ихашыгәра ибгуеит, ылымха Ашьха Маць ишизышьту
өашьом.

А г а М а ц ь. Зеггы иртаху хәа зәыр дуахахьоума...
Ашьыцыөцәа анрацәаөхалак... (Ателефон ајәјәа ианас-
лак, иаашьтихны.) Сзырөуеит. (Дгылоит.) Ааи, сара соуп...
Ашьха Мацьгы дыкоуп... Ибзиоуп, Сампал Туцъар-ица,
уажәытцәкә, хнеиуеит! (Атрубка нықәјаны.) Хдәықәтца,

Ашьха Маць, ари Аонутцкатәи аусқәа рминистр иоуп, дахзыцшуп, шәааи ихәеит, ихәитоит, ахы!..

Афыцъагы иаакныхны рплашьқәа ршәыртцоит, рхылцақәа рхар-
тцоит. Ателефон атәтцәабжыи гоит.

А ш ь х а М а ц ь (*атрубка илымха инадкылан*). Сара соуп. (*Нас хамтәкы даатгылан.*) Ибзиоуп, Рашьыт Мазлоу-ица... Аа, абыржәи хдәықәлоит... Ааи, арахьгыи ґитит шәааи хәа... Ибзиоуп! (*Ага Маць иахь.*) Хәихаб иоуп. Шәыге-нышәмырхакәа шәца, аминистр дышәзыцшуп ихәеит, уа-ала!..

Ицоит. Даафналоит Валтан.

В а л т а н (*Рашәтам днаидгылан*). Арт ицаз ирхәо-о-з, Рашәтам? Иахьцаз крудыруазар?

Р а ш ә т а м (*дфагылан днеин ашә акны ихы дәылырхә-хәаны адәахьы дыґишуеит. Нас дааины днаидгылан.*) Ирхәа-хуаз, хәихаб Рашьыт Мазлоу-ица иеицшу ахатца бзиа ды-кам, рхәеит.

В а л т а н (*ихы ирґысуеит*). Уцши уара!..

Р а ш ә т а м. Хәихаб Рашьыт Мазлоу-ицеи уи ихатыц-уаф Басиат Мамсыр-ицеи еиґурцшуазар, шәыки-раки рыбжьоуп, рхәеит...

В а л т а н. Еиґуп зырхәада?

Р а ш ә т а м. Рашьыт Мазлоу-ица деиґуп, рхәеит.

В а л т а н (*ихы ирґысуеит*). Уцши уара!.. Нас? Нас?

Р а ш т а м. Нас – атапанчақәа рахь ицеит!

В а л т а н. Закәи, уара закәы? Атапанчақәа ба?!

Р а ш ә т а м. Аиеи. Нас – атапанчақәа раагара ицеит.

В а л т а н (*ицъышаны, илахь инапы аґыракны*). Изақә тапанчақәеи, уара?!

Р а ш ә т а м. Ыи, уи уара иузымдырзои, атапанчақәа хамтас ишрыртәз?!

В а л т а н (*ицъышаны, илахь инапы шаґыракыц иаґы-ракны, иґсы қымқымуа*). Ирызтада, уара, атапанчақәа хамтас? Цқәа исахәи, даба, цқәа?! (*Нас илахь инапы ааґыр-хны, Рашәтам ишґа иґегьгыи днаскьоит.*)

Р а ш ە т а м (*днаңшы-ааңшы*). Уара абра ушаадэыл-
тыз еипш Маңыраа аафналан еидашшылон, ахамтақеа
ихарто абаагои, иабахтэахри, ахэыцқеа иркыр машэыр
рызнауеит хэа. Сара рацхэа иштапанчақэазгы сзеи-
лымкааит излацэажэоз, ицэытмамазашэа, ахыз рхэар
ртахушэа-иртахымшэа акэын ишалацэажэоз. Ашьтахэ
иаартны рхата ирхэеит хайхаб ибзоурала акака тапанча
шранаршьаз.

Валтан ихы шытацаланы дзырфеуеит.

Ус ишцэажэоз, аминистр Самцал Туңыар-ица ихата тел-
ла ғитит шэааи, шэтапанчақеа шэыстоит хэа. Убри ина-
кэырццакны Рашыт Мазлоу-ицагы дырзасит, цхашыа-
роуп, дыңшуп шэыенмырхакэа шэца хэа.

В а л т а н. Аңышьатэы саҳауеит! Уңши, уара, икарто!
Хайхаб Маңыраа идкыланы ишимоуубома – усдахынзацо
збап!.. (*Нас*) Изыххартааи зырхэа, уара, атапанчақеа?!

Р а ш ە т а м. Дара рхатақеагы иңыаршьон абри афыза
хамбацт хэа. Аминистр даалаган хайхабы дизасзаап
сынтэа иреиңны аус зуз, реиха ағацэа кэзтэз ыңыца,
сыхыз ақэфны, хамтас атапанчақеа рыстарц стахуп хэа.
Хайхабы, егырт дрышьтазма, иара итэқеа – Маңыраа –
рыхыз ихэеит, абарт ирыт, абарт роуп изықэнагоу хэа.

В а л т а н (*дгэааны, илахэ инаны аңыракны*). Ыы, уара,
урт среицэаны ағацэа сырхама сара?! УБОНаа, рхы лар-
ханы ианыстан, дарей сарей, хаакэибамхыр амуа, хакхэа
теибаетеуа хайшытоуп, сара сгэамтазакэа, Маңыраа рыз-
бахэ иеихэоит, иара итэқеа рами – еибамбааит иаргы
даргы! Уаагыли, иасхэакэо уахап уи уажэы! Рашыт Маз-
лоу-ица хымкэа, ус иара дымсааит!!! (*Дышьтыңа-шьтыңо*
дласны дцоит.)

Р а ш ە т а м (*ицо ишьтеихэоит*). Иуазхэаз соумхэан,
иуазхэаз!.. Басиат Мамсыр-ица уимазтаакэа уахэ ум-
неин...

В а л т а н (*ибжыы аафеуеит*). Уажэ уара исурцоит, уи са
избап!

Аѡбатѡи асахъа

Рашъыт Мазлоу-ица икабинет. Иара ибласаркъақѡа атаны истол дахатѡоуп, агазѡт дацъѡоит. Ашѡ еимѡааны даѡнашылоит Валѡан.

Валѡан (ѡгѡааны). Шѡаќѡытцыр еиха еигъуп, Руфѡт, Руфѡт сѡѡ... Рашъыт Мазлоу-ица, шѡаќѡытцыр!..

Рашъыт Мазлоу-ица (изакѡу изеилкаауам, ибласаркъақѡа аамхуа.) Иарбану, уара, сызќѡатцуа?!.

Валѡан (ѡгѡааны). Шѡырќѡатц, Рашъыт Мазлоу-ица, шѡырќѡатц абарт шѡызѡќѡоу! Иазхоуп шыѡа уала-ѡахыла хѡа ауаа еилыхны ахамѡақѡа рыѡара!..

Рашъыт Мазлоу-ица (ицъашъаны, игѡгы иаалсны. Дѡагылоит, аха деитѡанатѡоит). Изакѡызеи, уара, иуцѡажѡашъѡузеи, дарбану ахамѡақѡа зыѡтан иубаз, ухы уѡѡыми?!

Валѡан (ѡгѡааны). Рашъыт Мазлоу-ица, Рашъыт Мазлоу-ица анаххѡа, ххы шѡыќѡѡѡеит! Уажѡы ухы уѡѡыми, егыми хѡа сара сшѡырцъашъѡит – дарбану, сынтѡа реиха аѓацѡа зырхаз хѡа, хамѡас ага Мацъи Ашьха Мацъи атапанчақѡа наган ирызѡаз?! Аѡахара ќалан: «Аа, Ага Мацъ!..» шѡхѡеит. Аѡахара еитаќалан: «Аа, Ашьха Мацъ!..» шѡхѡан, аќѡшақѡа реихабацѡас иныќашѡѡѡеит. Уажѡы атапанчақѡа ќалан: «Аа!..» шѡхѡан, инаган Мацъраа еитѡанарышѡѡѡеит! Шѡааќѡымѡѡзакѡа шѡрыѡѡѡѡѡит – ари закѡи, Рашъыт Мазлоу-ица?! Иазхоуп шыѡуќы шѡыѡкыланы рыхара, егырт шыаѡѡаршѡ рыѡаны, рыѓѡасра! Иарбану, иаххѡап, сзышѡымбарыз, урт среицѡѡаны аус зуама сара?! Аѓацѡа смырхѡзеи?!

Рашъыт Мазлоу-ица (ѡаахѡыцишѡа, ибжъы ааларќѡны). Дарбану Мацъраа хамѡас атапанчақѡа шырыѡаз уызхѡаз?

Валѡан (ѡгѡааны). Ацѡгы сѡѡарц аума сара ара сзааиз?!.

Рашъыт Мазлоу-ица. Усгыы, усгыы, – дарбану изхѡаз, ухы иѡухѡау?

В а л т а н (*дггааны*). Схы итҕысымхэаахкэа... Дара, изы-шөтаз рхата, ирхэеит!

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*атрубка аақәхны*). Маңыраа шөфыңагы ара шөааи! (*Атрубка нықәиңоит*.)

Иаафналоит Ага Маңыи Ашьха Маңыи.

(*Нас уртҕ рахь*.) Уара, шөа шөоума реиха ағацөа ахьхархаз азы хамтас атапанчақөа хартөит хөа ари иазхөаз?!

А г а М а ц ь. Мап, сара акгы иасымхөеит...

А ш ь х а М а ц ь (*инақәырццакны*). Саргы акгы иасымхөеит...

В а л т а н (*дггааны*). Ыы, уара, шөа шөакөзамыз, ана итөаны, ашықөсан реиха ағацөа зырхаз хөа, Рашьыт Мазлоу-ица хамтас атапанчақөа хөитеит зхөоз? Зегы шөеидгылоит уажөы!

А г а М а ц ь. Хара ус шаххөаз уара иуазхөада?

В а л т а н. Сара сыцөгьахөафым!..

А ш ь х а М а ц ь. Рашөтам иакөхап иуазхөаз.

В а л т а н. Рашөтам иакөу, егыиууи шөара иазыжөуазеи, изхөазаалак – исеихөеит, уиакөым аус злоу!..

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*атрубка аақәхны*). Рашөтам, ара уөнали! (*Атрубка нықәиңоит. Нас Рашөтам данаафналалак*.) Маңыраа атапанчақөа шрыстаз Валтан иазхөаз уара уоума, Рау...Рашөтам?

Р а ш ө т а м (*даалак-өакшөа*). Аиеи, сара соуп, аха...

В а л т а н (*Рашьыт Мазлоу-ица иахь*). Аа, ижөбома, мап шимкуа!!!

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*Рашөтам иахь*). Уара иуазхөада?..

Р а ш ө т а м. Дара рхата исархөеит, аа, даргы ахыгылоу!..

А г а М а ц ь (*Рашьыт Мазлоу-ица иахь*). Ишиаххөақөаз ихөааит!..

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*Рашөтам иахь*). Иумхөои нас.

Р а ш ө т а м (*Валтан иахь дынхьаңшишөа уны*). Сыштөаз, Ага Маңыи Ашьха Маңыи аафөналеит, еидашшыло, хамтас

ихартаз атапанчақәа абахтәахри, аҟныҟа иаагар, ахәыҟ-
қәа машәыр рызнауеит хәа.

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а. Нас, нас?!

Р а ш ә т а м (*иажәа инаццо*). Нас иахьеицәажәоз ир-
хәеит, хара хәы, сынтәа реиха аҟацәа ҟазтаз, ҟыҟа,
аминистр инапала хамтас атапанчақәа ритарц шизбаз.
Уи шәара ателефон даншәзас, дара, Маҟраа, рызбахә
шиашәхәаз.

В а л т а н (*Рашьыт Мазлоу-иҟа иахь*). Ари жәбома, Ра-
шьыт Мазлоу-иҟа?!

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*Рашәтам иахь*). Нас, нас?!

Р а ш ә т а м. Нас, абас ишцәажәоз, ателефон атәтцә-
бжы геит. Атрубка анықәрх, аминистр ихата иакәын,
шәаины шәтапанчақәа жәга хәа дасуан... (*Даатгылоит.*)

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а. Уаха?..

Р а ш ә т а м. Уаха исхәои...

В а л т а н (*Рашәтам иахь*). Ыы, уара, иара Рашьыт Маз-
лоу-иҟа ихата шәца, шәеагшәмырхан, пхашәроуп, дышә-
зыпшуп хәа Маҟраа дшырзасыз атәы зумхәои? Упха-
шьома?!

Р а ш ә т а м (*ихы шытацалашәа, Рашьыт Мазлоу-иҟа
иахь*). Исхамыштхәаз... Аминистр данас ашьтахь, ина-
қәырццакшәа ателефон абжы еиҟагахт. Атрубка анаа-
қәырх, Рашьыт Мазлоу-иҟа иоуп иасуа рхәеит, шәласны
шәца, пхашәроуп шәыҟенышәмырхан, аминистр атапан-
чақәа шәитарц дыпшуп хәа ихәеит, рхәеит, абжы атруб-
ка итыҟны саргы исахауан... (*Иҟыркы ирыцқьоит.*)

В а л т а н (*дгәааны*). Аа, ижәбома, Рашьыт Мазлоу-иҟа?!
(*Нас даалкьаны, илахь инапы апыракны.*) Ыы, уара, УБОНаа
рхы ларханы агазет иахьаныстаз, срымшьыр ада ҟамло,
ахәаҟхла исышьтоуп, сара сакәзамыз атапанча зықәнагоз?!

Дааҟналоит Ч а т ц ә Ч а г ә.

Ч а т ц ә Ч а г ә (*днеины Ага Маҟ инапы имхуа*). Иудыс-
ныхәалоит, Ага Маҟ, иудысныхәалоит! (*Днеины Ашьха
Маҟ инапы имхуа.*) Даара сеигәырҟеит, иудысныхәалоит!

Егьырт, Мацьраа рыда, ицьашьаны изыцшуеит. Нас днеин Рашьыт
Мазлоу-ица инапы имихуеит.

Рашьыт Мазлоу-ица (*дахыхайгыло*). Абзиара ззыка-
лаша, Чатэ Чагэ, ас уеигэыргьаны ирыдуныхэалауа ар-
бану?!

Ч а т э Ч а г э. Атапанча рыдсныхэалоит, Рашьыт Маз-
лоу-ица, атапанча! Иахьаадырцшыз!

Р а ш ь ы т М а з л о у - и ц а (*ицьашьаны*). Иарбан тапан-
чоу иаадырцшыз?! (*Нас даатгылашаа.*) Саргыы сгэы
азооит, аха...

Ч а т э Ч а г э. Иарбан тапанчоу иаадырцшыз, абра
итэоу зегьы (*азал ахь инапы нархханы*) ирдыруазааит.
Рашэтам иахаз иашаз цьишьеит, аха уи зхэаз (*Мацьраа*
инапы нарықэкны) цас ирхэеит!

А г а М а ц ь (*Рашьыт Мазлоу-ица иахь*). Аминистри
шэарейи шэакэушэа ателефон иахзасуазгыы (*Чайэ Чагэ*
инапы наикэкны) цас икайтцон!

Ч а т э Ч а г э (*Рашьыт Мазлоу-ица иахь*). Мацьраа абас
зыкарца, атапанчақэа хамтас раиураз акэзам, Ө-шьапык
этцаны абра ишэылоу «атапанчатцэкьа» (*Валтан иахь дын-*
хьаңишиша ныкайан) аадырцшырц акэын.

Валтан ихы шытацаланы даагылоит.

Ага Мацьи Ашьха Мацьи Валтан инеизыцшны, «абри иоуп хазеу»
аанарган, нас азал ахь.

А ш ь х а М а ц ь. Абри афыза алтэ тапанчақэа шэара
шэыгэтангыы икоуп, имхысааит, амарцья!..

Нас инакэырццакны Ага Мацьи иарейи, азал ахь инаскьаны.

Шэгэышэеаныз!!!

А ц а р д а

1980

Х Э Ы Л А К Р А А

АШЬХА МАЦЬ КЭЫДРТАНТЭИ АҚӘА ДААНЫ
АЗЛАГАРАХӘЫНАЦҚӘА АҚЫДРАГӘ ИШАИРКЫЗ
(*Ә-сахьаки ф-цэырйраки аманы*)

И а л о у :

Ха па ра Хә а х ә а ла - и ца – азлагаратә комби-
нат арыццшыөцәа дреихабуп, аамтала адиректор
иусқәа неигзоит.

Ха ба ц ь а – ахәыла дахылацшөуп, дрыццшөуп,
амакәанқәа рылигоит.

Ха ө а

Х ы к ә ы ч

А ш ь х а Ма ц ь – ирыццшыөцәоуп.

А ма з а н ы к ө га ө ц х ә ы з ба

Ча ц ө Ча г ө (*азал ақынтә*).

Актәи асахьа

Актәи ацәыртра

Асцена иобаны атзы еиөнакаауеит, руак кабинетуп, егы коридо-
руп. Атзы ашә аөоуп, убриалоуп акабинет узлаөналогы. Акабинет
аканцелиариатә столқәа өбеи жәйтә шықап лақәыки өнагылоуп.

Ашықап цшшәылеи шәагаалеи еиуеипшымкәа амакәан жыцәқәа
рыхқәа ғәхәаны итагылоуп, аетикеткақәа рыдғәхәалоуп, итасоу
асаркыа иалубаауеит.

Хаөа иөнапык ихы иатыргәан дхәыцуа астол дшахатәоу, азаа-
ра ззааз иеипш дөацқьан, днеин акабинет ихы ндәылырхәхәаны
днацшы-аацшны, ашә өөнутқала иаиркуеит. Ашырхәа егы астол

ашка дааиасны, ицацхала азганк ашә аартны макәан жыцәк аати-
гоит. Астол иныкәргыланы ажәжәәхәа ахы аапиртлоит. Нас икьәә
атдырка ацъыба цшхәынцәк аатыган, иаахтәаны, ахтәаха амакәан
итоу иналатцаны, днагәтасны, цкьа иналаиршышуеит. Нас ахы
әәхәаны иахьтигаз интаиргылоит. Азал акны ирбартә еицш, ацацха
ганкахы иртрыс-ыртрысны ҫынтә иааиртәиуеит – ашә «аиркуе-
ит». Абри аамтаз акоридор дыбжьалан дыццакы-ццакуа акабинет
ашә днадгылан даахоит, ианымаат – цацхала аартра дналагоит
Ашьха Маць. Хафа ицацха астол ашә иаәҫцааны дыҫны днеин иара
истол днахатәоит. Ателефон атрубка аақәхны икуеит. Ашә аартны
дааҫналаит Ашьха Маць.

А ш ь х а М а ц ь. Бзиа ууит, Хафа! Ашә аркны ианызба,
азәгы дыкамыз цъысымшьаз.

Х а ф а (*дҫыҫызашәа, дыхәмаршәа кәҫаны*). Бәҫык...
Бзиа убааит!.. Ашә ахала ианыдхалалак – аҫнутқала иа-
куеит, амца иагаз... (*Даатгылашәа.*) Уара, иахьа сабшоуп,
усура уаама?!

А ш ь х а М а ц ь (*истол днахатәаны, Хафа иааиртыз
акәымкәа, егы азганк ашә аартуа*). Абра спортфел тагы-
лоуп, изгап хәоуп, уиоуп. Нас телефонкгы сасроуп. (*Ас-
тол ипортфел аатганы инықәиргылоит.*)

Х а ф а (*дҫагылан, ихылҫа ҫраал неихаҫаны*). Саргы
ателефон сасуан. (*Дцоит. Ашә ағьарахәа иныдхалоит. Ако-
ридор аҫыхәан днеиуан, даахынхәны, дшьапҫыркакьа, ака-
бинет ашә днадгылан ацәҫҫазырәа далагоит.*)

А ш ь х а М а ц ь (*блокнотк ицъыба иаатганы дагәылаҫ-
шуа деимдо, ихазы*). Ари акәзамзаап уи аномер зну, баша
иаасымгеи, егы ауп... (*Иблокнот ицъыба интаҫаны, ипор-
тфел аашьтыхны дцарц ашә ахь иҫынеихоит.*)

Хафа дшьаптыркакьа дыҫны дцоит.

(*Ашьха Маць ашә акны днеихәан еиҫш, ипортфел уа инар-
гыланы даахынхәуеит.*) Иамыркзакәа сцахьан... (*Апорт-
фел ахьтигаз астол ашә аиркуеит. Нас егы азганк ашә
арку-иаркыму гәеитоит. Ишаркым анибалак, идҫо-идхуа.*)
Сгәы ишаанагаз икалеит! Ари систол ацацха-амаза

амоуп, иааиртит, аха итатцѐины иаиркызшѐа дажъеит.
(Дааиңхъхъџеит. Нас амакѐан аатыган, ахы ааңыртланы,
инапы налишьџеит. Деиґааиңхъхъџеит.) Хы!.. (Саара
хъычыкгыы аатыганы астал иныкџыргыланы амакѐан иґоу
аңыкџереи наниґсалоит. Ианааилирхлак, аңихъынңа хңџаха
аалихџеит.) Уңши уара! (Дааиңхъхъџеит. Аңихъынңа
хңџаха уахъ еиґаналаңан амакѐан инґеиґсоит. Нас ахы
џахџаны, асаарагыы иаргыы рґың аґны инґаңаны, истал
ашџ наркны, ипортфел аашыґыхны дґоит.)

А џ б а т ѐ и а ц џ ы р т р а

Акабинет ашџ аартны еишьтагыланы иаџналоит Х а џ е и Х а б а -
ц џ е и. Ашџ аныдхалак, Хаџа аџнутґкала иаирџеит. Асталқџа
инархатџоит.

Х а б а ц џ а. Ак уасхџап, уара, Хаџа, Хапара иаххџома?
Уазхъыци, иацсоума?..

Х а џ а. Ишґаиахамхџо, уара, уии сареи ххъыґаахыс
хаицуп, хаибаазахъеит, хамаза еилоуп, уигы дхадгылоит
Ашьха Мацъ ашьхака идџыкџтаразы.

Хабацџа игџы иахџаны, дычґоит. А ш џ х а Ма ц џ а коридор аґны
даацџыртџеит. Хаџа иихџази аччабжы аниаха, акабинет дыџнам-
лакџа ашџ днавагылоит.

Х а б а ц џ а. Ашьха Мацџыжџ Чамшырантѐи дааны абра
уареи сареи дхаиґхар аума, Хаџа! Абас хайдгылалар,
хаґџџахоит.

Х а џ а (игџы иахџаны, ибжыгыы инацланы.) Нас шґа! Уа-
реи сареи ншьеи хџшьаґеи хауп, шџара Харкалиааи хара
Кџыд-калиааи хшеизыкоу умдыруеи! Шырынбеигыы дуы-
уоуп, аха – уи дхароуп, джыаны ухы даурхџаргыы калоит,
аха хара ус хзуур, Анцџа игџы иалсџеит.

Х а б а ц џ а. Уи еилыскааижыґеи уажџоума! Ашьха
Мацџыы дкџадам, аха цџгыахџарыла хаииааироуп, мам-
зар дхаиґхґоит, атыцгыы хцџиґоит. Ус акџаами?

Х а ђ а. Убас уќэышны уцэажэар, сгэы иахэоит. Мам-
зар Шьрынбеи иареи хцэидгылар, зегь хааќэырхуеит.
(Даатгылашэа. Нас ателефон атрубка ааќэхны ирїџиуа.)
Уажэ саалган Хапара сизасуеит уааи хэа, хахуак аажэып
хэа. Данааилаќ, Ашьха Мацъ лахь итаразы хаицэажэап.
(Атрубка дтацэажэоит.) Алло, Хапара, Хаш соуп!.. Уз-
џуи?.. Уеилахамзар, уааирауеи абранза, уаргьы саргьы
иахзеипшу ус бзиаќ калараны иќоуп, ахырцара иапсам,
халацэажэароуп, иахьа усгьы сабшоуп... (Даатгылашэа.)
Ибзиоуп, саатќ ашьтахь уааи, харгьы ара хќалоит, аусураџ.
(Атрубка ныќэиџоит.) Шьта Хапарагьы даауеит, саатќ
ашьтахь снейуеит ихэеит.

Х а б а ц ъ а. Уаанза ара хтэоума, уаала апшахэахьы,
цшак нахэахарсып, хэхшыџгьы еигьны аус ауп.

Ашьха Мацъ дахьгыло исаат днахэапшны, ишьтыбжъ мыргазо
дцоит.

Х а ђ а. Апшахэа бзиоуп, ахауа хфап, уаала! (Имштыќъ
неиџыќакны ататын амца аиркуеит, нас иџеибаргылан,
акабинет ашэ ааркны ицоит.)

Аатгылара ашьтахь ипортфел кны акабинет ашэ аартны даафона-
шылоит А ш ъ х а М а ц ъ. Исаат дахэапшуеит. Нас ипортфел аартны
ихэапца магнитафон еикэатцэа хэычык аатигоит.

Амикрофони иареи ааимаданы, наќ днаханы ашьќац атќаќа, уџ
илацш аќэымшэартэ, иньтатцаны, акабинет ашэ наркны дцоит.

А х ц а т ѐ и а ц ѐ ы р ц р а

Ашэ аартны акабинет иаафналоит Х а ђ е и Х а п а р е и. Хаџа Хапа-
ра илымха дынтахэытхэытуеит. Хапара ихцаны дыччоит. Хаџагьы
атыхэтэаншэа днаицыччоит. Инеибартэоит.

Х а ђ а. Уареи сареи еицхазхаит, уажэы хаихабы уиха-
тыцуаџуп, аха са усџызоуп, усашьоуп, Хапара!..

Х а п а р а. Уа еилкаами, цьоушьт, уажэ иабатаху!..

Х а џ а. Изхысхэаауа, уара узы азэы иакэымк ихээр – уи са изузом. (*Даатгылашэа.*) Ари Ашьха Маць хэа иҕоу, дуаџу цьушьо, мбатэуп иихэо, зныкгы иуасхэахьеит, аха уажэ зынза акаамет узихэеит. (*Даатгылоит.*)

Х а п а р а (*дгэааны*). Иитахузеи, уара, иитаху иц иамка-айтеи?!.

Х а џ а. Хапара имгэа цэгьоуп, изхара калом, џ-еиқэ-такгы изхом, ихэеит. Утыпгы дашьтоушэа збоит...

Х а п а р а (*еиҳагы дгэааны*). Са соума, уара, зымгэа цэгьоу? Ыы, иара иаб имгэа зака ицэгьахаз ихаштма?! Ескынаггы аусура дагхоит, дахьамхамхуоума игэы иа-лоу, аҳэахшажэ?!.

Х а џ а. Аҳэахшара мацараџы дыкандаз... (*Даатгылашэа.*) Уи акэу цьушьоу, даеакгы ихэахит. (*Дахьехэан.*) Са сами изырхэо, уара, иихэо саҳауеит хэа!..

Х а п а р а. Иихэазеи, ихэа-ибз иџытцаайтеи?!.

Х а џ а. Хапара, ихэеит, Шьрынбеи дызго азы ибар, акэапей азмырхакэа, изкатэарагь алеитэоит, ихэеит, арахь уцшыр – Шьрынбеи иоуп иара аматтура изтаз, ихэеит.

Х а п а р а (*дазгэааны*). Еибамбааит Шьрынбеиггы иар-ггы, са исныхэаанза, ишцеипшу! Аџеџ-сеиџхэа хыла еисырсырауааз зны, цкьа исзеипшымтэит акэымзар... (*Даатгылашэа.*) Усгы хар сывам...

Х а џ а. Уи са иҕастахьеит, уацэымшэан, уажэ еицэ-гэышуеит, еицэажэазом.

Х а п а р а (*игэы иахэаны*). Шьта Ашьха Мацьи Хабацьей еиџажь. Урт аџыцьагь уиоуп ирықэнаго! Хабацьаггы даа-ра ситаху цьумшьан, уара дузыкоушэа дыкоуп, аха...

Х а џ а (*дытрысшэа*). Ашьышьмахы дыкоуп, дааиуеит, ак иумырхан!.. (*Даатгылашэа.*) Аус злоу, рацхьа, Хабацьагь дҳацырхраан, уажэы хдиректор Шьрынбеи Ашьха Мацьи реиџажьроуп. Цаса зны Хэажэарцыс ишизаауз еицш.

Дааџналоит Х а б а ц ь а.

Х а п а р а (*Хабацьа иахь, ихы иаҳа қьан ақәңаны*). Сзышэ-тахыз, уара? Шьта исашэхэи.

Х а б а ц ь а (днатәо). Ари Ашьха Маць дахьхалоу зақа
истахым удыруандаз, Хапара.

Х а п а р а (акгыы изымдыруашәа). Избан?

Х а б а ц ь а. Ыы, иузиҳәакәаз Хафа иуеимхәазаци?!
Уажәы алагаразы амакәан азна аңыкәреи ипшын, ир-
мазеины, ахы ґахәаны, абра истол амгәа итагылоуп,
апшхәынтә алазза!!!

Х а п а р а (дазгәааны). Ишца, уара, апшхәынтә ахәла-
шәар, акыс уа уоуп ахәыла ахылапшфы, еихәлачуеит, алу
пымеуеи! Хаихабы дыкам арахь, хләкәз хамцои, уара!
(Иналырґьаны, ифаҳаракны.) Апшхәынтә шалаз збада?!

Х а ф а. Са соуп избаз! (Даатґылашәа.) Са соуп иалаз-
тазгыы, аиаша утахызар, убас иқәнагоит, убри афыза узи-
хәахьеит, ани абаа дуафума!

Х а б а ц ь а. Уара уитцәґья иаххәарым хамхәаз, уара
ишалоутцаз, изухәазеи?..

Х а ф а. Идыруазааит, дтәымуафзам!..

Х а п а р а (даахәыцишәа). Икашәымтцарґыы ауан, аха...
(Иаалырґьаны, ифаҳаракны.) Уи ус дахзамхрым, аха аґәак-
хәа лахь наган ибґашшара илаахархап!.. Ианыкашәтцах,
шьта ус иказ!

Х а ф а. Ашәахья ашьыжь укабинет аґны хааизганы,
абжъаапны еипш, арыцпшыфцәа хмакәанқәа аагәоутар,
апшыхәынтә хтәаха алазза иаалухуеит – нас уаҳа
атаххазом, уи акәхоит...

Х а б а ц ь а. Абри Хафа ихы бзианы дхалоуп!..

Хапара. Уи ихы шыбзиахарыз, уа ухы бзиахондаз!.. (Иа-
аибарччоит. Нас Хафа иахь.) Зынґы Ашьха Маць имакәан
ашьантца алоутцахьеит, лахь аниахтаз. Ускан Шьрынбеи
иареи бзиан ишпцеиґаужьыз!..

Х а ф а (игәы иахәаны, имыштыґь аркны днаґыхан, иґьыишә
тырқәацәааны алфа шьтуа). Уи ицахьоу усуп... (Даатґы-
лашәа.) Шәаала, шьта кахуак аажәып.

Х а б а ц ь а. Хәуа цкьякґы хфап.

Х а ф а (дфайґьан днеин ашә ихы нылакны, нас дааиуа).
Нас ханыхынхәлак, Ашьха Маць иахә ацәґья апыраххап!

(Даатгылашда.) Ари жәапкоуп уара, изахамхәари, ара еи-
зарам.

Х а б а ц ь а (дыччо). И-хи-хи... хәпшхәынтдә апырахтцап!..

Иааибарччоит.

Х а п а р а. Шәаала, нас.

Хафа истол ааилырганы уи ашәкәа наиркуеит. Рәынархоит. Дааф-
налоит А ш ь х а М а ц ь. Ипортфел икуп.

А ш ь х а М а ц ь. Уа бзиа шәхәеит, ауаа бзиақәа!..

Х а п а р а (иркьахәны). Уара, асабшагы аусура уалага-
ма, Кәыдртантә уааны?!

Х а б а ц ь а (ирхарамны, аха дыччошәа). Абжъяацны даг-
хоит, асабша аус иуеит.

Х а ф а (ирхәмаршәа). Иахъя цараха-аараха ихтоукит...

А ш ь х а М а ц ь. Иабахтасымкуеи, Хафа, ахәынапқәа
рацәахеитарихашәкәтыжьыртаф... Кох, хашәкәтыжьыртаф
схәо... (Даақәыгәгәашәа.) Хәзлагараф!.. (Ипортфел аар-
тны қъаадтә коробкак аатигоит. Уи ахфа аахыхны дәқьан
хәынапқыгак аатғаны истол инықәиргылоит. Егьыртә аа-
скьаны иахәаңшуеит. Иара ахәынапқыга еиқәкшаны ақәақ-
хәа абжьи иргоит.)

Х а п а р а (дахыччо). Ахәынапқәа кла, ахәынапқәа! Уи
маттура цәгьазам! (Иааибарччан, ашә ахь рәынархоит.)

А ш ь х а М а ц ь (ирышьтәхәо). Уиами сызфәу, иакуа
аабап!..

Ашьха Мацъ ихала данаанхалак, имагнитофон ашькап иаатғаны
ахәынапқыгагы иаргы ипортфел интацаны дцоит.

А ц ш ь б а т ә и а ц ә ы р т ц р а

Хафа дхәыцуа истол дахатәоуп. Нас дфагылан, ашә афнутқала ацап-
ха ныларшәны, тәак истол иаатигоит. Чақык ицьыба иаатыхны
мацәак акара азганк дуны иаацәйкьоит.

Иахьцәйкьаз ичақы налакша-налакшаны, саркьатә колбак ицьыба
иаатигоит. Ифәжъза зык тоуп. Ахы иахацәгәоу аахыхны ацәа ахь-
цәйкьаз, амаршәа кны, иалалартә еипш, пытк ақәйтәоит.

Хафа (ихазы). Иуеастап сара атыркънеи!.. (Зегъ астол интеейойт. Нас асааат днахэаңшыны, ателефон атрубка аақхны амхацэ днықас-нықасуеит. Хабацъа, ари дмаазацт, жэаба калейт, унеины ихэа. (Атрубка нықаййойт.)

Ашьха Мацъ акоридор ала дшааиуа, акабинет ашэ даахоит, иаа-туам. Цацхала иаартны даафналоит.

Ашьха Мацъ (ипортфел астол инықаргыло). Бзиа ууит, Хафа! (Инақэырцакны). Уара, абри ашэ акра шцадыруеи!

Хафа (иаазырхэмаришэа, аха аңсишэа ахэара итахым-кэа). Бффык...

Ашьха Мацъ (ипортфел аартуа). Акыр калама?!

Хафа (агэахэара инатан). Иахъа иушыталахъеит, ашыжьы аизара уагхеит...

Ашьха Мацъ (ипортфел ажъ аатғаны Хафа истол инықайо). Ашьхантэ сшаауа рхаштзар здыруада? Ирым-хэахъеи, уара, жэабанза хэа! Шыбжъонгы аус зуеит... Нас са сакара арыц зыпшхьюо шэыкам хэа сыкоуп, имзакэа иаххэозар? (Ипортфел астол итаиргылоит.)

Хафа (ирхэмаришэа). Бффык... (Аатғылара ашытахъ.) Ахэшэтэыртаф резинала уца акынтэи уз азы зныкыр иаа-угахьюо, ифежьза?

Ашьха Мацъ. Мамоу, изыстахи.

Хафа (аатғылара ашытахъ, ажъ истол итайо). Ари ацынхэрас сара атэа устоит. (Ийэа аатғаны.) Ари ара лапкьюума акы ицэнакъеит, аха зака ибзиоу удыруама, иацтан ицэсырпссапи, (Ицэкъаны иахъақэитэаз иаартбаан иаацэырқссан, иса дуны иаамхны, днеины чакыла Ашьха Мацъ инаитан дласны дындэылйуеит.)

Ашьха Мацъ. Итабуп. (Айэаса днахэаңшын, рақхъа иахъэкъаз ахиқэаара инавакшэа аназара ирмачны днац-хауеит. Нас дфагылан шыкызгыы ифы итазгыы ивараф икфа-гылаз агэамтра интаңсаны, дкажъцэо.) Иишашоу, уара, ари?!. Ибзиоуп имхэаз!.. (Дкажъца-кажъцаан днатэоит.)

Хафа дгъежны данааилак имакэан истол иаатығаны ицыртланы ахапшраха исуеит. Даафналоит Хабацъа. Нак-аак амакэанқэа фба ифытакуп.

Хабацъа (*Ашьха Маць иахь, иаазыркъакъаны*). Уа бзиала уаабейт, Ашьха Маць!.. (*Аатгылара*.) Иахъа аизара иамшуп, уагымхар амузоз? Икоу шэымбазои, уара, хазлагара еибафойт, иахахацсо ҳамам, иабакоу шэмакэанқәа?!

Даафналоит Амазаныкёгаф цхэызба.

Амазаныкёгаф цхэызба. Зегъ хыхь шөхал, Хапара Хэахэала-ица икабинет ашқа, аилацэажэара калоит ихэейт. (*Дцойт*.)

Хабацъа. Ус акэзар, шөпапкақәа, кох, шөпапкақәа схэоу... шэмакэанқәа шытышөх, шөаала! (*Икыркы ырыц-қойт*.)

Рмакэанқәа аашьтыхны рёынархойт.

Афбатэи асахъа

Ахэбатэи ацёыртра

Хапара Хэахэала-ица икабинет. Иара истол дахатэоуп. Уи аёацшъ хэычы амоуп. 10-ка кёардэ нак-аак атызқәа ирцёыхарамкёа игылоуп. Дара атызқәа ркны аландақәа амоуп. Уака шэагаалеи цшшэылеи еиуеипшым амакэанқәа, рхқәа ґахэаны, аетикеткақәа рытаны, иқёгылоуп. Хапара истол ауархал ықёыршөуп, ф-сааракгы еихаргыланы иқёгылоуп. Рмакэанқәа рөытцрак иаафналоит Хабацъеи, Хафеи, Хьыкёычи, Ашьха Мацьи. Рмакэанқәа наганы Хапара иацхъа еиваргылан астол инықёдыргылоит, дара акёардэқәа рёы инатэоит.

Хапара. Ишыжөдыруа, хазлагараё аус зуа зегъы х-гэыцкны ишоуп – ацшлагафцэа, амахёыдалагафцэа ажьарфархьлагафцэа хэа. Амшөкёыд анахлагогы ыкоуп. Иумлагар аузом... Аха хкомбинат зы злагароуп, афымца иабылуа ашыла хтахым анырхэа, ахэынтқарра абри афыз азлагара рзнаргылейт. Убри акнытө иахлаго цкъаны, ихэны, ашыла хазы, ахырг хазы абас ирахталароуп абрахь лагара иаауа, зыца зыхьуа, зегъы. Уажэы ауаа аоны ашылахёыха рымазам, уртқәа хара хнапы ианцоуп, убри

азоуп аулафахэы зхауагы. *(Даатгылашэа.)* Напеикэыр-
шала аус ааур – зегь хабзиахоит. Уажэы шэзеизызгаз
уиоуп, хазлагара уаха иахахацсаша ацьыкэреи хтахуп
– ицкьоу, ицсакьоу, ицшу. Уи акы. Егьи, Ашьха Маць, иа-
хьа аилацэажэара хаман. *(Иаалкаан.)* Уагхеит. Цабыргны,
Ашьханта уаауеит, аихабыра ркны асаат жэабанза хэа
азин ылухит, аха харгыы хаагэатала, жэба рзы хшаауа. Аб-
ра итэоу зегьы жэаба рзы иаалар зака иртаху удыруама...

Х а б а ц ь а *(дахьтэоу)*. Саргыы саалар стахуп жэаба рзы...

Х а ф а. Уи зтахымда, аха... *(Дыхырччоит.)*

Х а п а р а. Уи уиоуп. Уажэы, хеадмырхалакэа, игэахтап
иаажэгаз ацьыкэреи зака ибзианы ишэыпшыз. *(Иапхьа
ицэгылоу амакэанкэа руак даахан, иадхэалоу аетикетка
хэыцы даапхьоит.)* Ашьха Маць... *(Ахы аапыртланы асаара
инаницсалоит. Напыла ишеилирхуа, апихэынцэ хйэаха аа-
лихуеит.)* Кох! *(Дфагылоит, днатэоит.)* Уара, ари закэи?!

Апшхэынтэ хтэаха ыркымкымуа икны идырбо, ирымчны.

Ас аус хазуам, дад, аус! Егьырт амакэанкэагы гэастазом,
нак иганы шэеитарыхэацшны иаажэга! *(Акнопка дна-
цэыгэзэоит.)*

Даафналоит а м а з а н ы к э г а ф ц х э ы з б а.

Бнеины лассытцэка априказ атекст кьыпхь, Ашьха Маць
лахьы иахтоит, уафцас аус ахьимуазы!

Амазаныкэгаф цхэызба дцоит. Хафеи Хабацьеи ркышэ ачча ыкэхх
азал ахь инхьапшуеит.

Уара, ас халагар, халука зегьы еикэыжэжэа иаагап, азин
хазтода уара уи?! Хабацья, уара уоуп ахэыла иахылацшуа,
иахухэаауазеи ари?

Х а б а ц ь а *(дфагылан)*. Исхэаран икоуи, паса зынгы
убас ашьантца шалаз ихайтеит, цас икайтцоу сыздыруам,
уаха ус имыхьроуп... Егьирахь, лахьы ишэтозар акэхап,
ацьалеишэагы атахыми... *(Днатэоит.)*

Х а п а р а. Хафа, уара иухэозеи?

Х а џ а (*џагылан*). Исхәахуеи, Ашьха Мацъ апцшхәынтџа имбеит, уиоуп ихъ... (*Днатәоит.*)

Х а п а р а. Егъырт зәыр акыр шәхәома?

Азәгыы җитуам.

Х ь ы к ә ы ч (*џагылан*). Мшәан, иаазго ицсақьаны иахзааргоит, нас иалазтәзеи? (*Даатгылашәа*) цасагыы, ани ашьантә анааба, убас лахъ иахтеит, усқан адиректор-гы дықан, уажәгы ишәтар, нас иусураз ишәартамхазои? Уаха даеакала, ажәала, агәеантәра амузои? (*Днатәоит.*)

Х а п а р а (*иаарымчны*). Иаузом! Иусура шәартахозар, уаџтас аус иуааит! Алуқәа цеыр, зегъ хамырхуеит, нас зака благо сымбари! (*Нас Ашьха Мацъ иахъ.*) Угәиџоуи?

А ш ь х а М а ц ь. Сгәиџоузеи, агха сыцәеит, иахәџоу сақәшәозар акәхап. Убриоуп. Уаха исхәои. Амала ани, априказ хәа шәызџу, шәызкыдымттар калап...

Х а п а р а (*иҗыргәаан*). Избан иара?

А ш ь х а М а ц ь. Атзы кәадоуп, иазынкылом...

Х а п а р а (*дазгәааны*). Ара лафхәарам. Даеа знык абас аныкала, аус изуам хәа азтәара шықәгыло удыруаз. Уажәаз абасоуп. (*Нас зегъ рахъ.*) Шьта шәцаны шәус жәула. (*Истол иқәгылақәоу инапы нарықәкны.*) Арт ганы, лассы иаажәга!

Зегъ џагылоит.

А ф б а т ә и а ц ә ы р т т р а

Актәи асахъа адекорациа. Хаџеи Хабацъеи цәытцаччо Хаџа истол иахагылоуп. Астол ақны атзы иадтцашәа амакәан ықәгылоуп.

Х а џ а. Кеах, ибеит уи! (*Истол днахатәоит.*)

Х а б а ц ь а. Уиоуп иқәнаго! (*Иаармақарны.*) Иузихәа-қәаз хәа узџыз сгәалашәар... (*Даатгылашәа*). Җазнык убас хзықаттар, нас...

Еибарччоит. Нас аценцъыр ахъ апшра иалагоит.

Аатгылара ашытахь даафналоит Ашъха Мацъ. Егьырт, ачча-
ра ркышә ирцәыкәххуа, иаахьацшшәа аакартчоит. Ашъха Мацъ
еигәышәтдас икәакәа икәкны иику имакәан истол иныкәыргыланы
днатәоит. Аатгылара. Ашә ихы аалеикуеит Хапара.

Хапара. Хафа, уаала хәхьцалац амшын акәарахьы,
кахуак сыцыжә, шыта шыыбжыгъы калоит.

Ашъха Мацъ. Сара ишәсыржәып, ишәтахызар, ака-
хуа бзиаткәкыа... *(Даатгылашәа.)* Ашъоколад абра исыз-
тоуп, шәызхара, ишәыстап – иадышәкыл!..

Ари захәз ргәалакан иааибарччоит. Хапарагы даафналоит.

Хапара *(ацды алайан)*. Лахьы ануоу, угәы цшаазеит
хәа сыкоуп.

Иаацәытцеибарччоит.

Ашъха Мацъ *(дһышәырччо)*. Шәаргы шәгәы сырц-
шаарц ами сызфү!..

Хафа. Хгәы арцшаара ус имариам.

Хабацъа. Згәы цшааз ихы идырааит...

Иааибарччоит.

Хапара. Ха хәзхара ашъоколад уара иузыцшаарым...

Хатәа *(иаалкны ифаҳаракны, атәамбарагы аццан)*. Иар-
бан маркоу иахәоутц ашъоколад, Ашъха Мацъ, иарбан?
Иреигъзоу аума, иреигъзоу?!

Ашъха Мацъ. Уи атдыхәтәан ижәбап...

Хапара Хафа истол икәгылоу амакәан ахы аапыртланы дахәацшуа,
инапы налишь-аалишьуеит. Хабацъагы днаидгылан, иеырхәашәа
дахәацшуеит. Ашъха Мацъ, азал акнытә цкәа ирбартә еипш, истол
азал иахьаду ала ашә ашышьыхәа иаацәывтцырттраан, инапы нтакны
иаатиган, еитәнеиркуеит. Нас дфагылан, азал ахь даанацшны,
даапышәырччаны, ддәылцырц ифынеихоит.

Хапара *(ишьтаҳәо, аха уахь дымһизо.)* Уара, ашъо-
колад хаумтазои, ишәыстоит зака шәтаху умхәаз, уахь-
хәыма?

Иааибарччоит.

А ш ь х а М а ц ь (*иаргыы дыччо*). Уажэытцэ́кья! Убри афыза шыоколадк хэа шө́еастцап, ахаан ишө́хамштуа!..
(*Акабинет дындэылцны акоридор а́кны даатгылоит.*)

Х а п а р а (*и́еаариашаны*). Шө́аала, на́к, шө́аала! Уи иихэо башоуп... Ани абаа иоума ашыоколад хэ́азтцо...

Ашья Мац ь истол ашө́ цө́ывтраан инапы ахьтеитцоз а́көакхэа идуны шы́тыбжык нт́көоит. Инакэ́ырццакны ахэ́ынапкэа рычыжычыжыбжыкэа аты́фра иалагоит. Х-бжык ы́коуп, еидшы́мкэа.

Адэ́ылттрахь зхы хаз и́цьяшы́аны иаангылоит.

Х а п а р а. Уара, ари истол ахэ́ынапкыга тагылазма?!

Х а џ а (*а́стол дна́дххылан*). Иацэ́оит, уара, иацэ́ца!

Ажэ́жэахэа ица́пха аатганы, а́стол ааиртырц дна́трысуеит, аха Ха́па-ра иаау́мыртын хэа иирбоит. Хаба́цьягы и́цьяба ца́пхак аа́тигоит, аха уи́гь да́кэытцуеит.

Х а п а р а (*Хаба́цья ихы и́кэ́кны ашэ́ ахь ирбо*). Изэ́ыты́ни, изэ́ыты́!

Хаба́цья ашө́ анааиртла́к, иааи́уа Ашья Мац ь дааи́еагылоит.

Х а б а ц ь а. Уаба́коу, уара, Ашья Мац ь, уааи, уааи, ахэ́ынапкэа у́стол ита́леит! (*Нас даа́хья́шны.*) Уара, хэ́ынапкэ́оыс д́кахтцатцэ́кьяп хэа сы́коуп.

Еибарччоит.

Х а п а р а. Ахэ́ынапкэа дры́цахтцап!

Еибарччоит. Нас цас.

Уара, хшыоколадкэа ры́мфазааит!

А ш ь х а М а ц ь (*д́цыи́дырччо истол ахь днеин*). Ахэ́ынапкэа сы́стол ита́ло иана́лага, ахэ́ынапкыга та́сыргылан, ха́и, Анцэ́а иныс, рызы́нтэ́ык ша́кыз!..
(*Нас даа́зырцши́шэа.*) Хца а́кит, ры́хцагь!.. Уара, урт злагара хэ́ынапкэ́азар?!

Х а џ а (*ина́пкэа а́кэ́ырххо*). Иаарты, уара, уласны иаарты! Иха́цэ́цаанза иахшы́п!

Ашья Мац ь истол ашө́ аартны ќяад кэ́алапжы́цэк аа́тигоит, ахџа́аха́зам. Егьы́рт, ахэ́ынапкэа, и́цэ́цозар хэа, ре́ырхианы игы́лоит.

А ш ь х а М а ц ь. Зкәәқәра згаша уи ахәынапқыга, уаха аталара ргәампхо иарагәзеит урт атцыхәафызкәа!..

Акәалап истол иныкәйтцоит. Ахәынапкәа рчыжбжы иароуп из-тыфәуа. Зеырхианы игылаз, хәынап тыцо анырымба, акәалап рых-кәа ахакны интапшуеит.

Х а т а (*ицъишьаны*). Уара, ари хәынапқыгазамеи!

Х а б а ц ь а (*ицъаишьаны*). Закәи ари, уара?!

Х а п а р а (*ицъаишьаны*). Закәытцәкьоуи, уара?!

Ашъха Маць акәалап магнитофон хәычык аатыхны истол иныкәири-гылоит. Акәалап тацәи имакәани истол интәйтцоит. Амагнитофон ахәынапкәа рыбжы атыфәра иакәытцуеит. Аатгылара.

Х а п а р а (*иаархәмаршәа, аха рацәак игәампхо*). Иабаци, уара, арт ухәынапкәа, амагнитофон италама?!

Хафәи, Хабацъеи, Хапареи ааибарчцоит. Урт шеибарччо, ахәара иала-гоит амагнитофон иану актәи асахъа ахпатәи ацәыртцра иацәажәара атаф. Хафәараа рыбжкәа анрахалак, рышьтахъка инатрысуеит, инеихәапшы-ааихәапшуеит, ируа-ирхәо иакәымшәо, изыгә-зыгә-за, еивагга иаагылан, рцәа итатцәиуа атаф иазызырфәуеит. Хафә ихылца ихыхны икуеит. Ашъха Маць дфәагылан, акабинет ашә ахы-ду афнутқала иаркны, дааин, ихы инапы атцыргәан дазызырфәуа, ицәгьакәа анахәо изхәо днарфәыпшуа, истол днахатәоит. Атаф ахәара ианналагоз, акоридор ала даацәыртцны акабинет ашә акны амагнитофон абжы анлаха даатгыланы, дзырфәуеит Хыкәыч. Ацәгьакәа анырхәо, шәыпсында хәа аанарго, лызгкәа цәылцпуашәа катцо, азал лырчцоит, зны-зынла, шәа шәзыхәа аанарго, тацкәымла лылахъ афәыгә-фәыгәхәа дасуеит.

Амагнитофон итафыз ацәажәара ианалга ашьтахъ, аатгылара хәы-чык бжәатцаны, акәақхәа ахәынапқыга ацкәабжы еитатыфәуеит.

А ш ь х а М а ц ь (*акнопка днақдыгәгәан, амагнитофон аусура иаакәыхны, нас цас инапы нақәырххан*). Абриоуп ишәфәстцоз ашьоколад!.. (*Даатгылан*.) Амарка-а – шыау-гатә кодексла фба-фба шықәса ахъзуп. (*Даатгылан*.) Шәыбжы шәахама?!. (*Инақәырццакны*.) Иахышәхәауеи?!

Х а п а р а (*даалкьан, Хафәи Хабацъеи рахъ*). Ааит, шәара амзанрақәа, шәхәтәы хазтазгьы шәара сшәеипшуп!..

(Нас Ашьха Маць иахь, инапқәа шытыхшәа.) Аа, абаапс,
Ашьха Маць, сухәоит, хаумшьын!..

Хафәи Хабацьеи Хапара иеипш рнапқәа шытырхуеит. Хьыкәыч
дахьызырфәуаз лызгқәа цәылпуашәа шыкалтцә, нас лнапқәа леин-
къаны, ифышытыхшәа, иркымкымуа, исаҳаз закәи аанарго, ллым-
ҳақәа кны дытрысны дцоит.

(Ақәыргылаф абра даангыларгь калоит.)

А ш ь х а М а ц ь. Уаҳа крацышәтцәма?!

Ақәфьртуам, ус игылоуп.

А ш ь х а М а ц ь. Усакәзар, иара иацнатцоҳазызырфәып!..

Акнопка днақәыцғәоит, иажәеинраалан аҳәара иалагоит. Дара,
рнапқәа лашьтны, изыгә-зыгәза изырфәуеит.

Ашьха иаазаз Ашьха Мацьа

Дхатца гьефын иаамтала...

Ихә итнызхуаз хацәа-мхацәқәа

Уи иафәеикит ақыдракәытцәкьа!..

Азә дарагәеит, азә даракәеит,

Рапшхәынтцә зыркуаз – дара ртәакәхеит!..

(Иаатгылашәа.)

Ақыдрагә аннеи закәан ахь –

Дранда иашьтуеит урт абахтахь...

Ашә гьаргьарлап, ашә гәаргәарлап... –

Ғышықәса рхыргар – нас даргь гәарлап!..

(Амагнитафон аусура иаакәыхны, инапы нақәырххан.) Ари
иахышәхәаузеи?!

Рнапқәа еитарфәоит, рцәа италоит.

Х а п а р а. Ға-а... тоумтцан!.. *(Нас егырт рахь, дыр-
зағыны.)* А-аит, шәа шәоуп изхароу, Ғабацьеи Хафәи!..
*(Ашьха Маць иахь дааңшыны инапқәа леишьтуеит, нас деи-
тарзынаңшуеит.)*

Х а б а ц ь а *(дизағыны).* Ыит, уа уоуп изхароу, Хафә!..
*(Ашьха Маць иахь дааңшыны инапқәа лашьтны Хафә деи-
таиызынаңшуеит.)*

Хафа (иркьахэны). Са иансхарахоз шэара шэызфыз?!.
(Ашьха Маць днеизыңшыны хэычы-хэыч инапқаа лашьтны
инаиваиңсоит. Нас егырт днарзыңшыны инапқаа аазаир-
гьалоит.)

Хапара (дфарықәцәкьан). Ашьха Маць иасхэаз шэма-
хазеи, схала соума изшэырхэо?!.

Хабацья (Ашьха Маць иахь). Хәтоумтқан!.. (Ихы аа-
ларкьаны). Хәилагеит...

Хафа (Ашьха Маць иахь). Хәтоумтқан!.. (Ицәа дтәйәи-
ны.) Ус хәхыт...

Ашьха Маць. Абас узыкои, Хафа?!. Ацәгьа зүтахузеи?!.

Хафа (ицәа дтәйәины). Уаха иаузом... (Дңышдырчча-
шәа.) Ацәгьа анысымхэо, сыхәда ачыхәчыхәра иалагоит...

Ашьха Маць. Ичыхәчыхәуоу уафоу?!.

Хафа. Зыхәда иафо Хабацья иоуп, са стәы чыхәчы-
хәуеит...

Ашьха Маць. Зегь рзы ичыхәчыхәуеитеи!.. (Даат-
гылан.) Хәдачыхәчыхәаа урылоума? Уа кыр уоуама?!.

Хапара (инапқаа афыцъагь ырықә-рықәкны ирбаны).
75-75 маат роуп...

Егырт ирзихэаз ргәампхакәа, изыкшарашәа, тыгьтас рыхкәа наи-
кәдырххуеит.

Ашьха Маць (цәка дынкаңшыны). Досу дзыпцоу еипш...
(Нас хыхь даафәңшыны.) 1937 шықәса шцахьоу Анцәа ицъа-
шьоуп!..

Хафа (Ашьха Маць иахь). Сыхәда зегь рзы ичыхә-
чыхәзом, са стәкәа рыцәгьа схәазомеи!..

Ашьха Маць. Кәрышьк азыхәан ал ацәкәа дықәлоит
ззүхәаз ура дутәзамыз?!. Иара уитәызу?

Хафа (даафәхашәа). Уи-и... – иухәо сахарц исхәеит...

Ашьха Маць. Исхәоз зүтахыз?!.

Хафа ақәфитуам.

Ашьха Маць. Ани дитәуп, ари дитәуп хәартазам,
Хафа!

Х а џ а. Ихэартазам, аха иаузомеи...

А ш ь х а М а ц ь. Са скны иауеитеи, уа укны иахьи?!
(Даатгылан, Хапара иахь). Арт дара роуп, аха уара иухьи,
Хапара? Уажэы урылакны (Амагнитафон инапы нақакны.)
абри цэырзгарыма?!.

Х а п а р а (дырзағыны, ирласны. Инапы ыртғысны иры-
қэырхха-рықэырххан ирба-рбо, дағыаарзынаңшуа, аңхьа
Хабацья диирбоит) Ашьха Маць лахь иахтароуп зхэаз
– абри ауп! Дхаламзароуп зхэаз – абри иоуп! (Нас Хаџа
изы.) Ашьха Маць аусураамтаз дцан аркьыл дасуеит зхэаз
– абри иоуп! Ашьхантэ усура абра ага даауеит, ихы итэым
зхэаз – абри иоуп!..

Х а б а ц ь а (днеиңыџлан, ирмақарны). Уаангыли, уаан-
гыли!..

Х а п а р а (дағыны). Саангыл акэым!.. Шэыбз атдыхэала
Ашьха Маць иакэым иасхэахьеит!.. (Нас Ашьха Маць иахь.)
Арт афыцьягы дара роуп!..

Ашьха Маць ихы инапы атцыргэан рзыцшра далагоит.

Х а б а ц ь а (иџақаракны). Уара ахазына уами!.. Ухазы-
ноуп!..

Х а п а р а (дағыны). Са сзакэу уара унапы ианым!..

Х а џ а (уигыы игэы иалсны, Хапара иахь, иеңнықэан).
Ашьха Маць сыцэгьак иахэан, нас иихэо гэат хэа сазхэаз-
гы дықоуп...

Х а п а р а (дағыны). Шьрынбеигы ус уеихэама, урыла-
лан акатахэа ицэгьақэа ухэоитеи?!.

Х а џ а (иақэырғэған). Исеихэеит!.. Хабацьягь убас
иеихэахьан... Ыы, уи крамоума, итэу-итэыму алеиликаа-
уеитеи?!.

Х а п а р а (дағыны). Уиоума нас Шьрынбеи Ацшахэа-
Абаа дцаны, аихабацэа ацэгьа рыбжьахэаны еиџаижьуеит
хэа зхалоутцаз?! Ашьха Маць иоуп ирылазцаз хэа, ихыз
ақтап зухэазгы?!.

Х а џ а (иааицэымғхан ицэа даатайдины). Уи са соума-а...

Х а п а р а (дағыны). Нас са соума?!.

Х а ђ а. Уара, уи а-а... Шьрынбеи...

Х а п а р а (дагьны). Ыы, нас мцума, Шьрынбеи ус ды-
казами?!

Х а ђ а (Хапара ихы наидкылан, иаха ирмачны). Цсшьа-
рантə даар, Хабацъа днеин иеихəоит, уара!..

Хабацъа, уи иеазыкайтцəшəа, икыркы ирыцкьоит, аштанга ашьтых-
ра абыржə дналагарашəа, ижəфахыркəа леигафеигоит, иазиршə-
шəоит, акы днагəзрашəа, икышəа тиркəацəауеит.

Х а п а р а (дагьны, еихагьы ирдуны). Иеихəааит итаыхы-
заргь, уажə имбеит!.. Макьанатə икыркы ирыцкьоит!..
Сара уа уеипш сшəан мап скзом!..

Х а ђ а (игəы иаацяххны). Ыы, уара, иануасхəа, уаргьы
усоуп умхəазеи?!

Х а п а р а (дагьны). Рацхьа изхəада!.. Шьрынбеи ажьыз
рылган Апшахəа-Абаа иганы иритоит зхəада?! Ашьха
Мацъ абас ихəоит хəа рылахтцап зхəада?! Исумырхəар
умуазар...

Х а ђ а (хыркыиагак азицшаарц). Уи... а-а-а...

Х а п а р а (дагьны). Уи «...А-а-а...» акəым, аха «А-а-а...
хи-хи...» ауп!.. (Нас.) Шьрынбеи ажьзы шрылиго Хаба-
цъагьы уаргьы ишəыздырзом, усоума?!

Х а б а ц ъ а (ихаракны, ихцаны). Убо-ома абзиара зака
лассы иухаштыз, Хапара?!. Абри утыц, ахатыпцафəра, уз-
тада?! Иуфахада?! (Даатгылан.) Хаи агəхаштра шцо-
уоуишь!..

Х а п а р а (дагьны). Агəхаштра зауз уара уоуп!.. Уиа-
карагь ихы саирхəеит!.. (Ицегь ифахаракны.) Ыы, уажə
Апшахəа-Абаахы дыргоит, иаха изыманшəалоуп хəа,
дхараркуеит, итыц сызнимыжьуаз, уиакара иаргьы уаргь
сгəырца шəагозар?! Абри хəа, сыхьз ихəар, уаха кра-
тахызма?!

Х а б а ц ъ а (ђахан). Уапсахар – ихəарын!..

Хапара (дагьны). Са сзыпцоу егьы акəым!.. Сара скəазза
сыштəоу, дцан нахьхьинтəи еазə дааигоит!.. – Убыз атцы-
хəала!..

Х а б а ц ь а (иѡахаракны.) Сыбыз акәым, аха (инацәа ааркымкымны) ус анахь – арахь, апша хьцо хәа, унахәаа-хәлар калазом!.. Уажьоит!.. Ухузымдырит!..

Х а п а р а (деиладзаны). Са соума, уара, ухузымдырит егыт, апша уакәтәоуп хәа зоухәо, улымхәкәа кьакьаза!.. (Днеизытрысуеит.)

Х а б а ц ь а (ишьтахька днеиҗаңан, аха иеаазырхиан даагылан). Уара утәкәа иреицәазам!.. (Нас.) Уааи, агәы умоуп!..

Ашьха Маць дѡагылоит, Хаѡа даазамазоит, Хьыкәыч дааин ашә дасуеит. Ашьха Маць ахьшәтхәа имагнитафон астал амгәа инҗа-тцаны, днеин ашә ааиртуеит.

Х ь ы к ә ы ч (ихаракны). Алафахәы ыкоуп, дышәцәым-цааит!.. Хаѡараа лайкьан ицоит.

Х ь ы к ә ы ч (аатгылара ашьтахь, ирмачны). Абарт аҗ-шхәынҗә уцәалартцоит хәа уасымхәо-оз!.. (Даатгылан дахьадгылаз ирбаны.) Зегь сахауан. (Лҗацкәым лылахь иад-кишало лҗыналхоит.)

А ш ь х а М а ц ь (дҗыишьырччан.) Иҗоузакәы хәарабхәеи?!.

Х ь ы к ә ы ч (даахьахәны, ихайцаны). Алафахәы!.. (Нас амагнитафон ахьҗеиҗаз истол ирбо.) Ани уҗәахуама, ицәырумгазои?.. (Аҗак дазымҗшыкәа дцоит.)

Ашьха Маць ихы инапы атцыргәан дхәыцуа истол днахатәоит.

(Абра даангыларгьы калоит ақәыргылаѡ. Ари аицәажәахә хҗаны хазы-хаз иуртәаргьы алишоит: акьаѣ, абжьаратә, ау хәа.)

Ч а т ц ә Ч а г ә (азал акынҗә, дыштәоу). Ашьха Маць!

Ашьха Маць истол даахьтцны, маҗк дааскьаны дааҗшуа дѡагылоит.

А ш ь х а М а ц ь (илахь инапы ахакны дыҗшуа). Сыхьз зәыр иухәазма? (Даатгылан.) Чагә, убжә акәушәа?!.

Ч а т ц ә Ч а г ә (дѡагылан). Сыбжьы удыруазар гәастон... (Даатгылан.) Сыхәмаруеит!..

А ш ь х а М а ц ь. Еицоумкзеит, ишцасзымдыруаз!

Ч а т ц ә Ч а г ә (ихҗаны). Еитаскыр, зәыр кыр ситоозма?!.

А ш ь х а М а ц ь. Изыртогьы дыкоуп, еабжьык ала җызтуа...

Ч а т ц ə Ч а г ə (*аатгылара ашьтахь*). Уи уиоуп, аха...
уара, зызбахə шəймоу злагаратцəкьоума?! (*Даатгылан.*)
Уцсцəа ирымафуп...

А ш ь х а М а ц ь. Уцсцəа хəа узфу – арту, егырту?

Ч а т ц ə Ч а г ə. Егырт ракəызтгы, «иуцəыцсхью» сым-
хəоз!..

А ш ь х а М а ц ь. Кох, арт ирымафызар, иуасымхəакəа!..
(*Иафə илымхə иахаргылан ирбаны.*) Абас каттеи, иуахауа
убап!..

Ч а т ц ə Ч а г ə (*ус кайцаны, иеырхəашəа дзырфуа*). Акгы
сахəзоумей?! (*Нас.*) Суамхамжьозааит!..

А ш ь х а М а ц ь (*иѡахаракны*). Цкьа икатца, цкьа! Уха-
раны угылоуп...

Ч а т ц ə Ч а г ə (*егьи илымхəгьи имафə нахаргылан, ийегьи
иѡаархəан, даарак дзырфуашəа, цайка дыцшуа*). Ари иароума
уара?!.

А ш ь х а М а ц ь. Аа, убоума, абжьи шуахауа!.. Шьтагьи
ихоумтцəои ишзлагароу?!.

Ч а т ц ə Ч а г ə. Уаангыли, уаангыли... цкьа сазызыр-
фует! (*Нас.*) Иарами, уара!.. Абжьи еицакуп, аха... (*Иафəқəа
лашьтны, иѡаариашаны...*) Аха ихазымтцəгьи калоит...

А ш ь х а М а ц ь. Избан?

Ч а т ц ə Ч а г ə. Алу абжьи змахац закаѡ икоу удыруа-
ма!.. (*Даатгылан.*) Ирахəргьи шызлагароу рыздырзом...

А ш ь х а М а ц ь. Бжьила измахац, аргыцшьала ирды-
руeit.

Ч а т ц ə Ч а г ə. Уи шцыкəу?

А ш ь х а - М а ц ь. Ишакəу усоуп – аргыц ардды зымго
рацəѡуп, икѡажьуп (*ѡѡахан*) ирзырсазом!.. (*Даатгылан.*)
Апкатгьи иазырсарым, убас икьакьоуп – мышəкəйдуп,
ѡадеимхəыцуп... аихəрак...

Ч а т ц ə Ч а г ə. Алу абжьи еицазкызгьи убриоума?

А ш ь х а М а ц ь. Азлагара уахатəоушəоуп ишудырыз,
Анцəа уиныхəаait!

Ч а т ц ə Ч а г ə. Хых! Иабаадрыхуеи, уара, дара убарт?
Изхкаарадашь?

Ашьха Мацъ. Самкъанакъаа иртәуп. Ақәланқъари дахылапшуеит. Ирзеилоуп, еидгылоуп... (Даатгылан.) Ацъыргәалкыра акәыршоуп, аларқәыц ахатцаны, утахы-заргы уавагъежыла!.. Иукъыст–имжыжыкт!.. Уаха амцын ақәларагы уғәамцхо уқанатцоит.

Ча тә Ча гә. Хо-хо-хо-хох!.. (Даатгылоит.) Иаауеи!.. (Даатгылан.) Нас, нас, зухәа?!

Ашьха Мацъ. Нас, афнутқа ағбатқәақәа, ашәшьы-рақәа, ауаргъалақәагә амоуп, ацәахақәагы алагылоуп...

Ча тә Ча гә (ихцаны). Азы амоу, азы?!

Ашьха Мацъ (дѡахан). Зақа утаху!.. (Дазатгылан.) Аихахақәагы афнутқала иавагъа иавахауп!..

Ча тә Ча гә. Аихахақәагъу, уара?! (Даатгылан.) Сталап хәа сгәы итамыз!..

Ашьха Мацъ. Иузымдыруазар, узталаргы – урғәашәеит!.. (Даатгылан.) Иазууазеи, ицәгъоуп, уакәыт!..

Ча тә Ча гә. Суцәталан, ағбатқәа ґыхны, егыны, ауаргъала суцәакәтәар хәа ушәаны иумхәозааит?! (Даатгылан.) Ма даеазә дтоутцарц утахны, аеакны?..

Ашьха Мацъ. Уртқәа рзы изхәақәогә ыкоуп, аиеи... (Даатгылан.) Ушьапы уқәгылоуп, арахъ ухаларауаз Чагә?

Ча тә Ча гә. Ажәлар срылумган!.. (Даатгылан.) Ирылагыло инырчхауа, ирылкыыз ианарыжыуам.

Ашьха Мацъ. Уа уиашатгы... (Даатгылан.) Уаха крухәома?

Ча тә Ча гә. Убра ак схәашан, сгәы еихыызшыыз, уамыргәаауазар...

Ашьха Мацъ. Ыы, цьоушьт?!

Ча тә Ча гә. Уқәыдрагә иакыз... (Уи даакәыцны.) Уара, кыдрагәу кыдракәу?

Ашьха Мацъ. Афбагы акоуп, аха ақыдракә хьантыцъуп – ма цъуп, ма рагәацшыуп, аа иалхызар – зынза икааметуп... (Дазатгылан.) Алафхәафцәа Ршафы егъаран ахәынац дукәа рылоукхъеит. (Даатгылан.) Уажә иубама... Изухәеи?

Ч а т ę Ч а г ę. Ақыдрагә хәа еигъуп, җакала напшырта
амазам, ирпшзан иузымхәеит, ахъз псахтәуп!.. Ма ак-
дыркәа хәа.

А ш ь х а М а ц ь (*игәгы иамыхәо*). Коҳ! (*Даатгылан,
иҗегь дөахан.*) Коҳ!!

Ч а т ę Ч а г ę. Ыы?..

А ш ь х а М а ц ь. Уара (*илахъ иаҗа нахакшәа*) иузымр-
пшзеит егыит хәа, ахъз сырпсахны, цәгыа зуыз шеиб-
гоу иушьтырц угәы итоумкзааит!.. (*Дазаатгылан, иаҗа
лашьтны.*) Шәеиуацәоу, уафы дуныртәоу? Мамзар – егыиу?!
(*Инақәрццакны, иахъаз ахъ даанапшыны, ихазы.*) Ианба-
гыыхъзеи дара, уара?!

Ч а т ę Ч а г ę (*даанапш-аапшыны, ихазы*). Имдыри уара!..
(*Нас инапқәа ааивартәташәа, азал ахъ.*) Шәа шәакәзар,
ишпакәшәтәоз?! (*Дазаатгылан иоаҳаракны.*) Ақәланқъари
дысзынарышьтит!.. (*Даатгылан.*) Хәимырзааит, цсыхәак
ат хәа...

А ш ь х а М а ц ь. Ақәланқъариу, уара?!

Ч а т ę Ч а г ę. Аиеи! (*Нас.*) Имашыналас! (*Нас.*) Дкылқъа!..

А ш ь х а М а ц ь. Апскы ихала икызма?! (*Нас.*) Зәыр
ицикызу?

Ч а т ę Ч а г ę. Ихала икын! (*Даатгылан.*) Убома зака цъа-
баа ибаз?! (*Нас.*) Ани еипш ауаоы ихала апскы кны даннеи...

А ш ь х а М а ц ь. Уигъ уиақара дуафындаз, Лызәа ртыпқа
дирымтә-оз!.. (*Нас, иаазыларқәны.*) Иҗыхәда крықәызма?..

Ч а т ę Ч а г ę даанапшы-аапшыны, ереимхәа-еимхәа-кырқыцқъа аақа-
тан, ичабра аатганы, крыфаншьтахъушәа, иқъышә ирыцқъоит.

А ш ь х а М а ц ь (*даатгылан*). Хәыц уҗашәама?!.

Ч а т ę Ч а г ę. Сыла ак хшәалан...

А ш ь х а М а ц ь. Улоума, уқъышә ауpei иурыцқъо?!.

Ч а т ę Ч а г ę (*даатгылан, иоаҳаракны, ихәаны*). Еицәы-
хароушәа убама?! (*Дазаатгылан.*) Еизааигәазароуп, мам-
зар иузрыцқъазом!.. (*Нас.*) Унапы зыназозом...

А ш ь х а М а ц ь. Убарт анапыназарақәа, ақъышәрыц-
қъарақәа... ҳапхастарымтәааит, Чәгә?!. Акгы умбазои?..

Ч а т ە Ч а г ە. Избоит, аха... (*Даатгылан.*) Уара, ишца-
кахтцо, хапсуауп!..

А ш ь х а М а ц ь. Уапсуазар, ацэгъа ууаанза, ушапсуоу
уазхэыц!.. (*Даатгылан.*) Апсуара мариандаз, Адунеи акны
зегъ апсуаан убарын!..

Ч а т ە Ч а г ە. Уа уиашатгы! (*Нас ифахаракны*) Рацэа
Ахагэгэацшь уфейт!

А ш ь х а М а ц ь. Ус акэзар, уарггы (*ифахаракны*) Аха-
зеи ухалейт! (*Даатгылан.*) Нас уажэ иахухэауеи арт рус?

Ч а т ە Ч а г ە. Сухэарц акэын, аха сахьхэйт... (*Даатгы-
лан.*) Арт апсуаан, ус карымтцар акэын!.. (*Даатгылан.*) Шьта
рыхьзггы сгэацхом...

А ш ь х а М а ц ь. Уи арбан?

Ч а т ە Ч а г ە. Арт акыдрагэ иакит, хэылаккэоуп, хэы-
лакраа зрыхьзутцазеи?.. Уарггы Аиаша уавсит, Ашьха Маць...

А ш ь х а М а ц ь. Акы уавымсзар ауам, аха исырцшзап
сымхэази, Чагэ, уиоуп...

Ч а т ە Ч а г ە. Иумырцшзар акэын!..

А ш ь х а М а ц ь. Уара уакэмыз уажэраанза иумырцш-
зейт зхэоз?!..

Ч а т ە Ч а г ە. Сыхэмаруан!..

А ш ь х а М а ц ь. Уара ескынагъ ухэмаруейт, са сыхэ-
марыр амузои?! Сарггы сыхэмарны ирыхьзыстцейт, исыр-
цшзон!..

Ч а т ە Ч а г ە (*ихы рйысуа, ашша-алкааны*). Зака иуаап-
шзакэоузеишь!.. (*Днатэоит, аха деишафагылан.*) Нас закэу
удыруама, Ашьха Маць? (*Даатгылан.*) Исхамыштхэаз...
Исхаштыр калазом!..

А ш ь х а М а ц ь. Ыы?

Ч а т ە Ч а г ە. Азлагара апшзакэаггы аанахэо збахье-
ит, апшза – рымшьта цэгьоуп, ак умфа хнамтцааит!..

А ш ь х а М а ц ь. Ус санымиахьей уара!

Ч а т ە Ч а г ە. Нас хэшэыс иоутей?

А ш ь х а М а ц ь. Еикэырццакны хынтэ скажыцэейт –
(*инапггы аазкыаны, ифахаракны*) ахэтцэггы аакэсхит!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Анцѡа ицъшьоуп! (*Даатгылан.*) Атѡ уды-
руазаарын умбо! (*Даатгылан.*) Акѡымкѡан, ак калазтгыы,
Алафхѡѡцѡѡ Рыѡнакны Хацъымаа ахѡеихѡшьыцѡѡ ахъ-
зыртѡра саныртѡн (*еицъыхны*) де-еигзан ие-еимхѡазт хѡѡ...
(*Нас, даатгыла.*) Усгыы, угѡуѡныз! (*Изхара ифазишѡѡ, икъышѡ*
инапы ныкъѡшь-аакъѡшьны, дагыынаѡиш-ааѡишы днатѡоит).

А ш ъ х а М а ц ъ (*ицѡегъ дааскъаны*). Абри уажѡ изахауа,
ажѡ шѡахаршьызаргъ, азлагарахѡынапкъѡ ескъынагъ
иѡоуп, азлагараѡы мацарагъы акѡымкѡѡ, (*дазаатгылан,*
ицѡегъ иѡахаракны.) шѡартгъы шѡмакѡанкъѡ шѡѡрѡцшла!
(*Бзиала аанаргѡ, иаргъананы надырбаны иѡынеихѡит. Аха*
даахынхѡны.) Саргъы исхамыштхѡаз, Чагѡ!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*дѡагылан*) Ы?

А ш ъ х а М а ц ъ. Алафхѡѡцѡѡ Рѡнаѡы дубѡ-ѡзар, Цънеи
Цъгѡат ухы гѡат хѡѡ сызиахѡѡ!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ыы, ура?!

А ш ъ х а М а ц ъ. Убригъ абри еицѡѡ изырурц ргѡы
итоуп – азлагарахъ дшаауа, икылатѡан, амыркѡылдыз
игѡыдыртѡит!..

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Каух!.. Рацѡѡ хѡзт!.. Цънеи Цъгѡат анс
анхѡѡихъ!.. (*Даатгылан.*) Уи икны иргѡѡгъызар, харгъы
ихѡѡсуам!.. (*Нас иѡахаракны.*) Арт псыхѡажѡлагѡ рымам-
заап, шыцыла – дахъырхѡтѡуп, мамзар – дакъѡытѡуам!..

А ш ъ х а М а ц ъ. Уажѡ иухѡѡеитеи! (*Нас.*) Инапоуп из-
гѡыдыртѡѡ...

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ихы изагѡыдрѡмтѡи?!.

А ш ъ х а М а ц ъ (*даатгылан*). Уитѡѡкъѡ иацѡшѡоит. (*Нас.*)
Инапы иаахар, иаатѡѡ ахѡынѡѡѡ ицѡылахауѡит, иптланы
илапсар еихагъы ирзеигъуп...

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Уара, инапы иадырѡоит, аха, агѡрас иу-
гои, ихы иаахар?! (*Нас.*) Ипнамеи?!.

А ш ъ х а М а ц ъ (*иѡахаракны.*) Игѡгѡазар, ипнаѡзом!..
(*Нас.*) Уиами ихы гѡеитааит зысхѡаз! (*Дѡоит.*)

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*ихы рѡысуа днатѡоит. Нас дѡагылан, итѡоу*
рахъ). Иахъатѡиала абасоуп, шѡхараапѡоит, аха шѡаабалар –
адунеи азна хаигѡыргѡоит, абзиара шѡѡкъѡшѡѡаит!

ЧЧА-ЦЬЦЬААИ, ХАЦЬ-ЦЬЦЬААИ, ХАБГАЛАЦЬААИ*

АЛАФХӘАӨЦӘА РЫӨН АЗЫ АБЫЖЬБАТӘИ
АИЦӘАЖӘАХӨТӘ
(Х-қәгыларак аманы)

И а л о у:

Ч а т Ә Ч а г Ә Ц ь н е и Ц ь г ә а т
Қ ы ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь – 1992–1993 шықәс-
қәа рзтәи Ацсны Ацынцътәылатә еибашьра алам-
талазы амлагарақәа, амитингқәа кәзтцоз ақыртцәа
ррольқәагы нарыгзоит.
Х а ц ь ы м - ц х а ц ә а а х ө и х ө ш ь ц ә а :
А и х а б ы
А г ә а б ж ь а н ы т ә
А и т ц б ы – ақырт хәсақәа аибашьра алагамтәзтәи
ррольқәа инарыгзоит
А с ц е н а н а к ы н т ә и а б ы ж ь қ ә а :
А к т ә и А ө б а т ә и – Х а ц ь ы м - ц х а ц ә а а х ө и -
х ө ш ь ц ә а и р т ө у п .
Х а р а з ы и А с т а ц а н (азал акынтә)
А л а ф х ә а ө ц ә а Р а б ж ь г а ө – Автор.

Асценафы аушәақә ө-рымз оуқәак еиәацшыны, аха унарыбжьи-
сыртә, игылоуп. Рханы аазеишәа (астол) гьежъ жыцәк х-кәардәк
адгылоуп. Алафхәаөцәа рызегъ халар, арымзқәа нада-аада асцена
иқәыргылан еиәацшуа, азал ахь ала иаха еимыхны, рыназарае рха-
ны иаха иааимагалан убра аазеишәа дыргылоит. Даақәлоит Ч а т Ә
Ч а г Ә.

* Ари аицәажәахөтә кыпцхын «Чатә Чәгәи Цьнеи Цьгәәти»
ахьзны 2005 шықәсазы. Аха быбрак ихарала иеахтәаны, инагзамкәа
ицеит. Ара, Анцәа икнйтә, ихатәаауп.

Хаг Жагәа, Ацандарантәи,
 Кәәгәанеи Кәаста Хәыч, Кәтолынтәи,
 Жыи Абзагә, Мгәызырхәантәи,
 Шьяқарипа Рашыт, Тхынантәи,
 Кәарцхәеи Дажь, Дәрыцшынтәи,
 Гогәуа Қымышь, Гәыц Ахантәи,
 Ладарыи Кансоу, Абгархықәынтәи,
 Киут Хәымпыл, Кындыгнтәи,
 Амаба Кыгәа, Жәандәрыцшынтәи,
 Зантарыи Лажәа, Тамшынтәи,
 Арстаа Сабакеи, Уатҳарантәи,
 Кышымарыи Нарықь, Рекантәи,
 Саман Бадис, Лыхнынтәи,
 Қәчаххәеи Шьяақир, Атарантәи,
 Акьяцба Тлабган, Аегәарантәи,
 Бжьюу Цьсыц, Цьырхәантәи,
 Бытәы Шьяаб, Атарантәи,
 Аргәын Гыд, Кәланырхәантәи,
 Шлар Астана, Цьгьардантәи *(Даатгылоит.)*

(Нас.) Абарт рахьтә аиндатлара иалахәхоу хәа, акьанч тацсаны, 12-фык алххуеит, фы-фы ҫгәыцкны еисо.

Азал акны уаҫгы дгылом, Чагә дырзыцшуа даатгылоит. Убри аам-таз даацәыртыны дааидгылоит Алафхәаҫцәа Ражьгаҫ.

А л а ф х ә а ҫ ц ә а Р а б ж ь г а ҫ. Мшыбзиа, Чагә! *(Инапы аамхны.)* Ажәабжь баапс узаазгеит...

Ч а ц ә Ч а г ә. Бзиара убааит, алафхәаҫцәа Хабжьгаҫ! Ыы, икалазеи?!

А л а ф х ә а ҫ ц ә а Р а б ж ь г а ҫ. Иахьа Апснытәи алафхәаҫцәа реиндатлара, реисара зыкалазом, иахаагароуп, амашәыр иакәшәеит...

Ч а ц ә Ч а г ә. Кох! Ишца, цьюшьт?!

А л а ф х ә а ҫ ц ә а Р а б ж ь г а ҫ. Саргы срыцны иацы Гал Акьяцба Тлабган хайтан. Иахагы хауимышьтит. Иаргы дхацны хшаауаз, Аегәара хаахысхьан, ақыртуа диверсантцәа итартцаз амина хавтобус иатцацжәеит...

Ч а т ц ө Ч а г ө. Коҳ!!! Цстбара каламашь?!

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Азэггы егымыхт Ан-
цэа икынтэ, автобус ашьтахьтэи акэыроуп иакэцала.
Тлабган ихата дхэуп, аха дшэартам, Очамчыра ахэшэ-
тэырта аихабы Гэыргэлыи Алмасхан ица Даур дихагье-
жьюа дихоуп.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Анцэа иара иоуп, еикэирхеит! (*Даат-
гылоит.*) Уара убри Агэыргэлыи Даур ани Ашэба инапы
хызтэаз иоума?

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Иара иоуп. Акырт-
цэа анхақала, аибашьраан Ашэы Шэарах ицылтц (имата)
дырхэит. Ари инапы хтэатэхеит, аха иабакоу излахутцэо,
арахь амца акуеит. Хыцхэархьк рыцшаан, убриала их-
тэаны ипсы еикэирхеит, умбои иахьаггы ишахгэалашэо.
Роашьыгада ихитэеит, иабауоуаз...

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иарггы амбатэ ичхаит! (*Нас азал ахь ина-
пы аакайашэа, иаархэычны.*) Арт ишпарзаауеи, еизаагеи-
теи? Алафхэаџцэа реисара калоит хэа раххэан.

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Цьнеи Цьгэат дрыц-
мызт, уаџ дышьтны адырра истахьеит, уажэы-уашьтан
дааиран дыкоуп, Кышымарыи Нарықьггы дшэыхьзар
хэа сгэыцуеит.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Машыналоу ылоу уаџ дшушьтыз?

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Амашьына умазарггы,
иабакоу итоутэо?..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ы-ы. уара, изыками, Апсны акэжэы
ахьамоу ыкоуп, акэжэеи, акэдеи анефт хэа изышьтоу,
имарианггы иахьытцытцуа, ачуанқэа шықэыргылан итцган
иаадыршыр, абылтэ зақа утаху хмоуеи, ибаапсума?!

Алафхэаџцэа Рабжьгаџ акэфитуам.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ы-ы, ибаапсума, уара?!

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ (*ишахаракны*). Ибаап-
суп!.. (*Даатгылоит.*) Азин узтада?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Изыбаапсузеи?! Ы-ы?!

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Ибзиандаз иҗарым-
тюз! (*Даатгылашэа.*) Нас накынтэ абылтэ ааганы изтиуа
ирхашэалои?!

Ч а т э Ч а г э. Уара, убри абылтэы азы иалырхуа иҗар-
тоит, рхэеит, усқан ишцакало, ахэ иагымхазои?

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Азы иалхны иҗатцеи
агэы умоуп! (*Даатгылоит.*) Хақәухуама, уанаңылымбеит,
хазқәа зегь тахкааны, адамыға раархан иудырбап! Уажэ
еипш унеин уртало егыуа ус иҗало цыушыоит усқан.

Ч а т э Ч а г э. Уи сазымхэыцт умбо...

А л а ф х э а џ ц э а Р а б ж ь г а џ. Цьнеи Цьгэатдааиан-
за уара уарацэажэ, баша хаизеит рхэо иҗашымтқан. Са
сымцар ауам... (*Дцоит.*)

Чатэ Чагэ уажэыгь иикыз иҗбаад бгыыц рены итцырқа аңыба
интеитқан, азал ахь дыцшуа, ак ихэарц даатгылоит. Инақәыршэан
даацэыртцеит Цьнеи Цьгэат. Ишыапқәа хтуп. Днеин Чагэ даaidгы-
лоит. Чагэ уи дгэеитазом.

Ц ь н е и Ц ь г э а т. Мшыбзиа, Чагэ! Иҗалаз уахаит ус-
гы...

Ч а т э Ч а г э (*даахьахэны диҗаңшуа*). Коҳ! Бзиара уба-
аит, Цьгэат! Исмаҳаи, Анцэа еиқәирхеит! (*Инапы ииҗарц
инаирххоит, егыгь аҗааирхоит, иааимырхуеит, аха нас
ишыапқәа шыхту анибалак, иңыашы, илахь инапы адкыла-
ны ишыапқәа рыхаңшира далагоит.*) Уара, Цьгэат, уеилага-
ма?! Сара сеилагоу?..

Ц ь н е и Ц ь г э а т. Ыы, исыдубалеи?!.

Ч а т э Ч а г э (*иңыеишыошэа*). Хаи, Анцэа уиныхэааит,
изакэ еимс җыцқәоузеи иузахыз!.. Ас уабаказ?!

Ц ь н е и Ц ь г э а т (*даҗаеырбошэа*). Аныхахь сықан.
Чагэ, аныхахь! (*Нас.*) Иухаштма адсуаа сшыапы хтны аныха
сшамтагылара хэа, аҗатахьақәа рықэтқан ишынарыгзоз?!

Ч а т э Ч а г э. Коҳ! Ус коутцазар, ажэытэратцәкыа цыыру-
геит, Анцэа уиныхэааит! (*Даатгылоит. Нас.*) Уара, иарбан
ныхаз уахыкыз, Цьгэат?!

Ц ь н е и Ц ь г э а т. Лых Ных!.. Настгы ус җатахьан исы-
қэын, Адсны алафхэаџцэа ахьеизо ныхатэарак иафызоуп,

убрахъггы сшыапы хтны, шыапыла сышцара хэа. Иумды-
руеи ажэйтэан ишыкарцакэоз?..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ажэйтэан моу афатэггы халагар цэгъа-
мшэа збоит уара убри. Ашыапхтра агэабзиара иагъа-
хэатэкьоит (*Даатгылоит.*) Аха убра акы суазтаашан,
Цьгэат?

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Ыы?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Уара, убра амфан шыапыла уахъауаз уа-
наапса, унымфахытцны тлак убга надцан умыцэазеи?

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Уи уара иалудырааи?!.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иаххэакэогъ бзиоуп, аха убра рыцхарак
уакэшэан, ушыцэаз иргычны егыны, удырхэны, убас ак
каланы иумзозааит?!.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Иухэо закэызеи, Чагэхеит, агычра
иакэымтцхъеи, архэраггы абакоу!..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ус Анцэа ихэондаз, сызлымхак амахым-
ггы, аха... (*Даатгылоит.*) Умбои, Цьнеи Цьгэат – Цьнеи
Цьгэат зуакэуггы убриоуп. (*Даатгылоит.*) Газақэак ак
карцазарггы – иуршшоит, арахъггы гхашъа умазамызт,
уааит...

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Ус карцаратэ... (*Даатгылоит.*) Ка-
лоума!..

Ч а т ц ө Ч а г ө (*даалкъан*). Уара, ак уасхэоит. Цьгэат, уааи
амилициаа хрыцхраап!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Иззы?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Агычрақэеи архэрақэеи рацэахеит.
Уааи-сааи уахынла гычфои рхэои зхылахэоу зымныкэо
икахцап!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Уи ами абзиа, аха излакоутцои?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Зака зиас алсуазеи Акэа?!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т (*ицъшьаны*). Иззухэеи?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Мамоу, зака зы алсуеи?!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Иалымсыкэа! (*Инацэақда харкэало.*)
Гэымста, Сындыкэра, Хакъацсы мамзарггы Сыкэры, Бас-
ла, мамзарггы Шэыкэра, Табеирфан(а), Кылашэыр – фба!
Итцегъ рыхъзқэоуп.

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*иѡахаракны*). Жѡаѡык хтахуп, ианаму-
зах – фѡык!

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т (*ицъашьаны*). Изуст, уара, узѣу?!.

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*иѡахаракны*). Азызланцѡа! (*Даатгы-
лоит.*) Уажѣтѣикѡа ракѡым – урт азы иѣоутцар руама!..
(*Даатгылоит.*)

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т. Ёбазар, цсшьартазар?..

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*иѡхаракны, ихѣаны*). Ускан иѣамлои!..
(*Даатгылоит.*) Аха са сызѣу ажѣйтѣ зызланцѡа роуп.
(*Даатгылоит.*) Уажѣ абарт хазкѡа зегъ азызланцѡа ѡѣах-
цар, уахынла пеу, зѣѡара гычѡык, рѣѡык дзырмыр-
уа, ишѡаны ашѡѣтышѣ изымнеиуа убас иѣалоит, ацѣ-
гъаураѣаггы рѣыхѡа аапѣѡоит! (*Даатгылашѡа.*) Ибаапс-
ны исѣѡама?!

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т. Иабаѣоу, уара, уажѣ урт азызланцѡа?!.

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Инхаѣаз ыѣоуп, иахъамоу са издыр-
уеит!

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т. Ус хзыѣатцар, ибзиахон. (*Даатгы-
лоит.*) Абаапсы ѣазѣѡз, иѣартцаанза рхы зааргѡалара иѣан!
(*Азал ахъ.*) Аа, абас: (*Ацѣгъа згѣы иѣакеыз ихы азаагѡала-заахра
даѣушѡа ѣѡо, ус ѣаиѣацѣхъаза дазгѡаан иц еихаргѣгѡаны ихѡо,
ианзааиѡгѡалоу иѣазырхѡа-ѣазырхѡо.*) «Уашхѡа маѣапссыс!..
Уашхѡа маѣапссыс!.. Уашхѡа маѣапссыс!..» – ддырхѡарын.
(*Нас иѣеиѣыхны Чагѣ днеизыѣиуеит.*)

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Атцартыша зѡггы убас рзыруа иалагоит.
Иаѣѡымѣыр, зынза азы иадыршьѣеит! Ауаа зырхѡуаггы
убас рыхъѣеит, ы-ы, урт уахынла имныѣѡазѡи?! Цацхеи
ресторани зхагалан измада?!.

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т. Ибзиоуп, азкѡа ирѣахѣап, аха нас
ишѣаѣало?

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ы-ы?!

Ц ъ н е и Ц ъ г ѡ а т. Зызлан амилиция, аггыч, архѡы
хѡа еиылыхуама, рызегъ рхы заагѡалан уашхѡа маѣапссыс
длырхѡо далагар?

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ус иѣалома, зызланцѡа анѣахѣѡ аинс-
труктаж рзыѣахѡмѣѡи! (*Даатгылоит.*) Аха, уара, усггы

уахынла хақалақь милиция далазам, уара узацәшәеи?
Насгы зызлан дгазам, досу дарбан еилылкаауеит.

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Рызкәа иаартытны, алашыцара реа-
лак, автоинспекторцәа ахыгылоу уашхәа ддырхәарц ине-
иуа иалагар, амитә қахамтцеи!.. Икказа хлыкәпшуеит...
(*Даатгылоит.*) Афы иашьугь цъара данкбап...

Ч а т ە Ч а г ە. Урт зегь ус икоума, сеидру, рхы гәартааит
нас, зызлан дзакәу рымдыруеи! (*Даатгылоит.*) Даадыргәаар
– амашынагь аус амуа иаанылкылоит, ма ихлыршәтүеит,
излыцәацом. (*Даатгылоит.*) Егьи, афы ыжәны амашына
дакәымтәааит, уара, апскы кны, их ицәымгума?!

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Ани-и (*даатгылан.*) лыхцәы хтцәаны
изгахьоугы хәа шыоук ыкоуп, урт дырпырхагам, иумды-
руеи, рееибытан аиакәым картцо, азәгы кагы реимхәо
иалагар, уа ишцакало?

Ч а т ە Ч а г ە. Ишыкало умбазаци уахынацш-аапшуа?!

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Исымбацкәа, ишцасымбац? Исым-
бои! (*Даатгылоит.*) Аха уи ххы икәахкып...

Ч а т ە Ч а г ە (*иџахаракны*). Уиакара ухы кьакьоума,
икәзару, Цьгәат?!

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Икьакьам, аха, иааг!.. (*Даатгылоит.*)
Егьа ус иказаргы, зызлан илеигьу дыкам, ибзиан духәы-
цит, хазкәа дыртахтароуп. Апсны иахьабалак убас ика-
татәуп. Акәа мацара акәымкәа. (*Даатгылоит.*) Аха убра
ак хцәагхазшәа збоит...

Ч а т ە Ч а г ە. Иарбану?

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Аинструктаж рзыкахтап ухәеит,
аха зызлан – зызлануп, лыла аш анхыло ыкоуп, лыгәрас
иугозеи хәа ишәаны амилиция уахынла усура акалакь
алалара иакәытцыр? Еицәахтәыр, Чагә? Иахьџнатәоугы
иднарбақәоит, аха...

Ч а т ە Ч а г ە (*иџахаракны*). Акамакәа рахтап!

Ц ь н е и Ц ь г ە а т. Ус кауцар, агьычцәа, архәцәа бза-
мыкәу цыушьома, џба-џба кама шыркәынхәалоу убап.

Ч а т ە Ч а г ە. Акама зманы иаарбо егырт кны итак-
латәуп!...

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Уара ус халагар, зда хамам Ацар-
гəыш, Атарба, Агəымба акамакəа ныкəыргоит, рашəа-
хəаѳтəаггы акамакəа рымоуп, хадсуа быргцəаггы акама-
кəа рыкəныртѳоит, ихəцəтарымкуеи уара! Игəнахами!
Арахь рхы злафьрхуа хəа уажə акгы рымазам, анага-аага
иалазам, ишпакалои?

Ч а т ц ə Ч а г ə. Акама аныкəгара зинла икатцатəуп,
азин змам иазтцауа, имырхуа, дтаркуа! Насггы ѳыцəа
азызланцəа анеицу акама уиакара иацəшəазом. (*Даат-
гылоит.*) Амала аухатцəкьа хашəахəаѳцəа рансамблькəа
ргəырəантцатəуп, акəымзар, идьрхəуеит.

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Ибзиан иухəыцит. (*Даатгылоит.*)
Аха убра даеакгы хцəагхазшəа сахəапшəуеит, Чагə.

Ч а т ц ə Ч а г ə. Ыы?

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Зызланцəа тахтцап, аха нас ишца-
кало?..

Ч а т ц ə Ч а г ə. Ыы?

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Иахцəыршьыр?..

Ч а т ц ə Ч а г ə. Ирыкəку шəакь ткьом, лагəым пжəом,
изларшьуазеи?!

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Азкəа рхкəа рахь ицаны ацианплав
ѳаларыжьыр, ишпакалои? Азкəа рыгьхыкəпсалан арт «за-
ниата» хəа инхакəазггы ишцарызнауеи? Арахə ннартцəап,
ацсыз ыкəнахып, зызланггы иаалылгап.

Ч а т ц ə Ч а г ə. Цианплав уажə аиура цəгьоуп, аха ирым-
пшаара икоузеи. Уа аиаша ухəеит, Цьгəат. Ишыкахтцара
ххəыцпи. (*Инеи-ааиуа ихəыцуеит.*)

Ц ь н е и Ц ь г ь а т (*даалкьан*). Исхəыцит!

Ч а т ц ə Ч а г ə. Хай, Анцəа уиныхəааит, ишца?!

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Акəа амраташəарахь икоу азтатəа
Сахəымажə(а) иганы итахтцап!

Ч а т ц ə Ч а г ə. Уаагь итарыжьуеит.

Ц ь н е и Ц ь г ь а т. Ус иамуазар, амилиция русхəарта
хадакəа раштакəа ркны азтажəакəа, атажəакəа атаны уб-
ра итахтцап. Иаухəаауеи?!

Ч а т ц ə Ч а г ə. Ицəгьамшəа икоуп, аха нас ишцархəои?!

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ыы?

Ч а т ă Ч а г ă. Егъа умхэан, зызлан дыпхэысуп, да-
гыпцшзоуп, лыхцэы дашьахауа, лшьапы мыждакэа шыта-
хька ицшуеит акэымзар. Амилиция реихабацэа зызлан
хэсакэа еизганы абассеинкэа рзыржит, ауадалыкъкэа
рзыкартцеит рзырымхэазои?..

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Кох! Уисазымхэыцит. *(Даатгылоит.)*
Еигъу ак азахазбароуп.

Рнапкэа ркъакъан рхацлымхэакэа ирытцаргылан инеи-ааиуа ихэы-
цуеит.

Ч а т ă Ч а г ă *(даалкъан, иѡахаракны)*, Цьгăат!..

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ыы?

Ч а т ă Ч а г ă. Исызбеит!

Ц ь н е и Ц ь г ă а т *(инапкэа ихацлымхэа иаайхны)*. Даба!..

Ч а т ă Ч а г ă *(иѡахаракны)*. Апротивогазкэа рѣахцпа!
(Даатгылоит.) Нас рыла ацианплав зхылазом!

Ц ь н е и Ц ь г ă а т *(инакэырццакны)*. Хаи, уара, акэа-
лангкэа ршэахцпа хэа схэарц сгэы итамыз!..

Ч а т ă Ч а г ă *(деигдырзбан)*. Уи еихаггы еигъуп!..

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Амала амилицияагъ шыоук алана-
кыр хэа сшэоит.

Ч а т ă Ч а г ă. Изкэшэо егъиу, изыхэхэо аниу, анс-арс
хэа амилицияаггы зэыр дыкан дыказар, деитцума, деи-
хабума, гэыбжъанытэума: *(Уи ихы азаахра-азааршышы-
лара даѣушэа аңхьатэи иеиңи икаѣо, уи аритм ала ихэо,
азал ахь.)* «Уашхэа-гэашхэа!.. Уашхэа-гэашхэа!.. *(Иѡаха-
ракны.)* Уашхэа макъацсыс!» *(Нас даакэыйны, иѣааийыхын.)*
Цьнеи Цьгăат иахь ихѣаны.) Маа-шьаа-леи-и!..

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ахадаггы убас «Уашхэа макъацсыс!»
дирхэалароуп изыхэтоу! *(Даатгылан.)* Драцэажэарц иа-
нааизигало. *(Даатгылан.)* Акыс уа амшын ааигэоуп...

А ѡ ы ц ь а г ы ы *(ааивагылан еицырхэоит, азал ахь)*.
Ажэлар, шэарггы «уашхэа» кашэтчала! *(Жэа аламѣакэа
«уашхэа» напыла еицыкаѣо, рхы-рѣггы азырхэмаруа.)* Нас
аггычѡцэеи, архэѡцэеи, акэычѡцэеи, амычѡцэеи, атцар-
тышеи, амартышеи мацхоит!

Ицарц рыкэгъежымтаз азал акынтәи асцена даакәлоит хәычык.
Иику асахтан магәкәеи акъаад бгыыц реи Цыгәт инаиркны дцоит.

Ц ь н е и Ц ы г ә т (*изиацкқәа наргыланы, ибгъыц ааи-
цыхын днахәацшыны Чагә инеишркуеит. Азал ашкәгъ иаахә-
уеит.*) Цкә саманшәалам, уацхъеишь!..

Ч а т ә Ч а г ә (*дацхъоит, иажәеинраалоуп, азалахъ*).

Дадү, Цынеи Цыгәт,
Игазоу дгәт!..
Уаха кәхтцом,
Башагъ иаххәом,
Аиакәым хуит,
Ашьтахъ хәххәит,
Шьта ара уаабейт,
Кыргы хәччеит, –
Амлагъ хәхкәеит...
(*Даатгылан ифахаракны.*)
Изыфүа:
Л а г ь, П а г ь.

Ц ь н е и Ц ы г ә т (*иажәеинраалан, атәкс, азал ахъ*):

Ишәхәаз хәхәит,
Хажәагъ шәахәит,
Цыгәт дгазам,
Шәыцәгыагъ хәазам,
Шәцеицшгы шәазхәыц,
Шәпагыра шәакәытц,
Шәлагыра шәапыс –
Ауафрахъ шәкылс!

Чагәи Цыгәти неивагылан азал ахъ ихырхәоит. Ицарцгы раакә-
гъежымтаз апхәтәи арад акынтәи азә даагылан «Абырсаатк,
икәлозар?!..» хәа ибжы аарыкәырган, ашырхәа асцена дыфхалан
Чагә кәаад бгыыц-еифыреак наиркны дхынхәуеит, Чагә абгыыц
ааитыхны днахәацшын, Цыгәт акы наиеихәоит.

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*дапхьоит, азал ахь*). «Ажэлар рыхъзала ахэара кӕхтцойт, икалозар, Арзынбеи Шьевардназеи Анцӕа дрыпхъан ианигаз икалакӕаз ртӕы хъеиташӕхӕарц!» (*Анхъара далган.*) Абри афыза ахэара картцеит. (*Нас Цыгӕат иахь.*) Ишцакӕхтцой?

Ц ь н е и Ц ь г ӕ а т. Уара цсыхӕак умузар, уи са исмахазац, Чагӕ. (*Даатгылоит.*) Ус кры ыкан удыруазар, саргъы убарт ахэара кӕзтцӕ рхыпхъазараф сыкоуп!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Икоуумбои, Цыгӕат, рапхъа абас-абас хӕа, уи Апсны Ахада ирбатӕуп, ирхатӕуп, ус картцойт егъырт атӕылакӕа рфынгы... Азин ылххроуп, дакӕшахатхароуп...

Ц ь н е и Ц ь г ӕ а т. Кӕх, усоума?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Икоу удыруама, Цыгӕат, уаалеи алафхӕафцӕа Хӕбжъгаф хиазтцапи, иихӕо хахап, шыта дхынхӕхъазароуп. Ари ажӕлар зыхӕаз усуп. Ус ихазныжъуам.

Цыгӕат исактан магӕкӕа шытихуеит. Ицойт.

А ф б а т ӕ и а к ӕ г ы л а р а

Иахъказынтӕ ихынхӕны иаакӕлоит Чатцӕ Чагӕи Цьнеи
Ц ь г ӕ а т и. Арымзкӕа руак иныкӕтӕойт.

Ц ь н е и Ц ь г ӕ а т. Нас, Чагӕ, уалагеи, Хӕбжъгаф ихаи-хӕаз уахайт!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ (*хрыжъ-хрыжъ*). Уи шыкалаз усоуп, Цыгӕат, 1992 шыкӕса нанхӕа мза 14, ахӕашоуп ари, Шьевардназе Апсны дакӕлеит. Абахтакӕа иртаккӕаз агъычцӕа, архӕыфцӕа, ашыра зкӕыз, ашыфцӕа ухӕа аауишьтын, ар рыматӕа ларышӕтцаны, арфашыга рыхъатра илтӕйтцан, атанккӕа иртартӕаны, Апсны ыкӕшӕх, апсуаа ншӕыртцӕа, ишӕырхӕы, мызкала шӕрылгойт, азин сара ишӕыстеит хӕа, ихажӕйтцеит. (*Даатгылоит.*)

Ц ь н е и Ц ь г ӕ а т. Ауп, аха хъыхиркӕозеи?! Ҕытцгас икайтцозеи?..

Ча т ц ө Ча г ө (*иоаҳаракны*). Аихамоақәа ихьчон. Иу-
зымдырзои?!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Ыы, уара, убри аены сара Уачамчы-
ра сақәшәеит. Атанкқәа иртатәаны Акәака рхы рха ианал-
суаз, араион аихабыра Рөны Апсны Абирак ахьахагылаз
иeixсны ицәыбблы икарцеит, уа аихамоа абакоу?!

Ча т ц ө Ча г ө. Иумбазацыз, Цьгөат, Уачамчыра араи-
нагзком ахантәафы, ихәу апсуаа ахәшәтәыртаф ашьа
рылатцара азин казымтцаз, нас аибашьра ианатцаха – гбала
амал еизыхәхәаны иқәтцны ицаз Гугучиа дахьтәаз ахцатәи
аихагыла адкылартаф аихамоа онысны иахьцоз?!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т (*ицъашьаны*). Иказтцада, уара, уа аи-
хамоа?!.. Иназгада?!

Ча т ц ө Ча г ө (*иоаҳаракны*). Шьевардназе!.. (*Даатгы-*
лоит.) Убриоуп исхьчо, мамзар апсуаа ицхастартәуеит,
ихәеит...

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Иг-иґы иамхәо, Анцәа, дсырба!..

Ча т ц ө Ча г ө. Уара, уимоу уи усқан Апсны Ахада Ар-
зынба дахьтәази ихатыцуаф дахьтәази ркабинетқәа рыб-
жьара ихагалан аихамоа бжьигеит, иумбазацыз?! (*Иоа-*
қәырццак.) Убригь ихьчон. Уи акәын Акәа дзажәлазгы.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т (*ихцаны*). Аа-аа! Аах-аах! (*Даат-*
гылан. Нас.) Кох! Уара убри убри акәызма иихьчоз?!
(*Даатгылоит.*) Уцши уара! Сара закәызеи хәа сыкахын!
(*Даатгылоит. Нас иоаҳаракны.*) Убри шихьчоз ус ґашәа
Анцәа ииґааит!.. Нас, нас, Чагө, уажәабжь иацґеи!

Ча т ц ө Ча г ө. Арт Апсны ианақәла, апсуаа-аґынчуаа
рырхәра, рықәхра иалагеит: абыргцәеи ахәыцқәеи рыф-
нкәа ирфнарбылуан, рыхқәа хтцәаны шыарбагас иргон,
иахьзымнеиуаз бзарбзанла, танкла, ҳаирпланла иала-
хысуан. Ас аныкала, апсуааггы абцар шытырымхыр ада
псыхәа рмоуит, ақыртцәеи дарей акәибахра иалагеит,
иумдыруеи?

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Исымдыркәа... Иузымдырша аума...

Ча т ц ө Ча г ө. Ари Анцәа ҳазшаз ианиба, Апцхамбар
идитцеит уцаны Шьевардназегь дысзаага, Арзынбаггы

дысзаага хэа. Апехамбар ифеаихан, афыцъагы иман Анцэа иахь дхалейт. *(Даатгылоит.)* Инейт, аха иабаней! Жэеизафык апехамбарцэа тэоуп, ажэафатэй, урт реихабы, Анцэа дахьтэоу дивагылоуп. Даеа хык Ахаззеи, Ахаззеи акнытэ иааны итэоуп. Рызегь еизаны икоуп. *(Даатгылоит.)* Убри афыза саркыжэлак ыкэгылоуп, абри Адунеи дузза акны досу дызёу унарбо, иихэыцуа уанахэо, ахэыцтэкъа ахькаршэу унарбо. Аха изакароу удыруама! *(Даатгылоит.)*

Цьней Цьгэат. Иагъа ахэ цэгёуп! *(Даатгылан.)* Убри афыза ак Апсназы ихамазтгы!..

Чатэ Чагэ. Шэтэа, ихэан, Апехамбарцэа Реихабы ахьтэй кэардэкэа надирбейт. Шьевардназе иаразнак днатэейт, Арзынба иеааникылт. Уара узымтэозеи ихэан, Апехамбарцэа Реихабы днатэаит. «Сара сапсыуоуп, Анцэа икны стэом, сгылазааит!..» – ихэейт Арзынба.

Цьней Цьгэат *(иоахаракны)*. Хэпсуара, Анцэа. иу-мырзын!!!

Чатэ Чагэ. Арзынба абригь ихэейт, Шьевардназе дахьтэаз дакзамызшэа дфаткьейт. Ани паса Андропов ифеапхъа иеейкэапсан, арахь димбозар итахны, дышгылоз еипш аткысгы иеейкэапса даагылт. «Утэа, уа утэа, шыта икоупцо егыанагазом, знык утэахьейт!.. – ихэейт Апехамбарцэа Реихабы. Нас: – Уара, шэызёу закэызеи, шэыкэеибыхырц аума Анцэа Адгьыл шэзыкэйтэаз, еимашёкуазеи?!» – хэа афыцъагь днаразтэаит. *(Даатгылоит.)*

Цьней Цьгэат. Ыы, Арзынба ихароузеи, икёылаз Шьевардназе иоупей?!.

Чатэ Чагэ. Ааи, аха иара ус дтэаит. *(Даатгылоит.)* Нас ус инацитцейт: «Ара шэзаагаз хтэа-пшаарц, шэеифахаргыларц акэзам, досу шэызёу аадыруейт, шэзаагаз – шэара ишыжэбо шёус хэзбарц азоуп!» хэа. Абри ааихэан, шэнапкэа шэапхъака еитцыхны, шёоупстэкэа таргэафан ишэкы хэа, ус нарыдейтцейт Апехамбарцэа Реихабы. «Шыта шэахэапшла: изхароу итэы азы-хэашь анылоит, изхарам итэы азыхь анылоит!» – ихэан, даацэажэейт. *(Даатгылоит.)* Ишпшыз, Шьевардназе иопсцэа азна пей-

пеиуа азы хэашь наньтцэалт, Арзынба итэы азыхь кеике-иуа иаартэит.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Ассир ухэоит ура!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Шьевардназе иаразнак инапкэа аайд-гэыцэаан, уажэ ибазма, дфыкэгьежыаан мап икит, сара акгы схарам, Ацехамбар ханааигоз Арзынба мазала шыаптаршэ кайтцан ыццха асаба сылахайт, снапкэа ркья-кыаны исытцасырсын асаба иаганы икан, уиоуп азы зыр-хэашь, акэымзар са стэы зыхьуп ианылаз ихэеит.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т (*иоахаракны*). Уцшы иихэо! (*Нас иаа-ларкэшэа*.) Ура, ус изиутцэкыама?!

Ч а т ц ө Ч а г ө (*иоахаракны*). Иабатэиу иухэо! (*Даат-гылан*.) Ани дзакэу узымдырзои?!

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Нас ха хтэы мамоу имхэазеи?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ишихэо акэзар, ицсата иабаайт, ихэеит. Ана имакра далагозма.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Нас, нас?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ус акэзар, ибзиоуп, даеакалакы иха-бап ихэан, Ацехамбарцэа Реихабы ибжы наиргеит (*иоа-харакны*): «Азбаоцэа, шэааи, азбаоцэа!» хэа. (*Даатгылан*.) Ицшызар, ыццха амаалыкыцэа ааофналеит. Азэы Арзынба днеин днаивагылт, егы – Шьевардназе. Афыцбагы ары-гыарахылоуп ишрывагыла. (*Даатгылоит*.) Ус икоуп, уажэ иуахама, Цыгэат, ауафы дины данынкашэа инаркны амаа-лыкыхэ, аофтаахэ хэа, дахыцалак иааицрымшэазо ыццха ицуп, ус изшоуп. Амаалыкыхэ иаргыа жэоа дыкэтэоуп, абзиа итцеихэоит, абзиарахь дидцхоит. Иаофтаахэ иарма жэоа дыкэтэоуп, абаапсы итцеихэоит, ацэгъарахь диhoит, ацэгъа ииркатцоит. (*Даатгылоит*.) Арт рыбжыкэа рдуны, зыбжы еихахо хэа, ауафы иаха иахарц, иреибамырхэо, еипырхагахо усоуп ишиархэогы. (*Даатгылоит*.)

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Аус злоу иара ауафы дыззызырфоуа руа дарбану убриоуп.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Аиоу. Абарт амаалыкыцэа абра иааофна-лаз Арзынбеи Шьевардназеи рымаалыкыхэцэа ракэзаап, досу иаакайтцахыоу, дызфу зегь здыруа.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Хых! Рафстаахэцэа абацей?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Урт уахь анеира азин рымазам, Адгьыл акны ирзыцшын.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Нас, нас?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Нас Апцхамбарцэа Реихабы (ишахаракны): «Абарт рус хазбоит, руа ииашам, изхароу дахшэырба!» – хэа амаалыкыцэа рахь җааитит. (Даатгылоит.) Зеггы ишырбоз Шьевардназе идгылаз амаалыкыхэ даайдтын, днеин Арзынба днаивагылт.

Ц ь н е и Ц ь г а а т (днеиңыфлан). Ишца, уара, Арзынба ихарахама?!

Ч а т ц ө Ч а г ө (имахазшэа). Шьевардназе дахьгылаз хи-хи-хи... хэа дааехырччан, ижэбома изхароу дшахирбаз, сара вба сывам, Арзынба иоуп зус збатэу, ихэан, даацэа-жэеит. (Даатгылоит.)

Ц ь н е и Ц ь г а а т (игэы иҗаххны). Хых!..

Ч а т ц ө Ч а г ө. Арзынба дахьгылаз, хай иаша ыкамзаап, сыжэлар ак сыцэрыхьыр, сарггы адунеи икэсхуазеи хэа игэы иаатиҳааит. Нас ус даахэыцт: Уара, СССР Иреи-хазоу Асовет адепутатс саныказггы абри ауаф дыспыр-хаган, скэалкэало Апсназы ак кастцоит хэа сахьнеиу-аз, ма снеианза еилкааны днеин аус камло икаитцон, ма сышьтахь днеин са икастцаз хирбгалон, абрагь убас илшама хэа. (Даатгылоит.) Анцэа Хазшаз, апсуаа абриа-кара рхыргахьеит, уажэггы ахара рыдутцома, ак уцэа-гымхазааит абри Адунеи анушоз хэа, Анцэа иахьггы игэы даатаахэыцт Арзынба. (Даатгылоит.) Анцэа дахьтэаз даацышэырччеит...

Ц ь н е и Ц ь г а а т (игэы иалсны, днеиңыфлан). Анцэаггы Шьевардназе дидгылан дыччану?!.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Анцэа ауаа ркны дагыцэажэазом, даггыч-чазом. Ихьзалаггы Апцхамбарцэа Реихабы иоуп изхэо. Аха ара дпышэарччеит. (Даатгылоит.) Шьевардназеггы хи-хи-хи... ихэан, иехырччашьала деитааччеит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Избан, уара, хара хтэы диашоупеи?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Уиоупеи!..

Цънеи Цъгэат (игды иааѣаххны). Хых!!! (Дѡагылан
дѡатѡит.)

Ча тә Ч а г ә. Егы, ус иказаап, иумдыруеи, Цыгәат, иааххәыцуа зегы Анцәеи ацәхамбарцәеи еилыркаауеит. (Даатгылоит.) Арзынба иаaidихәыцлаз зегы Анцәа ибе ит, убра уи дызцышәырччазгы умыщцаклан хәа акәзаап! (Даатгылоит.) Апәхамбарцәа Реихабы Шьевардназе ихы наикәикын, амаалықхәцәеи аәстәхәцәеи ртәы абыржә ишуасхәаз еипш инаиеихәан, шытарнахыс умаалықхә дущрытцит, мап уцәкны Арзынба иахь диасит, уиоуп ус зыкайтца, Адгьыл ашкә шәанылбаалак, Арзынба иаәс- таахәгы уара дузацлоит, умаалықхә итыпан, уаргәжә- өағ днеин дыкәтәоит, ыцыа аәстаахәцәа уоуеит, агәам- самтракәа крыфартоушәа убо убас укалоит. (Иәәхаракны.) Иахьарнахыс ухшыә умаххуеит хәа даацәажәеит.

Цънеи Цъгәаҭ (деигдыргъан.) Аиаша ыҕазаап убама!!!

Ча т ө Ча г ө. Аиаша ыкамкөа, Дьгөатхөит, ишпакам!
Иццакзом, мцахөмыцөа, хөычык иагхошөа унарбоит,
акөымзар...

Ц ь н е и Ц ь г а т. Хаи, иххь згааит Анцѳа!!! Нас, нас?!

Ч а т э Ч а г э. Абригъ иаҳаит, Шьевардназе дѳатрысын днѳин имаалықхэ инапы днамтцасын ажѳырқхэа дла-ихеит, аха егы иѳааимижѳан, акѳукѳухѳа дыхѳѳаны, Арзынба икѳымжѳ адшѳ даалахѳны икит. Уиакѳхеит. (Даатҕылоут.) Ара ус ишамуаз аниба, Шьевардназе дѳа-шѳамхнышлан дрыхѳеит, икалозар, сыгха сыриашоит, Адсны саргы салтѳуеит, сыргы алзгоит, сыхшыѳ сым-шѳымхын, сѳмаалықхѳгы дшѳыргѳежѳ хѳа. (Даатҕылоут.)

Цьнеи Цьгәаҭ. Уажә дрыхәоит!...

Ча тә Чәгә. Аиеи. (Даатгылоит.) «Зышка амаалыкхә диасыз уажә иихәо хәхароуп, уи даакәшахатымхакәа ика-лазом, дакәшахатхар – уажәазы уеикәхеит, акәымзар – уеилагоит!..» – ихәеит Адехамбарцәа Реихабы. (Даатгылоит.) Нас. (Исахаракны.) «Апсха, уара иухәозеи?!» – ихәан, Арзымба днаиазтааит. (Даатгылоит.) «Шәара

ишакәшәтцә икәзааит!..» – ихәеит Арзынба. Апехамбарцәа Реихабы Анцәа иахь дынхьацшит. Анцәа Хазшаз иаргыанап иапхьака инейтдыхны мацк даафахан, иаалеиркәит.

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Уи иаанагозеи, Чагә?

Ч а т ц ә Ч а г ә. Краадыруама!.. *(Даатгылоит.)* «Арзынба уоупаусзлоу, уарауахьоупамаалыкхәдахьиас, уараишухәо икалароуп, Шьевардназе деикәурхоу деикәумырхоу рыфбагы азин умоуп!» – ихәеит Апехамбарцәа Реихабы. *(Даатгылоит.)* «Уажәазы деикәырхәзааит, аха нас, иажәа неймыгзар, ихәтоу акәхааит», – ихәеит Арзынба. *(Даатгылоит.)* Абриала рфыцбагы аалбаарган, ртыцкәа рахь ицеит.

Ц ь н е и Ц ь г ә а т *(игәы иалсны)*. Деикәирхеит!.. *(Даатгылоит.)* Ус каимтцар акәын... *(Даатгылоит.)* Уара, укәзхырц иукәлаз уага уимейгзар акәзами?!.

Ч а т ц ә Ч а г ә. Анцәа иишаз икайтцә Анцәа ибоит, досу ихәтала дакәиршәоит... *(Даатгылоит.)* Апсха – дыпсхауп, уареи сареи иахзымдыруа идыруеит, иахамбо ибоит. *(Даатгылоит.)* Анцәа икны хадсуара ааирцшит, умбо. Уи Иаххылапшхәу игәацхо ауп...

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Азныказ саауршәан, аха ассир соухәеит, Чагә, Анцәа уиныхәааит! *(Дфагылан хыхь дыңшуа, инапкәа иваңсан.)* Анцәа Хазшаз, улцха хамаз, даара хакьахьеит, хәгәнахауп!..

Ч а т ц ә Ч а г ә. Анцәа иуцихәааит! *(Дфагылан, убригь убас.)* Анцәа, хаумырзын! *Инатәоит.*

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Убра акы сазтцаашан, Чагә.

Ч а т ц ә Ч а г ә. Ыы?

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Шьевардназе изымдырзоз уара Анцәа икны амц ухәар шыкамло, иааухьыцуа зегь шидыруа?

Ч а т ц ә Ч а г ә. Иафстаахә дизызырфит.

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Уи шца?

Ч а т ц ә Ч а г ә. Ани зегь сара иабаздыруеи, аха Апсны хара иаагароуп, апсуаа мацуп, ихалахарзыроуп, мап зхәо ныхтәуп, икәцатәуп, рыхьз ахьахәо еицактәуп хәа, абас иеихәозаарын.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Ауп, аха иара иѡстаахэ Анцэа икны амцхэара шамуаз изымдырзеитеи?! Уи шцакалеи?

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Икалаз уиоуп, Шьевардназе иаѡстаахэ идырузаарын Апехамбар дшаауаз, Анцэа иахь ишыргоз, роуцстцэкэа рыла рус шырзбоз. Абасгьы-абасгьы ауп хэа иеихэеит. (*Даатгылоит.*) Шьевардназе шыта ишпаспсихэо анихэа, Апехамбар шэиман дышнеиуа, ахалара шэалагаанза убра асабара шэаеыкэсуеит, ышца унапкэа ркьякьяны иуттарсны уеылажь, нас аеытца катца хэа, иеихэазаап. (*Даатгылоит.*) Арзынба мазала шыапфаршэ сзуны сылаижьт хэа убасгьы хэа, ихэеит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Ыы, уи Апехамбар имбазоз?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Имырбакэа уеылажь, Арзынба уи дазгэаан дузытцкьар, еихагьы еицхэоит, ихэеит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Хьх!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Шьевардназе абакхэа ани ишиеихэаз иекаижьын, Арзынба, икоутцаз закэызеи, уажэ ара сану-ба усақэптома, сышытахь ала шыапфаршэ сзуны асаба сылоужьт хэа ғааитит. (*Даатгылоит.*) Уара макьяна уеоуп, сара шыта сықэрагьы ыкоуп, хааидысларгьы сатцахэит, ушэазом, уиоуп ус зыкаутцо, уцхамшыазои, ихэеит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Арзынба иихэеи, уара, иаеимкзеи?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Иаеимкзеит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Избан уара?!

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Ак ааигымхеит, аха иеникылт. (*Даатгылоит.*) Ана ани имакра далагозма, уи акэын егьыгь иицахьыз, иказтцаз Анцэа дибааит, ихэеит, уаха алағимтит.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. (*аатгылара ашытахь*). Уи уиоуп, аха иара абригь нас уашьтан ишрытытцуаз аѡстаахэ ихата изымдырзеи?

Ч а т ц ъ Ч а г ъ. Уи Анцэа диесиоит, Цьгэат, дызжыап ихэеит. (*Даатгылоит.*) Уи аума, арахь ианылбаа ашытахь, пытк аатцхьан, даеа цыашьатэык калеит, уажэ ицэырызгар, иоуцэахар хэа сшэоит акэымзар.

Ц ь н е и Ц ь г а а т. Иоуцэахазом, иацта! Ацыашьахэтэ аума имхэакэа инужьуа?!

Ч а т ц ə Ч а г ə (аатгылара ашьтахь). Цытк аатцхъан еипш, Шьевардназе иафстаахə дылкылахəаша дызит, иб-жык хəа имахауа абас иаакалеит, арахь иара иоуп дыз-зызырфуа. (Даатгылоит.) Ари – мышкы, ари – ымыш, хымшгы, мчыбжык... аха – дыкам. Аоны хəыц-хəыц де-имдеит, иусураф деимдеит, уахь сцаны саныказ дынхазар хəа, Ланчхəйт дцаны ажəйтə хəпшыақəагы дыртацшит, аха – ках – дыказам.

Ц ь н е и Ц ь г ə а т. Ауацбақ дтамцшзеи, уара, Ланчхəйт дахьцаз? Афстаа убракагь аеытцəахра идыруеит, ачышə данагалак, деикəатцəаза зынзаск дубазом, акыс дфаскьаны дтагылоит, нақ-аак афнутка ишыапкəа кыдырбағаланы.

Ч а т ц ə Ч а г ə. Дышпатампши. Иланарцшыга атан, итапанчагы харшалан икны, алфақ ифатата...

Ц ь н е и Ц ь г ə а т. Иазиуаз, уара, уа итапанча?! (Даатгылоит.) Кох, цəгбак игəы итакны азə иезаны дфаскьаны дтагылазар хəоу?

Ч а т ц ə Ч а г ə. Уиазы мацарагы акəзам...

Ц ь н е и Ц ь г ə а т. Уаха иззы нас?

Ч а т ц ə Ч а г ə. Звиад Гамсахəырдиагы дицəымшəози. Из-иухьаз имдыруаз. Дишьырц дааны мазала ауацбақ дтагылазтгы иалудыраауазеи?!.

Ц ь н е и Ц ь г ə а т. Уара, Звиад Гамсахəырдиа ана дцаны ауацбақ дышпатагылоз?!

Ч а т ц ə Ч а г ə. Иара ихата дымцаргы, иафстаахə дишьтыр амуаз, акьарахə итаны?! Уигы афстаахə димамыз! Шьевардназе убригы дацəшəон... (Даатгылоит.) Ус акəу арс акəу, уажə уа иара дзышьтаз иафстаахə данимба, Шьевардназе шытахька дхынхəын, шыта ишпасыпсыхəо, сыззызырфуада, бжьгаф-советникс хəа дсымамкəа сышпанхеи хəа даара илахь еикəны ауаа дышьталеит. (Даатгылоит.) Дфамгылартə! (Даатгылоит.) Иалудыраауеи икалаз: Анцəа гызмалрала дахьизымиааиз акəу, ма зарма жəфахыр цаца дыкəтəаз ипшəма ду Шьевардназе анс иахəангы асаба дахьылаижыыз, акгы ахьалымтцыз акəу, аахьымзгшыаны иафстаахə зынза дыкəтцны дцазар крудыруама.

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ус каларгы алшон, аиеи. (Даатгылеит.) Аха Шьевардназе имаалыкъхэ дизымтцаазеи, уара, ара наќ-ааќ сыжѳахырқѳа шѳрықѳтѳоуп, саѳстаахѳ дахыцаз удыруазар хѳа?

Ч а т ѳ Ч а г ѳ (итыркѳаны). Диацѳажѳазом! (Даатгылоит.) Дизгѳаан дыќоуп! (Даатгылоит. Нас иѳахаракны.) Имаалыкъхэ дизызырѳуазтгы деигымхоз!.. Дѳабашѳуазма Апсны даќѳлан?! (Даатгылоит.) Шьевардназе дхынхѳны даан убра ауа иѳны дахышыѳтаз: «Уара, аибашѳраѳ, ханатѳаха, ухынхѳны уѳны уанцоз, Дранда аѳаирбагѳазаѳ уцсраны уќан, уацѳал уахзырпаз дудыруама?!» – хѳа имаалыкъхэ ибжы аагеит. (Даатгылоит.) Шьевардназе ишпеизымдыруаз, аха аќѳѳимтѳит. (Даатгылоит.) Убра аѳаирбагѳазаѳ уѳызцѳагы уаргы аѳаирплан шѳтеибахѳан Қартќа шѳыпрырц анышѳтахыз, абааќѳа, шѳыцѳакы, апс-уа ар ргѳы еибакны иќоуп, арахѳ амѳа иќѳуп, Арзынба уи шѳиламкъысын, дахѳааз наќ дыќѳтцны дѳцаит, ишѳамхы иѳеаиргаат ихѳеит, аха азѳ машѳырк иамхаќатѳар аѳеит хѳа, са сакѳын ихѳхѳоз, зыбжы уаѳауаз, уаѳстаахѳ дшѳаны ужѳѳахыр дыќѳтцны заа дыбналан, дыѳны Қартќа дѳцахѳан, ибжы хѳа, кыр уаѳауазма цѳаракыр, ихѳеит амаалыкъхѳ. (Даатгылоит.) Шьевардназе еиѳа ѳѳимтѳит. Аха иаѳстаахѳ ибжы усќан Дранда ишымгоз анааигѳалашѳа, дизгѳаан даахшѳааит, даахиќѳатѳѳахеит, аха еиѳах имаалыкъхѳ иахѳиаѳауаз акгы имхѳеит. (Даатгылеит.) Аѳаирплан шѳѳалан, иѳытѳпраан Ашѳы Мшын агаѳа аќѳара иаваршѳны аѳанынанаха, шыѳа шѳеиќѳхеит, абааќѳа, ари цѳѳушыаша Арзынба иоуп – уара душыуан, аха иара дуламкъыст, уеиќѳаирхеит, шѳеиќѳхеит хѳа сымхѳазеи, уара, усќан, ихѳеит амаалыкъхѳ. (Даатгылоит.) Абас, имаалыкъхѳ дышѳѳа-жѳоз, Шьевардназе игѳы ѳарха дахыќѳѳаиз ххыхѳа ихѳада абжы аагеит – дылѳаѳахаа дыцѳеит.

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ашѳы Мшын хѳа узѳу Амшын Еиќѳа ами, мшѳан?

Ч а т ѳ Ч а г ѳ. Аиоу. Ашѳы Мшын – абазаќѳа, ашѳѳаа ма аубыхќѳа, агѳыблаќѳа рымшын хѳа ицѳажѳоит, еиќѳа-

тдоу ма апша гэгэаны изху хэа усала ицэажэаргы алшоит. Ашэшэы, ашэшэи хэа Ө-шэык рыла ирхэозаргы ауан – усқан аффы змоу, зыффы гоу амшын акэхойт, ашэшэы, ма ашэшэи, жэыгэла, тыөшажэлазаргы, шақэажэлазаргы қалон. *(Даатғылоит.)* Ари Шьевардназе игэышпы харшала хыххэа дшыцэаз, еицэхабжык даанарпшит. Иқалаз уиоуп, иаөстаахэ афы даганы дхынхэызаап, имаалықхэи иареи чан-чаны аибафара иаеуп. Иаргы ақьқьағ ффы – ажьағ ффы агэыркхэа иөеиөахайт.

Ц ь н е и Ц ь г а т. Уара, Чагэ, аөстаахэгы амаалықхэгы иржэыр қалазом рхэойтеи, ус шқакалеи?!

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иқалазом, аха иара ус қаитцеит, ицэа азна ыжэны дааит, идыржэит, хара афыстаацэа дүқэак рқны дықазарын... *(Даатғылоит.)* Аққағьа ффы данықэнамыргыла, Шьевардназе имаалықхэа дгэаан ижөахыр дахықэтэаз даакэтцын, аназаратэи апенцьыр аартын, ишоуран, аланда атгэыч дқэықэза днеин днықэтэеит, нас дындэылпрааит, уахагы дыхнымхэырц игэы итеикызу сеидру. *(Даатғылоит.)* А-ат, Дранда ахаирбағэазаө ахаирплан хадеизалан санталозгы уара скажыны убналан уқэтцы уцахьан, уажэгы убналан уқан, уахықазгы сеидроу, ухынхэны уанаахгы, уеаршыны агффы уөкьо уааит акөу, у-ут, ы-ыит, ихэан, Шьевардназегы дыөхықэтэалеит. *(Даатғылоит.)* Иапхьан амаалықхэа ишиахауаз исхэарц стахымызт, тыпх 1992 шықөса нанхэамза 14 рзыхэангы схы уталан, сеилаганы агха сурқатцахьан, уара уцыхэала Апсны сақөлеит, радгыл ха иахтөуп ухэан сужьеит, ирымаскит, хагьатцахеит хэагы ус нацитцеит. *(Даатғылоит.)* Ишыапы дзықэымгыло ижэны дшықазгы ас еипш за-хаз аөстаахэ сс... ирхэычны иаххэалап, амаалықхэа иахауазар иудыруеи хэа Шьевардназе илақэа қөбархан дахы-хықэтэалаз ашышьхэа илымха еадгьарқэа руак дынта-хэытхэытын, узеигэыргьаша акы узаазгеит, иуасхэойт, уазхэыцроуп хэа наиеихэеит. *(Даатғылоит.)* Закэызеи анихэа, закөу уиоуп, Апсны Ахада Арзынба хихэом, да-хиааиуеит, Анцэа иара дидгылт, апөхамбарцэа иара ид-

гылт, амаалыкыцэагы ус кэртэит, Апсны ахакеитра хцеитоит, абра Кэрт дааганы атыф дарктэуп хэа азыр-збит, ихэеит. *(Даатгылоит.)*

Цънеи Цъгэат. Атыфкэа фба-хцаны икоуп, ак хэа-тыжэлоуп, руа иарбану, уара, дыздыркуа?!.

Чатцэ Чагэ. Алакэаба дганы дыздыркыз афыза. *(Даатгылоит)* Иухэазсахаит, ишыахэуп, аха Лакэаба иеипш уи арахь хэзипхьом, дахзаагом... насгы ихаттырдыраар калоит, сара уи сзадгылом, ихэеит Шьевардназе. *(Даатгылоит.)* Иафстаахэ дгыл харак ахьз ихэан, сыкэгэыгуа сфызцэа убра икоуп, иагьхгэыцхэцэоуп, абригь-абригь-абригь хэа изустцэаз ааикэипхьазан, Примакеипа иафстаахэ, Иуаница Хыкэымпыл иафстаахэ ухэа рыхьзкэа наиеихэеит. Иуаница Хыкэымпыл иафстаахэы зынза хэа дахтэуп, Абласаркыа хэа изышьтаз иафстаахэ ица иакэзаап, Пынкы апста диит, дфеидасаанза уа дыкан, азэы-фыцэа роуп уи амазагы здыруа хэа усгы наци-цеит. *(Даатгылоит.)* Урт апсха Арзынба арахь Кэртка аицэажэарахь хэа даартэ икартоит. Умцар – ушэаз-шэа калоит хэа иархэоит. Апсынгы уи зтахкэо акыла-тэафцэа шыоукгы хамами, уа икоуп, ихэазаап афстаахэ цсцэеирымга гызмал. *(Даатгылоит.)* Знык Кэртка дахзаагар, ихэеит, нас ахшыбаф кылблаага атыф-тыц ате-лекамера ифатцаны, иахьеицэажэо, ателебаразы иах-тахушэа катцаны, ихы инакэкны хэатцхар – уаха атахзам, шака аамта утаху иакэкны икылблаала, иубом-иуахауам. *(Даатгылоит.)* Нас, даныхынхэлак, хэычы-хэычла ихы ахыа азцэыртцны иаха-иаха ихыуа иалагоит, ишыапкэа итднахуа, дзымцэажэо, ифэ акуа дкалоит. Иусурахь, ижэлэр рахь дызтымтцуа дкатцаны, иблакэа ишырбо ашь-шыыхэа дытцшэаауа дашыуеит. Ари ас мызкы, фымз, шыкэ-сык, фышыкэса иусурахь, ижэлэр рахь дызтымтцуа даны-канатцалак, дызтахымгы гылап икаитцо закэызеи хэа, урт зыргыло, хашка ицэытцаапшуа шыоукгы уа иками. Ибзи-ан деибашьит, дхапхьагылан, дахпызан, аха уи ашьтахь хиатэеимшыо егыиуа далаго, итцалах закэу хэздырам,

аха ариакара аамта ижэлар рахь, иусурахь дызтымтцуа закэызеи, ма телебарала дзахмацэажэозеи хэа, уатэи хтцэылатцафцэа, хеадакетэафцэа ухэа... ирхэаша роуеит. Аус изымуазар, итыц нижьааитгыи рхэап. Ихьтцэкьаз ажэлар иалырдыраауазеи. Нас ацсуаа: абжьуаа – бзыцаа, лада-фада хэа еиванагалап, дара-дара еифанагалап, ани – ани итэы, ари – ари итэы, егыи – егыи итэы хэа, иаргыи ус-ус ихы ахьаа хэычы-хэычла иацло, игэгэахо мацара цсышьацэгьа инатап имхэеи, уара, итарблыша Шьевардназе иафстаахэ хышэшэаах качаа афы дашьны, ифь еилымгартэ дшыказгыи, ижэфахыр дахьыкетэаз. *(Даатгылоит.)*

Ц ь н е и Ц ь г а т *(игэы иаацяххны)*. Алакэабагыи убас Картка аизарахь хэа днапхьан иаразнак илгеит. Аха уажэы ас иаха имодахеит – хэычы-хэычы ихы дамышэо дкацаны, изыхкьаз рзымдырзо... *(Ифақэыриццакны.)* Нас Шьевардназе иахихэааи, уара, уи?!

Ч а т э Ч а г ө. Уи са сус алам, сыхьз ашэмырбан, аха шэара хэфстаахэцэа ишышэтаху икашэцта, ихэеит.

Ц ь н е и Ц ь г а т *(игэы ицяххны)*. Уцши уара! *(Даатгылоит.)* Нас. Уи ус иагыикарымтцазеи, Чагө? Руеипсхь алеи-ахэеи итдырхааит!..

Ч а т э Ч а г ө. Уиоупеи... *(Даатгылоит.)* Ажэытэан иумдыруеи, злапш гьыз, злапш цэгьаз ауаа ыкан. Афынхыбра дфахэапшыр, кауарзар, ма еисырзар, амца фалкьон; ацэагэацэ ахьтцахэаз длахэапшыр – икаижьуан, агьатамакэа *(ауғә амаақәа)* питеон, атцла нырха ду днахэапшыр, ирфон ма еилирфаауан... Убас икан... Уи ифыза агэыла хэгтоу-цсагтоу иоуша иакэын... *(Даатгылоит.)* Ани ателекамера итадыргыло атыфгыи убас лапшгьык, кааметк амазар акэхап. *(Даатгылоит.)* Уиакара ирхэақөом, аха «Ламп» хэа акэу «Лампа» хэа акэу иркьафэны ахьз ршьоит, алазертэ кьарахэ хэыч, алазертэ мыдшэақь хэыч ауп ихэон исазхэоз. Атыф хэа дахлафаауан, тыцк акароуп иахьышэпо, карандашкь акароуп иахьоуугыи, аха каамет канатдоит хэа ус ихэон.

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Амыдшăақь уи закѣи?

Ч а т ă Ч а г ă. Ажѣйтѣзан цсуа бзарбзан хѣыч жѣлоуп,
амыдшѣшăақьа акѣын; амыдфақь хѣа зхѣоз апсуа-ашѣ-
уақѣагьы ыкан. Ажѣйтѣан уи Арапстангьы иалеибашѣ-
уан. Мыдихѣыц, мыдеихѣыц хѣа иахѣа иаххѣо апсуа-шѣуа
ажѣоуп; мыдеихѣыц, амдеихѣыц акѣын цсуала, амыд-
шѣшăақьа итарцоз хызатѣ дуун, тацкѣымк иаадымѣыло
и кан, еихазгьы убарын...

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Ғакала иухѣозар, аиагѣа, аиагагѣа,
– (иа-ра-гѣа) – иадро...

Ч а т ă Ч а г ă. Аиоу, усоуп.

Асцена даақѣлан даарыдгылоит К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Апс-
шѣа ааибырхѣоит. Убри аамтазы цкѣына хѣычык асцена днадгы-
лан, ма дыѣацалан, конвертк Чагѣ инеииркуеит, иаргьы уа даа-
нымгылакѣа итыц ахѣ даахынхѣуеит.

Ч а т ă Ч а г ă (аконверт бгѣыцк аатѣган, днахѣацшны,
нас Нарықь инаииркуеит). Нарықь, уара уажѣоуп уанхѣахѣа,
уцшѣаны уѣоуп. Уахзацхѣи!

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Уара, Нарықь, апхѣашѣа аѣоутѣеи?
Узылгеи?

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Рекатѣи, Бѣды-ѣажѣа(н)
тѣи, Патрахѣытатѣи алықьбѣзқѣа. Жѣытѣан Пат-рахѣы-
тытѣ акѣын, ашѣтахѣтѣи тѣазоит – итѣытѣа иѣоу хѣуп.

Ц ь н е и Ц ь г ă а т. Саргьы Рыѣтатѣи Ацандаратѣи
акѣалаацѣқѣа срылгахѣеит, иахѣатѣиала иухѣозар... Уацхѣи!

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь (абгѣыц днахѣацшны, нас
азал ахѣ, дацхѣоит.)

Апснѣтѣи Алафхѣацѣа Рыѣны ахѣ,
Уа еиѣкаау Чатѣ Чагѣ итеатр ахѣ,
Алафхѣацѣа Рабжѣаѣ ушѣа

А Р З А Х А Л

Хара, апсха Цс ихѣз зху Рыстажѣтѣи абжѣаратѣ школ
иѣоу атѣаѣѣа, забацѣа 1992-1993 шықѣсақѣа рызтѣи аи-

башьраан итаһаз, ахәара ҕахтдоит паса иааган иҳалан-дырхахьаз, Шьевардназе данҳақәла уи идгылаз, дҳақәлаанзагы Җацсадгыл җамакны рыҗекажьны икабылгы, иқәбылгы, иқәматаaneiуа, иқәымлагошәа ҕатцаны икаиоз Қартынтә, Қырттәылантә иаангы ирыцхраауа егыиуа, аччархәқәа ҕазтдоз рыҕатцашьа ҕашәтдоит рхәеит, ррольқәа нагзаны ишыҕартдоз хшәырбаразы!

Хшәыхәоит телехәапшралагы иддырбартә иҕашәтцарц! Җара храцәәсуп, хнапқәа абгыц иазкуам, аха җазегь җахьзала абри арзаҳал шәнапы аркра идахтдоит забфырхатцарала Ацсадгыл зхы ақәызтцаз Ланча Бытәба иҕа Гәдиса. *(Даатгылоит.)* Нас. Жәаҕаҕык ахәыҕқәа рнапы атәсуп. *(Даатгылоит.)* Иахышәхәауеи? *(Даатгылан.)* Ари иахьа җамч ақәхарашәа жәбома?

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Арт иҳахәаз ахәыҕқәа мап рыцәкышыа җамазам. *(Даатгылоит.)* Иахьатәҕьа иахзалагзо уи сеидрума, аха...

Ч а т ц ә Ч а г ә. Ыы, иахьа җамч зақәымхари, акабылгыара кратахума?! Уааины асцена уқәбылгыала!..

Ц ь н е и Ц ь г ә а т *(инаццан)*. Уекажьны!

Ч а т ц ә Ч а г ә. Аиеи!

Ц ь н е и Ц ь г ә а т *(иазырхәмарны)*. Җаматәақәа мҕьяшьзои, ура?!.

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Дара икабылгыоз шеилахәаз еицш җееилаххәап!

Ч а т ц ә Ч а г ә. Ишәхәаз саҳаит, сақәшахатуп. Җацсуа матәа акабылгыара, амтабылгыара анаалазом, иаднакылом. *(Даатгыланы.)* Шәаалеишь нас, ус акәзар, еитах Алафхәаҕцәа Җабжьгаҕ икабинет ашҕа, абригы иҕеи инықәхшып, иахиҳәаауагы җаҳап. Иахьа иахышәамган иҳәар, лассы җааины җалагап, араҕагы ауаа цшуп.

Ицоит.

Ахцатәи ақәгылара

Рацәак мыртыкәа рыхыкгы хынхәны иааиуеит. Рацсуаматәакәа ртыпан хадгыл зеықәыжыны икабылгьоз иреипшны баша матәала еилахәоуп, ргәабанқәеи рыхчқәеи рхарззала. Ашыақәада ацшшәы змоу рбирақ, аватцкыс шәпа затә тышкәакәааза, Цьгәат ихашыгә иқәыргылан ицнапык ала икуп. Асцена агәтан агәац-сацхәа ргәабанқәа нкажыны, иқәыртәиаа-ықәырхәазан инары-хан рыхқәа асцена атзы инадтан, пытк-пыткгы нарыбжәатаны, дара анрықәиалак ршыапқәа азал ахь ихартә еипш, ифыштар-тоит. Рыхчқәаггы атзывараф ифкыдташәа ргәабан ахқәа инры-қәырттоит. Рбирақ рыгәтан атзы инадыргылан, атарчеи (аба) ааитдыхны кацхәла (кнопкала) ифкыдыртоит. Абри ашытахь атык-сықхәа инеины атзы рыбга кыдтаны, ршыапқәа рытцхәа, ртыпқәа ркны ифәоит. Чагә рыгәта дыкоуп. Ус итәаны рылақәа тыркык, рыхқәа азырнаан, рбирақ ашқа ипшуеит. Аатгылара. Нас ахьшәт-сышәтхәа ифаттирбақьан уахь рбирақ ашқа инеин рнап-қәа нахьшыны, иааипхышышыаан, иааин ргәабанқәа инархагы-лоит. Абри анафс итдырқааз атцлақәа реипш абық-сықхәа ҫыцха рыҫықәрыжыуеит. Рыхқәа наган рыхчқәа ифарықәтан, ихәхәа-хәхәаза қәацара рымазамқәа, ршыацәкыарақәа хаххала (ршыапықәа хтызар), реааитырхуеит. Аатгылара. Нас итрысны иаазбылган, рыгәқәа ҫарха иаахәуеит, ипсызшәа рнапқәа ргәы иқәырттоит. Аатгылара. Абри ашытахь Чагә ихы атах-атаххәа ахчы алакша-ра далагоит, Цьгәат тацкәымла ақәак-ақәакхәа ихашыгә дасуе-ит, Нарыкь ицнапык ратцәан атаз-атазхәа игәы дтасуеит. Абас хрыжь-хрыжь ишеицыкарто идырцакуеит. Нас иалашыфкны иацкьан ифаттибаркьан, ргәабанқәа ирықәтцны азал ашқа ас-цена ахыгәрахыы инаскьаны, азал ахь рыҫқәа рхәны, ахцыцқәа реипш иқәацә-қәацәза мартаға иааиваххуеит. Шьтарнахыс асче-на ахыгәраҫоуп ррольқәа ахынарыгзо, ргәабанқәа ирықәиазом.

Ишааиваххлак еипш, еимбгыжәаан, ирласны:

Чацә Чагә (ицдырқааз цла дук еипш абақхәа ҫыцха иекаижыуеит, нас ихы дҫахан илахь шьтакишо, инапқәаггы

раїдан ивара иаишьтакишо, убас каиїацыңхыаза даїахә-
хәан, зны). Деда-митца! (аңсадгьыл). (Зны.) Чвени митца!..
(хадгьыл).

Ц ь н е и Ц ь г а т (агәаңхәа ишьамхкәа иеынарыкәыжъ-
ны дшьамхнышлоит, инапкәа рахан ирцацан, иҗачкәымкәа
раїдан икны, убас дшыко дышьтыңа-шьтыңо, дкәашошәа,
дыкәгьежъаауеит. Дышьтыңацыїхыаза даїахәхәан, ижжәа-
ны, (зны.). Деда-миҗа! (Зны.) чвени миҗа!..

К ы ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь (ишьынаңха дгылоит, ихы
шьтацалан дышьтаңшуа, ңхыала-шьтахыла аеырзасара да-
лагоит. Убас знык иеирзацаңхыаза илымха ицәталаз азы
тихырц иҗахушәа авиҳәа ихы аазыкыан, даңахәхәан, зны).
Деда-митца! (Зны.) Чвени митца!.. (Нас, ала айыхәа акырц
икәгьежъаауа ианашьтало ыками, убас еиңи ишьынаңха
дахьгыло вара дхыаңшыны, дытрыс-трысны ақәгьежъаара
далагоит, дыкәгьежъаацңхыаза даїахәхәан, зны.) Деда ми-
тца! (Зны.)Чвени митца!..

Абас рызегь фбака минут ианеицыкартдалак, гәаранла икартаргь
ауеит, егырт уи ишаеу, Чагә даакәытцны дыфыхкәтәалоит.

Ч а т ę Ч а г ę (ицъыба дыфәталан целофан пакетк еи-
кәарїәин иаатигоит, аха ак иҗаркыишәу убартә икоуп.
Инапсыргәыїақәа ааихышьны, иаартлан наша рїәы хәахәа
пеицък аатганы апырғхәа длацхан, дҗаңуа дазыласны ифо-
ит. Импыїахаз ахы азаишара хїәаха ихы илакәхишан, азал
ахь ауаа ахьтәо шыкоу ириәуеит. Инапкәа еиҗааихышьны,
ицелофан пакет еилацъгәаны ицъыба инҗаїаны, иқыишә
инапы нықәишьны агәаңхәа иехыршәтңны игәы фарха дла-
иоит. Дыхәхәаза дахыио дласны дазбылгьо, аха зынза
дымкәымпылкәа, дытрыс-трысны зны иаргъжәфә дықәио,
зны иарма жәфә дықәио, ижәфә иңсахцңхыаза даїахәхәан.
(Зны.) Деда-митца! (Зны.) Чвени митца!..

Иаакәлоит Х а ц ь ы м - ц х а ц ę а х ф е и х ę ш ь ц ę а, уажә уртгыы
ақырт хәсақәа рроль нарыгзоит. Аиҳабы лнапсыргәытца саанк
ықәгылоуп, чашәк (хачапырк) ануп. Агәабжъанытәгыы саанк, ааз-
тагәафан лнапсыргәытц иқәгылоуп, азна акапуста ртҗыы хыхны
еиқәыцә иануп. Аитцбы блиудак, ма саан кьапс дук, аграфинеи

Х а ц ы м - ц х а А и х а б ы. Хара шәхәы хаман хай-
таахуеит!

Х а ц ы м - ц х а А г ә ы б ж ь а н ы т ә. Қартынтә иказ-
ггы усоуп ишихәаз!..

Х а ц ы м - ц х а А и т б ы. Уи имхәарггы хара ишә-
заагон!

Иааиз рыхшыкгы цоит. Арт инхаз уаанза ирымаз апозакәа рыла
изфыз ишафыз еитаналагоит. Омак мыртыкәа даацәыртуеит
Алафхәафцәа Рабжьгаф. Аха уажәы шәануа хылца кәакыак ихоуп,
игалстук кыакыаза игыало ифызза ихәда ихшыуп ибласаркыакәа амо-
уп Лаврент Берия итәы иеипшыны, иазыкәымпылны, адачтцага гы-
ло иацраҳәаны; портфелкгы ыргыало икуп. Днарыдгылоит. Дара,
пытк аныржә акәхап, иалашыфкны изфыз иафуп.

А л а ф х ә а ф ц ә а Р а б ж ь г а ф (*Қартынтә иаарышь-
тыз иакәушәа, – ифаҳаракны*). А-ат, Қырттәыла афырха-
цәа! (*Даатгылоит.*) Абра Апсны еихәтахәхәа иааган ин-
хархаз хашыцәа ақыртцәа, агырцәеи ашәанцәеи уртггы
қыртцәоуп, убас шәыкәпала! (*Даатгылоит.*) Мамзар апс-
уаа Апсны хцәыргоит!

Чагәи, Цыгәати, Нарықы изфыз иаакәытцны рыхкәа ырнаан иа-
аиз инаизыцшуеит. Чагә дыфыхкәтәалоит, Нарыкы ицшыынапха
дакәытцын даашыамхнышгылоит, Цыгәат дшыамхнышлан днапыр-
цацо дышытыцо дахыгылаз инапкәа аалеишыуеит.

А л а ф х ә а ф ц ә а Р а б ж ь г а ф (*накынтә даазшәа,
ифаҳаракны*). Апсуаа ччаакәа русс иалоузеи, Апсны зтәу
ха хауп! Ма дара-дара зеидгылахуандаз, ихамаркуеит...
(*Ицегь иааргәгәаны.*) Дара шыцәаз хара ара шәычкәынцәа
мазала абцар рзааганы ишаны, ирахтахъеит, акы шәа-
цәымшәан! (*Даатгылоит.*) Апсуаа дара усггы аибашь-
ра иазхиам, ишымгәыгзо танкла, хайрпланла хаараны
хәкоуп! Шьевардназе абахта итакызггы хзоушътны аб-
цар диркит, апсуаа абцар змазггы ирылызгахъеит
ихәеит, уажәытцәкы ара хажәбап! (*Даатгылоит.*) Апсуаа
қыртхтәуеит, мамзар ихтәаны, икәтцны ицааит иахыыр-
таху, изымуа ыкәххуеит ма икәахцоит! (*Даатгылоит. Ари*

зеихээз рнапкэа еиырѳьоит. Нас иаргыы рнапкэа аарыми-хуеит.) Шөыхэсақэа, шөахэшыцэа, шөызгабцэа ххөы рнапы икөыргылан шөты-какачла иахдылааит! Ара абцъар ааган мазала изахтэз усқан икартцаша раххэахьеит! (Ипортфел ааргылан, еилахэарак аатганы, ақбаад аамхны иаахиртлан, днахаланы ифыц-фыцза, иаахыршэшэаны ңарак-ңарак надиркуеит.) Абра ишөасхэахэаз шөзаазгеит, пасе еипш, шөкы-шөкы дольбар ыкоуп, гьенацвале (сыңсақэара), егырт шөфызцэа, шөа шөеипш ара икөпогыы, ирызшо срылоуп!.. (Даатгылоит.) Сара чыдала Қартынтө сшөйдтцоуп, Шьевардназе иштаб акынтө, ара ацхыраафцэагыы мацфымкэа исымоуп! (Даатгылоит. Нас ийегь иоахаракны.) Акыртцэа хаамта ааит, ижөдыруаз! Иззымдыруагыы абри рашөхэала! (Иоақдырццакны.) Уажө шөыз-фү амца ашөыркза! (Даатгылан.) Нас хөитеибабоит, абзиараз! (Даақөйишауеит дцарц, аха деитанарзыңшыны.) Генацвалеби! (ахазынақэа). (Асцена ааихцэаны, дшааз ала акөымкэа ипортфели игалстуки ыргыало, дыбгэауа дцоит.)

Чагөи, Цьгөати, Нарыкыи рпарақэа иреигөыргьатцэа инархөы-аархөа, нас иароумашь хөа алашарахь ирханы инарыхөапшыны, даргыы ааихөапшыны, рнапкэа ргаган иаарөахан, азал ахь рхы рханы афырхөа фыцха инаиоит, Чагө рыгөта дыкоуп. Нас рхкэа фытырззан, рылахькэа ирықөшөартө еипш рдолларкэа рапхьа инышьтатцан, рхкэа ыкөкшо, икөрыкшацыпхьаза «деда-мица!» «чвени мица!» хөа иатцахөхөан еицырхөоит. Рылахькэа заахо рдолларкэа ахьышьтоу акөзароуп. Цьгөатгыы ишихөац тц атыцан фө ихөоит. Ари – рапхьа азө далаган нас гөаранла еикөшо икартцаргыы ауеит. Хөынтө-хөынтө абас аныкартцалак нас рнапкэа рганкэа рахь иааитцхны иныкөтцан, рзамөақэа рдолларкэа инарыкөтцан, ипсызшөа, қөацара рымазамкэа реааныркылоит. Минутк акара анаатцлакь, ашыр-сырхөа иөхыкөтөалоит. Рдолларкэа аашьткөы-цэаан (икөсны ишьтырхуеит) рнапкэа өахаракны ирккөоу ырпа-цьпацьуа азал ахь «ижөбо-о...» хөа аанарган идырбо, тактла ар-пацьпацьра (артцысра) иақөыршөан «Са-қа-ртве-ло» (Қырттөыла) хөа иатцахөхөан иазаахрыжь-хрыжыны хөынтө еицырхөоит. Нас иаатгылоит. Цьгөати Нарыкыи рдолларкэа ырпацьпацьра иа-көытцны рнапкэа ларышьтуеит. Чагө идоллар шыдирбац идырбо,

инапы артсыра тактла иакәыршәан «Са-са-ди-ло!», «са-са-ди-ло!» (акрыфарта) хәа ҫынтә иацтан ихәаны даатгылоит, инапгы лаишьтуеит. Абри ашьтахь рпарақәа акыпы-сыпыхәа рҕыбақәа инартатаны, иахьтарцаз рнапқәа рҕақаны илас-ҫасны, рызқәа-қәа, рыбақәа неидтаны, ршьапқәа рытқәан, «куговаиа аборона» хәа изышьто картқошәа, иаатәоит, ихтаны «де-е-да-а-ми-та!» хәа, ирдуны, еитдыхны еицырхәоит. Абри аамтаз асцена даакәххуеит
Ҳаҕым-пха Аи-хабы.

Ҳаҕым-пха Аихабы (аиқәацәа лшәуп, лабак ыркымкымуа илкуп. Дшаарыдыххылалак, Чагә дисырц иҫа-лырххоит, аха илзымгәағькәа агәабан ақәақхәа дласны дҫарықәхәхәоит, дағьноуп дышцәажәогьы). А-аат, шәара алахшақәа, дызустада иаха сызфаз?!

Рыхыкгы рыбақәа ааидыхны лышка рғы рханы иааиватәоит, ршьапқәа ҫыз-ҫызза усгы ирыцхуп. Дҕашьо илзыпшуеит.

Цьнеи Цьгәат. Бара бызустада, бара, апхәыс, иб-хәаз хәеилымкааит?!. Ҳа ҳаума алахшақәа?!

Кышьмарыи Нарықь. Бақыртуазами, бицо?!. Ҳаз-ҫеу бымбазои, бцәажәашьозеи, беилагама?!

Ҳаҕым-пха Аихабы. Са сақыртуоуп! Сағьагы-руам, сағьшәануам! (Нас лабала агәабан деитҫасны.) Шәара алахшақәа, дызустада иаха сыпха затцә аҫы даршьны лцәа цены дназышьтыз?!

Рыхыкгы неихәацшы-ааихәацшуеит. Нас.

Чатә Чагә. Уи ҳа ихаздырзом, бызҫеу закәи?!

Ҳаҕым-пха Аихабы. А-аит шәеышәзымды-рааит! (Ллаба иапхәа ишьталкишоит.) Иахантәиашарак дыш-тәуҫоуз лыршеит, исызлырхәомызт, ашарцаз ианылсырхәа – хык амлагараҫ итәан, ашампанҫи акониаки еилатәаны исдыржәын, саршьны сцәа цырәит лхәеит... Шәуа дарба-ну ус кызтаз, алахшақәа?!

Цьнеи Цьгәат. Уи ҳа ихаздырам. Иаха абра хык итәан, ицахьеит. Ҳара иахәа шыбжьон ауп ҳааган хан-дыртәа, акгы ҳаздырзом.

К ы ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ы. Ус кәзқаз аңсаңәуоп...
Иаха хәык аңсаңә, азәгы апатқа иғаны, абра ақыртңә
ха хтәкәа ахытәз иаин ирыдгылан, нағ шәықәтңы шәца
хәа. Убарт анқоз бнаскәагоит хәа илеижән дыргазар
калап, хәлахән. Убарт роуп ус лзызуз, рхәеит.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Ара шәахытәо паса акинотеатр Аңс-
ны ықан, уажә ақыртүа театр гылоуп, Шьевардназе Обком
ахь дасын ақыртңәа ишәыртеит, абригы шәзымхазои
хәа, убасгы иағуан, рхәеит.

Х а ц ь ы м - ц х а А и х а б ы. (Лаба шытақшаны). Ишә-
хәо мцуп, шәара алахшақәа!.. Баннеилак азәыр дбазтәа-
уазар, исзызуз аңсуаа роуп хәа, абасгы хәа хәа сархәеит
лхәеит! (Акәақхәа лабала ағәабан дасуеит.)

Ч а т ө Ч а г ө. Уаха хара акгы хаздырам.

Х а ц ь ы м - ц х а А и х а б ы (лабала акәақхәа иаңхәа ды-
шытасны). Ус акәзар, сара ишәсырбап!.. (Шытахыла-шыта-
хыла дларыдкән даанаскән, лаба җажыны леиңқа авара
даазафакан луатәа резинала иадәахәалаз аграната аавйңаан
иркымкымуа, Чагә иахь.) Руазәк апатқа иған лхәеит, уара
алахша! Уара уоума?! (Лграната ийегь даафаканит.)

Цыгәәти Нарықы ахышәтхәа рылахь рмахәарқәа нарцыаркуеит,
аграната неиуазар акыр ирыхәарашәа, нас иларыхоит.

Ч а т ө Ч а г ө. Беаанкыл, ди! Иаха итәазгы руазәк
апатқа иман рхәеит, аха уи дкәағын, са саууп! Абри бзым-
дырзо аума баан бышхақәлаз?! (Ифахаракны.) Ибыршәыр,
баргы башып!..

Х а ц ь ы м - ц х а А и х а б ы. Шәара шәеипш, имлагошәа
катцаны, цәқәасра иаауаз афы дадыршыын, сычкәынгы
авариа кәитқан дтахахьеит, алахшақәа!

Ч а т ө Ч а г ө. Уигь ха ихаздырам. Иаха итәаз абахтақәа
ркынтә рхы иақәйттәны иоурышытқәаз иреиуоуп. Шье-
вардназе иааишытит, Аңсны шәқан шәымлагала хәа,
Қыртгәыла шәазықәңала хәа. (Даатгылоит.) Жәаба-жәа-
ба шықәса рықәын, хәба-хәба итәахән (Даатгылоит.)
Урт хрыдбымкылан! Хара хпатисанқәоуп. (Даатгылоит.)

Ибку наӳ икатца. *(Даатгылоит.)* Ус лзызуз дигаргьы быз-дырамеи макьана?!

Хаӳым-пха Аихабы. Ани сыпха дышпайсто, уара алахша?! Уи шӳа шӳакӳзар калап, цас ишӳӳоит!..

Асцена иаакӳйбахӳан иаалыдгылоит Хаӳым-пха цӳа Агӳаб-жӳанытӳи Аитби. Уажӳ уртгьы айкӳатцӳа ршӳуп.

Хаӳым-пха Агӳабжӳанытӳ *(длыдыххыло, ирдуны)*. Иргӳыдбымтцан!! Уи кӳзтцӳз арт ракӳзам, даӳа шӳо-укуп!

Хаӳым-пха Аитбы. Ус кабымтцан, бара ус, арт ракӳзам!!! Наӳ итцӳахы!..

Хаӳым-пха Аихабы *(лнапы лалыркӳеуит)*. Уи шӳара ишӳазхӳада?!

Хаӳым-пха Агӳабжӳанытӳ. Имазоуп, иухӳар калазом, аха сыпшӳма иоуп, Ашӳартадара Акомитет аӳны аус иуеит. Шьевардназе Ацсны еихаб дук ишка ӳитит, ицӳыршӳымган, цӳаргьы ишӳымхӳан, дара ус кӳзтцӳз ыкӳган иганы ӳа шӳоук шӳӳртӳа хӳа. *(Даатгылоит.)* Амилицияа рминистр имашьына ааишьтны икӳган иртцӳахит, итартӳаны иахьааз идӳыкӳӳертцеит. *(Даатгылан, лнапы кны дахо.)* Арахь баала, арахь!..

Хаӳым-пха Аихабы леипкавара даафахан лытӳгӳы иахӳз арезинакьакьӳкӳа ӳба даарыхан иааитцыхны лыгранат нарывтцалтцӳоит.

Кышымарыи Нарыкь. Бара зеипка аграната ытцпаан аршӳра здыртцахьӳ бреиуоума? Афырпцхӳыс!

Хаӳым-пха Агӳабжӳанытӳ. Уи уа уус алам! *(Даатгылан.)* Ара ауатка шӳымжӳоз иахьа? Аршы?!

Итӳоу акӳӳыртуам.

Хаӳым-пха Аихабы. Амлагараан иужӳыр калома, шӳара ацӳарзгакӳа?! *(Абираӳ ашка дыпшуа.)* Ари ара ацӳа пышӳеуеит!.. *(Ашырхӳа днеин иаакыдхны даакӳӳӳаиуеит. Цьгӳат дӳыӳыззан днамцӳасуеит, иааимдырххоит, атарчеи аба амцны лара илгоит, нас Ахаӳым-пха цӳа ахӳыкгьы ыкӳйбахӳа ицӳоит. Иара ахӳӳы ӳызза иааимпыӳахоит.)*

Ц ь н е и Ц ь г а т (ахәйәы нкыдыргылан дааин дахьтәаз дыштәац днатәо, игәгы азынамзо). Сшәануам, сагыруам, лхәеит, арахь хада цсыхәа рымазам!

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Шәа ишәхарами, дара рзыхәан шәыгекыдшәкьоит... Ара Акәа Ленин ихьз зху адә-
әа акны апсуаа анеизаз, мақәахәара ҫахыс зееилыхны, зәыркьантазны асамосвал машьына иакәтәан ирыжәларц
иааз зустцәадаз, шәа шәакәзами?! (Даатгылан.) Убыскан
апсуаа алағым аттажьны инырымкылазтгы, рылахысра
кашәтцарц шәгәы итазма?! Алағым анатцәпжәа «бомбе-
би, бомбеби!..» хәа, шәыхәхәаны, шәакәппны шәмыәзәеи
нас?..

Ц ь н е и Ц ь г а т. Уиуауусалам! (Даатгылоит.) Шәара агыркәа шьоукгы тыц цхак Қарт шәганы ианшәырталак,
шәыжәлар шәтиуеит...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь (игәы иалсны). Хара хәжә-
лар хтїзом, хамҫыршышьаәцәазам!..

Ц ь н е и Ц ь г а т (игәы иалсны). Хара хамҫыршышьаә-
цәазар, шәара шәымҫпқаәцәоуп!..

Ч а т ц Ч а г ә (дрықәымчны). Шәәаанышәкыли, уара,
«амҫыршышьаәцәа», «амҫпқаәцәа» хәа зцәыржәга закәи
уажәы?! (Даатгылан.) Апсны атыцан Аәбатәи ақыртүа ре-
спублика кахтцоит, уи агырцәа ишәахтцоит. Ашәанцәагы
убрантә хәтак шәоуеит. Шәануалеи гыруалеи цшькласск
ркынза аәра-апхьара азин шәахтцоит. Уаха ишәтахи?!
Шәхәдгылан шәзымыкәцари?! (Даатгылан инапы дазәа-
хан, иаартны иазыркәацқәацуа.) Ани лоума шәара шәыз-
ызрәуа?!.

Цьгәати Нарыкы ақәҫыртуам: Нас рыхыкгы рыбҫақәа неид-
тцаны, ршьапқәа рытцхны, рнапқәа ргәытцәса, паса иштәаз еипш
инатәоит. Аатгылара ашьтахь иаалкьан убас иштәоу цхьака-цхьака
инықәхәазан иаазынаскьан нас шытахьла еиҫаақәхәазан адыжәхәа
рызқәақәа еиҫаркшоит, еидырсуеит, еиҫаркшаццхьаза «чвени
митцә» хәа еицыхәхәоит. Абас хынтә-хынтә икартцоит, апшьынтә
раан рызқәақәа анеиҫадырслак, ус ишыкоу рышьхәақәа асцена
икәырбағьо еигәтасуеит, ириааиуада рхәошәа, аха «буксовать»

картоит, дара убриаамтаз «чвени митца» хәа еицыхәхәоит. Нас иџа-
тибаркһан пшынапха еихәтагылан иаагылоит, рзарақәа еибакны,
адәыгба авагонқәа ракәны еицраҳәоушәа. Абри аамтаз ақыртуа
бирак кны даакәыххуеит Алафхәаџәа Рабжҭаџ адогларқәа рзыз-
шоз иакәны. Ибирак «адәыгба апаровоз» – Чагә – инаиркны, иара
рышьтахьза «иеынарыцреихәоит» пшынапха. Чагә иртәз абирак
ишьтахь иацраҳәаз «авагон» – Цьгәат – инаииркуеит, Цьгәатгыи иц-
напыкла уи камхартә Чагә икәакә, изқәа икәыргыла иааникылоит
– «рдәыгба» рбирак ахадыргылт. Нас уи ашьтахь адәыгбаныкәабж
атакт иакәыршәаны, азал иахьаду рыцнапқәа рыла адәыгба акәыр-
қәа рытцәишыа катцә: «Виси митца? – Деда митца! Виси митца? – Чве-
ни митца!» (Изыдгылда? – Ха хадгылоуп!) хәа адәыгба иахәошәа
ирдуны уи атактла еицыхәо, ршьамхқәа реихгарагыи убри атакт
иакәыршәо ицоит. Рыбжыи накынтәгыи иааџуеит, нас итаауа-ицаауа
иааџоит. (Аатгылара.) «Адәыгба» ахьцаз шыкоу ахысыбжықәа ма
аткәабжыи гоит. Асценаџ алашара ыџоит, нас иакуеит. (Аатгылара.)
Ицаз хынхәны иаакәлоит, ишыкартцац катцә. Асцена ааихтәаны егыи
аган ахь ала ицоит, аха уажә ирхәо «Мыкә-Гәып-Падгә-Цақәашь! –
Мыкә-Гәып-Падгә-Цақәашь!..» ауп ҭеа блузақәак ршәуп, Чатцә Чагә
икәакә икәыргылан Цьгәат икуп бирак. Абас хәо ианцалак рыбжыи
ааџуеит, инаскыхәо. Нас ихтәаны адәыгбатцәкәа абжыи гоит.

Аатгылара.

А к т ә и а б ж ы ы (накынтә ҕылтүеит). Ткәарчал иџеиз
адәыгба арбану, бара?

А џ б а т ә и а б ж ы ы (накынтә ҕылтүеит). Уахь иџеиз
Дырмит идәыгбоуп, хара хтәоуп! Ихынхәны хбирак ахар-
гылан ианаауазгыи бымбазеи, бара?! (Даатгылан.) Егыи,
дара ртәы, зымџеизеит, Зибнака ицеит Камкеи Нырбеи
ица Аслан ихиршәтит.

А к т ә и а б ж ы ы. Бара, урт рдәыгба уахь иџеиуаз цыи-
шыа, Ткәарчал иахагылаз хбирак ахыхны илбаашәышт
хәа, зәыр ихәаны егыины хәа, ус кыр бахазма?..

А џ б а т ә и а б ж ы ы. Уи Сашәаргәала иакәын, рхәеит.

А к т ә и а б ж ы ы. Иара дыкоу, дыцсхәоу? (Даатгылан.)
Уажә дызҕеузеи?

А џ б а т ә и а б ж ы ы. Дыкоуп. (Даатгылоит.) Ақәыц-
ма аауеит, абра угылазароуп анырхәа, дшәан атцла да-

хықәлаз ианаимтчала, далыфрны абақхәа длақәхан абға ахыпцәаз ргәалашәан, уажә ахыбжа имтцартцеит, убра имтцоуп!..

А к т ә и а б ж ь ы. Имтцазтцада зырхәа?!

А ѿ б а т ә и а б ж ь ы. Амтцатцаѿцәа... (Даатғылан.) ма-анала рхәеит...

А к т ә и а б ж ь ы (ицъашьаны). Унан, бара, исахауазеи?!.

Еикәфызтуаз рыбжьы ааикәтәоит. Аатғылара. Ицаз «Адәығба» зла-цаз ала даеак аацәырцуеит, икац роуп, аха уажә ирхәо-еитархәо «Калдахәара санбанеиуеи?!» ауп. Абас хәо асцена ааихтәаны ақәтц-рахь рхы надырхоит.

Х а р а з ы и А с т а ц а н (даагылашәа ныкайан). Уара, Калдахәара шәабацо, Егрыка акәзами шәхы ахьхо?!

«Адәығба» аатғылоит.

Ч а т ц ә Ч а г ә (азал ахь). Хартуажә Акәа хцоит, нас устәи Калдахәарака! (Даатғылашәа.) Аѿныка! (Даатғылашәа.) Ткәарчалгьы хакан, Егрғы хакан, иатахыз зегь катцаны уантәи хәауеит, иумахәзаци?! (Иаазыларкәшәа.) Уаргьы Ацсны уалтцны бызынсмынра указма?

Ишырхәоз еитахәо ицоит, рыбжьгьы мац-мац иааикәтәоит.

Аатғылара.

Иаацәырцуеит Ч а г ә и, Ц ь г ә а т и, Н а р ы қ ь и. Уажәы цсуаматәала еилахәоуп. Азал ашка иреихырхәан иаагылоит.

Ц ь н е и Ц ь г ә а т (азал ахь). Атцыхәтәан уа хә хтәыкгьы ацхтцеит! (Даатғылан.) Ыы, хә хтәқәа мламгазоз, имықә-пазоз Рыпсадгьыл Ацсны азы?! (Даатғылашәа Нарықь иахь.) Адәығбақәа рымазамыз?

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. (Цьгәат иахь, иаазылар-кәны). Ирыман, аха нас ирцәырртиит. (Нас ихаракны азал ахь). Имықәцондаз аиааира хазгозма?! (Даатғылоит.) Кәамтыт Спассения хәа ирымтцагылар – хашпакалоз?! (Даатғылан.) Шәымлагара шәакәытцны нақ шәықәтцны шәца хәа рарымхәалар – хзеипшрахоз?! (Даатғылан.)

Инеины убас ахьрархәаз азы цас ахарагы рыдыртарц
иалагеит, умаҳазеи?

Аатгылара.

Ц ь н е и Ц ь г ә а т (*азал ахь*). Аибашьра ианалагаз –
хаҳәсақәа, ххәыцқәа, хбыргцәа ҳафнқәа ирыфнакны иа-
ларбылуан, ара иааны, иара Комитет-Кәамтыт... ҳәа дне-
ин дрымтцагылан...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Иара ҳәа узәу уи дарбану?

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Сашәаргьала! (*Даатгылан.*) Сашәар-
гьалараа!

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Уи – ажәытәан, уажә
афәтә ишцеихьзу?

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Ихьз – Кәамтыт ма Ком-тәытә –
афбагы, ижәла – Спассения!..

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Уи закәытә бызшәала?

Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Бызшәала еилацсоуп. Кәамтыт – уи
зыхьзу удыруеит, ацсуалоуп. Ком-тәытә – тәым бызшәала
ком – сааит, ихәеит; цсуала тәытә – атәы, атә-итәы – убри
соуп ҳәа ус иеихәеит... Ани Қартынтә иаан итәаз дахь-
тәаз днеин...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Хых!.. (*Даатгылан.*) Хо,
хо, хо! (*Даатгылан.*) Спассения иаҳәои? Аиқәырхара аума?
Ахеиқәырхара акәу?!. (*Даатгылан.*) Шәыргәындароу?!.
Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Спа (*Дазаатгылан.*) – спара ануба,
ихәеит, ссения кәстцеит ҳәа иеихәеит... Дахьахатәаз днеин...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Чыхьхь кәстцеит ҳәоууара?!.
Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Аиеи. (*Даатгылан.*) Убас днеин иеи-
теит...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Ус иезитаз дызустада?!
Руа дарбану?!.
Ц ь н е и Ц ь г ә а т. Шьавардназе (*Даатгылан.*) Уи даи-
ааиуаз цыишон...

К ь ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Ибаацсныи кәлеит. (*Даат-
гылоит.*) Уара, убас кәзтаз дацсуатқәкьома?! (*Даатгылан.*)
Хара дҳаиуану, уара?!

Аатгылара

Ч а т ц ө Ч а г ө. Уи шыта икалеит... (Даатгылоит.)
Дшэаны икайтцеит... (Даатгылоит.) Амала дара спассени-
аа рыбжы дмырдучэалароуп... (Даатгылоит.) Аеы шээр
– абла аш хылоит, ауафы дшэа-аар...

К ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь (иааимдан). Чыхьхы
каицоит...

Аатгылара.

Ч а т ц ө Ч а г ө. Дшэацээр...

Аатгылара.

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Уара, Чагө, уи – уиоуп, аха еицаҳ-
куаз рыкаташья зегь хзыкатдамашь? (Даатгылан.) Ак
хцэагхазар?

Ч а т ц ө Ч а г ө. Ант ара икартцоз зегь хаггоу икайтцааит...
Дара ртөы афы даршы илзыруз умахазеи?!

Аатгылара.

К ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. Уара, амлагараф – уиазар
акэзами?! Анс угылан укөгьежьюа егыуа ус коутар ка-
лома? (Даатгылан.) Абри шэцэагхеит хэа хазтахым шыоук
ак хқышэ икэрымкааит...

Ч а т ц ө Ч а г ө. Урт икартцалак калон!.. (Даатгылан.)
Азин рыман. (Даатгылан.) Шьевардназе иритеит. (Даат-
гылан.) Иухаштма?!.

Аатгылара.

К ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь (игэалашэазшэа). Хаи, ис-
хамштхьаз!.. Уажэоуп иансгэалашэа!.. (Даатгылоит.) Из-
хазыртхьюугы убап, рмаза-маанала ихало шыоукгы...

Ц ь н е и Ц ь г ө а т. Арзахал хзыфны ихахэаз ахэыцкэа
феидасыр, уашьтан, иагрыжът хэа, хабла ак хырбалартэ
икамлааит, Чагө...

Ч а т ц ө Ч а г ө. Иахцэагхазар хэоуп иухэо. (Даатгылан.)
Шэхэацэеит рымхэааити урт рмаза-маана тцар иреиуоу
шыоуки...

Аатгылара.

К ы ы ш ь м а р ы и Н а р ы қ ь. У а х а и а х х а ш т ы р ы з с е и -
д р о у... (Д а а т ы г ы л о и т.) И а а м ж у а з а р?!.

Ц ь н е и Ц ь г ь а т (и ѡ а х а р а к н ы.) У а ж ь а к с г ь а л а у р -
ш ь е и т!.. (Д а а т ы г ы л а н.) И р ж а а н з а и ш ц а р з ы р у е и, Н а р ы қ ь?!
(Д а а т ы г ы л а н.) И а ц х т а ш а д а е а к г ы ы к а з а р к а л а п!.. У с а к ь -
з а м и, Ч а г ь?!.

Ч а т ц ь Ч а г ь (и ѡ а х а р а к н ы.) И а ц х т а ш а ш ц а к а м! И х а м
т ц ь е и!..

А з а л р ы в а р а а а и а р х а н, е г ы ы р т р д ь ы г б а а к ь у ш ь а и а ц х ь а н и з л а -
ц а з а г а н а ш к а р ь ы р х ь н ы а ц ы д ы з т ц ь о у о р е и ц ш и а а и в а г ы л а н, р х ы
и а а с у а.

Р ы х ь к г ы (и ш ц ы р х ь о и т.) А х и - х и ш ь ы м ш а к ь!
А х и - х и ш ь ы м ш а к ь! А - а х и - х и - х и ш ь ы м ш а к ь! (М а ч к
а а т ы г ы л а р а.) А р и ш ь а р а ш ь - д е д а, ш ь - ч в е н и м и т ц а а к ь -
з а м, А ц с н о у п, ш ь а з ы к а з т ц о з г ы ш ь а р г ы и ж ь д ы р у а з!
(И а қ ь ы р ц а к н ы.) Ш ь ы ц с ц ь а е и т а ж ь е и т!.. (Н а с а з а л а х
и а а х ь н ы и а а и в а г ы л а н, а ж ь ѡ а н и ѡ а й а ш н ы, р н а п қ ь а а а и -
б а р к н ы, и р д у н ы, а з а л а х ь.) А н ц ь а х а з ш а з у и у с и х ь о и т –
и а к ь ы м к а з т ц а з и а р а д а г о и т. (И а а т ы г ы л а н, и ц ь ь и р д у н ы.)
А н ц ь а х а з ш а з у и у с к а и т ц о и т – А ц с н ы з и т а з и а р а д и б о и т!!!
(И а а т ы г ы л а н.) А ц с н ы з и т а з и а р а д и х ь ч о и т!!! (И х ы р х ь а н и а -
а г ы л о и т, н а с и ц о и т.)

А н а п е и н к ь а р а к а л а р г ы д а а з ы ц ш н ы д а а ц ь ы р т ц ь у е и т А л а ф х ь а ѡ -
ц ь а Р а б ж ь г а ѡ. Ч а г ь и, Ц ь г ь а т и, Н а р ы қ ь и и ш ь т а р х х и а а и -
у е и т. И а р а д а х ь г ы л о у и а ь а р ы қ ь к у а а з а л а х ь и д ы р б о:

А л а ф х ь а ѡ ц ь а Р а б ж ь г а ѡ. А р и Ч а т ц ь Ч а г ь и о у п,
Г ь ы ц ы н т ь и; а р и – Ц ь н е и Ц ь г ь а т, А ц а н д а р а н т ь и. А ѡ ы ц ь а г ь
р ы х ь з к ь е и р ы ж ь а л а қ ь е и у р к ь а ь ы р – Ч ь ы - Ц ь Ц ь ы х ь а и к а -
л о и т, – Ч а - Ц ь Ц ь а а р а к ь х о и т. (Д а а т ы г ы л а н.) А р и – К ь ы ш ь -
м а р ы и Н а р ы қ ь, Р е к а н т ь и. Ц а с а – Б е д ы и д ы н х о н, Б е д ы ѡ а,
Б е д ы ѡ а н, Б е д ы ѡ а ж ь а, Б е д ы ѡ а ж ь а н, Б е д ы ѡ а ж ь н ы, Б е -
д ы ѡ а ж ь е и, Б е д ы ѡ а р а, Б е д ы и а р а, Б е и д ы и а р а... – а б а с и к а н
ж ь ы т ь а н а б р и а қ ы т а а х ь з; и а х ь а т ь и а л а Б е д ы и а. У и и а х ь о
з а к ь у а р б а н е и л ы з к а а р ц з т а х у а л а ф х ь а ѡ ц ь е и а т ь о у р ы х -
х ь а ѡ ц ь е и Р ы ѡ н а х ь ы ш ь н е и р, м а к ь а н а а ж ь ы т ь а ж ь а б ы ж ь -

хәәфцәә дуқәә хәмоуп, ишәәрхәап. (*Иаақәлоит* *Җаңымаа ахәеиҳәшыцаа. Нас.*) Арт абжьыуаа ркны зегьгы еицырдыруа ахьзыртәфцәә-алафхәәфцәә Җаңымпқацәә ахәеиҳәшыцаа роуп: Ари – Аихабы, ари – Агәабжьанытә, ари – Аитцбы. Ажәлар ркны усоуп ишырдыруа, рыхьзқәә рхәазом. (*Даазһышәырччан.*) Хатқагы имцазацт... (*Даатгылоит.*) Иааркьяфены арт рыхьыз Җаңь-ңыңьяа мамзаргы Җаңы-ңыңьяа ауп. (*Даатгылоит.*) Абарт рызегь иахья раңхьаза аңсха Пс ихьз зху ашкол атәфцәә икартаз ахәарала, уи закәыз шәахауан, нактә иааган иҳаландырхәхьаз, аибашьра алагамтази аибашьраани иахәагылан Аңсны хәмазкуаз ақыртцәә рыкатдашыа катцоррольқәә нарыгзон, саргы агитацияз иаарышътқәоз азәироль анагзара сазкын, спортфел-ыргьало, адолларқәә рызшо егыуа, сыжәбеит. (*Даатгылоит.*) Иахья абра – атыхәтәан зыкатдашыа кәхтцоз, зрольқәә нагзо еицаҳкуаз рызегь рыхьз аазыркьяфены хабгалаңьяа ауп, ихабгәлит... Хабгаагы дара роуп – рыха бгеит. Уи ус шакәыз дара иапшыргаз аибашьра иаанарпшит, 1992-1993 шықәсқәә рызтәи аибашьра. (*Даатгылоит.*) Ара иахьымхәаз, хәзхьымзәз кырказаргы, иара рыкатдашыа ахәтә шәырбара иахья иалахагзеит, иахьахагзеит, убриоуп. (*Даатгылоит. Ифаҳаракны.*) Аринахыс, абрахь Аңсны Алафхәәфцәә Рыфны ашқа шәанаауа, абзиарақәә рзы хаибабалааит, бзиала!

Рызегь рнапқәә ирфахан бзиала хәа икьо, азал рызқәә амеиархәкәә, шытахьла-шытахьла, ицоит.

Абриала интәоит, аха ахцәтәи ақәгылара, еитаддырбарц анапеинкьара иакәымтдыр, абыжқәә го, асценахь иааган икәныркыло иалагар, абри аңцәтәуп (ахцәтәи ақәгылара зегь еитахәмарны иацыртаргы кәлоит):

Җа р а з ы и А с т а ц а н (*даагылан, анапеинкьара аихсыгьра даазыңшыны, иакәымңыр, иаарзырфны ма ирдуны*).
Убра акы сазтәар стахын, ак апыстдарц, икалозар?!.

Алафхәәфцәә Рабжьгаф. Җаззегь хаузызырфәуеит!

Җаразыи Астапан. Абра иахшәырбаз, иахшәыр-
хаз аицәажәахәтәә – цсыгуала убасоуп иахьзу – Чча-
цъцъааи, Җацъ-цъцъааи, (Ифаҳаракны.) абгалацааи хәә, ус
хыс иамами?!.

Алафхәәфцәә Рабжьгаф (дазңышдырччан). Аб-
зия ухәеит, аха цкьа иузақәмыршәеит...

Җаразыи Астапан. Ианухәоз цкьа исмаҳаит – нас
Чча-цъцъааи, Җацъ-цъцъааи, (Даатгылашәә.) хампалацааи
аума?.. (Даатгылан.) Урт зфыз рцәыхампалымхазеи?!.

Алафхәәфцәә Рабжьгаф. (даазңышдырччан). Чча-
цъцъаи, Җацъ-цъцъааи, хабгалацааи ауп... (Даатгылан.)
Ахы уазтцааи?!.

Җаразыи Астапан. Ус акәзар, Нарықь дзыхкьеи?
Ихьз ркьафәны ахафәы изалашәымтцеи, дзашәмырбеи?

Алафхәәфцәә Рабжьгаф. Ахақны дарбам, аха
агәақны дыкоуп, дарбоуп. (Даатгылоит.) Зегьы ахы иаз-
куам, иразом, сара схата сыхьзгьы убас иркьафәны ахафәы
иалазам. (Иаазырццакны.) Зегь ус каҳцар идуцәахоит, еи-
мактәхоит, егьиуеит... (Даатгылоит) Убас ахақны хзы-
камзеи зхәақәо итцегь ыкоуп, узыкамзеи хәә изырбыжку-
агь халоуп, рызегь абри хәычык иазхәыцааит, ахы еима-
рымклааит!.. Җарт зегь Чча-цъцъаа хауп!..

Җаразыи Астапан. Сақәшахәтүп, суқәшахәтүп!!
(Даатгылан.) Ахафәы сзыкамзеи хәә ус ахы еимақкуа егьи-
уа халагар, гәыда хаанхоит, ант зыкатцашья кашәтцоз ка-
былгьараагьы иртаху уиоуп. (Даатгылан, дазңышдырччан.)
Сара сазыхәмарны суазтцааит ауп, абри зегьы ирахарцаз,
мамзар ишәцәыбжьахон... (Даатгылан.) Иатаххар, еитас-
хәоит. (Ифаҳаракны.) Ахы еимақны, ирахәуазар, бҗаццәала
имеиқәцалааит! Иахьакәым хкылнагоит!.. (Днатәоит.)

Алафхәәфцәә Рабжьгаф (дңышдырччан, азал ахь
инапы назынарххан). Ари Җаразы Астапан иоуп. Аспәтан
хәә усгьы рхәоит. Жәытәан ари ижәла Җараз, Җаразы хәә
абасгьы ыкан, ашьхаарт ашьха шыақьаста хәә ицәажәоит,
Җаразнагьы уиоуп иахәо. Астапантәи дааит... Аспәтантә.

Жэытэ псуа-ашэыла иухэозар, Аспада, Аспад. Устэи Цьыр-
хэа дцаны убрэнтэи дахэаит. *(Даатгылоит. Нас.)* Ус ами,
Астапан?! *(Даатгылоит.)* Иахьала уаха кыр уазтцаауама.

Х а р а з ы и А с т а п а н *(дѡагылан.)* Усоуп. *(Даатгылан.)*
Иахьала уаха – мап. *(Даатгылан.)* Убри акэын ишэхэаз
иацстарц истахыз. *(Даатгылан.)* Анцэа уиныхэааит, ажэа
сүтэит, апшахэа-ѣыкэ Абаажэ Ахэахы уцшны мап ум-
кит!.. *(Даатгылан.)* Уахь инацшны ажэа анрырымтогы
ыкэми... *(Даатгылоит.)*

А л а ф х э а ѡ ц э а Р а б ж ь г а ѡ. Иаеигзои, зегы иха-
зоума?!.

Х а р а з ы и А с т а п а н. Уи – уиоуп, аха сара сызуаз-
тцааз, исхэаз рахауазар хэоуп... *(Даатгылан, ирдуны.)* Азэыр
иахазар... *(Днатэоит.)*

А л а ф х э а ѡ ц э а Р а б ж ь г а ѡ *(ирдуны.)* Ирахэртэ Ан-
цэа икайтцааит!..

Алафхэаѡцэа «Анцэа ихэааит!, Анцэа ихэааит!»... ааилдыргоит,
нас рызегь рнапкэа ирѡахан, бзиала хэа аанарго, азал ахь икэаны
идырбо, шытахьла-шытахьла ицоит.

А ц а р д а

2001–2005

АЖӘЕИНРААЛАҚӘА

АНЦӘА УАХЬ!

АХӘЫЧЫ ИРНЫҚӘРА*

Ахәычы даннхәә Анцәа дзырәуеит.
Ажәала

Сыфшәмхыкгы уацхә иарсын,
Сухәоит, зегь хазшаз,
Хажәла умырзын, хахъз умырзын,
Ҳацшәә еикәырхаз!

Зегь ҳаизхәыцуа, зегь ҳаидгылан,
Ҳамаршә еибакуа,
Аитцашыцра баапс ҳацәыхъчан,
Ацсахфы дмиуа,

Ҳцасқәа мызуа, хтәыла хтәылан,
Ҳашьцәа ҳазхынхәуа,
Ацәгъа-мыцәгъа нақ иҳавган,
Ҳанасыц иакуа,

Дгъыли Жәфани рылцха ҳатан,
Ҳаетцәахә жжаза,
Хәыцла-дула, ҳаиваргылан,
Уақәныхә Ацсынра!

1956

* Ажәытәән ахәыцқәа дырныхәон, адоухәхәқәаггы ирықәыр-
гылан ирхәә иақәшәоит ҳәа.

АШАМҒАЗ

Шьта сышхэыцуаз: иазсырхонда,
Кыр сымтэакэа, ишалашт...
– Уа шыыжьбзиа, сыфноутцанда,
Са сутоуп! – хэа ашэ азэ даст.

Ашэ анаасырт, усырцшцэама
Хэа, жееинраалак аафнашылт!
– Бзиа збаша, баша стэама?! –
Схэан, сахатцгылан сѳагылт.

– Ас сагьзагха, ачычыга
Скылсуа сдэықэлан, ус саазоит.
Шьта умцшыкэа сат усыга,
Хаеран снықэтца, цқба субоит, –
Баша уштэамыз усырбоит!

1956

ААЗАРЕИ ААЗАШЬЕИ

(Ажэлар рхэамтэ иафыршны)

Зца дзаазазггы ддэылмыжьзакэа,
Ифын акэаскэа дыфнакны,
Илих ами: низхаггы,
Уи еиґахэо, кэытц дакэымтцкэа,
Дас еицеикуан рышэ абжы.

Зца дзаазазггы даваргылан,
Ифн ашэ-хышэқэа зегь аркны,
Илих ами: низхаггы,
Аатцрахь днеин давагылан,
Дасуа шақэа есқэаанггы.

Зпа дзаазазгы шәы җазамкәә,
Зпацха гылаз уа инааны,
Иихәоз ами сцеит цыанат хәә,
Доут ашәыс хәә са сыфны, –
Уи сизхәыцуеит уажә саргы.

1958

ТЦЫСХАХА АШӘА

Аацынра анааилак, ипшзоуп хамзырха,
Икәгылоу рапхьагь ишәтүеит атама.
Уақа, иаазбазар, уа иамоуп атцыс,
Тцысхаха ахьзыстцеит, ишәәхәоу ус:

– Тцысхаха, Тцысхаха, Тцысхаха, Тцыс...
Ирласны исзымхәозаргь, шәә шәысзыпшыз:
Аацынра, аацынра, аацынра мааи,
Шәынхароуп, шәеихароуп, ааит, ахахаи!

Амахә хәыч сыкәтәами са смыццакуа,
Амахә хәыч сыкәтәами шәтыш атама!
Сишь, ихьшьыцбамзааит, сылапш зыкәшәаз,
Икәтәоу икәазза, ха хаца-ша ифаз?!

Уигь сацәшәазом, сацәшәазомеи акгы,
Аштәе, избанзар, дынхоит Ауафы! –
– Тцысхаха, тцыскәымпыл, тцыскәымчыгь, тцыс.
Хатамаш устеит, иафалогь утәыз!
Уашәабыжь ыкәрыфла, сускәа сырфыз!

1958

АЦСАБАРА УАХЬ

Ихьыжны исыжәтца амшын сагарцы –
Ус акәзааит,

Ма амца ацраршөны иаркы сбылрацы –
Ус акэзааит,
Ихбгааит бахэыкгы убра сагарацы –
Ус акэзааит...
Аха, Ацсабара, сызухэо схазы –
Ас акэхааит:
Исыта зегы-зегы зычхаша агэы,
‘Енак акэзааит,
Исхэарцаз убарт зегь шысхызгаз атэы –
Нас сыцсааит!

1959

АГӘҖАНЦАРА

Сөызцәа рыгәта са саарылхын,
Схых, дубеиа схы ансурба –
Иажәеинраалоу нас уа уакәым,
Уаасыцрытдын наӳ уца!

1959

АУАФЫЗАТЦӘ ИМФЛА

*...Ауафызатцә Имфа хәа ыӳоуп, уи ахьағгоу
адыд адыруеит... Фыцъа зеивысуам*

Ажәлар ражәабжьқәа ркынтә

Адыд хысын атцла игылаз амца акит,
Абахә зызан уаӳа итрысын сымфә акит,

Хахәк уа иалӳеит, бгак уа ибгәлеит, тцлак афӳеит,
Хахәк уа ишааиуаз, сацхьа ишьтасын амца афӳеит,

Цас иауашәа, ацстхәа хчылеит, аа, абар,
Митә ӳалозма, лцхак насытан сымфә абар?

Снашьацәхныслан иаҭахума са сҭахар,
Мамкәа хәеиак наҕ сынҭалан уахь сҭахар?

Цас иауашәа кырцхгьы леит сызгара,
Цас иауашәа, рџашкгьы хьтцит сызгара...

Урт сыҭерыстом: уа срымгакәа са сынхарц,
Дәык ахь схалан, қәацәк наргылан нас сынхарц,

Снеиуеит, снеиуеит... Сымџа шәартан ус ицоит –
Иалшәа-алшәшәан, бҭац еишьҭалан, зымџа ицоит,

Арс итшәарроуп, анс иџьарроуп, абахә бгоуп,
Ма даџьап хәа, цстала исытца иџеиуа бгоуп...

Ус ишәартаз, ус иџьартаз сымџа уа,
Снеилап, снеилап, сапхьа гәато, ҕәышра уа.

Аамҭа еикәшо, мап, са суццом сахьаго!
Сымџа шшәартоугь – уи издыруеит сахьаго!

1960

АН ЛХАҚ

ЗАН ЛХАҚ ЗШӘАЗ

Атыш дҭахан – деикәшәеит –
Ахьы шамаз ибеит,
Дантытцуазгьы игеит.
Ацста дҭалан – изшеит,
Кызгьы дкьидлан – иккеит,
Ахьхь дхалан – ицхеит,
Дагьықәгылан дкәашеит –
Хазшаз ус иҕаитцеит.

ЗАН ЛҲАҚ ЗЫМШӘАЗ

Атыш дтахан – данкѣеит,
Уа бырсакгы имбеит.
Апста дталан – ихәлеит,
Кызгы дкыдлан – ишәшәеит,
Ахыхь дхалан – ибгеит,
Дахькаһазгы дпытәтәеит,
Сыпсит, нан, хәагь дыхәхәеит –
Хазшаз ус икайтәеит.

ИЦАКЦӘАЗ

Шәарыцафк дышнеиуаз даатгылеит апсык –
Атыша итыфуан убра тәыуабжык.
Ахықәантә дтапшызар, уа дтыхоит хәычык –
Дааныжъны дызцозма нас ас еипш уафцсык?

Иаарццак дынталан, дынкылсит тқаа,
Атытрагь ауазшәа ахы нинарба –
Итәыуоз дабакоу – дцеит дынкаба –
Атыша дызтымтцау днатәеит ихата.

1960

АЦЬНЫШ

Дтытцын ацьына уи дрылоуп ауаа –
Абаак, шәеинкьоит, шәыкәша шәацшла!

1960

АБЗАГАГА

І
Дыфын – ифуан, дыпан – ицон,
Дкахан – имбазеит.

Уи дангылаз икәшо игылон –
Шьта уажә аеазеит.

II

Амра изгылар – иватәоуп,
Апстхәа изхылар – ивазоуп.

АШЬЫЖЬ

*Ашьыжь аныхәаф дгәарлоит,
ахәылһаз – ашдифы.*

Жәлар рхәамта

Аәнаштәф алахьчақәа хәмарны итцытцит,
Аәнашьтахь акәтытра каркарны ишәахәит,
Иахьтәаз иәагылан ахәар ирзыцшуп
Оурыхәи, нас Чашьеи, нас Цьареи, еихшуп...
Цшәаала иныкәтәеит хьажьык уа амжәа,
Еихыршан иахьақәыз убра азахәа,
Ифькәшәаан иагьафарц иафаз ажьымжәа...
Аеаларз аеатәахт, избанзар иара –
Апшәымак дәагылар, нын-нын, хәгеита,
Хьажьы-цәгьа иадыруеит «хәаа-заа» ахәта,
Амхагәта, ишафоз, иазывкьеит ах-ца...
Атцыс хәыч ахьыкәтәаз: «Цәи-ит шьыжь, цәи-ит!
Атцәитрагы шәартәоуп, аха сыбзахәит,
Еимәадоуп сахьыкәтәоу, исфоит алаха,
Саалапшны иреигьу, исфеит сызхара,
Апшәымак сибанза, шьта – уцала!»
Шьха реибарк гьазгьазит амшынгы казказт,
Лашьцара газәазын, икахан ибжьазт,
Ерцахә ду иныкәырс шәахәак анапы
Амшын тынч аашьашьт, ихшьыло агәы.
Цхьыбжьонзагы ишьтамлаз, зус иапсаха
Шьыкәсыктәи тагалара иалгаз иаха,

Угыл нас, уеитцамхан, угыл Анхафы,
Узпылоз ашара узыупшуп адәахьы!
Закәйтә шыжь хазыноузеи ицәыртцыз иахьа,
Хазшаз, зных хаугәамцхаргь, абас иршала!

1960

ФАРФАР ДШЫЦАРЦАРЫЗ

(Алаф)

I

Иеихаб кармыгә дкәаркәаруа,
Иматц шиуаз дкәаркәаруа,
Знума-цхнума дхәархәаруа,
Хәы дшизатцаз дхәархәаруа,
Дәахан дәеиган дфарфаруа –
Тыц цхак иитеит дцарцаруа.

II

Дымкәаркәарит, дымхәархәарит,
Дымгәаргәарит, дымхархарит.
Цшьяала днеин уи дхьархьарит –
Тыцгы ааихәеит, дагыцарцарит.

III

Дагькәаркәарит, дагьгәаргәарит,
Дагырурит, дагьхархарит.
Шьарда еизыхәхәан, уи дхьархьарит.
Тыц дук ааихәеит, дагыцарцарит.
Хыхь данхала-нас дбарбарит.

IV

Дагьгәаргәарит, дагьгьаргьарит,
Азә дыхиршәтын, дагыцарцарит.
Зтыц игаз из дагьмақарит.

АМАРИАЛ

Мариалқәак ус иҕоуп, ирымоуп атдас –
Ирфоит урт идриуа, убраҕа ишрыхшаз.
Акы-ѡба, ирзымккәа, наҕ рызқәахь ихәноит,
Уа иқәлан ишықәтәоу нас цытк иғәғәахо
Мышкала иагғылбаан мазалағь ицоит.

Ижәбома исхылтцыз сцацәа шығәғәаха,
Иаразнак мышкала абас ишрызха,
Убас иаазартоуп са сыбға ахата!.. –
Иафымзи мариал дук абас ахәара,
Аҕәәкәахь иацәықәлан ианеиқәха апацәак
Иазымфазакәа нас наҕ ианацәца.

1960

ЛАЦАРАМЗАН

Ахьта ықәтцит, шәтышхеит аца,
Ажәла тигеит Тах ица.
Ицшәма лыхш иналтан аца,
Рызегь тытцт, ура хәа ица.

Ажәла кьоугы уа иафамлеи,
Кәаца-ҕацароуп изну.
Ргәарц абахчагь цәгья иафамлеи,
Амза бзиахар изну.

Кыр уаапсама, рарцыс Гәада?
Чын уоахан ус иумкын!
Ацәкәа рхала иахоит, гәада,
«Хыцдаркьякья» усс иумкын.

Шьта ихдыркәшеит, шьта итытцит,
Цыхәаркьякья рла рзыцшуп. –

‘Еафра беиа тцыцх итытцит,
Уажэ сынтэа – еиха рзыцшуп!

БЗИАЛА, БЗИАЛА!

(Абжьаратэ школ иалгаз ихэыцрақәа)

Иахьакоуп ҳабжьы ҳәа ныфныфуа,
Разкыла иахьыцьеиуаз ҳәа ҳхәычра.
Анык леипш ашколгьы аанзыжьуа
Бырцкал ахь иҳасуеит уажэ апша.

Мѡахәастақәан ҳацхьаказ иалххыз
Ҳнарнылашт хазы-хаз ҳәешауа.
Атцеира, атцеира – уи ахьыз
Иахзыркуа ҳкаломашь зын ҳара?

Абзиала, ашта еифыцәа,
Ашкол, ҳартцаѡцәа зегь, кыр ҳзыртцаз!
Абзиала, сгәакьа афызцәа,
Ишәцеипшу иреигьзоу разыққәаз!

Иабакоу иахзоужьыз аамтасгьы
Ацьыахәа, пыққахәа ҳафнаны! –
Ицеит уи, иаҳцеипшны, еитасны,
Ацстазаарахь амѡа ҳарбаны.

Абзиала, рацхьа иацразтаз
Имыцәазо амца са сгәахы,
Ирацхьазан сыбла зыдхалаз,
Итатәахыз жәашықәса сгәәфы!

Иагьыззеит, ҳәашьак ҳәа сымбогьы,
Уи амца, мхәа-мырза быззыцшыз –
Иергь-мцан ичыѡтәхеит иахьакыз –

Нарцәы́ка мышкы-зны санцогы
Ишеикәу са сгәатцәҫ итцәахыз!

Мәәхәастақәан ҳапхьақаз иалххыз
Ҳнарнылап хазы-хаз нас уажәшьта.
Атцеира, атцеира – уи ахьыз
Иахзыркуа ҳқаломашь зын ҳара? –
Анцәа, ҳамәахумқьан, ҳамәақәтца!

1960

АЛАМЫС ЗЫНИАЗ

Адыд асын ашьта нхалеит,
Ала рчыҫит хаҳә ибгаз, –
Ҫыстаак дцәыртцын днеины дтәлеит,
Акәзар акәхап изыхқьаз.

1961

НАС АЗЫН

*Сзыкоузеи уҳәартә ух-угәы ахиәаны уанықалоу аамтәз,
угәы камыжкәа,
ушьтахьқа ухьаңш – иушьталан иааиуа иуеицәан
икоугы дубоит.*

Р. Б. Шь.

Схәыцрақәа, схәыцрақәа, зных шәарт шәеивало,
Сықамшәа икоушәа збогы скашәтцоит –
Дарбан уаҫызаалак, уи нас аамтало,
Ус еицш анихьуа зынгы иқалалоит.

Икоугы дықаз нас, дшыкоу аамталоуп,
Дықанатц дыкоуп, данықам дкабоит.

Сыкамшәа сыказаргъ, нас аз сҕалароуп,
Сышьтахъҕа иааиуа исеицәоугъы дызбоит.

АПСУАК ДҔАЦЛЕИТ!

Уаа абри арпыс дмырзуа,
Иабицара имырзуа,
Уаа абри дышәҕыкхааит,
Уаа абри дызқыҕыкхааит,
Деиҕахааит –
Анцәа ихәааит!

А п с у а н ы х ә а ц х ы з.

Амза чҕеиит абла тшашан,
Аетцә цыҕьеиин илбаацыҕьеит.
Ашьха итырцеит Аинҕьарашәа,
Ага ггеиин иаакәашеит.

Аҕон игылаз ашәқәа ркымкәа,
Акәша-мыкәша зегъ лашеит –
Уртҕы-уртҕы усс имкыкәа,
Уи аҕонутҕа азә дыхәхәеит.

Амцабз ҕытҕкьеит уаҕа бартца –
Абцъар хылҕагъ ааилакәит, –
Дҕацлеит, дҕацлеит псуа хатцак!
Иетцә кыдлан иаалацәкәит.

1961

АКӘАТӘИ АҚӘА

Амацәыс трытдырын ашәа тнаркьеит,
Адыд агьәҕхәа даул анархәеит,

Атцла ахьгыло еиныркъоит рнапы,
Цсуа ркэашагак еицырхэоит зегъы!
Ғнымѡа ианыршэлан цэыкэбараа кэашоит,
Матцеи гѡам-чами иргѡтасуа иргоит!

БЗИАЛА УААБЕИТ!

Ахьхьахѡа иахьалтцуа азыхькѡа цкъаны,
Шъхеи-цстеи зегъ ирхыѡуа, игоит уи абжы:
– Бзиала уаабеит!

Амшынгы ахьарчхѡа иахьыкѡсуа кѡара,
Зегъы-зегъ срахап хѡа, иаѡуп агара:
– Бзиала уаабеит!

Абарт зышьхақѡада, абарт зыцстақѡада,
Абри изгаѡада, абарт идзыртѡада
«Бзиала уаабеит!»

Ари Ацсынтѡылоуп, Хазшаз иара ишеит,
Ианитѡаз дацсуоуп, даниша ииртцеит
«Бзиала уаабеит!»

1961

АМАНДАРИНАѡЫХѡ ХѡЫЧ ИАШѡА

Чықхѡа, чықхѡа счыкуа-счыкуа,
Сѡыхуа-сѡыхуа-сѡыхуа сцоит.
Тықѡхѡа, тықѡхѡа, атықѡ-тықѡхѡа,
Скалат хѡыч хьѡежъ шѡкы уа итацсоит.
Азна ннеилак, сатѡа сцоит,
Сѡыхга ашьтбжыгы зны иааикѡтѡоит.

Сацхьа-сышьтахь, сышьтахь-сацхьа
Цырак ѡамхарц са сеимдоит.

Цитцу икоу уигы збоит.
Рызегь цхеиуеит, рыба тхаха,
Ахьта-фыхьта шыта иацәшәоит.

Счыкра салгеит, сфыхра салгеит,
Нас ихызфеит ахәычқәа,
Рацхьа изфалақәаз сынтәа.
Шьта илбааит, сус апызгеит,
Ашьха иқәхаз уа ас гәгәа!

Атыгә-тыгәхәа сышьтыбжь ықәго,
Стыгәуа-смыгәуа-схыгәуа сцоит.
Сцоит афныка, фныка, сгәырғо,
Амфа сықәуп, ашәа схәоит!

1961

ЦСЫРТ

Ашьха-бгъиатцә хыбрас иато,
Ага амцан ицәкәырцо,
Адгьыл ахра тыцс инкыло,
Цсырцха гылоуп ицшзахо!

псуа дгьылми, инцәатәартоуп,
Насгьы иацуп адоуха.
Ғас иазцәыртцуаиз тахароуп,
Асас бзиа, узаала!

Азын «жакьа шкәакәа» нлеило,
Иатцакнахан уи шьашьал,
Бахчоуп усқан иубо иреиуоу,
Амра шымран хыхь ихалт!

Ақәцә игылан, цқьа иаагәато,
Иалацш-алацшуеит уажәгы,

Чанс иннажъыз аамта иѡаѡсхъо,
Цсырта ашьха абаагъы.

Ашьхагъ гылоуп, гѡалак амоу,
Алацш заауп цѡака мшын,
Ашьыжь амам, ахѡылц амам,
Ус игылоуп, инацшын...

Цсырта абаѡкоу, уахъ изаауп,
Абжа-ѡыбжоуп иахъа инхаз,
Цсырцха ахъзгъы уи иахтѡахоуп,
Ашьтра умырзын, Зегъ Хазшаз!

Жѡытѡан, иааилоз цѡарауаак
Иѡаз шыѡаз ахъз рѡѡн.
Иѡѡнагалаз ашьѡахъ тѡымуаак
Ахъз «Афон ѡыц» хѡа иѡартѡон...

Зыцс зшьарц араѡа иааило,
Ахарантѡ, зеишьара еило,
Хаштра амоуа игѡаларшѡагоу
Тыцдноуп урт ишырзынхо!

1961

АЦАРАЗ ѡ-ГѡААНАГАРАК

(Еухданы)

Аѡара – уаѡ дѡазтѡ дуаѡны,
Еипшу иреиуоу амакъат,
Угѡы рѡѡханы, уцсы тѡганы,
Иѡѡа-ѡсаны, цѡѡаѡа уганы
Нас уагъашъѡеит уи цѡанат!

Аѡара – уаѡ дѡазтѡ бганы,
ѡыстаа иишаз, инаѡѡатѡым,

Угәы ршшаны, ухы т̣кьаны,
Уахымаара, цьалкы пт̣әаны,
Нас уагъашьт̣уеит цьаҳаным.

РАЦХЪАЗА

Амза ззеин, нас иккеин,
Нас ич̣еин илбаац̣шит.
Агеи ашьхеи хьызнаркит.
Ага ггеин, нас ишышьиин,
Ашьха зыш ахь иаалац̣к̣өит.
Ашьха ыышьтак иаалак̣өит.
Ирбауазеишь х̣әа снац̣шит.
Фыц̣ьа абаҳчаф уа иааг̣еин,
Нас еилат̣әан иааих̣әац̣шит –
Рац̣хъаза ак̣әны еибаг̣өзит.

1961

АШЪХЫЦҚӘА

1.
Ашьхыц̣ ирымоуп убас еиц̣ш ат̣ас,
Ашҳам хышәт̣ иақәт̣әангьы амати згаз
Ах̣әац̣шц̣әа иг̣әарт̣оит, иаг̣ьыршьуеит иаргьы,
Ашьха-г̣әарц̣ фышәтан идыршәуеит д̣әахьгьы.

2.
Ашьхыц̣ ирымоуп ит̣асны җак̣гьы,
Иалан к̣амлароуп р̣әашьыгак̣ ц̣ьаргьы,
Амати еизырго г̣әарт̣оит ц̣ьоук̣гьы.
Зныказ издырбалаз – уи г̣әәант̣оуп,
Афынт̣ә ианаарба – ац̣ьал иароуп.

3.

Сеигъу абоубо хәа ахәажәа җәхәеит –
Ашьхыцгы ықәнахит, ацхагъ аркәеит.

4.

Ашьхыцк ашьцылт арфашьыга,
Ашәт афызәгъ ианарбеит –
Ашәт тцла амтцан адгъыл кылтцәа
Шхырцәагъ тыппын дара рфеит.

5.

Зегъ акака ирфуп,
Зегъ акака ирзкуп,
Шәартахар – иазәуп,
Зых иамыхәаз – цсуп,
Хәарта зламгъы – шыуп.

РАЦХЪАТӘИ АСЫ

Асы леиуеит ихәмархәмаруа,
Уи еиқәыцә ишьтанатцоит.
Нак инатцарз хәача-мача,
Ас илеиуа баҳча-қәатца
Уапа шкәакәа рышәнатцоит.
Шьоук ахьгылоу рыгедыршәшәоит,
Егьырт ықәзазо иеырбоит.

Афонқәа игылоу, еихагылан,
Ртатынжәыгақәа рфәкуп.
Ажәфан-лыхәтагъы рхәкуп.
Аси алфатцәи еижәылан
Ак еимаркуашәагъ иәфуп.
Ацша срысрыма хәа ицшуп.

Агәабзиара уи иацны,
Җәфара беиа каларцы,

Ианахэтэз иауит асы!
Мышьтабзиа, хшәақықәа кныхны,
Шьта шәарыцара хшәышьты!

АШЬХА АПҪХЫН ШАРЦАЗЫ

Атцхгы неиуан цшьала-цшьала,
Амзагь цөышхо итаауан;
Хыхь етцәацқәак уақа рхала,
Рыбла тхаха илбаапшуан.

Арѡаш гәрымуга аѡхаа итысуаз,
Ахра ашыкьбыжь аѣатәан;
Абахә дукәа уа икаруылуаз,
Анакәоукәа ирытца игылаз,
Ҳауа хьшәашәак аарѣахәуан.

Уа кацкацкгы аарла-аарла,
Аршәаа црыхәтцәа уахауан;
Иатахымзаргь атцх ашара,
Шьта итаалымуан апсабара,
Ашьхарықәцәагь хыблауан.

1963

АХЫ ЗМОУ АГӘЫДА

Изамѡақәа пыпуп, ихәхәда хчаауп,
Ицацхаггы кылсуп, икыкцсә еилбзаауп,
И-«Волга» итатәоуггы ахбаба дѣышәшәаауп.
Ла лами ахбаба, хьзы бзиа хәа змам,
Дипцхәысым, ма дианым, диахәшьам, дагьипцхам...
Ижәуеит еилцшааны кониаки аѡи,
Ицьыба итигоит иатәамбакәа хьггы,
Цара нагза имам, итижьуам ашәкәы,
Ирхашья зырхашьоу ихырѡеит рнапы...

Абас еипш ихалоу ицѣмачуп уаѡра,
Абас еипш ихалоу даѣуп агара,
Имзакѡа иухѡозар – даѣуп ацѡырхѡра,
Егьыртгьы иритѡит, иаѣуп ашара...
Ипхѡыс лахь дангѡарло, дьлзасуеит бадакъ:
«Ба бами са соуцшѡыл, иззысхѡѡ «с-Чомлакь»,
Бсыцсахны калома!.. Исхѡахуеит еитах...» –
Дижьахуеит димцсахшѡа, дигѡзыхуеит атѡах.
Тацыц мыжда имѡуп, убас иара ахгьы,
Абаша ҳа ҳцѡажѡит, дынхѡит иахьагьы...

Макьаназ икѡцъал ду иахаршѡуп ахѡа,
Ибылгьѡ ишааиуа, ианымкьар цъара.

1963

ПИЦУНДАТѢИ ХѢЫЦРАҚѢАК

Абракѡушь дахьнатыз ирацхьазан ацсуа,
Абракѡушь иааины иахьзатѡуаз зѡырѡы?
Абракѡын Лыз-Ныха ахьыкѡзгьы анкьа,
Ашьшьыхѡагьы абла хьтауаз ацѡашьы.

Абракѡын Мыилетынтѡ ажѡытѡан изхьыцуа,
Иахьыркьыз Пытыунт баа-ных ашьапгьы.
Убаскан иббасаз ахахѡқѡагь акымкѡа,
Шахѡтцѡан иуцылоит, иубѡит иахьагьы.

Абракѡын мшынгѡыла азѡымкѡан, еипшымкѡан,
Ацсныдгьыл иахьақѡлоз зынзах иргарцы;
Ацсадгьыл азыхѡа, Пытус азыхѡан,
Иахьыкѡтѡоз, иахьықѡшѡуаз ҳабдуцѡа ршьагьы...

Ашыцламшѡа рықѡуп уажѡ урт абѡа-ѡыгѡқѡа,
Ажѡытѡара иазмырзыз Ппытыу-нт-ҳа-жѡ акѡых;

Иузымдрыргъ нас рацхъа иахъеикәу иануба,
Имызуа иагәыларшәуп апсуаа хтоурых.

Иубартоуп ҳа хшъам-дгъыл ацсы егъшахыла –
Дырфегъых ишьтытцит уи ахъз, уи ацша.
Аханқәеи адәкъанқәеи ара еивагылап,
Ажәытәреи афәтәреи рбалап ацсшъафцәа.

Сышнеиуаз саатгылеит Цсарах ду уа амцан,
Ианызхъоу ирыжәлоуп, иубом шамахах.
Иахәоушәа аеитцхәан уи уа исхагылан:
«Ацсны хәа, Ажәытәра абра хашәзыннажът!»

Убрака сышгылаз ґыт-бжык геит, ихало,
Издырит игәакъоу, ижәытәзоу абжы:
Амшын зыш арака аґықәа иахъаво
Ирыцхьон шәааи хәа шыта зегъ азахы!

1963

АПОЕТ ҚӘЫЦШ ИХАТГӘЫНАҢ

Цхныказ, қәа шытахък, аетцә цәыртцын,
Амзагъ неиуан агәахы.
Сцон афныка, амфа сықәын,
Харгъгы скымызт ихианы.

Атцх ааиласын, цшакгы насын,
Нас иаакылкәеит ақәыршфы.
Цхалк катәоушәа хыхътә ихышәтын,
Ажәфан атца зегъ таны.

Сыкәша-мыкәша убла акамбо,
Амфа узгәамто иаалашьцеит.
Цсыжран сацхъа, аа избо –
Амцабз ытқкьо иаалашеит!..

Сапхъа сымѡа снымѡахытцын,
Снадгылт иѡаз ахатгэын.
Қоак мнейратә тлала ихыбын,
Уа поетк иқәыпшыз джын.
Уи изхәыцра са сафын:

Згәамца тазгъы, ицхазеиуа,
Иахрат ашқагъ уи данца,
Цәымзак еипшыны, аа, иѡеиуа,
Уи еишьылза иахъакуа!..
Алашьцара еимырпуа,
Амѡа жәба хәа шәахъцауа.

1964

АХЪАЦАРЧ АШӘА

Схъарчуа-смарчуа, сеимдауа,
Срылан снейуеит абығқәа...
«Ахъацарч!..» – хәа, сыцьшьауа,
Дцәырымкъондаз хәығ абра!..
Дцәыркъар, иршәуеит алапкъа,
Иркъымкъимуа икъауа.
Ма сырғеитцоит алақәа,
Ма стаижъуеит азтатәа...
Сышьтыбжъ духар хәа сшәауа,
Сашьтоуп цшъала, сааласуа,
Нак ианысхырц, исшьразы,
Зышхам шәартоу шәара шәзы,
Шәхала шәакәым – зегъ рзы.
Уи ахкъакъа, тыхәапажә,
Нак исцәатцалт ақьдбажә...

Исгәйдшәымтцан алапкъа!
Стәшәмырцалан азтатәа!
Сырғәашәымтцан алақәа! –

Сара сашьтоуп шәә шәәға,
Итарблыша ахъзымхәә,
Уи ахәымга, ахәәза –
Иабацари, са исыцшаап,
Еџтәә-еихтәә ишәсырбап!

Хьарч-марч, хьарч-марч...
Шәзыхьчо Хьацарч!

АМҖЫЛХҖЫ ИАШӘ

АбнаҖ илхуа-илхуа, илхын,
Иқарқоухахьаз амҖы,
Сыбға иқәтцо-иқәтцо, иқәцан,
Сатца еизызгеит агәтаны.

Сура шьтыцо-ишьтыцо ишьтыцан,
Иқәкәашоит асал ахы,
Ссалгьы ахо-иахо, иахан,
Иқәнатцоит иршьа-ршьаны.

Шәарт ус шәкьдгыл, шәарт ус шәхьдгыл,
Шәарт шәаансыжът шәышшапаны.
Ахьта шааилак, нас шәысгәйдкыл,
Җцап ҳахчнызахь ҳацхарцы.

Илхны, салгеит сус. Еиқәыцәә,
Знык уи усгьы иҳазхоуп! –
Кыр итынчын иаха сыцәә –
Шьта усс икоу аагароуп!

ҖАҚЬАЦСЫ – СЫҚӘЫ

Тынч ашышьыхәә җмыррацәәкәә,
Ағтараз агәы нмырха,

Ашьха зыхь еипш еилыхха,
Азкъышықәсақәа иргәылсуа
Ҳақьапс леиуеит есымша.

Жәытә аахысгъы ашьтра иқәуп,
Уи канажьуам шамаха,
Аарџаразгъ – доуха ацуп,
Тбара акәым, ус иатцасуп –
Иашахатуп Цъан Ицста.

Баша ирхәома икалаз хәа,
Жәытәан дшақәлаз гак игәгәаз,
Аџ-рык гылеит агәгәа-гәгәахәа,
Еиџагылеит, нас аеџахәа
Уака ирытцкьасон ашьа.

Джәыла-жәыло га цәгъа джәылон,
Акәа дақәлеит уи игарц.
Хар уи уака иџагылон...
Ашьтахь дхәыцит ипс ишьарц,

Ҳақьапс хықәан мацк днатәарц...
Самыт Акә агәы еибафеит,
Нас уа Хатхәа, Гәад Ихәы,
Ус Баалоугъы зынза аеарцәгъеит,
Жәытә бызшәала урт еибархәхәеит,
Ашьха дуқәа рахь ипшны.

Ҳақьапс хьалтцуаз абахә-хақькьа
џушәа аеапсахт иахьаауаз.
Ипхей-пхеин, нас аеырхаа,
Ирлас, иаша, ашьтра хьхаз
Иқәст, ага цәгъа дахьаауаз...

Иахан ижәуа урт уапстәыла,
Рыпс еитаркуан икшарцы,

Кэара шана изаагыла –
Нас итахаит хыла-гэыла –
Ха́кьяцс леиуан икэаны.
Рцызаѿ дугы уа́ка дрылан.
Га-цэгъа дхъатцит дышэшэаны,
Дзымцогъ гөеитеит уи мѿптцэала,
Харуаа икөшеит ишы́тахь ала –
Дка́ха-ка́хауан дырхны.

Аибашьра ашы́тахь ра́цхъа дгылеит
Еизаз уа́ка акэара́фы
Ашла ишла, нас доуха аитеит:
«Ха́кьякэара-Ха́кьяцсы,
Мач ума́цзаргъ ут́ганы,
У́казааит у́гөгэаны,
Зегъ Зылшо ду уибоны!»

Тынч ишлеиуа, нас иаахытцуа –
Иалоу здыруеит уи агэы –
Арс инкылсуа, анс инкылсуа
Иартаз цаѿқэас на́к инкыдцэуа...
Цшьала илеиуеит иахъагъы
Ха́кьякэара – Ха́кьяцсы.

1964–1965

ѿ-ШЭЫ ЦЛАК

ѿ-шэы цлак еицѿеиуан на́к-аа́к еизыпшуа,
Агэаѿа руак аман, егъи – аханшэа.
Агэаѿа итагылаз аун, ишшапан,
Ахықэаѿ игылаз ла́кэын, итаған.
Ианызба ишы́каз, саахэыцит сара –
Ицьоушьап, абартгъы иреипшуп ауаа!..

1965

Q-БЖЫК

Ажәицшь, изуҭац изиуҭозеи анырхәа,
иара ида ҭыракыр зәыр сныхәәҭа шәхәахьома хәа
дразҭааит.

Тышак ахықәан ахахәқәа еиван,
Рызегь кәымпылын, икәашәын, ицшзан.
Еиваз ахьеиваз ирдуны рбыжьқәа,
Иасны дырныхәон ахахәқәа рынцәа,
Ас икәымпылны, икәашәны изша,
Тыша иҭамыжькәа, ахықәан изга...
Рныхәабжы ҭенак зынза тыша нҭнарцәажә,
Аҭдан уа иамаз хахәқәак ус иааицәажәт:
– Еи, уара, шәхахҭом уа хтыша аханы,
Дыкоушәа ишәныхәо избахә хәаны.
Шыцламшә ҳа ихақәиаан, ихақәхан абажә,
Тыша лашьцара абра ҳара хҭанажът...
Дыкам хәа шәаххәауеит, дыкандаз уа,
Қыстамзар ҳашка нас дааизомеи нцәа?..

1965

QUP ИЗХАРОУ...

Адстхәа нхчыла, Амра арзит –
Цшоуп изхароу,
Ахьҭа нытцас, бҭыатцә арзит –
Знуп изхароу,
Зыхь аныркъашь, ашьҭа арзит –
Хәоуп изхароу,
Хас уи дшыршьоз, иахра ирзит
Qуп изхароу!..

1966

АМШМЫХЭЛА ИАЛИААЗ

Амшмышэла иалиааз, амшмышэла далаңсуеит

Ажэлэр рхэамтэ

Сгылап, ихэан – дкахаит,
Сыцап, ихэан – дтахаит,
Сынхап, ихэан – дыблит,
Дышцэытцасуаз – дыпсит.
Даныржуазгы – ишэшыт.
Афыстаакгы дшэышэит.

УТЭЫ-СТЭЫ

Утэы-стэы нцэазом.

Ажэала

Уацыртэыкае хэцыки бжыки
Хэаак рылдан еиванхон,
Рхэы еимаркуан – заки-псыки,
Хауа изтэу хэа еимдырххон –
Рган Ацсцэаха дааин дыччон.

1966

АПСЦЭАХА

Иахтынра утэы-стэы ыказам,
Акагы рымам, ихтуп.
Хаикароуп, ихэоит – иашазам –
Ахтынра зегь итэуп.

АПСЦЭАХАИ АБЗАЦЭАХАИ

Дигар – ицэгьа хэаны дирзуан...

Бзацэаха зегь ирхъзеит,
Зегь рылагь дуафзам,

Апсцәахатцәкыагъ дивсхьеит –
Дигарц итахзам.

1966

АШЬАНЦЕИ, АИХЫМЦЕИ, ЕГЬЫРТИ

Шәеинаал хәагы рархәон,
Цьарак ирызтан –
Арахь дара еиҕаркшон –
Иззыртахыз мцан.

1966

ЗХӘАА ИТЫЦЫЗ

Сығәҕәоуп ихәан, иеиркыакыан –
Аблы дакит.
Скәадоуп ихәан, иеиртатан –
Аматц дыркит.

1966

АХӘАНХӘАХ ИЦЬАНАШЬАЗ

Уи уа уоуп хәа рхәеит ихәеит хәа
рхәон ихәан, – ихәеит,
– Уу, сыцсында, мшәан, са соума,
сзеипшрахада?! . – ахәеит.

1966

АЦАТЦЛА ЗЫНИАЗ

Аблы хьтаз инакәшәан,
Адапшқарах рфеит –

Изхеилѡааз мбазакѡан,
Илас ихдырѣеит.

1966

АНЦѦА

Цъаргъы дубом, ибжъгъы газом, –
Аха Дунеи ида игъежъзом.

1966

АГѦЫ

Изыхъуаз, ишѣаѣоу, ихѡон,
Измыхъуаз, иабѣаѣоу, ихѡон.

1966

АТЦЛАРКѦЫКѦ

Тцла дук кылтѣтѣѡан хѡыршы, идырѡеит –
Тцларкѡыкѡымзар азѡгъы имбеит.

1966

АЛАХѦАКѦѦАЦА

Бардык ахылиаан уи иахаѣеит –
Ашхамгъ амыхѡеит, илыкѡѡаагъ иѣеит.

1966

АГЪАТАМА

Ипнатѣѡаанза «хи-хи» хѡа иччон,
Ианпнатѣѡа нас «хьи-хьи!..» хѡа ихѡѡѡон.

АРЫЖЭТЭ ИАШЬЫЗ

МАЗ ЗМАМ

Дгылан: «У-уит!..» – ихәеит.

Дкахан: «Ы-ыит!..» – ихәеит.

1966

ИХАНАГАЛАЗ

Агәәа данамаз – дыхнаөеит,

Ахәызқәа данхала – дыхнатит.

АГРА – ГРА ХТЫГОУП

Аңыши цыымшьыки пырпыл дук рхаңеит –

«Уаххамқан» атыпан, ушпацо хәа ихәхәеит.

1966

АҒЫҒК

Ақәа-ақәа хәа иазхьуан –

Ақәа нақәтәа – иазгьуан.

1966

АМЫИ-ТӘА

Игылан – дажьеит,

Итәан – дымлагеит –

Атәы канатцеит.

1966

АШЬЫЖЫТЭИ АДОУХА

Амца сыртлан шыжь апацхаф,
Рхы еихэластоит са кэастха.
Иакэтца-акэтцауа ахчнызаф,
Сныхэа-ныпхьауеит сара:

– Агеи Ашьхеи шөылпха амаз,
Сымца ахьейкәу шөыгәтаны!
Ашьхеи Агеи, шөарт, иаа, шөсымаз,
Нцәахә симбозаргь дааигәаны!..

Шөарт, иаа, шөсымаз, шөарт, иаа, шөныхәа,
Сылөатцә өеиларц ескьаангьы.
Сцацха цшатлакөык амысуа,
Нас иөныөларц уа хабжьгьы! –

Сныхэа-ныпхьоит, амцабз гылан,
Нас еикәылт ихәыжжаза.
Рыбла тшашо-итшашо итшашан,
Уака иатцалт апыргкәа!

Шьта усныхөоит хамца, сгылан,
Злыпха хаура, уныхә уаргьы! –
Иөхөоуган, иөхәахәшөыган,
Иөхәаныхәан, иөхәаплыган...
Агеи Ашьхеи, иаа, рыбжьаран
Хамца еикәызааит ескьынгьы!

1967

АИАШЕИ АХӘАХӘЕИ

– Са соуп иуапызго! – Аиаша иахәеит,
– Са соуп иуапызгауа! – Ахәахә иахәеит...

Бна дукаѣ еицылан иагъеисеит аены,
Иапызо дызусту еилыркаарц уажэы.

Аиаша ишиашаз ириашан еихеит,
Ириашан ианеиха, ахцыцкэа ирнъеит,
Шэапыцъац ирысит, магыц аѣацеит,
Апкызара уа иакэшэеит, азкычра итэшэеит...

Уа Ахэахэа шыхэахэаз ирхэахэо ицеит,
Ахцыцкэа ирывсит, магыц ирыцэцеит,
Акырынтэ еитацеит, цъара икэаратцеит,
Аиаша ааныжъны иапысны иагыцеит...

– Са суп иуапызгауа! – Ахэахэ иахэеит,
– Са суп иуапызго! – Аиаша иахэеит...
Еимаркит, еитеисеит, еицыткъеит еита, –
Адэеиужь-сакараѣ еипхныџлеит дара:

Ишиашаз ириашан Аиаша еихеит,
Ириашан ианеиха, Аиаша цырзеит!
Ишихэахэаз ирхэахэо Ахэахэа цеит,
Хэахэала иандэыкэла, уи ашьтахъ инхеит.

– Са суп иуапызго! – Аиаша иахэеит,
– Са суп иуапызгауа! – Ахэахэ иахэеит...
Еимаркит, еимтаркит, еисеит еитагы,
Еимаркуеит, еимтаркуеит, еисоит иахъагы.

1968

МАРТ 8

(Ахэычы дықазылан илхэо)

Гэырға-хэмарны иааит, абар,
Ашэткэа аман Март 8!

Уи насыдгыл ус ахәеит:
– Ашәтқәа иску ба ибзаазгеит!
Ҳныхәа зныхәоу бара боуп,
Март 8 зыхъзу са соуп!
Быст, ибыстоит, ашәтқәа га,
Даара ибзиан итцала!
Нас снарыдныхәал зегъы,
Дугъы, хбыцгъы, хәычқәагъы. –
Ашәтқәа иснатаз, аа жәбоу,
Ақапшь, аиатцә... зеипшрақәоу!..
Са исныхәоит ахатә,
Ашәтқәа рҕыханы иаазга
Март 8! Убас шәаргъы
Шәадысныхәалоит зегъы!
Пхарра атцан иахзаалааит,
Тынчра аман икалааит!

1968

Ө-БҒЫЦК РЕИМАК

Ө-бҒыцк зны ө-тламахәк убра иахьырҕаз,
Апша акәу, ақәа акәу кыр здыруоу изыхкыаз,
Еидкыслан, инибархеит өббагъ рыгәкәа,
Дунеи ду иазымкшәа убра еиҕацшуа:
– Усыдымкыаацлан сара сахьаҕоу,
Акыр шықәса раахыс зтыцаҕ иаҕоу!
Ушҕалаз, иаразнак, сыхькысра угәапхеит,
Ушҕалаз, иаразнак, са стыц утаххеит..
Абасгъы картцахуан уа уфызцәа шыоукгъы,
Тагалан иаҕшәахыз, ицаз иөангъы..
Абар шыта тагалан аахп еитагъы,
Илеип акырцхгъы, илеип асгъы,
Уаҕшәап, уныхиаалан уцап тқаагъы.
Избанзар, уа утцла ачыхь иацәшәауеит,

Избанзар, уа утдла зыныла ицәхәуеит.
 Са стәакәзар, зынзакгы иацәшәом асыршәгы,
 Абгыатә са сакәны сафәоуп ахангы!
 Изысхәои, мшәан, исхәо, имхәакәа усытцәтәап,
 Цкыашәа сааухкысыр, изымгәо усырккыап!.. –
 Адыгаңи Аңи еидгылоуп убра,
 Да ғыртүам, рыбгыцкәа еибырхәоит оума. –
 Иузеигын уафәшәозар есышкәса уаргы,
 Утыңан иафәлон ифеиуаз фәгы.
 Убасқан уа утдла еитдытц азхарын,
 Инытцхәхәан сышәшыра, мра цеик абарын...
 Уафәшәар хәа уацәшәахын, уагыкәоуп укнах,
 Инаган иүкәуршеит уа бызкатах.
 Уи умахә-тәыпс уаднахәалт нак еитдыхәхәа,
 Кәаршфыкгы уазымгартә, узеңамхыртә аңша...
 Ажбакца уфеиан, утцкаркәа хәааит,
 Угәыштәагы цәыш-мышхан, аф-мыф итдырфааит.
 Иафымтцәо – убасоуп, амафә ихатәоит,
 Иафымтцәо – убасоуп, агәрамга тцигәоит...
 Ухкысыра зтахыда, сагышьтам сара,
 Сацәшәоит сукыашыыр хәа, сухкысыр цыара...
 Аңшах әуп изхароу са стдыс-тдысра...
 Уафәоуп, аха дыкәоуп узцәшәахуа азәы,
 Мәапала иааиуа ани – Анхафы.
 Уаангылшь, еихабжума иаафыз, ишгац?
 Фымсагс хәа уагыгап, иаатра уцссарц!..

1968

АМШАЦЫ

Рацхәа ицәыртдын, уи бырфынхан,
 Иптит араса;
 Зны ибымбылхан, нас икәтцитцхан,
 Иафәлт аңхәаса;

Урт иреисан, ашәтқәа цәхапшьхан,
Игылт атама;
Шәтышхан аңа, шәтышхан анча,
Аттар шәахәауа...
Ас ианырба, рызегь гыла,
Иапылоит ауаа
Ажәлар рныхәа, аапын ныхәа,
Мшапы ахата!
Урт иагьырхәоит, гәырғьарыла,
Аду, ахәычқәа:
– Амшап ныхәа, блаччарыла,
Тынчра уман, кәтағь қапшьыла,
Абас уахзаала!

1968

ИШЦАРУЕИ?..

Амжәатцла ахьгылаз икаҳаит иажәны.
Апсаса иаагәартан, иргәыхит лассы.
Аха амитә ианиатцәкьаз жыцызаап уажәы,
Ихалан ишақәыз, ианкаҳа хлантцы.

Ишцаруеи жыцыши мығыши цьоукы,
Икаҳар, ирытцарз изқәу җа тцлакы?

1968

АШЫҚӘС ҶЫЦ АШӘА

*(Аҗаа-Бабаду данааилак аңсаз
днамҗагылан ишәо)*

Сыџуа-сыџуа, сааиуа-сааиуа,
Сагымхакәа са сахъзеит.

Шәгыла-гыла, шәеивагыла,
Аңсаз амтдан са шәызбеит –
Уа хәлыбзиа, бзиа шәхәеит!
Сажәа җамтәкәа изто сынтәа,
Аа, шәыстоит ашәыкәкәа,
Аа, шәыстоит атәәкәа,
Аа, шәыстоит нас асы,
Җаанбзиа шәнеит зегы!
Шәагымхааит х-Аңсынгы! –
Шьта хнапкәа ейбаҳараклап,
Җаңсаз хамтцагъежь хкәашап!

АИАШАМЦ

Ахатыр аңәутцартә збоит зын сара,
Имцуразамкәан җазныхгы цъара...
Иақәстоит хатыргы убри еиңшзаау амц –
Иахәоу Аиаша, иагъазтоугы амч,
Иатцас итызго, Аиаша нзырхо,
Җыңха икамыжкәа, имшы еиқәзырхо...
Иашам, иагъсгәалоуп, ас икәзаау амц
Хьзыс хәа иахьамоу, иахьадкылоу «амц».

1968

АБААЖӘ АХӘЫ

Зхы ала ибаауа, зцыхәа ала идрыцкьо.
Ацуфара

Азмах ду аанахәеит ахә кәеә аханы,
Баагәаражәк агәтатцәкьа, дагьыла итәны,
Мышцәгъашьтахьк, кәоурашьтахьк, афарз еизаны.
Уахынла уа итыфуаз, иахыфуаз оуман,
Еицыргыз, еицыркыкь изфыз шәәхәаран,
Дапызу, лахызу, кәыбызу убрах

Еицеизан еицырхэон, иазкын урт рызмах,
 Ишыцкёу, ишзмахым, ишзмыжбу иарах,
 Дунеиае еак еиғу шупымло цырах.
 – Са сами, сагъреигъми!.. – ахэахит иаргъы,
 Итыџуаз акёымтцзо ианхафла рыбжьы...
 Ара затё ахыглаз урт ирхэоз ахит,
 Азмах ахь инхьацшын, абасгъы днархаит:
 – Сахьгыло, саагылазар, сгылоуп сара,
 Иуеицшу, изнымкёа, еизеихьеит убра,
 Изыткёан ишыказ, измаххон дара...
 Мра гыкгы иарцеир, ицон интаба...
 Ибзиоуп, иаххэап, нас, утамбаргъ уара,
 Иутиааит апкызра, иутахаит абгыжэ,
 Иутцоу тбаахуп, иухыжылоуп акдыжэ,
 Иухыкёу ггарахуп, иуёыкёуп тлафьжэ,
 Иухылаз пытрахуп, иахылтцуеит афьжэ...
 Ахэ кёеф ду ушыкэтэаз, избоит, утабааит,
 Аффы-цэгъа ахыгаз азэтыскгы мааит...
 Кёыбры хэа иухыкёшо кёыртлахкёоуп зынза,
 Ахабла аныцёу иржэуеит урт ршьа,
 Уртрартэит, уртэыртэит, ургатцёкьеит дара,
 Шэеицыкоуп, шэеизыкоуп, ирбоит уи ауаа...
 Зегъы нас уагъреигъху сгёыла, Азмах,
 Иутыџуа, иухыџуа быжыкёоуп уа узжъах!.. –
 Ара затё ацэажэашъа игэамцхеит азэгъы,
 Азмахгъы, кёыбрыцгъы, лахынагъ, дагъгъы.
 Еидтэалан иагырызбит Ара-затё хдырцарц,
 Каканла ихэацсан хэа ытцгакгы картцарц...
 Иласны еихалагъ Ара затё хдырцеит,
 Ицызказ дызустоу уафгы идмырбеит...
 Иагыкан. Ишыказ, цхынгэы Мра капхеит,
 Иаргъеит Шъашэрыгъа, Азмахгъы табейт,
 Итазгъы еимбгыжэааит, атоурахъ еихеит...
 Такэ бжысит. Дырфегъых мышцэгъа гэгэак калеит,
 Азыткёа еизеит, Азмахгъы татэеит...
 Еитахгъы уа итыџуа, иахыџуа мбатёуп,

Еиҥахггы рызмах ду уарған ирзануп,
 Еиыркьоит, ихысуеит, изеу шәәхәароуп,
 Рбаа шышкамс тарыжълөм, изку дара роуп,
 Ихыркааит, еифыркааит, ицәысуа итәтәоуп,
 Ишыртаху икоуп, рызмах иабзоуроуп,
 Дагъыху, лахыху, кәыбрыху еиҥах
 Еицеизан еицырхәоит, иазкуп урт рызмах,
 Ишыцкьоу, ишзмахым, ишзыхьу иарах,
 Дунеиаеҥ еак еигу шупымло цьарах... –
 Са сами, сагъреигъми!.. – ахәахуеит иарггы,
 Иҥамбац ишшоуроугъ, иаггыкоуп уажәггы.
 Сгәы иалоуп абас еипш иахьтыфуа абжькәа,
 Ара затә еипш хатца дахьгылам убра...
 Иахыфыц ахыфәуеит убрака ахә кәеф –
 Шьашәымра, уабакоу, уфхалан, иргъеф!

1968

АҢҖАХ-САХИ АПАХ-ЧАХИ

Иржәит рацхьа урт акы,
 Нас иацыртцеит уа еакы.
 Еидыркылан еа хәба ржәит,
 Нас афба рахь иаанапшит.

Аҗах-саххәа еинкьауа,
 Аҗәах-саххәа еибагәзуа,
 Ианацыртца еа хәба-хәба –
 Еицәнымхауа, еизгәыкуа,
 Иангылт амфәду агәта.

Ихәмаруашәа ишцәхасуаз,
 Иакәым ажәа реибархәеит –
 Аҗәах-саххәа еибагәзуа,
 Апах-чах аархибаргеит.

1969

АМАҒҚӘА

Иқбафуа, еимтқласуа убрақа мағқәак,
Ирыттарз махә дук зегь, еицақәын хәасак.
Ааңныказ икаҳаит уи атқла хжәаны,
Иажәызаап, ихәарехан, агәы хәапцаны.

Икаҳаит, аха амахәқәа руак ҳаракын,
Иахькажьыз ифахан, ираҳан иакын,
Махә дугьы иаракәын, урт амағқәа зқәыз,
Ижәбома дырәегьых насың шырызпшыз –

Хәасаматә камбашьқәак ааин ирқакон,
Аха амағ ақынза изымәеи ицон...
Срызхәыцуа саатгылеит мағышраа убра –
Шьоук реипшгы насыңла ишңеишеи дара.

1972

75 МААТ ИРЫЦСОУ

I

Иухәо ибарцаз уи дхәацәоит,
Уцәгьагь-сыцәгьагь днеин ихәоит,
Ухәгьы-сыхәгьы ытқ ифоит,
Хыла-хшыфла убас дығәғәоуп –
75 маат уи дрыцсоуп.

II

Азә ды-Знаашәуп, азә д-Кәарылоуп,
Азә д-Кәымпылуп, азә ды-Хәхәоуп...
Матцуралагь дара гәғәоуп –
Рызбахә шихәогь хаз-хазылоуп,
Иахьа ак уеихәоит, уатә ак хәоуп.
Рыцәгьа зихәогь ура узыноуп,

Иухәо реихәарцаз избоуп –
75 маат дырзацсоуп.

III

Ацәгъа шихәоз, даст «Ғыпҷжә», –
Ибызгъ ықәнатцеит ирпҷжә.
Ас еипш иҕоу «кризрукәо»,
Шәалгоит избо, ҳаамта ицо...

1981

ХӘЫЛАРҚӘАҚӘА

Уи дмаамыцьуп, уи дмацьаноуп,
Уи дхъарацьуп, уи дцъацьаноуп... –
Зегъ зирцьоугъы уиазыноуп –
Иухәоу гәеитарцаз азыноуп.

Уажә дызғугъы цәгъаҳәәцәоуп.
Нас еибырхәоит еимадоуп...
Лашәагажәлоуп, иагъжәқәоуп.
Знык ианукәша – еибашьроуп.
Лаба укымзар, ҳағҕеитоуп.

Хәыларқәақәа урт дыргануп, –
Иқәнаагоугъы шалабануп.

1981

ШЫҢЫРҒЫДЫ

(Ажәеинраала шкәакәа)

Шыңыргыды, сыңыргыды ус ахәоит:
«Сшәарыцагоуп, стыпуп, сдыпуп, исырггоит –

Ашь-ыц, ас-ыц са имѡаныстѡит, итсырѣѡит,
Зааигѡа снаган сназѡыркызгы тасырѡит,
Избан акѡзар, сшыц ашѡам ахьдыркѡит...
Жѡытѡ сагырѣхын, асац атан са сханы,
Иѡахыстѡон ашѡыр кѡазкѡа ргадны,
Цаѡа срыѡо, срытѡагылан, иѡканы...» –
Арт жѡытѡтѡиѡѡуп, аѡа дыѡѡуп иахьаггы

Хьызшьарасггы абас иман аѡаѡггы.
Ашьыцѡ бааѡс, атѡашьыцѡы-шѡамыркы,
Ашьыцѡ бааѡс, атѡашьыцѡы-ѡыршѡаѡы...
Жѡытѡ хѡилеигон, ѡатѡ хѡилеихѡит, дааѡит,
Дзылгахьѡуггы рыбаѡ кѡашкѡа аанарѡшѡѡит...
Абас иѡаз, абас дыѡѡуп, цхьагь дѡалоит –
Наѡ шѡнаиха, уи деицѡѡатан, шыѡа иазѡит!..
Ажѡеинраалатѡѡагь изгѡаан аѡазѡит...

* * *

Чархѡаѡы, аѡсахѡы миыхуа иѡатѡа,
Аѡѡгаршра, шыѡцра бааѡс харт хѡѡѡыхьча,
Хѡидкылаѡ, хѡидгалаѡ... дѡалатѡ, Анѡѡа!

1981

ДНЕИУЕИТ, ДНЕИУЕИТ...

Аѡамѡа еиѡазыжьыз ѡѡатѡартѡа имѡуит.
Ажѡаѡѡа

Аблаѡѡа, аблаѡѡа, цызан хѡзѡо,
Хѡѡатѡѡа, хѡѡсатѡѡа, лашара хьырѡо,
Аибашьраѡ, хьатѡрада, мѡаѡшь еикѡартѡо,
Цсадггыл иахтнѡызѡаз лакѡаѡрак кѡмѡѡо,

Днеиуеит уажѡ цшьаала, лабала деимѡо.
Днеиуеит... Сынѡгылеит, сыѡжьи хѡа мырго.

Дцәажәоит дкәындкәындуа ашышыхәа дахыцо –
Ҷар, Ацсны игыло, руахта лашахо,

Уаҳак дызхысыз афызак рымбо...
Дихәоит иаҳарцаз Анцәа, зегь зылшо.
Афывхәагь ивкьоит азаџа иџақьо,
Зыжәлар аншәартаз зөыцхьазкыз дзықәтәоу...

Днеиуеит ихала, иагыигуп мыцхәы...
Дыкан дубашам уи илахь еиқәны –
Дгәырғоит иахыхьчаз ицсадгьыл Ацсны –
Истон, иауазар, са сыблақәа акы!

1996

АЦАЛАҚЫА РБАҢЫҚА

Рацхәа иқәтәоуп Абарбар
Итәанхалаз Акәаркәар.
Иавақәыкәуп Аҳарҳар,
Иашьтақәыкәуп Аџарџар... –
Цас ихдыртлан акаркар,
Аанда реартеит акаркар...
Ашыш тдыршәан акәыркәыр,
Ацшгьы кылшәшәоит ахьыркхьыр...
Ацшәма дыкам, Агьаргьар,
Урт ирхызкьо атартар.

1997

АЦАРЕИ АХАРЕИ

Азә ахыи ихәон, азә ахыи ихәон.

Псыцқәа икоу дхарадоуп,
Дшыкоугь усоуп – параддоуп.

Харашәк зхароу – дцаратроуп,
Хы-кәырчыжылагь дгәаразоуп.

АМЧИ АМААНЕИ

*Ажәйтәан аңсшәа амцәыжәаф аман иңырхьейт.
Аңсшәа адунеи иақәлоуп.*

Жәлар рхәамтақәа

*Ажәйтәзан аңсшәаф 500 шытыбжь ирейцамызт.
Иахьа реиҳаразак
мазашәшәарақәан иаласуп, реырзоит.
Иузгәатар, аңсуа-абаза-адыга жәйтәза
тоурых цыашьахәтәқәа цәыргоит.*

Амаза дуззақәа реицшуп ахәыцқәа,
Гәсарас иахьумазам реырзоит дара.
«Еза» катца еихәмаруашәа, рчыт мыргауа,
Рышьта унхымлакәа, рыста умбауа...
Амаза дуззақәа аңсшәа ианцоуп,
Жәытә шытыбжыла иалазан ус икатцоуп.
Знык дара златцәаху даеа мааноуп,
Дыршьас ирымоугьы хбызшәа ахатоуп!
Знык ак ангәоутагы, даеак ааигәоуп...
Ржәытә хьызла рыкәфутыр, рызегь еизоит,
Рызегь ааукәшан, уа ассирқәа рхәоит,
Рейтцәах иахьыкоу, ишыкоу удырбоит,
Жәытәи аәатәи хтоурыхқәа дырккоит,
Ирласны хцәырга хәа, ртыц ахь ицоит...
Хашьта дырхозар хәа дара цшуп,
Цсуак ҳаибозар хәа, уажәгь иахзыцшуп,
Ҳаамта еикәшогь асыга иафешуп,
Чышьа рахәыцуп, Шьашә-Ра-ҳа иануп...
Сухәоит иаххылацшу, Анцәа, ҳазшаз,

Җабызшәа аартра җарт җахыгъаз!!!
Иалацшуа дзалацшыр, уи җашьахәтәуп –
Адгъыли Ажәфани Рымаза ануп!!!

2002

АХАЗЕИ – АХАЗЗЕИ – АХАЗЗЕИ...

– Ани убома, Хбаҗә-Хкәаз, ани шаҗзыпшуа?
Апхазза, Абхаззаи зыхьзу абниоуп,
Җаетә-ныхахә Ахаззеи, Ахаззеи –
убригъ иароуп, Атәыҗа Зхагылоу
Аха хәа усгъы азырхәон... Абна ацсуаа, ашәуаа
ханьнхоз ыҗан рхәон... Иудыруаз...
– Иухәо закәи, уара Силах, шәышықәса уҗоуп,
ус схәар, исхымччои, Апхаз шҗахьзу,
Хәылцы-Етә аупеи,
ана ацсуаа назгодаз?!
– Җа, җа-җа... заҗа убзамыҗәузеишь, анаҗьалбеит...

*Саб иашьа аҗоурыххәа Силах исеиҗәаз...
1954 шықәса мшаҗы мза, Аҗара.*

Хәылб ашәшәамтаз убхазеиуеит – Шәшәа-Етәоуп*,
Шьыжә ашамтаз уцхазеиуеит – Ша-Етәоуп,
Ғәыжәа, Ахаззеи... уа уакәзар – шанатҗәкьоуп,
Җацсшәа неихьеит – иааихьеит... җартгъы – ххалароуп!...
Сумтәгылан уажә сгәатеиуеит – схала соуп,
Сылацш кыдуп, сыха сзышьтымхт – сәахароуп,

* Силах излеихәаз ала, уигъы иаракәын, аха Ашәы-Етә хәа ахәа-
ра тасым хәа зыпхьазозгъы ыҗан. Ашәшәа-Етә, итҗегъ жәытәла
Ашәшәы-Етә, ақәыпшыларә кәәкәоуп рхәон; Хылцы-Етә ашәуа
итәуп, Шарцы-Етә ацсуа итәуп хәа усгъы рхәон, иара етәак ауп,
иҗоу, аха иахьааигәоу азы ацәылашамтази Хәылпази егырт рааста
иҗәазны ицхазеиуеит. Ахаззеи ахы ануп хәа усгъы рхәон (ауаф
ихы). Ахажеи, Ахажәа зхәозгъы ыҗан.

Сжэытэ псшэа тыган уажэ дырфегьых салацшроуп –
Аха шытыхгас иалатцааху гэастароуп! –
...Сараза!

2002

АЗЫН ХЭЫЛЦАЗ

(А. С. Пушкин, «Зимний вечер»)

Жэфан тыршэытан уртык хылеит,
Сытэхэеимафы еикэархэуа,
Зных гыгшэыгтас ус иууеит,
Зных сабитцас ичаауа;
Зных иажэхьоу ахыб иахало,
Чаз ахьақәу иартысуеит,
Зных имфақәхаз иеипшынхало,
Хценцъыр иасуа ихынхәуеит.

Хжэытэ фын ыкоуп ус ахала,
Агә ак алан, еикәлашыца,
Бышьтыбжь зымгой, стақәажә, бхала
Хценцъыр бадгылт, кьагь мхәауа?
Ма ауртбыжь цсыхә ахьамам,
Сфыза, бараапсоу бара?
Ма бдырджьоума, нәасрак амам,
Ацәа бтазгало ара?

Нас иахжэып, са сгәыраз, анкьа
Сқәыпшра рыцхаз сфыза, блей,
Ижәтәуп гәхарштгас, иааг ақәрышыка,
Гәырлахәыхгас уи камлеи.
Шәак сызхәа нас ашшағьычаз*,
Тынч амшын нырцә ишынхаз.

* Ашшағьыч(а) – синица.

Шәәк сызхәә нас ашыжь шараз
Зғабк азтараз дышцауаз.

Жәәан дыршәытан урт цәгьак хылеит,
Сытәхәеимафы еилархәуа,
Зных гыгшәыгушәах иуыуеит,
Зных зыкыушәах ичаауа.
Нас иахжәып, агәыраз, хтәап,
Ижәтәуп гәхарштгас, баах акәрышка,
Гәырлахфыхган иагькалап.

А П О Е М А Қ Ә А

АМЧИ АМААНЕИ

I

Тхыбжьонын, псатоушәа нақәакгы шытачны,
Фы-мшәык ааицылеит шьхарцык аханы,
Акы аашкәакәан, егьи аацәышәшәны.
Иаангылан аббыхәа рбызшәала ирхәеит
Ушпакоу-сышпакоу хәа, инеизтаакәеит.
– Хароума уахьдәыкәлаз? – итцааит Ацәышәшәа.
– Қадакоуп, атцаахь, са сымфа хьцауа.
– Арака унгыла, арака бнароуп,
Ахышрақәа амоуп, убас расароуп,
Хьа тоура утахума, мамзаргы цьагьа,
Ацсыз угәапхама – акәара унтапка!
Цан, Абгагь уцылоит, убас Абгахәчы,
Аашышыгы хәа хгәылоуп, иубап Абнацгәы...
Зегьы-зегь хәа хаматцгы руеит хартәаны,
Ажәеипшыаа икынтәи иааргоит еиханы,
Аихара хәа ихартәит, аитцара – рхазы.
Умшәызар, арака зегьы-зегь ауеит,
Атоура хәа хәлоуп, ахратцәкьа аауеит!
– Сыздырам, иҭафәоуп, убас фасацәоуп,
Мырхәага иаргьефәуеит, зынза кәыбыртроуп,
Амшынгы абакоу, атцаа зтаҭеуа,
Ацсызгы иреиуам ашша уҭазыршәуа...
Ара сзынхагәышьом, сцалап скьаптахьы,

Сызхылтдыз уа рыбаф змадоу сыршәахы... –
Аха нас, иахьәыхын, уи Ашкәакәа нхеит,
Афыза иафылан, цъарак еицынхеит.
Бгалаци Ақәыцьмеи шыамхыла ижуа,
Бгалаци Ақәыцьмеи шәарахла иқьуа,
Мышә-матраа ишәахуп хәа инаргон дара.
Аашьышы-маашьышы иааргон араса.

II

Шьыбжьонказ еицәажәо, еитдырхырц ршьапы,
Мышә-матраа афыцъагь еиццеит цшахәахы.
Иахьнылшәаз, ахықәаф, абар, ааигәаны,
Ақәарча ахыглаз ирбеит инапшны.
Иргәампхеит уи ирбаз, иргылаз уафы,
Дырзымтдаазакәа абрака дааны,
Ақәарчә хьиргылаз азы-цшахәафы.
Мышә-матраа неин ақәарч дыртцысит,
Мышә-матраа неин ақәарч ионапшит:
Ирбеит уа ацьыка, ирбеит ацьмашша,
Ирбеит уа ацәымза, ирбеит ачаса,
Ирбеит ус аихымца, ирбеит ацәымса...
Еимаркит: изтәыда абри ацшахәа?.. –
Ирыцхьан еизыргеит убра абгасса,
Карулс хәа иргылан бгалацк настхашәа,
Еизарак ныхдыртлеит ақәарча агәта.
Шьапкьакьоуп ицәажәо, иакуп алаба: –
Ари хәа иахцдынцъуп, ари хәа иахтәуп,
Хаала имуазар, уи мчыла игатәуп,
Ақәарча иласны ирбга илашьтәуп,
Азәыргы дахызар, итцыхәа цтәатәуп...
Уара, Аашьышына, уабакоу, ихәа,
Абрака унхома абаша ааигәа?
Дызгәоумтеи, изумбеи, абас ауафы
Ақәарча еибытан данықәтцуаз дхынхәны?
Шьяашьынагь фагылеит, атак катцауа: –

Акӧарча ниргылоз смизацыт сара,
 Шӧмизацыт иа шӧартгы, иабаказ Бгагы,
 Бгалацгы мизацыт, хмизацыт азӧгы...
 Сазӧыкны, сагъреиуоуп аиаша зхӧакӧо,
 Гыгшӧыгыс дызуста адӧагӧтан инхо?
 Жӧйтӧнатӧ аахысгы харт абна хатӧуп,
 Убри ха иахцъынцъуп, убри ха иахтӧуп.
 Ари, нас, адӧхӧыпшгы, ишыжӧбо, пшахӧоуп,
 Аиаша анаххӧа, изцъынцъу иа иоуп...
 Аха уажӧ ханеизах иаагарцаз ахӧоуп,
 Избанзар, иагызбоит, хагъмачым, хрӧацӧоуп,
 Ладантӧи иаазгы, ӧадантӧгы, убас,
 Агӧаӧа итытцыз, аз-нырцӧынтӧ иаакӧаз...
 Ишӧасхӧогы арбан нашӧасхӧап сара:
 Лассы-ласс акӧарчахъ даауеит бнашӧара,
 Икӧакӧа иахишыуеит иткӧо ахата...
 Шӧтахызар, ихсыршӧтып икӧарчажӧ, ижуа,
 Исышӧтар азингы, шӧырӧахар шӧнапкӧа.
 Избанзар дысцӧымгуп уи ауаӧ сара:
 Машӧыршӧа, аабыкӧа сагазаап хара,
 Сышхӧыцуаз, сынтӧлеит имхазажӧ агӧта.
 Мамзаргы кыр сфама, лапкӧак ауп, снацраст,
 Акӧакхӧа уа илткӧаз ахызатцӧ ласцӧаст,
 Апсык ауп исыгха, нын-нын, хагӧеицӧа,
 Сишыуан, мшӧан, убратцӧкӧа, ихнаблааит сцӧатца.
 Ихашӧымтцахуазар, шӧнасыхӧапш, ижӧба!
 Дуаӧума, качбеижӧ, дгыгшӧыгуп зынза,
 Лапкӧаказ, иаасгӧыдцан, сишытцӧкӧон убра!
 Апхӧа издырыр ас шышӧхӧоз шӧара,
 Ишытхны иаазгашан макӧанк араса.
 Инатржаа икасыжърын акӧарчажӧ зынза!.. –
 Акӧыцъма, иухъзеи, хашцӧоушы уара?!
 Акӧарч уцӧиргылеит дуцӧааин абра,
 Хзыкӧгӧыгуаз иреиуаз уа уакӧын,
 Бгаду, иубома мышӧ-матраа иахзууз закӧу?! –
 Акӧыцъмагъ аацӧажӧеит: «Ишӧасхӧап дзеипшроу

Абрака изыргылаз акэарч, хзыфнатэоу,
Уафрак хэа уи илам, илеишэагы цэгьюуп,
Ишьтэажэык дахыбаан дзеихсызгы са соуп...
Цшьаала сшэарыцо сышнеиуаз ааигэа,
Абар нас иахьызбо каамет ахата,
Ихкаара атдыхэан, акэиы агэтаншэа,
Итажьуп изтымтцуа ишьтэажэ иара убра!
Иштажьыз нас сцозма сапыртны сара,
‘емырба, благьамба убра икатцауа?
Саатгылан саахэыцит, атгашьакэа збуа.
Акэиы уа сынтацалт, нас сыцкэа неихысхт,
Ашьтэажэгы ласфьтцак, сакзамшэа сыфтыпт.
Ахыкэаф иргылан иагьасхэеит убра:
«Ашьшыхэа, умшэакэа, шэыфныкагь уца!...»
Хырхагас имаз изтэу ихата,
Иакэым ак азызуама са азэ ишьтэа?!
Аха, ибзамыкэмыз, уи уатцэка ихэхэеит:
«Акэыцма ду сафеит, Акэыцма сагеит!!!»
Сыпшызар – кааметуп! – даауеит дыкэлаауа,
Ишэакьгы икыхуп, избоит илакэа...
Апкафхэа уа инкьаз, фыввыхэа ишаауаз,
Са стыхэа лафьтцкаан, ицеит ишшэышэуаз.
Слеитацеит, хэашабга, убра сбырбыруа,
Илкажьны ифьцкьааз, сагьаст фасара..
Ижэдыруеит хэа сыкоуп закэ тдыхээ иара.
Убрижьтеи сизгэаауп сара уи ахэажэ,
Сагьалгеит ишьтэажэгы, убас иеадажэ.
Ишэгэалашэыршэеи, нас мышэ-матраа шэара,
Ишэзынастикэазгы дара ржыхэтакэа.
Урт рышьтахь илажэгы аахэрны исшьит,
Аиашазы, сыблак убри итнартцэрит...
Иахьышэхэо са сыкоуп, мышэ-матраа абра,
Даныхтэуп, дагьгэыхтэуп, уиоуп икэнага!
Ипара аагэатан, зынза дтахархап,
Абрака, хнахылан, хаилакь хаиванхап!
Акэарч уажэ хлагэтасны ицыххаа иаагап!»

Ақэыцъма анцэажэа, игылт Абгахэычы:
– Ииашоуп шэа ишэхэо, ицаша шэхаткы,
Аха, сара стэала, ишэцэагхеит акы:
Акэарча хәрбгаргы, иргылоит еакы,
Убригы хәрбгаргы, иргылоит еита,
Агэтэы уажэ ишцъахшыо, баалыхны ахата.
Абас еипш аныкала, уи хзырбгарым,
Дыбназо дагынылалап, харт хаикэхарым.
Иахыхны хцэа рыцхақэа, кэахча кайтап,
Инитатца, дбылгыо, ашэшъырағ днаип... –
Бгахэычы абарт ажэақэа мышэ арбыбит,
Бгаду уа иаруыуит, Бгалац артдытит,
Уажэытқэа дышътәуп хэа зегь еибарфит,
Акэарчгы рбгатәуп хэа уа еибартысит...
Шэаангыл хэа нарахэан, Бгахэычы ааццакит,
Иахэозгы инацнатт, егырт зегь зырфит:
– Ус акэзар, зегь рацхэа, акэарча хәрбгап.
Анафсан, хаихафсан, данааиуа аабап,

Ашэымра ташэамтаз дааилоит абра,
Уахык, ма фаха хэа, дыпхыоит иара ара.
Икэарчажэ канажьшэа ибахып ацша.
Нас амца еикэитцап, еырцха дыгехэаиа,
Акэарчажэ афнутқа, даапса, хэыштаара.
Харт зегь хаацэыркыан деимгэыцэны дахфап,
Азнырцэи азаарцэи зегь харт иахзынхап!
Арака атыфара рацэоуп, ижэбахьеит,
Мазала, са сашыцэа убра инсырхеит.
Зегьы-зегь фагылан ихацхраашт уажэы!
Са салгеит ишэасхэоз, шэазхэыци шэаргы! –
Кэытрыбга аацэажэан, инеин илатэеит,
Егыртгы агэақхэа рнапеинкэабжы геит.
Кэытрыбга натэеит, аха ихэыцуан иара:
«Ишпацэгъам, ицэгъамкэа, уи ауаф ишыра,

Дахыцэоугь икупей хэаа-заа ахата,
Данѡатѣкогь аѣақхэа убраѣа интѣап,
Игэйдлогь иааргэйдтан зэырѡыкгы ишықэап.
Са сакэзар – саагылап урт рышьтахь цъара,
Бгадуи мышэ-матрааи иѣажны хагэха.
Урт рызегь изшьрыма, акыр еибарххап,
Урт рызегь ишырггы, иарггы дтадырхап,
Азнырцэи азаарцэеи сара иаасзынхап,
Нас сашыцэа абраѣа рыгэтатѣѣа сынхап,
Хадасггы саагылап, ахасггы сѣалап,
Са исхэо закэанхо убас иѣалап!..
Бгалаѣи Абгзыи, ацэҳэырахь шэнаскѣа,
Аѣэарча аган зегь иахтэуп бгахэыцѣэа!
Аашышыи-маашышыи, иауеит шэынхархар,
Атыѡра ѣаиматѣэа ҳа ҳзыҳэа ижэжлар!..
– Абас еипш ишхэыцуаз, напеинѣара еиқэтэеит,
Сгэы итаскыз шэаҳандаз ҳэа нас маза иччеит.
Ус хыхынтэ абраѣа иаарылаѡт абжыи,
Гыгшэыгѣэа напшызар, ирбартоуп зеггы,
Адэҳэынап акылхар иѡылхэҳэеит ахы,
Иѣыгэза, изыгэза, ипеицхэоуп абжыи:
– Аѣэарча зыргылаз иныжыны дцахьеит,
Абраѣа сахылан сара сынхахьеит,
Ара са сшапшэымоу ауаа ирбахьеит...
Иауазар, ус иѣаз, игылаз аѣэарч!
Иара андыргылоз исыртеит ахарѣь,
Азнырцэынтэ сааины иахысҳаз сытра,
Иааган иргылеит аѣэарч ахата.
Мамоу ҳэа шэымуазар, сѣалап сѣапѣтахыи,
Аѣэара анырцэан, егыи сытрахыи,
Исықэхарггы алшоит абра цъара акы, –
Аҳаахын, иѣыгэза иаарылапшт зеггы.
Гыгшэыгѣэа ахтэахыз рѣатеах цѣэазеит,
Адэҳэынап иаҳахыз иахыччеит, еимсеит,
Абгызггы дырцэажэеит, анаѡс Абгалаѣ,
Еицѣакны ишытырхит аѣэарча дырбгарѣ.

III

Ахала, ацшəымас, аҕəарч цгəык ахын,
Инрыжыт аамтала, абра иҕацшыафын.
Гыгшəыгаа ҕналан иандуха рыбжыы,
Ахəблы уа иахыкəтəаз иабартан зегы!
Абар ақашана, абар ацшыатəы,
Аҕəарча дырбгоитеи, ихəыцтəуп акы!
Иҕатҕкьан, еитацан, иҕыкəгылт ахəыблы,
Имшəакəа иаарылацшт, иардуит абжыы: –
Лапкьакым, Шьаашыына, иҕоуфаз уара,
Еснаггы уталон хамхы, уаҕцаауа.
Ацсыхəа аниумта, уи нас деиладшəеит,
Хəаа-заагы хысит, уцынтцаг цəнакьеит...
Хай-хай, «афырхатца», Ақəыцьма, уара,
Ашана иссиру ухəахуеит ара,
Ишца, цьоушьт, уа уоума ашьтəа еикəзырха?!
Азəыр иахəхьоума убас калауа?!
Уталон ахкаара еснаг, уфыҕуа!
Акəчышьтəкьа Кəытрыбга иаамхны иугон,
Ихəылымхзакəа ишыкəз иуфон.
Утыхəагы хызтəаз – убри хə хшыацхəоуп,
Итызхызгы узблэк – убригь хара хлоуп!
Мшəан, мышəраа, ицьасшьоит, шəгазоума зынза?!
Ақəыцьма шышəхыччо аагəашəта уажəшьта!
Бгызи-мыбгызи, шəа шəтəык хəа схəазом,
Шəназцыло-шəаазцыло азə бзиак даниом...
Шəакəытцроуп аҕəарча, игылаз абра,
Шəыцсы хəа неиташəклап абрахь шəанаауа,
Шəшьап-кьакьа неитцышəхырц, ижəбарц ацшахəа.
Шəакəытцроуп, игылаз, мамзар хəҕеиҕа,
Инкылан дыхнымхəуеи хəаа-заа ахатə!
Адəхəыцш хəыч ахьамоу, цшахəакаҕ абра,
Иштəугы иа иами, шəызуствда шəара?!
Шəакəымтцыр, абрака сара шəызбылуеит,
Ахышə адəахьала саанеин иасыркуеит!
Адəхəынап, уа уарбан? Уацшəымам ара,

Цшыаала, ушейбоу, уахъааз ахъ уца!.. –
 Цыфына иахъаз зэыр дазхъыцма убра?
 Атакс хъа урт ирхъаз шъаахама шъара:
 «Уаратцъа хуцъшъарцу, макъана ухъычуп,
 Ашышыхъа утъазар иаха иматъахуп!..» –
 Игылан икъалан, ирфеит ацъмашша,
 Идырцъеит ацъымза, ирфеит ачаса,
 Идыршъеит аихымца, иагътаст ацъымса...
 Акъарча иласын убра иаадырбгеит,
 Цъамк дукъгы пейпеиуа, кырбычтцас ирбеит...
 Адъхъынацъ ыныцъан ицеит адъахъы,
 Адъхъынацъ ыныцъан иагеит уи ацсы.
 Цыфына аацъыркъеит, имшъакъа убра: –
 Аабыкъа, даныкъаз, абрака икаитцеит
 Цъамк азна, кырбычу, ускан са избеит,
 Акъакъае уажъ икоуп, уи са исфауеит!
 Оумала иагыыхаауп, цъгъаза исгъацхеит,
 Исцъышъафар, мап-мапуп, уиак аасузом,
 Хънеидымсларгъ калашам, мала истизом!.. –
 Мышъ-матрааи, Акъыцъмеи, убас Абгахъычы
 Итрысит ирфарцаз игъартаз цъахы,
 Цыфына рацысны ирцъамгарцъ ахъы.
 Мышъ-матрааи Акъыцъмакъеи, убас Абгахъычы
 Ианыслеит ацъам ду, ирфеит хъыч-хъычык,
 Бгалацъгы хар амам, Абгызгъы убас,
 Шъаашынагъ цыткъ афеит урт ирцъынхаз.
 Изфаз зегъ канажыит, ишырфаз убра –
 Хънацъшыгъазаарын уи ирфаз дара!..
 Цыфына маанала абас ираиааит,
 Шъта апшъама дхынхъындаз хъа нас иаанеиааит.

IV

Даныхынхъ уа апшъама, изыруз ибеит,
 Иагъцъеишъеит, дагъгъааит, акъакъгы тыргеит.
 Акъарча еибитеит дырфегъых убра,
 Игылоуп уажъыгъы иахъгылаз иара,

Амшыни шхатэылеи рыбжьара, рыгэҭа.
Имырзит, дахылапшт Ҳазшаз ихаҭа!
Ирзымгап хәа сыкоуп гыгшәыгаа уажәшьта!
Зыцсы зшыо-еитазкуа моахытцуеит цхьара.
Еитакоуп ацьыка, убас ацьмашша,
Еитакоуп ацәымза, убас ачаса,
Еитакоуп аихымца, убас ацәымса...
Иагьамоуп Цыфына уа ҕыцья пацәа,
Иандуха, еиҕытцын ицаз хаз-хазра.
Руак ыкоуп уажә Бзыцын, егыи – Кәыдырта.

1960

АФСТАА ХЫЛЦЕИ, АБГАХӘЫЧИ, ЕГЫРТИ

I
Ажәабжьык нашәасхәап иаацәырган абра,
Харамкәа-ааигәамкәа, ирыхьыз цьара,
Зәырҕуаа уи иалан, зәырҕуаагь тахеит,
Руазәыкгы цсым-бзамкәа аарла деиқәхеит,
Аарла уи еиқәхаз ажәабжьны ихәеит,
Ажәабжьын уи иихәаз абра иасырбеит.
Шыбжьонказ мырхәага нкацеиуаз зынза,
Имаҭа хәыч дицны, чабракгы неиҕешьюа,
Абду ицсеитеикырц днатәеит дмыццакуа,
Наххьышәа иҕеикыз имх-еитцхә аханшәа,
Ашәшьыраз инижьыз тдла ду шыапаншәа.
Амх-еиужь аган зегь расын, еилачын,
Игылаз тдлақәакгы ашәчы-хамы ршәын.
Акәарагь уа иҕан, зегь уи иаеыпцын. –
Ҳамхы ианаҕала, хачашьяа ҳахтаркт,
Ҳанзымиааи маанала, абаша ҳа ҳталт...
Ҳаанда инавакны тырас ҳархит,
Атәфәанқәа нас иарсны, ател-па дҳаркит.
Ҳамхы зегь ҳаақәшеит абас катцаны,

Иахышам урт уака уажэшьтак ишэаны, –
 Абас даацэажэан убрака Абду
 Иттынжэга аацэырган ирыцкэеит ахэтэ ду.
 – Ибзиамхазоз скалахыр сара
 Ацсықымқымраа зынза срымбауа,
 Нануа ллакэ-хылцагы сахны абра...
 Уи змоугы дафыстаауп, ицэызгоит сара...
 Абрака тхыбжэонла стэаны счацшыарын,
 Срымбакэагы иааиуа иргэйдта исшырын!
 Аиашаз, даара игызмалкэоуп дара,
 Угэартэит уфсала, ирыкэшэандаз цсра! –
 Аиеи, дад, уи усоуп... Ххандеиит хара,
 Хачашыраа-гызмалраа хариааип ожэшьта.
 Усыхэеит кыр, дутас, иумаз разкы!
 Тагалан нас хталан итахтап зегы.
 Макъаназ хаалароуп ес-фымш рахэтэ азнык
 Атэл-па хахысуа, хнахыкэшо хамхык,
 Абри иахнамтауеи атэл ха хаффы,
 Хачашыраа ацэшэахуеит уафытэфса иффы.
 Иафалаз, зегь фаанза ас кахталар,
 Хачашыраа егырылшом, хара хмаашыалар...
 Уи бзиоуп, камацъа, ухахэс Бабаду,
 Исахэишь закэ жэабжыу иуалхээз нанду,
 Зеипш фыстаа хылпоу ицэугарц узеу?!
 – Иауамеи, макъана исызгомеи сара,
 Нандугы ус акэын ишылхэоз жэаха,
 Удухар нас уашьтал хэа салхэеит лара.
 Абар уи исалхээз алакэ ахата:
 «Ахылца, умшэакэа, азнык ианузга,
 Иухоутцар, уаакалоит зегы уимбауа!
 Уи афстаа хылца амч дууп зынза,
 Абзиа имцыхыашэар, дрыхэоит жэлара,
 Афстаа идагы имам азэгы,
 Нас иитогы дыкома уи ауафы?
 Аха иаухузаап ахылца игар
 Агэымшэа, дымшэакэа абасгы каитцар:

Игәтеикыз изароуп, имахароуп азэггы,
Матыкгы ишыроуп, аду ма ахэгчы,
Иаамхын уи абыз, инахәләцса аҗәйд,
Шьапкьяе жәла, уа х-цырак, ицәйтцейроуп жәырт.
Аҗәйд гылахузаап уаҗа х-шьатак,
Ирғалахузаап убра хҗа-хҗа црак...
Аҗәйд нас ианҗихлак иаҗамҗакәа акы,
Ацырақәа гәылхны иратҗәан икны,
Уи ддәықәлоит дышиашоу амшын ахь дласны
Азхықәла, дымхьяцшуа, акыр гәиеанны.
Абас уи дышнеихуа диҗылоит иаауа,
Ахылҗа хәыҗ зхахуггы афыстааа ихата!
Ихылҗа азқәаҗоуп, ихәчуп, игыҗежыуп,
Лабчашькгы икыхуп, гәгәалагь икуп,
Аффахәа дыкшошәагь җаитдахуеит убра.
Ицшзахуп, иҗрахуп, икьяҗхуп иара.
Уи днеирц дахыццакуеит амат ахьжу,
Аҗәйдқәа зегь җихраз уа ишеибаку...
Дуҗылар, умшәакәа уласыроуп уара,
Имҗарсны иулшартә ихылҗа агара,
Иаразнак аҗәйдқәагь убра иҗацсара.
Утрысроуп нас ушьтахь, думырскәа иара.
Мамзарны уи Аәстаа лабчашьла дыкшоит,
Утәартахь ма узқәахь... ужыгы җытк уҗоит.
Лабчашьа ануқәшәа – уеиқәымшәеит зынзас,
Ахылҗа угазаргы ибашахоит нас,
Иахьуқәшәаз атыҗ зегь иҗацшьза иаахтуеит,
Матәа зқы ноушәуҗаргь, ихымфә иаацшуеит...
Дырфегьых уа иҗоуп ишәартоу җакгы:
Иҗиҗәарц далагоит уаҗа угәгы,
Ихылҗа узгазар, дуыумырскәа убра.
Дытрысны, лабчашьгы ааҗажьны зымфә,
Иаразнак духьзахуеит даҗуа-дышхауа.
Мыҗ имам, дагыҗоуп аҗша дагошәа.
Иухамштроуп – араҗа аҗәакгы җалом!
Иңәажәаз деилеиҗсоит, ихшитәу дишьтзом...

Анаџсан, абрака исхэароуп сара,
 Уи датцанамкзоаап ахылца цэгара
 Идумхац, изхэроуп, уи уаха иаузом,
 Икэйдкэаг гэы рталом, аџыстааг дибом...» –
 Абас еицш илакэны исалхэеит нанду
 Уи аџстаа хылца, ашана иазку.
 – Аашышыи цэгъа-мыцэгъеи, уахъзар, инуртџаап,
 Аџстааи Гызмали ирхылџоугъ угап,
 Урт зуствэоу, иахыыкогы нас еилургап, –
 Абду дизыгэдууа абасгы неихэеит.
 Рышэшъыр тџла иџалшэшэан быгъкэакгы нкаџсеит.
 Иагъакэын уи атџла ду ашэч еилачны,
 Иагъаман Адэхэынап атра катцангы.
 Убрака итэкэыкэын аџсеиуа заны,
 Ицэажэоз зыхцэажэоз алымха азкны...
 Ус азбит Хачашъахъ уи хэлар ицаны,
 Убрака иахэарцаз урт ирхэаз зегы...
 Абгыжэкэа наџэлшэшэа, уи накгы инталт,
 Тэхэыц иштатэазгы цэакы интанагалт.

II

Адэхэынап ахыцэаз атра итаианы,
 Алымха интасит абжъкэа ааигэаны.
 Иџыхаа-азџыхъташэа пшакгы наџаст,
 Ихэлазар калап хэа игылт, аха инџаст.
 Ишыканатџац еицш, иагызрџт зназы,
 Кэацара камџакэа, џатџак тџыс-тџысны.
 Зыбжъ гозгы дагъкэазаап, азмахаџ уажэы
 Дагърашэа еицыркыкы ирхэон еисаны.
 Игэыргъан иџатџдан Адэхэынап еихеит,
 Хачашъ-џатџахахахъ уи амџа археит,
 Итрысны ишлеиуаз, џъара икэаратџеит,
 Гэаныла ицэажэо, абасгъ ахэауеит:
 «Машэырда сызнейнда уа сгэыла атраџы,
 Иагъасхэон инмыжъкэа урт ирхэаз зегы...
 Изамуеи нас хашьталап харт ххатакэа

Афстаа хылца ымтарсны агара?!
Ибахрагы дыкан ицәажәоз ахәычажә
Дызустаз изтәхозгы хазхырбааз рымхажә
Са схала хәа сдәықәлар, уи сымч азхарым
Азнык ауп, ахылца са уаха истахым,
Атцисажә ахәеҳәажу сагынеин снатәарын,
Кәастхакгы лацрарсны ақышәажә збылыр
Атцыхәажә, слацрасны, иеыцкәаа изгарын,
Иччархәны ахәынапқәа рзы икастдарын.
Апаса хшәындыкәрағы икан сытра,
Атцисажә атцыхәала схтәеит сара убра», –
Абас уи азхәыцуан. Атцисара ааигәахон,
Арака Аашышь-цатцахаха танахон.

III

Адәхәынап Хачашья акыр иазнархәыцт,
Хачашьягь иахазгы агәы итанархәыцт.
Алымха азыштыны, ихәыцуа изырфуан,
Атцыхәтәан иахәахит, абжы ытнаган: –
Ахылца насхастцар, иуасхәоит абра,
Ишықәсхуа зегь рацхәа сара бгахәыцкәа.
Урт агызмал-тцыхәақәа, имтәзо бгассаа,
Уағоугы дыхтазкша, иуртом цсгара.
Закантә са изжхәоузеи абри аґақәа,
Закантәгы сахырцахъеи, стыора гауа!
Аабыкәа иоталан сыонашта бгахәчык,
Апсык ауп ихагхаз хәидпсыларц, апсык.
Ицеит имақарны, иубап хәа еазныхк.

Иуасхәо уи акәхуп, Адәхәынап сашья,
Хара дхапшаароуп афыза еикәшәа,
Афыза икәышу, афыза ипыруа!
Иугәылоуп, иудыруеит уи Тыжә ахата,
Иныкәыршә уцароуп убрахь, абаақәа!
– Мап-мап, цьоушьт, ишпоухәои,
сцәа-сжы бызбызит!..

Уа снейр калома, уа снейр – сыңсит!..
Акөтагыкәак накылстдәан, иадыруеит иаргы,
Иагысышьтоуп мазала, издыруеит саргы...
– Умшәакәа уеырхатца, угәгы уеанны,
Акәраанкәа агәаларшәеишь уака Аты,
Атыфәра иантырца, инеин иштатәаз,
Акөтагы-цәа картатан, иазыруз зеипшраз.
Са исфаз шакәан хәа убасшәа ак хәа
Саҫоумтдан исхароу хәа тыжә-гәы катца,
Нас аилкаа уман арахыгы уеиха.
Аты аахфызар, хшеикәшаз хатца,
Сыңшуп нас абрака уатдәуха сара!

IV

Лашьцара иагәылкәраа Адәхәынап ласны,
Ат аштаҫ инадгылт агәашә хәыч, ҫытны.
«Хәи-хәи!..» хәа индәылкәеит иахызгы тҫканы,
Ишааиуаз иаангылеит убра ицъашьаны:
– Излоугәагызахзеи, уара, тыхәафзы,
Са сгәарца аҫынза иааугарц ушьапы?!
Иухаштма исзууз, иумои бласы?!
Иабакоу сыкөтагы затдә, икылтдәан уцаз?
Уа уами уи ашьтахь иҫычнгы изгаз?!
– Изҫыгычыз са сакәзам, матуп иҫазтдо,
Кәраанзар хәа сыкоуп икылтдәан ицо,
Сара саазышьтыз уара дутынхоуп,
Са сеипш иаргы акәраанкәа убас дагырагоуп.
Саазгазгы абасоуп, – ахәан, Тыхәафзы
Ишгылаз иахәахит иахәашаз зегы.
– Ахәынап-амынап шәыгәрак сызгазом,
Изгаргы, излазгои, изгартә избазом...
Иуанажь сыркәатцып нас урткәа уажәы,
Избанзар, иуцәымгуп кәраанраа уаргы.
Ркәакәылах, иабакоу, егызуам дара,
Са урт исзаарцахьоу уасхәап уажә цҫа:
Иаахафан, сахымкәа, иласын сыфәра,

Иҕыцхых исытцаз, исымаз сцацаа
Ирысуа, ирысуа, иргеит еимыжэжэа...
Ахаан исхаштуам исыду ашыа!..
Иангэаста, убратцэҕа, кэраанк тасырхеит,
Егырт наҕ еимбгыжэааит, саргы сырҕақеит.
Ҳаи, афстаа хылца схатцандаз уажэы,
Рытражэқэа зегь амхэан исыршэрын хланты.
Кэраан жэла зегь срылагьежь сышьхэа дсырбон,
Кэраан жэла хэа ыҕамкэа усгыы кастцон...
Итацшыхэ, матыкгы нашэзысшып сара,
Акэыдгы унықэгыежь иахзыцшаа уара,
Хачашыа, са суа, иахзажып хара,
Тагалан азынза иафалап иара!
Дырфеггых ххасаброуп уашьтан хаинианы
Ахылца ацэгашыақэа шыкахццо ртэы.
Унымхан, уазылас, уца шыта уаргыы,
Абратцэҕа сагыкоуп шэааир хэылцазы.
Исзахэа Хачашыа са сажэа зегыы,
Хэта-хэтала, жэа-жэала, еилыркказаны.

V

Адэхэынац аныхынхэ Хачашыа ацылт,
Агэашэаф инеин, иназцаан итгылт:
– Иахэазеи, иаузеи уи Тыжэ са стынха,
Иахрызазаауама хэ хусаф иара? –
Адэхэынац убратцэҕа атак канатцеит,
Атак хэа иахэазгы Хачашь иагэацхеит.
Аха ашытахь иахэахит, агэы намзауа,
Атыфара агэтатцэҕа инеин иантэақэа:
– Аты шыта иахфызоуп, ицэгьам хара хус,
Ишэартан арака икалеит еак збатэыс:
Иаххэап, Тыжэ убрака иаакэшэан ицсыр,
Ишцахацсыхэаху, ихалшару кыр?
Атоуп иагьихызцаауа хылца ипырны,
Дшааиуа ихасны, иагышымфазо игэы,
Ицахып ишыцыруа нас иафакны!

Дахъзарцгы даукоу уи ипрыз, дхынхэып.
Абас уи ианалнарша, хамфагъ аатып.
Аха Афстаа, итарблыз, дазылас дыкшоит,
Лабчашъ уи инакэшээр, ахы еикэнарцоит.
Ахылца лафьтцшэан тцака илкашэап,
Дгызмалха, изтэугы дышьтасных игап...
Уаргы узласыхуам, сласым нас саргы,
Избанзар, хачаххьеит ха хыцъегъ амхы...
Ари ас анакэха, дхацшаароуп еазэы,
Зыгэра цкъа иаагаша, хзыкэгэыгша зегы,
Ахылца аакахар, изгаша дласны,
Зшьамхы цъбарара агым, дызхымзаша азэгы.
Сгэы убасшэа ахэахуеит, Адэхэынап, сашъа,
Зегы-зегъ иреигъушэа иаххээр Ажъа!
Шэеигэылоуп фынралагъ, харамкэагъ инхоит,
Агээрц акэыкэымдра санавсуа избоит.
Абахчеи аутреи ирталоит иара,
Уафы данаалом, иафуп еигара.
Зынзаск уи иацэымгми ашэакыи лақэеи,
Ахылца ахазар, шьюура имцауеи...
Алымха интушьыр, ушнеиуа уажэы,
Азэы хэа инхацлоит, иагьеигзом ахгы,
Иагёоухээр, атыхэтэан, уагышыказ са сёы!
Шьта акы хнацха-аацхап, кырч-мырч катцауа,
Апцзоу расцу уа узеилахауа?!
Ахы, шьта хахыццакып абри, уааласи,
Арахъ ауп иахыыкоу сапыни мпахышьи!

VI

Адэхэынап мфахытцит Ажъа афнатафы.
Иркэафны иухэозар, еикэшэеит рыгэтакы.
Адэхэынап иахэахыз амышхэеи Жъа гэы.
Знык афстаа хылца ахы иахашэап –
Мышэқъари нас Мурей зыкэшэашаггы жэбап,
Мышэқъари нас Мурей рёы иадуп ашьа,

Ашәақь иазыргозгы ихнахып ицә.
Абар иззыцшызгы каларц иахәауа!

VII

Мышқәак реиха мтыкәа еизахит дара,
Ахәынап, Хачашә, Аты, нас Ажә,
Ахылца агашә хәыц-хәыц еиҕыршәшә,
Ацәымза атаамтаз иазышьтырхт убра.
Ицәажәон иазхәыцны, ахшықкәа хәауа.
Ианалга, еишьтала ишааиуаз еицны,
Хачашә аатгылан иаргеит ус абжы:
– Закәызеи, абрака баафөык саҳауеит,
– Ихашәца, ихәартам абра ак хбауеит...
Даба нас ҳаимдапи, игәәтә, ҳаимда,
Дышьны дыртәахызар ихәиуоу абра?! –
Еимдахуа ишнеиуаз Адәхәынап хәхәазеит:
– Ашана-қашана абрака избеит!!!
Абар, уахызамыхо абард ду агәта,
Ишьын азә матыкгы ижызаап абра!
Атқыхәа аапшыхуеит, уи ауп зыфөы га,
Акәыдқәагә аҕеицсеит, избоит иахәауа!..
Дҳапысит уи ауаф, хтәхеит ҳара шыта,
Дапысны ҳа ҳацхәа илеитцазаап иара,
Абрака ҳаатцраҕ дааин дҳамбауа,
Иаҳауеи дагандаз ацсратқәкәа ахата!.. –
Убра рхы неиларкын, рыбжьгы дырхәычит,
Убра илатәахын нас усгы рызбит:
Тагалан уи иацхәа иҕыхны иргарц,
Убранза, иахафө, маза ичапшьаларц.

VIII

Тагалан иҕырхит акәыд иззыцшыз,
(Иахафөит-иахафөит, дрымбеит иара зтәыз.)
Ахылцахә хәа идәықәлеит зегь нас иласуа,
Дызустдогы рбароуп уи Афстаа ихата!

Дыгэгэоума, дкэадоума, дзеипшроузеишь иара?
 Ёазныкгы еибырхэеит зегы-зегь рыдта,
 Ахылца анырго ишыргаша, цкья.
 Шьяашына-Хачашья акэйдкэа адыркын,
 Азхыкэла индэыкэлеит, иаратцэт атачкэым,
 Аоштаагь дацылоит, хэарак атахым,
 Афызцаагь еишьталеит, инхарцгы ртахым
 Акыргы инеихьан, тла-наакаё иаатгылт,
 Шьатала итагэафуп, махэыла ишьтагылт,
 Моахэастакгы атцгоуп азхыкэаё убра,
 Цэгьашэа иманшэалоуп ахылца ацэгара,
 Аоштаа тэартоуп азухэап иара.
 Ус рылапш наикэшэеит – абар дахьяауа! –
 Лабчашьгы икыхуп, икьяфуп иара.
 Ихылца азкэакьаны, еилыбзаауа...
 Дырбоит шыта, иоашьом, иа иоуп уи иаауа!
 Ат амахэ иныкэтэеит, маза аёырхианы,
 Абгьеилач аеаларз, изгэатом азэггы,
 Аехьанакт Хачашьяггы тлашьапаны,
 Ажъя акэзар – аганаё, аёыршэакьаны,
 Адэхэынац – тлагэафа ахьамаз, еицьны.
 Дааиуа-дааиуа данааи уи иаауаз,
 Хахэык лаикэхаит, идыршэны ишаауаз.
 Днацшызар – хахэума, уи иибо цышьахэуп,
 Ихылца аеытцак ицарцгы иафуп,
 Хахэзамзаап, тызаап, иагарц атахуп!
 Хачашьягь акэйдкэа леикэнацсеит уа,
 Иба-бла ихшэалан, икит еимлагэа,
 Дзахьзашам уи ицыруа, икаитцои шыта?!
 Дытрысын инакэкын иагыршэт илаба...
 Егьагмызт ицарцаз абар ицырны,
 Иагэдытцаз акэымшэар Ты мыжда ахы,
 Ипёыху, иаршьаху избада иара,
 Ахылцагь аеытцшэеит, икахаит зымфа...
 Ахылца шьтнакэыцэаан Ажъя кэаратцеит,
 Изтэыз дахьымгзакэа, еитацан еихеит,

‘Еазныкгы еитацеит, еита икэаратцеит...
Дшахымзоз аниба, ишьтихт илаба,
Ишилшозгы иршэит, инакэкын Ажъя...
Уи аамтаз Хачашья иоапан ицраст...
Ихгы даамышхэакэа зных дышътанарст.
Цьаргы дагыашътышам Хачашья, дакуп,
Аха Жъя хлаҳэада ақэада ағашэуп,
Лаба, иара иаахаз, мётэым, еихатэуп,
Зынза имшьабакэагь итэарц атахуп,
Хылца мыжда кэакыагь хапыцла иakup...
Адэхэынап, атыхэтэан, иотыпан интытцт,
Нас уака лабашка еитапан интрыст,
Ишьтасын ишьтыхны Хачашьяхь еихеит,
Ианынархагыла, икшарц аеарххеит.
Адэхэынап аниба, уа Аостэа дыхэхэеит:
– Усзызырө, Хачашья, ма иоушът са снапкэа!
Иудыруеит, зегь реиха суцшэахуеит сара,
Убома, Адэхэынап ааин икшауеит,
Абрака инсаахар, убри са сашыуеит,
Абар нас иахьыхсэо, ирдун, «макыацсыс»!
Ишэымаз ахылца, зынзаск, шэа иштэтэыз!
Ижэдыруз, еицыжэгар, азэ иоуп зматц ауа,
Адхэынап уи амхэеит, ишэеижьеит убра... –
Ахэаха дахьымзеит, Адхэынапгы кшеит,
Ишақэшэаз иахьақэшэаз ихагэта еикэнаршьеит,
Дагыыхэхэеит, дагыалацст, дагышьтабан дцеит.
Адэхэынап ццакыхын уа усгы нахэеит:
– Хаиааиит, дагыатцхт, шыта хусқэа еикэшэеит!..
Унеины игэатишь, Ажъя, уаанеишь,
Ақэадагь аарыцкыа, иагыахэоит ирбзеишь,
Избап са сазыцшаан иахьахаз Аты,
Игэастап, инхама ацсы таханы...» –
Аты анабахгы Адэхэынап аатгылт,
Ишьызаргы збоит хэа инеи инахагылт.
Ипсымызт, уа ахэага штэзгы абейт,
Инхьацш-аахьацшны лабцашьгы акьеит –

Аты мыжда, хы-кәымпыл, ахәагагь цеит.
Шьаппықәла илацәхасын ахықәағ убра,
Илтажьны акәара, инхьацшит зымфә.
Лабчашьгы аазәзәеит, акәара итнашьит,
Кәыкәымдрахь сцалап хәа уи нас иццакит.
«Акы хәа сагьалгеит, акы хәа, саға,
Стынхара-стынтцыра анызххьаз жәлара.
Избада-изахада санасуаз сара?!
Хачашьа уа икоуп, иарыцкьоит Ажьа...» –
Абас ишкахәыцуаз хәхәабжьыкгы аагеит,
Хачашьа ахьыхәхәоз ицәажәан иахәеит:
– Адәхәынац, уабакоу, Ажьа хәцәтахеит,
Ашьа зегь ацәымцеи, аба-бла еикәпсеит!.. –
Адәхәынац абрака агәахәа кәлеит,
Аха алахь еикәушәаггы ус канатцеит,
Хачашьа иагьанахәт Атыжәггы штахаз,
Акәара иштахаз, акәара ишагаз.

IX

Хачашьа, ахылца ахы иахатцо,
Итцаахит, иаагылан: – Даба, субауо?! –
– Мамоу, цьоушът, уабазбои, ишаноуп иара,
Убжь ада убжьазит, уеузеит уара!.. –
Адәхәынац абас еипш атак катцауа,
Иафымзи Хачашьа убрака ажьара.
Иажьахуан, избанзар уи иаман гәтакты:
Хачашьа тахарцаз, ахылца нхарцы...
Хачашьа аагәырған, ақышә қәацқәацеит,
Хачашьа аагәырған, атыхә кәаткәатеит,
Хачашьа аагәырған, Адхәынац иагәзит...
Уи ашьтахь афьцьагь хцалап хәа иласит.
Ишнеиуаз, ианынацш, ирбеит ааигәаны,
Абдуи амәтеи иааиуаз еицны.
Адәхәынац хәытхәытит, иаауаз анаба:
– Абду улеицрасны, нақ иеикәа пыжәжәа,

Итэарта дазымкуа убас уи дҕатца!
 Убас ауп ихэтэху убри алахша!
 Имаҕа дынцэҕтҕаркыак, наҕ, ижьирица,
 Ахылца ноухоутцап, урцэымшэан дара,
 Урбашам аҕыҕаҕ, итҕахып рыгэкэа! –
 Адэхэынаҕ хэйтхэйтит, еҕи агэра агеит,
 Ахылца аацэырган иахажь инатэеит.
 Иааиуаз анааигы, иаацэыртцын ирцылт,
 Иааиуаз уи ирбаз аацэаршыан иаатгылт:
 Ицэоушыап, ахылца аашышыкы иахоуп,
 Аба-бла камкамуеит, цэгэарак агэи итэуп!
 Ишырбо аздырзом иапылаз ауаа,
 Адэхэынаҕ иажьеитаз узбом хэа хэауа.
 Абду имфанитцеит уа иикыз иеигэышэ,
 Ишнеиуаз иагғалалт Хачашыа апышэ,
 Ианақэшэа, иагғарцеит ишалшоз зымға,
 Апсгы аамацхан икахаит убра,
 Ахылцаҕ ахыууан ахэирахь ицеит,
 Адэхэынаҕ аганағ ахэацхэа икашэеит...
 Ахылца шытнакэыцэаан Адхэынаҕ еихеит,
 Тҕла бабак инықэлан, ирзынацш иаатэеит.
 Абдуи аматеи Хачашыа рышызеит,
 Ахылц ахан ирбазгы усс ирымкзеит,
 Блашэшэаразгы цыыршыеит ахылца дара,
 Блашэшэароуп хэа ада ирзымгеит агэра.
 Адэхэынаҕ ахықэтэаз гэаныла иахэон:
 «Убригы са салгеит, шыта азэггы сибазом!..
 Ахылца са ишсымоу издырзом азэггы,
 Ицсуп шыта Хачашыа, ицсуп иара Атгы,
 Ицсуп Жыа шэыргэындагы... сцалап шыта саргы,
 Тҕхыбжыонгы инеихьеит, сахықэтэо сылбаап,
 Шыта схылцаҕ ласхастцап, аҕныкаҕ сеихап.
 Слабчашыгы аанкылан аҕыстаашэа сцап,
 Сзысуа зегь сахырысуа ицацшыза иаапшлап!
 Абраҕа санықэлоз инсыжыт уи слаба,
 Атырас еизыртэан, азэггы имбауа!»

Х

Адэхэынап ахылца убра иахатцо,
 Иахықэтәаз ианылбаа, иаагылт имшәазо,
 Азэгыи сибазом хәа, лабчашыагь акуп,
 Атырасра илхны, ицарцгыи атахуп.
 Иаалыркъан, усоума, бжытцрык аагеит,
 Адэхэынап атцыхәа даамтцас иргәгәеит,
 Дызусту, дзеиуада здырхуада иара.
 Адэхэынап аахыацшит, тҳарахәа еисуа.
 Иабахит ашана, иабеит аңышьатәы:
 Атцыхәа аатаршәны иакуп Абгахәычы! –
 Узымцеит уахыцозгыи, Атцыхәафызы!..
 Иабакоу уфызцәа, уаарылгеит ишыны..
 Ус шууаз сымфашыо издыруан сара,
 Избанзар, сзырфыхуан усқан саргь убра,
 Абдуи аматей анцәажәоз шыыбжыон,
 Атцораф, уа рганаф, изустцәазгыи збон.
 Ахылца мазала игароуп изго,
 Ишиго, ианиго, изцәиго мхәазо.
 Ирдыруа ма фыцәа, мамзаргь ейханы,
 Ахылца мчы аиуам, иргаргь игәагьны..
 Абгьыжәкәа аналшәшәа, издырт ушзырфуаз,
 Угәатогь снаушьталт уахыцоз-уахыауаз...
 Ахылца аныжәгозгыи сықан ааигәа,
 Сыргәытца иангылан избон зегь убра...
 Афстаак аиаша зхәозгыи иумырхәеит,
 Уфызцәа ирахар хәа акырзагь ушәеит,
 Лабчашыла ихы уасын, ианейкәца, дкабеит.
 Аты хәны иахышыштаз аңсы аатүршәеит,
 Абдуи аматей Хачашыа дуршыит..
 Уабацо, шыта утцыхәа абрақа искит!
 Акәыдгыи ахыластцаз шәнеин ишәшыақьеит,
 Тагалан, са саңхыа, ифыхны ижәгеит,
 Шәышиашаз ишәыман ахылпахыгыи шәцеит.
 Иазхазааит, изысхәои сагәылал усқак –,

Агəымха иҗеипшыз агəымха иҗсра! –
Адəхəынап, сыкшап хəа, лабчашыгы аҗьейт,
Иазымҗьейт умхəозар, мыгыцк аҗаҗейт,
Кəытрыбга атдыхəа хəыҗзак инанҗьейт,
Убасоуп, егыыс хəа җакала иҗамлейт.
Кəытрыбга аатрысын, иҗапны иҗамҗьейт –
Абраҗа атҗла амҗан Адəхəынап җахейт...
Инеиуейт Кəытрыбга, аҗныҗа ахы хоуп,
Иакугы лабчашыуп, ахылҗагы ахоуп.

XI

Кəытрыбга аанымҗаст, иҗейт уи шыоура,
Аккара аҗатан, бҗалаҗтархара.
Уа иамоу бҗалаҗаа иҗəуам рыҗсахы,
Иахызҗаҗаз зустҗəуу иазхəыцуейт уажəы.
җхыбжьонла урт аҗəлоит аккарантə иааны,
Фатəума-иҗəтəума еимыртҗəоит икны.
Атыҗра ахьамоу ифшышə ирпшаауейт,
Атыҗраҗ инеины уа амҗаҗəа ркуейт...
Кəытрыбга шней-шейуаз иазхəыцуа акы,
Иазгəамҗазт, иаҗаҗаит убраҗа шыоуы.
Ианынапш, кааметуп, хы-бҗак уа иабоит,
Иныҗак иҗхлымуйейт, аҗаҗхəа иҗамҗьейт.
Кəытрыбга, итрысзан, шыҗахьзала еихейт,
Мҗапала, аҗеиуатə, атыҗраҗ инейт,
Иҗҗалан, аҗхəыҗак, хəычык, аҗсашьейт.
Аха ашыҗахь иаагəалашəт убра иахьҗатəаз,
Ахылҗа иагахыз шахаз ишрыҗəшəаз.
Уиакəхап егыыртгы изашьҗамла уа,
Ожəшыҗа иднарбахып, иабаҗо дара!
Абас ишҗахəыцуаз шыапышыҗьбжы геит,
Бҗадуаа рыхҗагы атыҗраҗ иабеит!
Атыҗраҗ инейн убра иҗафҗейт,
Атыҗра иахыкəшауа амҗаҗəа ркит.

XII

Ахылпа харкәакъан, лабчашьггы аакны,
Атыфра ағышәта интытт Абгахәчы.
Бгадураа гылоуп, ирбом акаггы!
Ағышәтағ, иантытцуаз, иааган убра,
Итымга итцанатт кәтык ашьапкәа,
Ирбартан бгадуаа, иргарцаз иара...
Акәтыжь хәыч ангәарта, бгадуаа еисеит,
Ириааизггы ытқканы уахь иццакит,
Иабакоу, акәтыжьяғ анеира цәгъахеит,
Ириааиз ах-кәазггы ағышәта итахеит...
Егьырт уа игыланы уи иазыпшуеит,
Аиашатцәккәа ухьит хәа уггы рхәауеит.
Абас уи шыказ лабашьтыбжьккы геит,
Зых уа изыцәтахазггы акәакәа кацшьхеит...
Зых уа изыцәтахазггы еихан иаатнагеит,
Шәа шәоуп иказтаз хәа ирыжәлеит, ихәхәеит
Егьыртггы, аагәаан, еигәйдлеит, еикәпеит,
Ашьарфаш, акәада убра икадыршит –
Бгадуаа зеггы-зегь абра еибарцсит.
Кәытрыбга, ирхыччо, инталеит атра,
Ауха аашаанза ицәт итахәхәа.

XIII

Мчыбжыла-мчыбжыла еишьталан ицон,
Цуа зегь аакәхуа тыхәабабаггы чон,
Ахылпагь ыркәакъан иахан ианцауаз,
Акәтыжьггы хьантамзи шытахы ианаауаз.
Азә дарбан издыруа, акьафтцәккәа ауан,
Ишатахыз икан, атыфра итаиан.
Нааран иахыказ, иаразәк иазшазан,
Абду имх атыхәахь, уажә уа расран,
Измнахыз аашьышыын, атра цәнагахьан.

XIV

Кэытрыбгаа рызегь акэтыжь иазгэышыуеит,
Кэытрыбгаа рызегь акыргыи имлашыуеит,
Абри цкэа иназхэыцын, иналагт убра
Кэытрыбга-цдырмыкыахь акэтыжь агара.
Шыкэсык иназынапш ианыхэаахэт абас,
Иамоут иахьагашаз ацара иархаз...
Атыхэтэан дыпшыхэны дагеит уи пхэыс,
Иахшэазаап агэы нас ахала ус-хэыс,
Иннажыит атыфара, ақытагы иналтц,
Қалакы дук агэтатцэкэа хтынракгыи аанахэт,
Баашкгыи аргылеит ахэыпшза аханы,
Баагэара иагэылак, дызтамло ґазэы,
Цыанат уа иатыпны, амшын ааигэаны.
Тынхала-тынтыла, абгахэыч-мычкэа
Иара ашкэа ихэнаган, ирылнахт уафара.
Мамоу, бгахэычкэам хэа жэлари иднарбеит,
Мамоу, бгахэычкэам хэа цыоукых агэра ргеит...
Тынч-тынч ауи ишцэажэо, иахэом уи ускэак,
Ианцэажэо иахыцэажэо изкылкэом ажэак,
Атыц ду иа иамоуп, машыынагыи ус,
Дагарцгыи егыагым уафы уи хэыфэыс.
Иагыашытоуп уи цасхэа хэыфэыс хэа дагарц
Ахылца зны азбахэ еитазхэоз изгарц,
Абду нхаф имата, ицылтц, шыта кыр изызхаз,
Ақыта ааныжыны қалакы ахы ицаз.

XV

Ахылцеи лабчашыи ницэырга инаркны,
Дыркэатцит уи Аоқтаа дызфэаахыз зегыи,
Дыркэамтыргыи цсыхэак имоуит ґакгыи,
Атыхэтэан, изымчхазт, убасгыи кэаитеит,
Амаґеиґ дынкылсын зегыи-зегь ихэеит...
Амата иахазгыи оумакны ипхэзеит,
Зынгыи агэра изымгеит, зынгыых агэра игеит,

Кэытрыбга гызмалгы азкылыпш кайтцеит,
Иазфойт уи, еитазфойт ахылпаз игы,
Дахафойт, дахафойт иара иахьагы...
Зэыр илшон дкалозар Кэытрыбга акра,
Уи ида еазэ уаха дызбом уажэ сара.

Шьта слакэгы абрака атыхэа нсыртцап,
Апылт* нас кыр илшар, изхэаша дкалап.

1962

АДЭЫЦШЗА АМАЗА АДУ-ЛАКЭ

*Хэтеи-хэтеи уалхаатаз,
Ашхам бзы, амыза кэкэы...
Уара уасны иурчит,
Сара сатэхэан исырдеит.
А ж э л а р р х э а м т а х ь т э*

Агеи шьхатэылеи ирыбжьаршэны цыара,
Икоуп адэыцшза, ижэбозар шэара,
Ага еишьылуп, афеаа иатцэоуп,
Амра лашароуп, аха атцхкэа лашыцоуп.
Знымкэа, азэымкэа ирхэон ауаа,
Дшырбахьоу уака Цыыныш ихата,
Дшырбало, дшыкоу иара иахьагы,
Нас ишрахауа уахынла ибжыгы.
Акьанфеа дакаран дцэыркьойт дхэычны,
Иблакэа ркэазны, ирпакья ихичы,
Илшоит ласбоушэа, ушихэацшуа убра,
Дцина хэыч шкэакэахар, чыгэхэа дышуа.

* Апылт – амаца (апхылт – уи апха лкынтэ). Абарт ажэытэ хьызкэа еиташьтыхтэуп! Еихагы иманшэалоуп. Дара ихэамтоуп ажэытэ цсшэа бзиазақ издыруаз ажэабжьхэаф Ардашьыл (Гэыдха) Маршьан.

Мамкәа даагылар уа уацхәа уаѳтас,
 Пхәызбан, арпызбан мамзаргь тәкәажәтас.
 Ыгуаѳ дизцәыркьар, иҕы цом пхәака,
 Хыррхәа иаангылоит, еитамтцау цыара.
 Ыыда уаныкоу оумоуп узыкәшәо,
 Дыкәпалоит узкәа, дахьынтәааз умбо,
 Мамкәаны дуакәпауеит дутцагьежь уа,
 Илшом нацәкыскгы уи иалшо иара...
 Шәарак камтцакәа уихәароуп Анцәа:
 «Цьныш са сеилеимго, Хазшаз, икатца!»
 Шәарак камтцакәа абас ануызхәа,
 Датцахоит Ацьныш, уеилгом ура!
 Имшәаз абрака – уи ихьзом акгы,
 Имшәаз абрака – дагыцоит деикәхангы,
 Ацьныш-қачаа зынза дхәычханы,
 Дцоит нак деикәызыт, думбо дкабаны...
 Иашан иаххәозар, иазгәастоит абрак,
 Астәкәа агәымшәагы дшумбо рацәак.

* * *

Тоурагәта икоуп Адәыцшза, бнароуп,
 Моакгы аҕықәган амшын ахь игоуп,
 Агәтан уа алхәыпраҕ, хахәқәакгы шытоуп,
 Арасра рхытәеит, ашыцламшә иагоуп.
 Амра егынташәт – хәытхәытроуп изҕеу,
 Акәша-амыкәша абрака иацну,
 Ирхәо мазошәа, ирдыруашәа акы,
 Ацьныш дахьыкоу еибырхәошәа уны
 Атла еидгылоуп еидкысло ркятрацә,
 Иалахамтқозар хаз икоу абацә.
 Ииасуеит уака акәарагь хәыцны,
 Ахәажәра аманы, иагьтлашыцааны,
 Алахь еикәнахуам ескынагь иара,
 Иамоушәа хәаас абри ақяцта.

* * *

Амра ташәеижьтеи шыта хамтак аатцуан,
Манчеи Хачачеи еиехнылан иаауан,
Зталара икан, аоныка рхы хан,
Ага имцази, хәычыкгы ихаран,
«Аңныш идәхәыпш» ала рымфаггы ган,
Амзаггы ыкамызт, атхгы лашыцан.
Манчеи Хачачеи хәычқәаху уажәшьта,
Цахә азын иалгоит ашкол ахата.
Атх лашыца иалак абра ианааи,
Аңныш иакәушәа бжыкгы рмахаи:
Асаби иеипшны, игоз абжы пан,
Асаби иеипшны итәуон, икыуан...
Реы аангылеит, иахымсуа убра,
Шақәкгы иагәсит «хырр-хырр..!» ргауа...
Аңнышгы дцәырқьозар акәхап уажәшьта,
Фыцәа ркны дцәыртцуам хәа рхәонеи ауаа?!.
Дыпахуоу дбылгәахуоу сеидроу убра,
Цасхәан, иршәарцаз, икахарц дара.
Рые цхәа ианымца, шытахькала игъежыт,
Накала ихыкәшан, ахәдака итәиит.
Атх кыр инеихьан аонынза иназеит,
Ирбаз, ишырбаз цьаргы ирымхәазеит.
Рашта инталон егырзбит убас,
Дәыпшзахь уатәуха икылсны ичапшьарц.
Бжык хәа еитагар, закәтәу еилдыргарц,
Дылхны дызустоу, хьыз дутцәкәа картцарц.

* * *

Амра анынташәа, реырзеит зеггы,
Алашыца тытцын иныкәтәеит адәггы.
Манчеи Хачачеи чапшьоит итәаны,
Атлеилач амахә ду икәтәоуп уажәы.
«Бцәарла» еибытоуп, рлашагала еикәшәоуп
Даман зәыр дыказар, иацәал уахоуп:
Икәтәоуп, ус икәтәоуп, акраамтагь цеит,

Мтдык хәа пыруазар, абжыы уахауеит.
Ацъныш дабакоу, иргомеи ибжы?
Дкылыпш ибозар иахыкәтәоу уажәы?
Ус уа ишыкәтәаз абрака дара,
Иалагеит Ацънышгы ибжә агара.
Хынтә затәык рышьтахыгы уаха имыргеит
Дызызшәа, дыкамшәа ишьтыбжә мгеит.
Нас уи еитагахт аарла, ирбоит:
Зных иаакәытцхуеит, җазных иара гоит,
Арасра ылыоуеит дәхәыпш агәтаны,
Уахь узланеиуазеи ус марианы?
Ааигәа икоу убра нышәынтроуп,
Цънышу дыпсцәахаху аилкаара цәгыоуп...
Ассиртәкыа, лакәума ирбо дара,
Рҗацхьан игылоу акааш шыапаншәа?!
Ассир, уи ашьатаҗ ашә хәыч аатит!
Цәымзакгы тылашо уахынтә иаапшит!
Чара дук ыкоушәа, уака шыоуы
Ргәыргәабжы тыоуеит аууы рыхгоны.
Аишәа тагылоуп, ирбоит инацшны,
Атцлаоа гәаоа иатыз шыапаны.
Афатәгы мачхәума, икәуп итәны,
Аматацшь ракәзан итәоуп еикәшаны.
Абла асаркыакәа амоуп акы,
Икоуп цтды змоугы, ихәышлацсаны,
Җак ахы чашьахуп, иагытамадоуп,
Атәца кны игылан ицәажәо иароуп:
– Дад, абра итәоу зегь, ижәдыруеит, хайшыцәоуп,
Кәара анырцәынтә иаазгы хә хауп.
Ажәа ахы мхәакәа, атдыхәа узхәом,
Сажәа сымроукәа, иахәтоугы сызхәом.
Асасцәа шәыкоуп, харантә иаакәаз,
Шәартгы ижәдыруаз нас хчара зыхкыаз.
Дад, абри Дәыпшза еимахкуан хара,
Ахьапарч ыкәцан, иахтәахтәырц зынза,
Рабациеи хабациеи жәытә еибашьхьан,

Хтцейцәа иреиҕыз абра иҥахахьан.
Еимаркуаз зеимаркуаз жәдыруаз шәара,
Ихәэхәоу-иашоу хәа ныжьны зымфә.
Дәыпшза хәтгәынкәа кыр шамоу жәбахъеит,
Жәытәаахыс иҕоуп, рыгәгы табгахъеит.
Ахьацарч рхылацшуан, руамызт хәар,
Хталан игәахтар, убраҕа хнатәар.
Зинла хәқәитуп, ихәитеит Анцәа,
Акаамет аныҕаз, хәцсеитәит иара.
Наф зыхъыз далихын усқан Анцәа,
Акаамет ишыҕалоз иеиҳәеит иара!
Аҕба ду ирҕатқан, иалихт зыпцстаз,
Рызегь рыхкыцпхъаза уа еиқәирхарц.
Акаамет ныҕала, аҕба хнатцеит,
Зыблара иаргъежыт, цъа ианнаҕеит...
Акаамет аилгара шагыз хы-мшы,
Аҕба ду кылнатәеит авара акы,
Рыпцтәшагь икылҕеит, инымкылт азы,
Аматқәа хаб адагь цсыхә ҕамлоны.
‘Еырқяқя-ырқяқьо кылтәара кны,
Наф инаикәнаргеит усгьы абжы:
– Са иузныскылоит, Наф ухатқы,
Сзыхәо ҕоутцозар, иуасхәоит уажәы:
Сақәитыз афара са ауафжы!..
Сшақәитү рдырааит еиқәхо зегьы!
Мап хәа анухәагь, сынкылсны сагыцоит,
Зычхарагь здыруеит, ицәгьамкәангь сызсоит.
Шәарт ара иаанхо зы нашәфәтцәап,
Азсашәа здыруагь азытлакә дагап...–
Нафгы ибзиоуп хәа такс иҕеитцеит,
Амала, ашыҭахшәа усгьы неиҳәеит:
– Хиазтцаап Иаххылапшхәу, ииҳәо хәхап,
Ххала иазахазбыр, ус иҕамлап...
Ажәтцыс, умшәакәа, удәықәла лассы,
Ииҳәауа арбану хәхәа ухынхәны!
Амат, амарцъа, уус ҕатцала,

Урқяқя таршан азы шәәхала!
 – Бжынагы ацта, – ахәеит Амат убра, –
 Рылапш еихызааит иахьцо-иахьаауа!... –
 Ажәтыси Бжынеи ахьнеишаз инеит,
 Ирхәаз дазызырөит, зингы кәитцеит...
 Арт хынхәы идәықәлеит, аха аймак кәлеит,
 Иихәаз хәатәума хәа, уи рыххатәхеит..
 Ажәтыс аалкьаны ак цьанашьеит,
 Настгых иаацәажәан абастгы нахәеит:
 – Бжына, убаашәитеи, да улыз сырбеи,
 Икәтатан збоитеи ачышәи хәынцәеи?!
 Абыз анынтнах, егы иаахнатцәеит,
 Бжына быжжада азымхәо иаанхеит...
 Ажәтыс ацысын иаан ус ахәеит:
 – Дхәқәцәкьаны мап ихәеит, зин хәа кәимтцеит,
 Дьканатц ифара – уи кәлазом,
 Иацьал шытахь, усқан нас, Нцәа акгы ихәом...
 – Суа абанужь?! – хәзегь хәбду
 Ажәтыс иназтааит, гәфәрас иаку.
 – Сышытахь исышытоуп, изааиуам лассы,
 Уигы иахәап нас, ишааилак иаргы... –
 Бжы мөа ишықәыз кааметгы еилгеит,
 Ацшытахь иахьааизгь быжжыхәа инхеит...
 Ажәтыс акырцаз хәбдугы өеитапт,
 Ацшытагь быжкәтәәза ацыхәәф иннажыт...
 Сажәабжь зхысхәаауа, сашьцәа матраа,
 Хәрт зегь хәкәитуп хәтгәын атацшра.
 Уи мап ацәыркын хьацарчәжә зхарцаз,
 Хтарымтцәо иалагеит накьинтә иаакәаз.
 Хдьынцәоуп хәа игылеит, цьаргы иашышит,
 Хәртгы хәатгылеит, аусқәа хәзбит...
 Хәбацәа ирхәоз ауп исхәо сара,
 Зәыр ишәмахацзар, иахааит иахьа, –
 Х-чашь ауп ицәажәо, атцәыцак акуп,
 Иадгылоу рызегь иара иазыцшуп.
 Ажәа рацәазаргь, иахьа итамадоуп,

Иаңызфо-иаңызжәуа цшызарц рыхәтоуп...
 Манчеи Хачачеи уа ирбо мбатәуп,
 Х-чашь маты иацнатәоит, ажәахә акуп:
 – Дәыпшза аагарцаз аңьатәкәа аабейт,
 Мчыла ианаму, маанакгы кәхтәит:
 Кәуак азыкартцан хабатәа зны,
 Ус иуцхьазозар, ицалап ожәшьта шәкы,
 Цсыз-хаак аҕартцан, ианыршьышь ахы,
 Уаха лахымзар зымбацыз акы,
 Ахаа анафа, ианакхәа агәы,
 Харт хәиуацәоуп хәа ахәахит иаргы.
 Насгы илыкәыршә Хьапарч ахь ицеит,
 Уака иахьнеиз абасгы нахәейт:
 – Ахьапарч, сгәыла, фырхатца уара,
 Тахак хәа рымта урылгоит матраа!..
 Атлафә ашьатәҕ сшавсуаз уәнра,
 Сныдгылт хәицәажәап, иахшьап хәа хәцсқәа...
 Са усатцауазар, аңсра саңәшәазом,
 Мачуп исиаиуагы, азәгы дызбазом.
 Иашоуп, сызмахаҕ италоит уажәы,
 Знырха доумбеиу камбашькәак ааны.
 Сзымныкәар сзымласкәа, срыцашәоит уа,
 Сзытцымтцауа снытцашьшь сагьашьтуейт тцака.
 Нышәаңшь саалахоит уа са схәәеуа...
 Иарбан, фырхатца, уара узыцәшәауа?! –
 Ахьапарч такс хәа иахәахит убра:
 – Дмачуп сзыцәшәатцәкьоу, аиаша хатца.
 Цоуп, атабгаррақәеи жреи са срыцәшәоит,
 Стахар тцаулан, сзытцымтцауа стахоит...
 Дзын хәа хгәылак, итцуейт шыта акры,
 Хишьтан, даабомызт, зегы, хәешаны.
 Ашьтахь уи дгәахтәит дыштәжыыз дыңсны
 Нышәынтра гәәфак, дахнарцшааит ифәы... –
 Ас анахәхгы Акәуа хәазейт...
 Амацкәа ирыдтәалан уи зегь ахәейт.
 Ас еипш хабдуцәа аус анраха,

Азбаџца иақәыртцеит цшыхәра цара...
Агәгәақәа цшыхәра хәа иршьтыз хынхәит,
Руак ус иаацәажәеит, егырт зегь зырџит:
– Х-нышәынтра гәаџак хара иахгәацхеит,
Ахьацарч тахар, убра интацсуеит,
Ахцагь табгоуп аз, маншәалоуп зынза,
Х-кылхарак рymoуп, укылсны уцауа.
Ахьацарч ушьтатцан, уа уанташәкәа,
Ицан итацалашт, уафарц уеихтәа.
Кылхарста пала уацәцоит адәахьы,
Ахьацарч зтымтцуа ицоит интацсы.
Рабашьра абасала хзалагар харт,
Ахьацарч хрылгоит, хшаиааиуагы гәашәт!
Нышәынтреи-мышәынтреи зегь нахзынхап,
Адгьыл ачашәрагы харт хаихабхап!
Амала, жәдыруазар, иагьусцәгьоуп иарак,
Хџызак ахтәахагь хнахахаит цьарак... –
Цшыхәрантәи ихынхәыз рзызрыџит зегьы.
Уи шыта анбыкәу, итцлап амбатәы.
Уижьтәи иазызбан иагьыкоуп убас,
Ырзра камтақәа, маза хаибашьларц...
Ахьацарч зыхәангабжә уажә игауа,
Ахьацарч зыхәангабжә ишәахауа,
Цыхәтәантәи шакәугьы жәдыруаз зегьы,
Хрылгеит, ианаххит, иахтәуп шыта адәгьы!
Хасны ханхароуп хатгәынраф уажәшьта,
Хыбаџ аџнутцка итахшьап хатсқәа!
Зыхәангабжә гоугьы тацсыроуп уаха,
Жәохә мыш ирыцны итажьуп убра!
Аматацшь тапалан, уа икәаратцеит,
Кылхарста пала, ишцац еипш, ицеит!
Ахьацарч акәзар, изтымтцт, итахеит,
Аматацшь иақәкыз уи абла лашәхеит!
Ғас хәан ихәмоу зегь рыхәхәабжә гауа,
Харт аишәа хәатан афькәкәеи аажәуа,
Ада еа хьаак ҳа ихәумтан, Анцәа,

Иакәшәаит амин, иаанышәкыл уажәшьта!..
Манчеи Хачачеи хлымзаахтәкьа рбауеит,
Аматқәа гылоуп, иахьцәажәо ирхәауеит:
– Ахьаңарч гәакбжы даара ихәхаит,
Ахьаңарч гәакбжы ҳа хгәахәа знархаит!
– Ахьаңарч гәарцоуп абрака хәхьтәоу,
Дарбан иахцәызго, уажәшьта изылшоу?!
– Бзиоуп, иазхазааит, нақ ашә ашәыркы,
Иалыжәдраауазеи дзырәуазар азәы?! –
Ашә хәыч ианнаха, тдлагәафа нажит,
Манчеи Хачачеи уа нас иццакит.

* * *

Манчеи Хачачеи уа рытдла илбааит,
Манчеи Хачачеи ласын ицшааит.
Сишь, нышәынтроума уи ирбаз уажәы?
Ҳаи, нышәынтрами! Иаатрысит зназы.
Аа иахьтыәуагьы абжы игауа!
Аа уи Аңьнышгьы дахьтанхауа!
Мап, уи дыңьнышым, ирдыруеит уажәшьта,
Дарбан абрака иаәу уаха цсра.
Нышәынтра гәафа инеин итаңшит,
Дарбан итәуозгьы уака иааңшит.
Аңьныш дабаказ, иафымзи апсра,
Ахьаңарч хатца, хьаңарчаа ртыхәтәа.
Иңан иантаңал, изтымтца итахеит,
Шәсыңхраа ҳәа ишыхәхәоз, акыр итатәеит.
Ахьаңарч ахәхәабжь зәасуаз ауаа,
Аиқәырхара акәым, иңон ишәақьа,
Аңьныш ибжьоуп ҳәа игоз иацәшәауа,
Аңьныш даабейт ҳәа уаажәлар жьауа...
Ахьаңарч тырган, цшәаала идыртәеит,
Нас иццакыхын убасгьы нархәеит:
– Ахьаңарч хатца, ушзахәо уеиха!..
– Аматаңшь хьтцын иргоит уқьабта!..
Манчеи Хачачеи аақәгьежь еимдеит,

Уақа аңсыжрақәа итцегы рбеит.
Ирбаз ахыырбаз зегы-зегь табган,
Кырцъара ахьапарч рыбаџ таңсан.
Нас иааласыхын иахықәтәаз инеит,
Шаанзагь иқәтәан иахафарц рызбеит.
Иамамкәа иҕам дырџегых маза,
Иарбану руагы шыта ираҳара?

* * *

Мачк еиха мтцыцкәа, аңәажәабжы геит,
Рхыцәқәан, иахықәтәаз, иңәажәоз ирхәеит
– Кырза иахгәалоуп хьапарчаа зыниаз,
Анкьа Адәыпшза изцъынцъны инхауаз.
Харт атларкәыкәқәа ихалшой мамзар,
Хазегь ишпахтахыз амат нхартцәар...
– Кырзагь ишәартәхеит харт хатрақәа,
Аматаңшы таларгы алшоит маза,
Хыхыгы иџхалан, инхылан убра,
Кәтагыгы аанрыжырым, харфап ххатақәа..
– Нхытцка ҳаңхашан хьапарчраахь ҳцаны,
Хәынхытц иагыыкоуп инхан хцәка тзы...
– Арт иаахатцырдраар, хуысқәа цәгыахып,
Илтцуа ҳакәчарақәа рызегы нарфап...
– Хай, цыоушът, закәызеи уахак ихәха,
Аңашьатә, ассир, ашана ахата!.. –
Уаха кыр рхәома тларкәыкәаа абра?
Манчеи Хачачеи зырџыхуеит еиҕа.
Рлымхагь инташт ҕа бжык иара убра,
Атцла иахыџуа, иаџуп агара:
– Ишәхәоз саҳаноуп, тларкәыкәаа, сзаа,
Атцла аңәавтцан сынхоит са тцәка,
Шәыцәгыагь насхәеитоуп Ахәынхытц шәанца!..
Шәыказ ашышыхәа, абра шәынхала,
Атцла ахышәартам шәынталан шәцала!
Аматқәа сзыкоуп, ҳатыргь кәшәтцала...
Нас ишәпырхагам, шәыхгы шәыхычала...

Усоуп абрака акөыш дшынхау!..
– Иашоуп, уи иашоуп!.. – игеит даеа бжбык,
Бтызу Мариалзу, тџака ашьапанытџ.
Манчеи Хачачеи ашанақџа рбоит,
Ахьацарч гџарцан уа ацџал рызбоит.

* * *

Ашџ хџычы днадгылан дасит азџы,
Аматацшь хытцны иахџтоу тџлашьапы.
Ўитит: – Акџуа, сара, шџтынха ду,
Шџызегџ, сышџхаштны, шџагџтџоуп шџеишџбакџу!..
Ных, малабашаза харт хџиуацџоуп,
Ашџ аашџыртуазар, аџыжџраз сыхџиоуп!.. –
Ашџ аадыртызар, ацџымза џныцџеит,
Ахьацарч хатџагџ ашџхымсаџ ирбеит.
Кџуа абакоу, иаазаап Хьацарч,
Амат ахџеизаз, убра итаннарџтџарц!
Бџьарла еибытџоуп, кџарахџгы акуп,
Ахџа цырцыруеит, агџгы аџануп.
Ашџ иаахангы уи аззырты
Амат еихыхны икаџаит хазы.
– Шџалга, шџырџаха шџенапџжџкџа, шџеласны!!! –
Ахьацарч хатџа иарџџџын абжы,
Нак иныџнапалт убра рытрахы,
Ацџал азпызџтџџоз иахьыржџуаз аџы,
Рызегџ шџхынџсылеит, ирџахеит рнапџкџа,
Ирбоу ахьырбоу ирбоит џьашџатџшџа.
Ахьацарч цџажџеит, иџтыган абжы:
(Итџысыз уатџџкџа еихнахџеит уеизгы.)
– Сгџарџаџ шџааины абра шџџџнатџоуп,
Агџтан итџоугы, узбоит, тамадоуп...
Уакџмыз инеиз сахџтажыыз жџацы,
Снышџынџтра гџџџаџы, шџыжџ шарџазы?!
Ускан иухџахит, сџабгарра утапџшуа:
«Ахьацарч хшџылгеит, инхада уажџшьџа?!.
Цсыжџрақџан икоу зегџ урт хџа иахџтџуп,

Ахьапарч тыхэтэажэ, абра уташьтэуп!» –
Асгы насоухэан, усазцааит еита, –
«Кыр иапсазами абрантэ уцара?
Уакэшахатхозар, нас уст ахамы,
Нак узлатытша, узгаша дэахьы.
Знык иноушэутар, иушэхагыауеит,
Уеиуара апсахуеит, уагыматхауеит.
Кылтэарста пала унтытып убра,
Насгы иуахтап ицэгьамкэа еихабра,
Гэыкала абрака ххатгэынкэа хьчала,
Хада, ха хмыда изтамлартэ иаауа!
Малла хнауцхраап, зака утаху,
Цароу, ма шыароу, мамзаргы баоу?!» –
Ас еипш насоухэан, иркыакьан ухы,
Иршэны итоужьит убрака акы.
Иршэны итоужьит зын цэас иухарпаз,
Тыпх икоужьхьаз, ихэахэа ицахьаз,
Аматкэа, усоуп, ишэпсахуеит шэа шэцэа.
Усгы узбахуан сацэшэозшэа апсра.
Мап хэа ануасхэа, унтажыцэеит тцака,
Артэаа саныхэхэа, уцеит уеикэшэакьа.
Схыкэан уныкэбан, утыхэ сёакьаны,
Уоны уагыцахит убра ухэазаны.
Ашарпаз шаанза унеихын иацгы,
Шэымаза соухэеит, утаччо угэгьы.
Анкэа аахысгы шэышхашьтаз шэара,
Икашэтцоз амаана, харт хтархауа...
Амала иалшон са уа саатапсыр,
Суа ду самбазтгы уи Цэыслампыр.
Адгьыл аакылтэан, атыфара ханы,
Енак ала икылнахт сахьтажьыз ахы.
Нактэакьа сазтымгазаргь, схэы аанакон:
Ахэаци, аинцэыши, быжлагь сарчон.
Шэызегь шэагьхэыцуан, матапшыраа шэара,
Хрылгеит хэа, дрымам хэа уаха тынха.
Хфы цацэа сымоуп, иафуп атцара,

Ҳхыбафқәа шыхъчатәу ртцоит урт убра.
Анхытқка йкоуп, иаап шыта лассы!
Ҳақамызт ахьапарч ус ҳағаны...
Ҳадгьылаф ахьапарч қыщьма ҳаркхьейт,
Ҳадгьылаф ахьапарч мышәраа ҳаркхьейт,
Ускан, иахдыруейт, шәагьрылан шәаргьы...
Ҳажәа еикәымшәа ҳагьарзит зәырғьы...
Ахьапарч рхьышътрахь мышкы-зны ихынхәуейт,
Рнышәнап ҳахьчарцаз Анцәа ихәахьейт.
Ҳнышәынтра шәталахуа, уи калазом!
Цсыбаф какахуа, мап-мап, шәагьызцом!!! –
Ахьапарч акьарахә тьыс-тьыс-тьысит –
Амат еилаҳаит, ацәымзагьы цсит!
Нас иааласыхынгьы ашә анаркит,
Иказ ишыказ убра ифнанакит,
Кәаш фа ду ашьатагь амца анаркит.
Аршәаагь атцалан еибанаркит.
Манчараагь амцабыз рыба хнакит.
Аматқәа рееибытан ашәгьы иагәтаст,
Зныкымкәа, фынтәымкәа, иахо иацәхаст...
Аматқәагь алаблит уақа зегьы
Шәы-цсык хәаны рхазаргь инхомызт акгьы.

* * *

Манчеи Хачачеи агәымшәа картцейт,
Ацънышгьы имаза ргама еилдыргеит,
Цсыжра табгара еимарцсейт зегьы,
Ацънышгьы дыкам, дипымлац азәгьы.
«Ацъныш идәхәыцш» хәа ихәом уажә азәгьы,
Иашьтоуп Адәыцшза хәа ажәлар зегьы,
Амфәқәа авгоуп, икаххаа ицоит,
Ахьапарч ашьтрагь абрака инхоит.
Аматқәагь йкоуп, абра ицшашо,
Ахьапарч ықәыргарц амзбатәқәа збо,
Ацәгьахәыц дыршоит, ицо-иаауа,
Ишашьтац иашьтоуп Адәыцшза агара.

Салгеит стоурыхгы, алакө иантаны,
Исхәаз захазгы ижәдыруз шәаргы.

1974

ИТЦӘРА ЗҚӘЫМ ИКАН-ИАНЫН АШЫШКАМС

І
Иашәымкәа-иахамкәа, азара паза,
Аламгәа егътамкәа, хтарцажәк ахатца,
Ашышкамс хысхысуа ицон иццакуа,
Афнынза сназап хәа, ицон хәылбыхеа,
Еидаракгы иатца, иеихан хараза.
Иахьылсуаз аккара атоура еилачын,
Инеиуан ахала, мөа-пак иара анын.
Атоураҕе иоумачху Ашышкамс зфара,
Ашышалым акәху иара зыцәшәара?
Ишәаргы-имшәаргы афныка цатәын,
Акәақәа иахшыызгы убрахь игатәын,
Ахцыц сақә ахыцәқәан иахьамаз афны,
Акәара ахықәан, аккара аханы.
Иаандаз хәа игылан хәыч гәартак зеггы
Ахцыц сақә ихалан, аккарахь ицшны...
Афхынза егъбжамкәа инеихьан иара,
Атоураҕе, харамкәа, аганахь цьара,
Акәақхәа имацәысуа, агәақхәа идыдуа,
Аккара иахысуа, иаакылкьейт акәа.
Итцози сынтәала имлеижьтеи иара.
«Афарқәа сзырмыруа ихытцып уажәшьта,
Ладоума-фадоума иахьдәықәло дара?
Азнык ихнатцоггы хаирла дызцом,
Нахьхьы исзыцшқәоуггы, сагар, изынхом...» –
Агәы интахәыцын, Ашышкамс ласны
Убратцәкьа имфохытын, тцла дук ашьапы

Инадгылт итрысын, ихəнарцаз уажəы.
Уи цыын, игьардын, ацəа еиķəшьаны,
Амциааггы аман, хьакы, ишшаны,
Иахьеидгылаз хəыгəран, ибахза ибаны...
Изтцаз ажəфа инықəхын, инықəыжьны ахы,
Ифкыдлан итрысын, ианхала такəы,
Ашышкамс варала инавтцалт тцла-цəа,
Цəыкəбаркгы уажəшьтала изнеишам убра.

II

Рацəакгы мыртыкəа ақəа ахнагеит,
Ашышкамсгы мцшыкəа афныķа иеихеит.
Сцалап хəа иандəықəла, ацəажəабжы геит,
Ицəажəоз, уа гəгəала игəы нхан ихəеит:
– Абраķа сахьгылоу усхалт, усхацеит,
Сдац-пашəқəа ахытцоу убартгы ухəəеуеит,
Цəыкəбаркгы наулķьан қəа цырак збазом,
Сахьгылоу, уа умтцан, мрахəага сурбом.
Угылоуп, агьарда, умыķə-хəахəаха,
Азхəрта хəа сымта, ииашоу, схəьгеуа!
Ажəытəан ахəыгəра расацраа иртəын,
Увтциаан уангыла, ицсит, иуахəəеын...
Утыцан сдыргылар, убас ķастцарын:
Ииашоу тцла гылар, ишиашоу исышьтрын!..
– Хəаи-хəаи, автциаа, изумхəои уажəшьта,
Са сымтцан уангыла, уандəықəла фəада?!
Иудыруоу уахьгылоу?.. Хəнацуп уа уаазгаз!
Утыц акны иķоу имхəароуп жəа ķəаз!.. –
Ашышкамс аацəыртцын, илакəшьан ицшуеит,
Еифьхоит еидшылан Хьəфьси Цьы-тцлеи!
– Ахатца, уабаķоу, агьардажə сашьит,
Сабацо, иабасхəо, абраķа схəəеит!.. –
Хьə-фьс па ахьгылаз абасгы фəнатит.
– Хəаи-хəаи, иухəыруама, Агьард, иķоумтцан!!! –
Ахəеит Шышкамсына, иахьцəывтцыз ихəхəан.
Ихəхəеит, нас иагьалķьан икахəаит, ишьтаст:

Иахъавтѹаз иазцасхѣан Ашышкамс канажѣт.
Иахъкахаз иадырит изкѣыз аѣшаршѣшѣаз,
Игѣаан, иагъыѣит аѣныѣа ахы шхаз.

III

Ашамѣаз ашышкамс абраѣа еизеит,
Уи ашьѣта икыдлан уѣ ишѣара ихѣнеит,
Гѣыртыцкгы нырмыжъкѣан иаакѣшан ирѣеит.
Аѣа зегъ цѣыртѣан, илалбаангъ иѣеит.

IV

Акыр шыкѣса бжыѣсит. Шъыбжѣонк агѣазы
Ашышкамс аѣцѣыртѣит ахѣыгѣра аханы.
Аккарахъ наѣ иѣан, аѣныѣа иаауан,
Изѣазгы еидаран, атѣкысгы еихан,
Ажакъагы кѣашхон, уажѣшьѣа ишлахъан,
Асабагъ ахътатан, апхзашагъ иаган.
Дырѣегъых ахѣыгѣраѣ еиѣыхабжы геит,
Дырѣегъых ахѣыгѣраѣ иѣѣажѣоз ихѣеит: –
Ашышьыхѣа сахъгылоу усхалт, усхаѣеит,
Сѣаѣ-ѣашѣкѣа ахъыѣѣоу убартгы ухѣаѣеит,
Уахъгылоу, уеимиаан, лашарак сурбом,
Иуѣало хъараѣъкѣан, иахъсыкъшѣо игъазом..
Угылоуп, аѣарѣа, унаа-хѣахѣаха,
Азхъарѣа хѣа сымѣа, ииашоу, схѣыѣеуа!..
Ажѣытѣан ахѣыгѣра Агъарѣ-ѣѣы иатѣын,
Увѣиаан уангыла, икахъаит, иршьын...
Уажѣ уи абаѣоу, ихыртѣѣѣан ирѣеит.
Ахѣыгѣра, хъахъыѣоу, зегъы уахаѣеит!..
Утыѣаѣ сызѣеир, убас кѣстѣарын:
Ииашоу ѣлак ѣеир, ишиашоу исышьтрын!.. –
– Хъаи-хъаи, авѣиаа, изумхѣои уажѣшьѣа,
Са стыѣан уангыла, уандѣыкѣла ушшаза!..
Ашышкамс аатгылан, илакѣшьан иѣшѣуеит,
Еиѣыхоит еидшылан Хъа-ѣарѣеи Хъаѣеи.
Ишѣѣажѣоз, Хъаѣа-шша абраѣа ихѣхѣеит:

– Ашышкамс, ахатца, Хьа-цардажэ сашьуеит!!! –
– Хаи, Царда, иушыуама, уакэытц, икоумцан!!! –
Ахэеит Шышкамсына, Хьа-цардахь еихан. –
Иухаштма иухугаз Агьард уанашьуаз?!
Иухаштзар, иудыруаз уаргьы уштахаз!..
Ахэыгэра анурта, избоит, ухэахэеит,
Ииашоу ахьфеиуа убригь ухэаеуеит!.. –
Хьа-царда атаххэа хьапарч мѳаннатцеит,
Ашышкамс ианақэшэа, акыр ажьацеит.
Насыцла, имцсықэа, ианеиқэха, еихеит,
Игэаан, жэа мхэакэа, афныкагь ицеит.

V

Аныхэла, ашамтаз, ашышкамс еизеит,
Ахэыгэра иахьакэшоз Ахэаца иабейт,
Махэтакае иахьықэтэаз ишалшозгь ихэқхэеит: –
Хьа ду, цэка ухэдае ашышкамс еизеит!
Азэгьы имбазакэа, ицэывтцит цэка!..
Акылтцэарста пала ифеиуеит дара!..
Сыхэқхэаргьы моу сымам, аусқэа цэгьахеит,
Нахьхьынтэи, цэа рымам, цэкала иаауеит!
Иукэшан, иудиаан, игылоу хэ-хэажэак
Махэтала еилиаан, ихырфит дарак.
Апсыхэцэа укыdleит, егырт рыцедырхиоит,
Иуцэадлар – уцэдыртцэоит, уцэдыртцэар уфоиит!.. –
Ифыхазшэа, иаалкьан, Хьа-царда аеаршэшэеит,
Ахэацажэгьы лалкьан, илтахэаша ицеит.
Ашышкамсқэа кыдшэшэан цэка имцазеит,
Хапыцла ицэдыртцэан, илакэшан ирфеит.
Рапыза рапгыла, инталан цэка,
Акылтцэарста пала ицеит ишцара.

VI

Акыр шықэс еитатдыхт. Шьыбжышьтахьказ зны,
Ашышкамс аацэыртцит ахэыгэра аханы.
Шықэсыла иабакоу, акырза иажэхэеит,

Шәи ҫынҫажәа шыҕоу уажәшьта иназахеит.
 Ашышьыхәоуп ацашья, еидаракгы агоит,
 Иакуп алабашья, зымҫа ишьтанакшоит.
 Дырҫегьых абраҕа еиҫыхабжы геит.
 Дырҫегьых абраҕа ицәажәоз ихәеит:
 – Уиашан ушгылаз, унаа-хәахәхеит,
 Азхарта хәа сымта, абра сүхәәеуеит!..
 Утыцан сдыргылар, убас ҕастарын:
 Ииашоу тдла гылар, ишиашоу исышьтрын!..
 Ажәытәан ахәыгәра Хья-царда иатәын,
 Увтциаан уангыла, ицырҕеит иршьын...
 Ахәыгәра зегь стәуп хәа, ухала иукит,
 Усхыхәхәар ҕалом хәа, ҫада сумышьтит!.. –
 – Хаи-хаи, автциаа, изумхәои уажәшьта,
 Са схәыгәраҫ уансытциаа, уандәықәла ҫада?!.. –
 Ашышкамс аатгылан, дырҫегьых ицшуеит,
 Еиҫыхоит еидшылан Хьяца-тдлеи Л-ҕатеи.
 Ишцәажәоз, Ал-ҫыс-шша абраҕа ихәхәеит:
 – Ашышкамс, усыхәа, Хьяца-хәажә сашьуеит!!!
 – Иумун ус, иушьуама, уаҕәытц, иҕоумтцан!!! –
 Ахәеит Шышкамсына, иахьгылаз ихәхәан. –
 Иухаштма ацасан Хья-царда ушашьуаз?!
 Иухаштзар, исхәашан уаргы уштахаз!
 Ушиашаз, ицбасшьеит, избоит, ухәахәеит,
 Убардхеит, угьардхеит, егырт урхацеит.... –
 Хьяца-хәахә ахьгылаз иеитцас аҫаршәшәеит,
 Ахьшәт быҕьқәа хьлеиуаз Ашышкамс ианҕькьеит,
 Имцсыкәа ианеиқәха, аҫныҕа иеихеит, –
 Ари ас анакәха, игәаан ицеит.

VII

Ашамтаз, иҫыхан, Хьяца-хәахәа хәхәеит –
 Ашышкамс ахықәҫаан, ацәа хых ирфеит.
 Ал-ҫыс-шша ахьгылаз ҫнатын ус ахәеит:
 – Исхаштуам, издыруаз, ура сеикәурхеит,

Ашышкамс тахмада, уа уоуп са стынха,
Абрака, са сымтдан, уааин уцсшьала!

VIII

Дырфегьых такэ бжысит. Ашышкамсгьы цсит.
Ахэыгэрае азэ җитит, аккара зырфит:
– Ашышкамс, уабакоу, абрака схэаеит,
Сабацо, иабасхэо, Л-бардыжэ сашьит!..
– Хай-хай, автцаа, изумхэои уажэшъта,
Са схэыгэрае уансытцаа, уангыла ушшаза?! –
Еидшылан еидгылоуп ахэыгэра агэта:
Ал-бардык иашьырцоуп убрака Ць-ката..
Ахэыгэра атдыхэан азыткэа татэан,
Акэуа аатыхэхэан ицэажэт, ус ахэан:
– Сара, дад, абрака абааррае сынхоит,
Шэи цшынфажэа рышка, абар, сыкэра цоит,
Ахэыгэ харакыра еимаркхьои зака,
Интэом шэа шэғал-палра, иптэатцэкеит хэгэқэа!
Уажэшъта, дад, иазхазааит, харгы хайхатэзам...
Ахэыгэра шэызхазааит, шытыбжык хэа ргатэзам...
Азкычра итагылоу апкыз шэырзыцшы:
Еисуам урт ахыгылоу, рнапы еибаркны.
Шэтагылазтгы гэафак, цэфантэы шэеицарын,
Ишцацшзоу хэа даарак, зегьы шэдырехэарын... –
Ал-бардқэа фагылан Ацъ-фысқэа рхэаеит,
Рдац-цашэқэа ртаулан ахэыгэ зегьы ркит...
– Ухала ухы уахэа, уцьыми, уқэпа!
Азэ дыкам иухэо, ал-бардк уанацэшэа!..
– Ных-ных, иазхазаргы, ахэыгэ зегь агап,
Тла иашак каларгы, убри инахацап... –
Абаарра ифылфит абас абыжықэа,
Аккара еигэныфот, ахэыгэрахь ицшуа.
Ишпшыхыз, ашышыхэа, кэымжэацшы шэыршэыруа
Акамаш цырцыруа, азара таруа,
Агэчама хэымпылза, ахы еикэатцэаза,
Иаацэыртцит абрака ашышкамс аца.

Ашышыхэа инхьацшит ахэыгэрахь зназы,
Интгылан иаахэыцит, иаѣеит анапы –
Имхэакэа ажэакгы, наѣ амѡахь ицеит –
Ашышхамсқэа рыргы абрахь имаазеит.

1984

АЗГӘАҘАҚӘА

1. Ацъына – тцыцжәлоуп, жражәлоуп, тышажәлоуп, цста-жәлоуп, ккацъжәлоуп, итцегъ атцакқәа амоуп. Жәытәла цъ ауафгы ихъзын, ацъар – ауаа рацәа. Ацъармыкъ. Фыцъа.

2. Хытцаркыакъа – ахәычы хәмарра иаххәааны ирхәмарны ихәоуп.

3. Аламыс – зуп, анамысгы. Сс... – зышьтыбжъуп, абри акынтә мыс, мсы, масы... ссыхәа абжъы змоу хәоуп иахәо, амшынгы убас шшшы... акынтә ауп. Ла, лы, ларт – ажәытә-затәи агылартақәа рыхъзоуп. Иахъа Бзыцка гәарцък рхәоит, Бжыука – тзык, лаки, лартак ауп. Арт ашьтахъ исхәаз афбак ажәытәан ирзеипшны икан. Абас уахәацшыр, аламыс гәарц зуп, тзы зуп, иахытыцтуа аларта аман угыи иахъзлар ка-лоит, уа ицкъоуп, имныкәазац. Аламыс – абас зхәозгы ыка-зар акәын. Лариок, лари – убартгы агыларта акынтә ауп.

Ажәытәан ламыс еипш лажәа хәагы ыкан. Убригъ артәа-шъа убас ауп. Азы жәжәы... хәа ахъахәоугы ыкоуп, ихәыцны итаганы, аеыртагәафан, иахъалатәо, азтаеа хәычзақәа ркны, ишоуразар. Абрантә жәы, жәа акәхеит. Ахтәара зқәыз илажә феихәон хәа ажәацка зыкоугы убриоуп. Шъоуки, из-зымдыруа, илажә феихәон рхәоит, уигъ иароуп, аха даеакахы ипшуа икалоит. Ацсны Ацъынцътәылатә еибашъраан, Акәа араион шъхарцък ақәан убас азы ахъахәаз рбеит. Рацхъа ибаны ипзыртлаз, абжъы омашәа игеит, акы станагалашәа сыкан, ианызжә, сыкказа салтцит, ихәеит... Ажәытәан азы зфәрхәоз ихтәан ицоз нас ихнархәырцаз акәын, итцегъ атцак-қәоуп, аха. Лажәа хәа цаса ахъзгы ыкан, иагъбзиан. Тамшь дынхон алафхәаф Зантәриа Лажәа. Мыса, Мас, Мышьа, Машъ, Машъыхә... – абартгы зуп изхылфеиауа. Аламышъ, ламышьк зхәоугы иашоуп, шышьы... – убригъ зышьтыбжъуп. Азы

ицэырнамго тоурых ыкам рхэон, иахьагы ирхэоит. Уи псуа-дыгала, аймыккэеи аиныккэеи налатцан, 300 ркынза хьзы амоуп. Апсуа-адыгаа убриакара ирацэафын...

4. Псырт, псырта – псырзхоуп, псырцоуп, иахьатэи Афон Ёыц. Гэдоу – Гэдоута хэа ишыкоу еипш, абригь убас акэын. Жэытэла ццы – гэафажэлоуп, сс – зышьтыбжыуп, зуп; ры – рфашжэлоуп, псыр-зырфашуп, иасазаргь аует. Ус зыхьзугьы абра иалсны ицо ауп. Ажэытэан абра амшын нахараны, иара ауны икан. Анкьа Апсны рыстажэла, рьстала, рьстоула... ишон, иахьа районла шаххэо еипш, псырта, псыртоу... – абригь иара иахьзын. Ара иахьашьалатэым Апсырта, Апсыр-рыста хэа иказ ахьзкэа. Уи афашкэа рацэаны иахьамоу дгы-луп, тэылоуп, Апсны абасала ахьз зхэозгы ыкан. Апсыртазза, Апсыртаса, Апсыртазз, Апсыртажэ (ажэытэтэи ма идуу...) хэа ыкан. Изакаугьы уиоуп, Кавказ Ду Азз, Азза ахьзын (ирейхау, азза), Кавказ Хэыч – Асс, Аса (Ашь, Ашьа) ахьзын (иеитцоу, иасоу), урт еимаздоу ахэы Азз, Азза, Аззеи... акэын (ирейтцо, ипоу), итцегь ахьзкэа рыман, аха иааизакны, иркафэны азеипш хьзкэа рытан абас идыртэахьан. Ари иахэо уиоуп, апсуаа-дыгаа рхэынтқарра ду ыкан хэоуп. Ажэытэ асириатэи нас уи ашьтахьтэи абырзени ырақэа ркны абарт ахьзкэа ыкоуп, Апсирт, Апсиртав, Апсиртаса... хэа. Псирт, псирта ахьахэоугьы ыкоуп, уи Псырзха ажэытэ хьыз ду ауп. Арт апсхацэа ракэымкэа, атэыла, адгьыл иахьззароуп, дара зхагылаз. «Царь Апсирт», «Царь Апсиртав», «Царь Апсиртаса» хэа аурсшэахь еитагақэоу абри зыхьзу дыцсхаума, тэылоума узеилкаазом, апрофессор Ш. Инал-ица тэылазар калап хэа ус ақэйтцон. Еилыкка изхэақэозгы бжыхуп – ма иамхуп, ма еицакуп. Убас, асовет енциклопедия Ду Афбатэи атыжьраан Кавказ ахата псышэала ишцэажэоз атэы уи аредсовет иатан – иназгазгы дықэргейт, инеигазгы мцеит. Ашьтахь абри хеттаа ртэакэзар калап, каз-каз акэзароуп хэа итрыжыит. Ускан аамта ус икан. «Кавказ» акны ка, ака – жэытэла ашьхагэар иахьзуп. Аха ара афбагь вакқэоуп – кавк(ы)-азз, ка-вк(ы)-ас – аду Кавказ ауп, ахэычы Кавкас ауп. Рапхьа «ха», «аха» гылан.

Абазақәа ркны Апсназы Апсырта зхәоз аабыкьанзагь ыкан. Хәажәкыт (Нхытц) инхоз Махмут Кәазба афбагь ихәон. Ашьтахъ жәы, жәа хәа ахьацызгы ыкан, ак зуп, егы ажәытә мамзаргы аду, агәгәа хәа иарцәажәоит ихәон... Анкьыса (Ангиса – уи мацк инаскьоуп, аха усгы ахьзын. Ццоу иатәуп.) инхоз Мурат Ацанба, абра шәынхоижьтеи итцуазеи анысхәа, анкьаахыс ханхоит хәа абас хабацәа ирхәон, иара Анкьыса ахьз иахәоугы шыкоу умбои, анкьа, анкьы – афбагь акоуп, ари ажәытәан Апсны иатәын, Апснаса иатәын, Анкьасара хәаггы рхәон, Анкьа иахьашоз хәа, ихәан, ажәабжькәа ахиҳәааит, абри ахьз ыкәыргарцгы ртахын хәаггы нацитдеит. Уи шца хәа сантцаа, шықәсы фынфажәа раахыс абри ахьз ыкәдырзырц иафуп, иара ухәаргы калазомызт, Апснынтә ихтәаны Тьркәтәыла иагаз, уаагь ихтәаны иаан абра цытфык халанхон, ацьцяхәа цсышәала хшеилаз, Картынтә анцьнырцәа ааит, ауараш зауад харгылоит рхәан, абраагь ихдыртәан, харгь хәиҳаразак убас хзырун, ипсакьаны ана Батым акьакәа ирылрцсеит, ара атыжаара дукәа картдеит, зауадгы дмыргылт, ари змааной Анцәа имбоз цыушьома, ишцарыхы изыкәгәыгуаз рбаадукәа, ихәеит. Саргы ахыртәаразы старфхьан, абри ахьз ақәгара уажәыгь иакәымтыцт, цьара иантца, абартгы-абартгы иара иатәуп хәа атоурыхкәагь ихәеит. Амала иара ус дыкан, ма уигәамцхар, ма угәра имгар, акгы сыздырзом хәа уеихәон.

Мурат жәытәан Апсны рьстала, рьстоула, рьстоужәла, рьстажәлала, рьстажәала, (диалектла), рьстажәфала... ишшозгы идыруан. Абриадагь цоу, ца, чан, чаныжәа зыхьзу жәытә цсыуала ф-тәрыкны ирацәажәеит, абри абасоуп, абри абракәзароуп хәа атыпкәагь аирбеит. Ари сеихәарц дыказу сеидроу, аха уа ааигәа Батым инхоз, убарт атоурыхкәа ирыхкьаны, троцкиступ хәа 14 шықәса ихыртцахьаз атцара змаз Шьрыф Абдиба (Бытәба) ибзиан дидыруан азоуп...

Ажәытәан иахьанзагь ицәыргам ахьзырхәагакәа ыкан: (атитулкәа) ажәфа, ажәафа... хәа. Апсыртеи арыстеи ирыцзар, изыхьзыз еихабацәазаргь калон.

Ажәаф – дораторын, дцәажәа дуун. Ажәаф – деихабын, еихарак – ар. Арт афхьзырхәагак убриакара рхытцуеит,

убриакара еимыкы еиныкы рымоуп, хаз ацәажәара атахуп, иагьдуны. Ажәйтәзатә ацсуа-дыга тәыла ду ахәынтқарратә титулқәеи ашара дуқәеи аадырцшуеит... Иара Кавказ ахатәггы афкәак ажәфәқәа хәа анрыхъызггы ыкан – Ажәфә Дуи Ажәфә Хәыңи, жәытәла иухәозар: Ажәфәжәи (Ажәфәззеи) Ажәфәсеи...

Абра ихәазар ахәтоуп, виас, виос, виав, виов хәа абырзени алатыни... виетнамаа ркынзаггы выу хәа ирхәоз ахәынтқар ихъз ашьаҭа ацсшәәф икоуп хәа шцәырнаго, иаазырцшуаггы, ажәфә инапцхьагылан, ажәытә ацсуа-абаза зыхъз жәы, жәа ауп, Кавказ, Карпат ззаагылаз, Мрагылареи Мратәшәареи ирыбжъаз азы-мшын Жәы, Жәытәа хәа зызбахә рхәоз ауп. Абырзени алатыни ркны анкәа рапцхәа ф-вык дыргылон, избанзар, ацсуа-абазафәи ажәытәзан азыхъз жәжәы, жәжәа хәа икан. Иқәз азы-мшынггы Жәжәы, Жәжәытәа акәын... Нас акала Жәы хәа идыртәеит. Аабыкьанзагъ ажәжәытә зхәоз абыргцәагъ ыкан, акала иухәар, ус акәым хәа удыриашон. Жәы иапцнын жәаа, жәаа иреиуаз рацәафын, Адунеи иакәшахьеит, Атцәгъ, Аханггы ицахьан рхәон, иаргъ убасоуп, избанзар, рышьта ануپ – ашьха дуқәеи аз дуқәеи рыхъзқәа ирзаарызга, иахьанзаггы ицәыргам акәымзар.

Ажәеи ажәеи тѣбагоит, исцәоухазаргъ исхәазааит, изхысхәааз псыртоуп, Гәдоутәзггы Гәдоут зхәақәоғгы ыкоуп, Псырцхагъ иахьа АфонҪыц хәа иааганы ишыртәоу акәымкәа, псырт, псыртоу, хәа руак ала ажәытә хьыз ду азырхынхәзар, убра икоу ахабла хъзқәа рыбыжьбагъ еиднакылоит, анапы ыргьежьюагъ иахцпылоит, Анцәагъ игәы иахәоит.

5. Пытыунт – Питцунда ажәытәтәи ахъзқәа руакоуп. Ара зака жәытә хъзы еилышь ыкоу иазку ажәабжә Афбатәи ашәкәафәи иртәоуп. Амала, уажә исхәо, Алаҳазыхь акәзам уи ахаблак иахъзу – Алаҳазых, Алҳазых ауп, алахатцла акәзам – азы алахан хәоуп иахәо. Ажрақәа катцаны ана-ара азы ртатцаны иаларҳауан. Нахьхьынтәи урт рышка азы зтатцаны ирзаазгоз, ирызшаны иртәзтцоз ажроу – уи аха, ах... акәын – азыха, азых. Убриоуп Алаҳазых Алҳазых иналкны изыкоу. Иаха ииашоу Апҳазых ауп, ари алаҳазқәа ирылҳан иган,

иалхан, иалкъан... уи зыкатоу х-тоурых дук цэырнагоит... Тамшыгы икан алахаз, Дгамшыи Кэыдри (Бжыогэеи) еимаз-доз... (Бжыоу, Бжыгу –Кэыдры акэын)

6. Ацсарах (мамзаргы Амзарах) хэа иашытоуп уажэы Пицунда ацсара игылоу, зегь реиха зхытцау цса тцла дук. Уи 50 метра ихаракуп, ашыата ашэпара быжь-метраки бжаки иназо ашаха аарла иакэшоит.

7. Ажэытэан асаз-цсуаа Пицунда ацсара ицшыоу, адоуха змоу акэны ирцхэзон, иагырхьчон. Икалап уи акэзаргы Адунеиае зыжэла мачзоу абри ацсара иахьанза еикэзырхаз.

8. Акэатэи ашэапыцбац бахча иавсны абаатэ пан италан амшын иалало акэара Хакьацсы (Хакьакэара) ахьзуп, Анкьа амшын итцегь наф инаскьаны ианыкыз, уи жыцэны Басла иалалон. Пасаза издуын, ианхытцлак Хатхэа иатцатэо ицон. Афада ибганы аха, абахэ кэаны ианакы, акэытцэак наф иашытын, ихэычхеит. Адура адгьыл итцалан ицоит. Егырт ахьызкэа – Скэры, Хакэажэ.

9. Цьан Ицсата, Цьныи цста хэа иашытоуп Остроумов иргылаз ахэшэтэырта иатцоу амфаду зтысуа апста. Ажэытэзан Цьныи Цста акэхон, избанзар ара цста-гэафоуп, атцыцкэагь амазар акэын цьныи, цьнеи иахэоугы уиоуп, ць тыцьжэлоуп, цстажэлоуп...

10. Акэа Ашыха Самыт Акэ (Самыт Ахэы) ахьзуп.

11. Самыт Акэ афада-амраташэарахь иавоу ахэы (амаамынтра ахьыкоу) Хатхэа, Хатхэы ахьзуп.

12. Самыт Ахэы афада-амраташэарахь иавоу егыи ахэы Гэад ихэы ахьзуп. Жэытэ цсуала Гэдыи Хэы-амфа зыкэоу ахэы, изламфасуа ахэы хэа ицэажэоит, иара убас иагыыкоуп, ахьзтцэкагь убри акэзароуп, айташьакеыргыларан иазымхэыцит.

13. Хатхэа афадахьтэи ахаракыра (уажэы ацсуа школ-интернат ахьыкоу) Баалоу Ахэы ахьзуп.

14. Аблы – адгьыл итоу, итцоу хэацыжэла дуззоуп, адгьыл афоит, акыр метрагь иоухоит, агэылшыапкэагьы иреисоит. Уафы ипырхагам, уафеахар, уакүеит акэымзар. Ибылгы, ибылгып хэа ажэа зхырхэаазгы иароуп. Инахарамкэашэа

уабар, ахэац еипш, ахггы атдыхэаггы еитцагалан, ацэа итагалан иатэахуеит, ахи атдыхэеи хытцэтцэоушэа, акыдуахэа иеипшхоит. Омак ала иласны ахггы тнаркьоит, атдыхэаггы. Абылткьара, аблыхыткьара дафызоуп зырхэозггы убриоуп. Атраггы убас иласны аетнаркьоит. Гэыцла итатэаны, адггыл еипцаауа иахырфо тлак адацкэа рыкэшээр, идырфоит, аха изламкысуаггы ыкоуп. Гэылшыапжэлақэаки дарей рыбжэара адггылатцэтэи ахапгэафақэа еимакны аибашьрақэаггы калозаап... Абылқэа адггыл тыфаан ахап дуқэа картцоит, егырт рыкэлан, ирзахцар, иахырцоит. Арт реибашьра уафцсы ибартазам, аха са избахьоу цыашьатэык шэасхэоит.

‘Енак Очамчырантэи Атарака втобусла хшаауаз, Кындыг, Атара иахьаду ахэаафы ақэжэы (анефт) азы акылтцэара иафын, ахачаца (авышка) ықэгылан. Адггыл мфаныза чыда ақэжэы ытцазар алшоит, агэафара амоуп хэа днарбазаап. Хшааиуаз, телербага жыцэк иеипшыз амонитор иадтэаланы аекран иахэапшуаз цхэыск хаалывалт. Амфа дазааигэан. Лнапы даафахан хаанылкылт.

– Мачк шэаангылароуп, игэастаанза, ПАЗ ныкээр калом, шэсеифсырггы адггыл артцысуеит, иапырхагоуп, – лхэеит.

Сналбаан, аекран сахэапшуа сналыдгылт, азэ шэааир калом шылхэазггы. СССР ажурналистцэа Реидгыла аршахат налсырбан, сналыхэеит, ларггы уаха алафылымтит.

Хшыпшуаз, 70 метра тцака атцан игэафаза ахап ду ахьмаз аахнарбеит. Настха акылтцэара иахьафыз идэықэыртцаз атруба ахггы убри ахацафы такэы иаакылнагахьан.

Уи атцака аган ахь ханынапш, аблқэа ахьтатэаз халапш нарықэшэеит, ирацэан. Иреихаз еитцас ипан атдыхэа лымфанынатцан, акамчпцатца еипш, икылсхьаз атруба иласын, ихжэаны илтанажыт, иахьеипшыз акэхап иахьхжэаз, иара икшазггы ааифтцэан еикэашеиуа уа илавахайт, ахачацаггы аахыцхыцын гэыррхэа абжыа аагеит, хыхь иқэыз аусуцааггы тцака илатрысит.

– Акылтцэара шэакэытц, атрубаггы уаха шэмышьтын, мамзар шэыхдыршөтуеит, шэылбаа!.. – лхэан, икалаз рахэо, дыхэхэаны рықэфылтит.

– Шәәкәымтцын, шәәангылар, еихагы еицәахоит, рпыза еицәазар, егырт уаха атруба иалакысзом, про-до-лжа-аты! – ихәеит реихабы.

Арт абылкәа кәац-кәац ирыкәпсаны убас цшшәыс иры-ман. Убриаамтаз убра, иахынтәнеиз хамбазо, иаакылиба-хәан иааталеит ацәшәшәкәа. Урт рхкәа җакала икан. Арт цызада ианынха, егырт реифазозар акәхарын, ахапци-ахапци рыбжьара иалпшны изларбоу акы иалаказар акәхап, рхапы, ртыц рымырхырц акәзаап, иааилалт. Атах-саххәа ицан еигәйдцалоит, акамчпцатца еицш ртыхәкәа мөаныртцоит, 10–20 метра (акы –22) иназақәоз ыкан. Зегь хнарбоит, зегь аннатцоит... Зхы зыхьчоз апшәмацәа арымзаа ыкан, аха еи-ха еитцәкәан, ртыхәкәа хтәоушәа ишытууаауа ауаатәсәа реипш еибархәхәо, ахәычкәа еибаргытцәыгытцәуа – изцәа-жәом ада егырыгым. Урт ааиааиргыы ауан изларацәаз ала, аха цызада ианынха, нас ишәан, ионы ицеит. Уиадагы арт зыцхазомызт, егырт цхауан, ахапыцкәа рыман.

– Хаи, ишпашәеи, ашәыргәындакәа, иаиааиратә иканеи, зегь еидгылар!.. Хаи телекамерак зыпцоузеи абыржәы, уаф иимбац тысымхуази!.. – лхәеит апхәысгы. Ари абригада Кәбинатәкәан, Краснодар.

Ааигәа амфаду егыи аҗыкәахышәа азә афныргылара даҗын: Ари иргыло иазиуазеи, наф дахытцны дцароупеи!.. – лхәеит. – Арт зкышыкәсала ара итцоуп, убриакара зхытцагыы рылоуп, рынхартә уоуп, ус бара ишыбхәогь итытцаум, ры-фатә уа икоуп, азгыы рымазароуп, уафы ибаргыы ртахзам, иагыицырхагам, амала ашәыр бзиа избақәо ыкоуп, – ихәан, нахьхынтә даацәажәеит реихабы. – Америка ахачацәкәагы карыжьхәеит, – нацитцеит, икоу збап хәа хааигәагы дмааит, избанзар арт шәаны ианца, егыртгыы цeit, ирышьталаху сеидроу, ириааида хәа знык дтцааит, убриоуп...

Изхысхәааз, икоу аадырлар еигьуп, машәырны аеҗамыжь-раз. Дацәшәоит хәа ицәузар, дтоурхар алшоит. Рахәара газаразам, рахәашьоуп аус злоу. Абылкәа ракәым, егырт аифазара здыруагы ыкоуп. Ахәычы дааталартә икылтәан иахьыкоу уанавсуа угәуеанызароуп, азә ихала данькоу, ам-

пын дымнеироуп. Ари Адунеи ду ианитцаз реипш иаршыз-
ггы ыкоуп...

15. Амыи-тәа. Иахья Апсны амыи ма амеи хәа инхан
и́коу шыамханынза ифеиуа, арахә ирхны ирырто, ахшггы
бзиан иаазго хаскынжәлоуп, ахаф ахәтцәы чыпцыл хәыг-
қәа амоуп, унапы иадчабло аққа анрылтцауггы ыкоуп. Ға
хъзыкггы аман, аха иахгәалашәом рхәон абыргцәа. Арт
адукәагь ы́кан: алоумыи, амыиққа, амыишәшәа, амыиыз...
хәа; афымсагггы мыиыжәлоуп азы аабыкьанзагь амыисаг
зхәоз ы́кан. Абарт рахьтә илартцоз, иаадрыхуаз мацмызт.
Хца-пщьба шықәса икәапца ишнеиуа, иаалыркьаны амхыр-
та тәон, аура цхастахон, иузеилмырго а́кынза еилапашьу-
ан. Ус кәзтцоз жәлала и́кан. Знык иантәалак, нас даҕа 4-5
шықәса ибзиан ицон. Зегь реихагь ағалара адыруан, уиа-
кәын изрызкамыжьуазггы, аха агра аман. Зымхырта тәаз,
амыитәа, амеитә изы́калон. Мыи-тәа гылар мыи-тәа ау-
еит зырхәазггы убриоуп, ицәаш изкажьуам, дзышыцылоу
каитцоит ауп иаанаго. Аригь убас ацәа иалан. Амыихья хәа-
ггы ы́кан. Амыиққа щцәазаз иандырхлакь, ихәаны акқа
алырхуан, ижәпахаҳараза, ашьақар, ақызац алтцуан – ари
«сахарный тростник» иажәлан, Апсныггы иангылоз ы́кан,
атцаа уажәеипш ианы́камлоз аамтаз. Уиадагь апсуаа ркәы-
тцәкәа Апсны антытц акраамта еипынкылан ианынхоз,
иаххәап, Шьам, Мсыр, макьанагь ицәыргам егырт атыпқәа
ркынггы, уеи ареи иаадрыхуаз зегь еипшымызт. Убра иахья
иаадрыхуа апсуаа-абаза жәйтә хьызқәа змоу еицырдыдуа
атциаакәеи ашәырқәеи ы́коуп. Иаххәап, ара-мыи ма ара-меи
(иахья Чынды ма Сынды (Китаи), Иынды, Ныппоун (Иа-
пония) ухәа ркны ираазоит, ара-мыиз ма ара-меиз (аригь
тростникжәлоуп, аха иреихауп, иазызаргь калоит), аптоу-ло-
умыи ма аптоу-лоумей (ари азыхәта дукәа ркны ада цьарггы
игылазом. Птоулоумей – жәйтәла азыхәта дузза хәаггы
ицәажәоит, уи амхацә, амаа акәзаргь калоит, ажәйтәзан
птоулоумейжәа акәын.

16. Ацәгьахәащәа ихәлаз 75-75 маат аулафахәы есымза,
рцәбааз, ирыртон...

17. Ұыпжә – Хәызбас, Хәызбатцаркьакъ ахәмарра ахәта-
кәа иреиуоуп. Аҕы нада-аада иҕытцакны, ахәы иртрысны
дасны, иҕытцыркьан итцаиркьакьароуп.

18. Хәыларқәакәа – ахәштәара дыгәхәтәаны, азы ыларпк-
кан, ахәа зырқәакәуа ауафы. Ус акатцара тцасым, иагьпхашьа-
ран, икаломызт.

19. Алашәага – алашәарыца, алашәарыцага, алашәарыца-
кәа. Жәытәла ашәарыцара рацхьа ашәагара ахьзын, ишәа-
гон. Нас итцегь атцаккәа аанахәеит...

20. Ашалабан – қшага лабоуп: қшалабана, салабан, шыала-
бан; шыа-, са- хәа ацхьа игылоу ихәычуп хәоуп ирхәоу. Итцегь
рыла еиҕартәуп, аха аригь азхоит.

21. Шыыцыргыды – ашыыц, асыц зыршәуа, имҕанызтцо,
жәытәла иухәозар – изыртцо ауп, тыпжәлан, дыпжәлан,
шыыцыргыдыц акәын. Атыц, адыц – аҕбагь дара роуп. Ари
жәытәзатәиуп. Тыцла ианеибашьуазгыы ыкан рхәон. Атыц
хәаржәла тцоуп, уи амахә агәыцә татазангыы икоуп, тәа-
сала унагәтасыр, итурыцкьоит, иаргыы гәаҕаза, атруба
хтәаха еицш икалоит. Асыц, ашыыц ахы шхамырхны ита-
тцаны, нас адыц рҕакны иатцатәхәан итдыркьон, итдыр-
цон. Икылатәаны ирзааигәахоз пстәи-псаатәи убас иреих-
сны иршыуан... Ари зынза ажәытәзоуп рхәон. Ус ишааиу-
аз, атыц ашьацмагь татцаны ахи атдыхәеи ахацьгәа атан,
қыпсықыла иагәтасны ахауа тач итнаркьо икартцеит. Иахьа-
тәи абзарбзанқәагь дыпжәлақәоуп, ҕакала икатцоуп акәым-
зар. Атыц, адыц зыхьзыз акаламжәлақәагыы ыкан. Акалам
ҕа хьзыкгыы аман рхәон... Ус ишааихуаз, ашыыцргыд ҕакгыы
иахьзыртцеит – узымҕазо ихаракызар, ашыыцргыд ашаха
ацрахәаны иршәны хыхь иаҕадырцон, нас уи ашаха реан-
тцаны ихалон. Иара хцаны еимҕацан, иргьагьан ацкәа хца
аман, иргьалан идыршәуа ауп. Атцашьыцҕа баацсгыы дыз-
ташыыцуа дитцагылан абри ыршәны иҕаиршәуеит, иза-
ҕаршәыр, дхалан, даххәаны, абаа дталан иара дтатәарц...
Ашыыцргыд акиноқәа ркьынгыы избахьо шәыкоуп, иргьа-
лан иршәны ишаҕадыршәуа, ахьз шәзымдыруазар калон

акәымзар, атоурых аанарцшуеит уиоуп изысхәоугы. Амала, бжеихан, мазала акәын уи шаґадыршәуаз, уахынлаз.

Ацәґашьыцгы мазалоуп дышшьыцуа... Абри адаґых арыпхь азы ажәытәан арыг, аргы хәаґы рхәон, идузар – арыгды, арыгда. Уи асац, ашьыц ырхәан ахы иатан, иуршәшәар ифымтцуаз, анеира ахьыцәґаз иатцаґылан ашәыр алаґтәан иларышьтуан, убригь шыыцргыды, сыцргыды ахьзын, аха атыхәан хә ґылан. Аихарак иалаґырхуаз абананқәа ухәа ракәын. Апсуаа ркәытцәақәа акырцъара иґан, аха ажәытәан Апсны абананқәаґы калон, иара ахьзґы жәытә цсуалоуп ишцәажәо, бы, ба атцлаґ иахьзын бық, бақ, (указыжбуа) аґынтә, қахашьтыбжьоуп, бана (ббана) – тцла хәычуп, абнара заххәоугы убриоуп.

22. Шьашә-Ра-ха, Шьашә-Ры-гәа, Шьашә Ду... – Амра ауп. Ажәытәан Ры, Ра, Реи, Раи – убригь иара акәын. Жәытәзан ґы, ґа, ґеи, ґаи... ґа. ґеи... хәа иртәан, иґбу, иґеиу, иґеиу, ґәґәала ишу хәа. Жәытәзатә цсуа-абаза-дыгала Амра ґажәа инареиханы хьзы аман. Шьашәшәа, Сашәшәа... ирзаарыгза. Амра «цхоит» еицш, «ишәшәоит» – ґы рхәозаарын. Физика аґны иґоуп атермин – ашәшәа – корпускул хәа, латынла. Амра шәшәоу – имышәшәоу атцарауаа акыр еимаркуан, уи ус шыґанатцоз еилыркааижьтәи омазакґы, тцуам, атехника аныґалоуп. Ажәытәзан хбызшәа шыақәзыргылоз ирдыруан уи шышәшәоз-ари цьашьахәтәуп. Мсыр, Егәжәыпт рацхьаза Амра анцәахә Ра хәа изымтцаныхәозґы иара акәын. Абыржәраанзаґ атцарауаа Ра шцаґалеи, изажәада хәа иахьа-лацәажәо, абри зтәытцәкьоу цәыргазам. Рада, Раида, Уараида, Рарира, Уасарада, Сыиу-Раида, Рама, Ратха (Ра-тха), Рада, Рар... – зегь иара ауп, цсра-зра амоуа апсуа-адыґаа рашәа иантцоуп... Итцегь амазашәшәара алоуп, ажәытә шытыбжьқәа, аха ариґь азхоит... Ази Амреи еимыркуа ахьзқәаґь рымоуп... Ари Ра закәу ухәар, Мсырынтә шәааны Апсны шәанылеит, шәапхьа хаахьан, шәара аратәқәазам хәа еигәыргьоу цасуаа баша рґәы иажьоит, цас иахьырхәо адаґы – 22 миллион шықәса зхьтцуа Кавказ иарбан бызшәоу излацәажәо, ари ахьз азтәз зусцәоу иахәапшааит, иара уажә ишыртәоу, цаса

изеипшразгы иара иахэоит. Уи џеиаанзатэи хтоурыхгы ануп ацсшэа, ажэытэзан, ианеитцаха, 500 шытыбжэ змаз апсуа-адыга бызшэа. Ари зэыр иамеикыргы, ара дааногоит! Иацсто уиоуп, хбызшэа зыртэаз, иахьа хгы ззымџазо атоурых дуззақэа анитеит, агэыргьаџхэашақэа хзалеитеит, мазашэшэарала ицэажэо. Ус ишеит, уи закэугы згы азџоз, икэызгарц зтахыз зацэшэозгы, иахьагы изацэшэогы убриоуп.

23. Ахазеи, Ахаззеи ахы ануп рхэон абыргцэа. Ус сазхэаз зегы ара иакуам, аха азэык-џыцьяк: Силах Бытэба (Атара), Мурат Ацанба (Анкыса, Цоу), Махмут Кэазба (Хэажэқыт, Нхытц), Шьааб Абыхэба (Чагьам), Тарашь Цьапоу (Члоу)... Исгэалашэоит, енак саб ахаз ала иеитарц ацыз лагьан иахьанитеалоз, уззаапшылои, ала узыцшуп, ирыцхауп анысхэа, ахаз, ахазеи ахы ануп рхэон, абра ахы шцану хэа сахэапшуеит, ихэеит. Ааигэан ада иубазом хэа усгы зхэоз ыкан, ихэеит... Уажэ ари зхысхэаауа, америкатэи амџаныза цырны ишнеиуаз Ахазеи, Ахаззеи (Хэылпы-Етцэ) ианазааигэаха, ауаџ ихы дуззан ишаныз абейт. Иахьазы исхыччо дкаларгы, ацсшэа амтэыжэџа аман, ицырхэеит зырхэоз ажэытэуаа? Ус сазхэаз абыргцэа рыхьз ара айқөпхьазара салагом, ашөкө аџнутцка иарбоуп. Уимкэа, цаса зны гыруа цхэыс быргк излалхэаз ала, Хэылпытцэ (Шарпы-Етцэагы иароуп, ахэылцаз еипш, ашыжь ашамтазгы икэазны ижжеиуа, иззеиуа, ицхазеиуа... иаабо) цаса ақыртцэагы ацхазеи, ацхази хэа иашьтан. Уажэ урт уи рыцсы иахдырзаауам, ишэымхэан хэа хзыршэогь ыкоуп хэагы ацылтэит... Хуло-ацхази, Шара-ацхази хэа абас ирыман (хэылпы... шарпы...) Ажэытэан аетцөақэа ахақэа, ақақэа, аззеиқэа, ажжеиқэа... хэа убасалагы ирыхьзын.

АХҚӘА

Аредактор лкынтә.....	5
-----------------------	---

А Ж Ә А Б Ж Ы Қ Ә А

Ақәыцьма (Абгаду)	7
Сыңсны сшыбзахаз.....	34
Азырчы шаазгаз	39
Исеилит заибзиур!.....	43
Акаңа шысфаз	48
Сареи, Алтыс-ипеи, изофинини, атас баапсқәеи	51
Апшфы сшихәшәтәыз.....	58
Сыңшәма афызжәра дшақәысхыз	70
Ахәшәтифы айхабра шлыстаз.....	74
Сшыңсылманхаз атоурых	78
Сабхәараа ркны «сшығеырбаз», мамзаргьы	
Ампахьшьгарақәа зырқәатцыз	83
Ахәызба қағәақәа	87
Галина лтелеграмма	97
Абаф хаақәа	100
Ахаңың ашақәа	103
Аиашахәаф амцхәара дшалагаз	108
Ахьтәы тацқәым.....	115
Абза-ңсқәа.....	120
Ақьзаң.....	124

Ашәы Шәарах иибаз	131
Адуinei амаа зку амаза ду иазку ажәабжъ	133
Анаиа-Гәында лышьха	144
Шьоудыд	154
Зан илыман ихынхәыз амхацьыр ицахәычы анизха иацицаз	159
Пхәыс илхымкьо акгы ыкам	163
Агәамбара атдыхәтәа	170
Ашәарыцаф Чыта	173
Шьхатәыла алеишәа	175
Агәабзиара	176
Абхазоу	182
Ахамыштыхә	186
Q-kamчык	199
Апырпыл цыка (Ацьыктцәтә)	204
Атцәфаншьап	216
Шәарыцара Ерцахәка	223
Амта нахәы-аахә	228
Хәшәы змам	232
Зымаалыкьхә изызырфыз	245
Q-гәалашәарак	247
Аб игәалашәарақәа	247
Аца игәалашәарақәа	252
Ашьха-мфәан	260
Нахартәи ахарфәа	262
Зантәриа Лажәа	265
Ажәфәан ду иазнымкылаз, ахыбра хәычы иазынкылома?!	267
Лажәа итцәфәанқәа реипш	267
Лажәа ишьапы иафызыхама?!	268
Лажәа адсцәа акрырфәеитцәит	269
Лажәеи аамстәи	269
Ахьа-наа уатцәнагәлоит	270
«Иуфәит, бабыгә, аха тамтамуа!..»	271
Абыц-ица таиеи Шьааб-ица таиеи	271

Ашьха агәаара калазом.....	272
Азба.....	274
Зеихырца.....	274
Ацсымтәра.....	275
Леи Шәагә.....	277
Ауафы адгьыл данықәнагала рапхьаза дахьынхоз иазку ...	278
Ахәамта.....	278
Ажәйтәзатәи ацсуа цъар(а) иазку ахәамта.....	280
Хьа чан.....	282
Умшәар – цъалкы уахыпт!.....	283
Аблыза мамзаргьы аблеисыи.....	284
Ачкадыгәа иқьаптағы.....	286
Цәгьархәыхә-мазархәыхә.....	288

А И Ц Ә А Ж Ә А Х Ә Т Ә Қ Ә А

Аибапшаара.....	292
Аибадырра.....	315
Аоыза ғыц ипышәара.....	322
Ага мац ахьча атцартыша шиитаз,ахәынтқар ипқагы ...	338
Дшизааигаз.....	338
Алтә тапанча.....	342
Хәылакраа.....	351
Чча-цъцааи, хацъ-цъцааи, хабгалацааи. (Алафхәаццәа рыон азы абыжбатәи аицәажәахәтә).....	375

А Ж Ә Е И Н Р А А Л А Қ Ә А

Анцәа уахь! (Ахәычы ирныхәара).....	418
Ашамтаз.....	419
Аазареи аазашьей.....	419
Тцысхаха ашәа.....	420
Ацсабара уахь.....	420

Агәәнтара	421
Ауафызатә имәәла	421
Ан лхак	422
Иццакцәаз	423
Ацъныш	423
Абзагага	423
Ашьыжъ	424
Фарфар дшыцарцарыз	425
Амариал	426
Латцарамзан	426
Бзиала, бзиала!	427
Аламыс зыниаз	428
Нас азын	428
Апсуак дхәцлеит!	429
Акәәтәи ақәа	429
Бзиала уаабейт!	430
Амандаринафыхә хыч иашәа	430
Ацараз ә-гәәанарак	432
Рапхъаза	433
Ашьхыцқәа	433
Рапхәтәи асы	434
Ашьха апхын шарцазы	435
Ахы змоу агәыда	435
Пицундатәи хыццрақәак	436
Апоег қәыпш ихәтгәынаә	437
Ахьапарч ашәа	438
Амфылхыи иашәа	439
Хәкьацсы – сыкәы	439
Ә-шәы тцлак	441
Ә-бжык	442
Әуп изхароу	442
Амшмышәла иалиааз	443
Утәы-стәы	443
Апсцәаха	443
Апсцәахаи абзацәахаи	443

Ашъантцей, аихымцей, егъырти.....	444
Зхәаа итытыз.....	444
Ахәанхәах ицъанашъаз.....	444
Ацатцла зыниаз.....	444
Анцәа.....	445
Агәы.....	445
Атцларкәыкә.....	445
Алаҳәақәаца.....	445
Ағъатама.....	445
Арыжәтә иашьыз.....	446
Маа змам.....	446
Иханагалаз.....	446
Агра – гра хтыгоуп.....	446
Ағыцк.....	446
Амыи-тәа.....	446
Ашьыжътәи адоуха.....	447
Аиашеи ахәахәеи.....	447
Март 8.....	448
Ә-бгъыцк реимак.....	449
Амшацы.....	450
Ишцаруеи?.....	451
Ашықәс ҕыц ашәа.....	451
Аиашамц.....	452
Абаажә ахәы.....	452
Атцәах-сахи апах-чахи.....	454
Амағқәа.....	455
75 маат ирыцсоу.....	455
Хәыларқәақәа.....	456
Шьыцыргыды.....	456
Днеиуеит, днеиуеит.....	457
Ацалақъа рбағъқәа.....	458
Ацареи ахареи.....	458
Амчи амаанеи.....	459
Ахазеи – ахаззеи – ахаззеи.....	460
Азын хәылцаз.....	461

А П О Е М А Қ Ә А

Амчи амаанеи	463
Аѡстаа хылѡеи, абгахѡыѡи, егъырѡи	471
Адѡыѡшза амаза	488
Аду-лакѡ	488
Нѡѡара зѡѡым	501
Иѡан-ианын ашышкамс	501
Азгѡатаѡѡа	508

ЗАУР РАСЫМ-ИЦА БЫҒӘБА

ИҒЫМҒАҚӘА

Ғтомкны
Актәи атом

Ажәабжьқәа
Ажәабжьоуқәа
Аицәажәахәтәқәа
Ажәеинраалақәа
Апоемақәа

ЗАУР РАСИМОВИЧ БУТБА
СОЧИНЕНИЯ В ТРЕХ ТОМАХ

Том первый

Рассказы
Повести
Пьесы
Стихи
Поэмы

Аредактор Флора Бытәба
Акорректор Нанули Шьаматаа
Асахьатыхчы Руслан Габлиа
Компиутерла еикәлыршәеит Наира Гәынба

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атирж 500.
Икацә. акъ. бгъ. 16,5. Инықә. акъ. бгъ 27,72.
Аҧацацка №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2